

Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет
будівництва і архітектури

На правах рукопису

ШЕВЦОВА ГАЛИНА ВІКТОРІВНА

УДК 72.03

ГЕНЕЗА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЕВ'ЯНОЇ ЦЕРКВИ
(ВИТОКИ, ПРИНЦИПИ АРХІТЕКТУРНОГО ФОРМОТВОРЕННЯ,
СВІТОВИЙ КОНТЕКСТ)

18.00.01 – Теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора архітектури

Науковий консультант
Дьомін Микола Мефодійович
доктор архітектури, професор

Київ – 2013

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК СПЕЦИФІЧНИХ ТА АВТОРСЬКИХ ТЕРМІНІВ	5
ВСТУП	13
РОЗДІЛ 1. АНАЛІЗ ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ З ПИТАННЯ ГЕНЕЗИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЕВ'ЯНОЇ ЦЕРКВИ	26
1.1. Українська дерев'яна церква в контексті часових змін акцентів наукового інтересу	26
1.2. Основні гіпотези генези української дерев'яної церкви: критичний аналіз	31
1.3. Українська дерев'яна церква як цілісний загальнокультурний феномен з рисами національної самобутності	50
Висновки	62
РОЗДІЛ 2. ОСНОВИ МЕТОДОЛОГІЧНОГО ПІДХОДУ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНЕЗИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЕВ'ЯНОЇ ЦЕРКВИ	64
2.1. Проблеми методології дослідження генези пам'яток дерев'яної архітектури: вітчизняний і світовий досвід	64
2.2. Археологічні джерела інформації як обґрунтування необхідності нових підходів до проблеми генези української дерев'яної церкви	71
2.2.1. Світовий досвід становлення дерев'яного будівництва	71
2.2.2. Дерев'яне зодчество України в світлі іноземних аналогів	92
2.3. Методи дослідження генези української дерев'яної церкви	110
Висновки	127
РОЗДІЛ 3. ВИТОКИ І ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЕВ'ЯНОЇ ЦЕРКВИ	131
3.1. Загальні тенденції розвитку конструктивних систем дерев'яного будівництва: кліматично-сейсмологічні критерії	131

3.2. Архаїчне народне будівництво України: основні архітектурні форми і просторові конструкції	157
3.3. Функціональні процеси сакралізації об'єктів дерев'яного зодчества	167
Висновки	190

РОЗДІЛ 4. УКРАЇНСЬКА ДЕРЕВ'ЯНА ЦЕРКВА: АРХІТЕКТУРНО-ГЕНЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ **194**

4.1. Основні архітектурно-генетичні характеристики української дерев'яної церкви	194
4.1.1. Просторово-конструктивна форма української дерев'яної церкви: архітектурні прототипи, час і шлях формування	194
4.1.2. Просторова композиція української дерев'яної церкви: основні типи	242
4.1.3. Пропорції і деталі архітектури української дерев'яної церкви: регіональні і часові нюанси	249
4.1.4. Українські дерев'яні церкви місцевих шкіл народного зодчества (XVII-XVIII ст.) в світлі результатів архітектурно-генетичного аналізу	253
4.2. Основні етапи формотворення архітектури української дерев'яної церкви	257
4.3. Вплив дерев'яного культового будівництва України на муровані церкви XIV-XVII ст.	260
4.4. Науковий підхід до реконструкції форми та проектування українських дерев'яних церков в національних традиціях	267
Висновки	274

РОЗДІЛ 5. УКРАЇНСЬКА ДЕРЕВ'ЯНА ЦЕРКВА В КОНТЕКСТІ ТРАДИЦІЙ САКРАЛЬНОЇ АРХІТЕКТУРИ СВІТУ **282**

5.1. Закономірності розвитку сакральної архітектури світу	282
---	-----

5.1.1. Архетипові формотворчі моделі храмів на Сході і Заході	282
5.1.2. Архітектура політеїзму і монотеїзму: проблеми спадковості традицій	293
5.2. Місце української дерев'яної церкви в процесі розвитку сакральної архітектури світу	311
5.2.1. Українська дерев'яна церква: анімістичні і християнські, східні і західні характеристики	311
5.2.2. Унікальний аспект і загальносвітове значення української дерев'яної церкви	335
Висновки	338
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	347
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	355
ДОДАТКИ	398
А. Впровадження	398
Б. Списки пам'яток дерев'яної архітектури світу, що були досліджені автором особисто	409
В. Центричні каркасно-ярусні і зрубно-вінчасті конструкції Карпат і Закавказзя	430
Д. Зведена інформація по досліджених архаїчних муровано-дерев'яних церквах України	433

ПЕРЕЛІК СПЕЦИФІЧНИХ ТА АВТОРСЬКИХ ТЕРМІНІВ

Анімїзм – найбільш поширена в прадавньому світі форма *полїтеїзму*: обожнювання природи, вірування в безіменних духів природи, надалі – їх персоніфікація і створення пантеону богів.

Архетип – прообраз, ідея, первісна форма для наступних утворень.

Архетиповий – той, що має відношення до *архетипу*

Архітектурно-генетична характеристика (маркер генези) будівлі (авторський термін) – ті чи інші архітектурні особливості будівлі, що свідчать про її витоки (прототипи, місце і час походження) та шлях формування. Бувають основними (базового рівня) і другорядними (рівня надбудови). Для дерев'яних споруд основним базовим маркером є *просторово-конструктивна форма* і просторова композиція.

Боселі – приміщення для тварин у складі грузинського народного житла.

Далекосхідна модель формотворення сакральних споруд (авторський термін) – характерний для країн Далекого Сходу (Японії, Китаю, Кореї та ін.) спосіб формотворення сакральних споруд. Його основними ознаками є наявність поодиноких ярусних вертикалей; центричних павільйонів з незначним підвищенням центрального простору, а також павільйонів прямокутного плану без вертикальних акцентів.

Дарбазі – тип народного грузинського житла, напівзаглибленого в гірський схил, як правило має один або декілька зрубних наметів *гвіргвіні*.

Домовина – характерна для північних слов'ян форма поховання. Встановлений над могилою зрубний або дощатий будиночок з низькими стінами та двоскатною покрівлею. Близьке поняття також – *срубець*.

Гвіргвіні – зрубне перекриття наметового типу із світловим ліхтарем вгорі, характерне для народного грузинського житла типу *дарбазі*.

Гвіргвіні змішаного укладання - грузинське зрубне перекриття наметового типу, що поєднує в собі кутове та паралельне укладання колод.

Гвіргвіні кутового укладання - грузинське зрубне перекриття наметового типу, укладене таким чином, що кінці колод кожного наступного ярусу спираються на ділянки посередині довжини колод попереднього ярусу.

Гвіргвіні паралельного укладання – грузинське зрубне перекриття наметового типу з паралельно укладеними колодами кожної грані.

Гене́за (генезис) – походження і шлях формування.

Ердо – центральний отвір в перекритті *гвіргвіні*, слугує для проникнення світла і виходу диму від вогнища у грузинському народному житлі *дарбазі*

Західна відокремлена модель передачі анімістичних традицій в монотеїстичну архітектуру (авторський термін) – характерна для країн Західної Європи модель розвитку сакральних споруд: зникнення споруд політеїзму (анімізму) і переважне переривання їх архітектурних традицій після розповсюдження архітектурних форм монотеїзму.

Західна модель формотворення сакральних споруд (авторський термін) – характерний для країн Західної Європи спосіб формотворення як анімістичних, так в основному і монотеїстичних сакральних споруд. Його

основними ознаками є відсутність *комбінаторної структури* та виражених вертикальних елементів з розкритим внутрішнім простором.

Зрубно-вінчаста конструкція - примітивна конструкція зрубного перекриття без врубок, що залишає широкі шпарини між колодами зрубу. Може бути як *центрично-вінчастою*, так і *повздожньо-вінчастою*

Ієгата-ханіва – японські глиняні моделі архітектурних споруд, що їх встановлювали на курганах у період Кофун.

Капище – язичеське святилище під відкритим небом, де встановлені ідоли.

Кацуогі - конструктивний елемент японської примітивної безцвяхової покрівлі: товсті короткі дерев'яні бруси, що їх рядами вкладали на гребінь даху крупних споруд для привантаження і додаткової стабілізації сволока. З початком застосування цвяхів конструктивна необхідність у кацуогі відпала, проте вони залишилися статусними елементами декору святилищ синто та імператорських помешкань.

Клуня – українська народна назва зерносховища. Залежно від регіону, може матися на увазі як зерносховище в складі сільської садиби, так і велике зерносховище загального використання. Близьке поняття також – *комора*.

Колиба – тимчасове житло лісорубів.

Комбінаторна структура архітектурної споруди (авторський термін) – тип об'ємно-просторової структури будівлі, що складається з кількох чітко окреслених в плані відносно незалежних елементів.

Комбінаторний шлях формування (авторський термін) – шлях формування архітектурних споруд, що проходив за рахунок поєднання в складі однієї будівлі декількох архітектурно-просторових елементів з різною генезою.

Комора – народна українська назва зерносховища. Залежно від регіону, може матися на увазі як зерносховище в складі народної садиби, так і велике громадське зерносховище. Близьке поняття також – *клуня*.

Кумирня – невелика, встановлена в природному оточенні сакральна споруда, як правило присвячена божествам природи.

Маркер генези будівлі – (див. „Архітектурно-генетична характеристика будівлі”)

Монотеїзм – віра в єдиного бога.

Накат – примітивний тип зрубного перекриття, суцільне перекриття з колод.

Незалежно-комбінована структура (авторський термін) – тип об’ємно просторової структури українських дерев’яних церков, що складається з декількох практично рівнозначних композиційних складових. Характерний для багатoverхих церков, де над кожною частиною плану (кліттю) розвинутий незалежний, пов’язаний з інтер’єром верх.

Ода – зимове житлове приміщення з підвищеним накатним перекриттям у складі грузинського народного будинку.

Одинарна нава – просторова конструкція, характерна для норвезьких церков *ставкірке*, одинарна периметральна система несучих стовпів.

Перехідна форма просторової конструкції (авторський термін) – проміжна форма між просторово-конструктивними типами, свідомо наявності процесів переходу від одного такого типу до іншого.

Південно-Азійська модель формотворення сакральних споруд (авторський термін) – характерний для країн Південної Азії (Індії, Індонезії, Таїланду,

Камбоджі, Бірми та ін.) спосіб формотворення сакральних споруд. Його основними ознаками є *центричний вертикалізм* просторової композиції храму, викликаний характерними для анімістичних культів ідеями світової вісі та стовпу-небесних сходів для божества, а також наявність *комбінаторної структури*: кількох поєднаних на нижньому рівні ступінчастих верхів з відкритим внутрішнім простором, що впливає з традицій створення багатобожних святилищ, де кожна з башт присвячувалася іншому божеству.

Підвищений накат – примітивний тип зрубного або дощатого перекриття над прямокутним планом, що являє собою повздовжню напівциліндричну або трапецієвидну форму. Кінці колод спираються на зрубні торці будови.

Повздовжній (двобічний) залом (авторський термін) – зрубна просторова конструкція, близька до традиційного залому, але із звуженням зрубу не з чотирьох, а лише з двох паралельних боків.

Повздовжньо-вінчаста конструкція – примітивна конструкція зрубного перекриття, що має форму *підвищеного накату* без врубок, з широкими проміжками між колодами.

Подвійна нава – просторова конструкція, характерна для розвинутих норвезьких церков *ставкірке*, подвійна периметральна система несучих стовпів з вищим центральним ядром.

Політеїзм – багатобожжя.

Прихований симбіоз (авторський термін) – специфічна, характерна для українських дерев'яних церков форма взаємовпливу *сенсуальних* рис анімізму і християнства в сакральній архітектурі: латентне існування рис анімістичної архітектури в народних дерев'яних церквах.

Просторово-конструктивний тип (авторський термін) – усталені (широковживані) в тій чи іншій архітектурній традиції *просторово-конструктивні* вирішення дерев'яних споруд чи їх окремих частин.

Просторово-конструктивна форма (просторова конструкція) (авторський термін) – певний просторово-конструктивний устрій дерев'яної споруди, або її окремої частини. Поняття нерозривно пов'язує об'ємно-просторову форму та її конструктивне вирішення. Для дерев'яних споруд просторово-конструктивна форма є однією з базових *архітектурно-генетичних характеристик (маркером теневи)*.

П'ята – традиційна бірманська дерев'яна сакральна споруда: відкрита ярусна башта рамної конструкції. Автентично встановлювалася над священними джерелами, пізніше використовувалася в дерев'яних бірманських храмах та монастирях в якості елемента верху.

Рудиментарна форма просторової конструкції (авторський термін) – маргінальна *просторова конструкція* дерев'яної споруди або її частини, що може бути свідомством існування зниклого просторово-конструктивного типу.

Сакралізація – перенесення сакральної функції на споруди автентично іншого призначення (господарські, житлові, тощо).

Сенсуальний – такий, що має той чи інший сакральний сенс.

Сенсуальне формотворення культових споруд – формування композиційно-просторової форми культових споруд, обумовлене тими чи іншими *архетипами* сакрального сенсу конкретної культури та віри.

Синкретизм – змішування релігійних вірувань, змішані витоки.

Синкретична генеза (авторський термін) – походження архітектурної споруди від різних прототипів (базових форм), відбиття в її структурі сенсуальних впливів різних релігій та вірувань.

Срубець – те саме, що *домовина*.

Став – конструктивна система дерев'яного будівництва, характерна для норвезьких церков. Являє собою поєднання зрубної і каркасної конструкцій – дерев'яні рами із суцільним заповненням з вертикальних колод.

Ставкірке – норвезька дерев'яна церква, конструкції *став*.

Ступа – меморіальна буддійська споруда напівкруглої або витягнутої ярусної форми на круглому плані. Виникла в Індії, приблизно у VI ст. до н. е.

Східна симбіотична модель передачі анімістичних традицій в монотеїстичну архітектуру (авторський термін) – паралельне існування та взаємовплив архітектури політеїзму (анімізму) і монотеїзму.

Такаюка - («будова з піднятою підлогою») – тип японського первинного зерносховища у вигляді прямокутної булівлі на палях під двоскатною покрівлею. На ранніх етапах були зрубними, пізніше – каркасно-дощатими.

Татеана – («житло колодязного типу»), японське первинне напівземлянкове житло з наметовою покрівлею, що тримається на чотирьох чи шістьох стовпах, перекритих балками на зразок просторової рами.

Тігі – характерний для часів Дзьомон-Кофун, схожий на роги елемент японської примітивної безцвяхової конструкції перекриття, створений за рахунок перехрещення подовжених вгору торцевих крокв. У перехрещення тігі вставлялася гребнева балка. Згодом, тігі перетворилися на статусний декоративний елемент святилищ синто і імператорських помешкань Японії.

Харміка – традиційне завершення буддійської ступи індійського типу: кубічна платформа з встановленою на ній ярусною парасолькою *чаттра*.

Хіраюка – тип японського доісторичного житла з підлогою на рівні землі.

Центрально-Азійська (Ірано-Закавказька) модель формотворення сакральних споруд (авторський термін) – характерний для країн Центральної Азії (Ірану, країн Закавказзя та Середньої Азії) спосіб формотворення сакральних споруд. Його основними ознаками є *центричний вертикалізм* композиції, що пов'язано із специфікою місцевих культів вогню, які потребували формування центрального підвищеного простору над священним вогнищем. Багатоверхість храмів для цього регіону невластива.

Центричний вертикалізм (авторський термін) – характеристика об'ємно-просторової структури архітектурної споруди, що проявляється в наявності центричної композиції з однією домінантною вертикаллю в центрі, яка може доповнюватися декількома меншими вертикалями, згрупованими навколо неї.

Центрично-вінчаста конструкція – примітивна конструкція зрубного перекриття. Являє собою намет на квадратному або багатокутному плані. Складається з колод без врубок, що залишає між ними широкі шпарини.

Центрично-підпорядкована структура (авторський термін) – тип об'ємно-просторової структури українських дерев'яних церков з композиційно залежними бічними частинами. Характерний для одноверхих церков, де пов'язаний з інтер'єром верх формується лише над центральною кліткою.

Чаттра – верх *харміка*, ярусна парасолька над буддійською ступою.

Шикхара – ярусна башта над індуїстським храмом.

ВСТУП

Сучасна проблема національної дезорієнтації та втрати самосвідомості особливо гостро відчувається в Україні. Значна частка іноземців та самих українців схильні сприймати українську культуру як вторинне, локально-містечкове явище. Між тим, геополітичні та історичні особливості розвитку української нації дають непересічні докази її причетності до глобальних процесів розвитку світової ментальності. Найбільш яскравою акцентуацією цього твердження є феномен української дерев'яної церкви, що є глибинною квінтесенцією національної культури і філософії та втіленням прадавніх загальносвітових традицій. Тому національна самобутність та загальносвітове значення української культури можуть бути висвітленими, в першу чергу, на прикладі детермінації генези цього архітектурного феномену.

Генеза української дерев'яної церкви є предметом наукових дискусій фахівців не одного покоління. Її невизначеність унеможливорює адекватну оцінку значення цього феномену для розвитку світової архітектури і культури. Неусвідомлення загальнонаціонального масштабу, автентичності та світового підґрунтя цього архітектурного явища призводить не лише до втрат унікальних пам'яток українського дерев'яного зодчества, але й загалом до згасання національної самосвідомості українців.

Отже, сутність наукової проблеми полягає в невизначеності генези української дерев'яної церкви, що призводить до неможливості наукового обґрунтування національної самобутності та світової значущості цього феномену.

Означена наукова проблема може бути вирішена лише за умови застосування комплексного аналітичного підходу, заснованого на розумінні глобальних світових процесів розвитку систем дерев'яного будівництва та формотворення храмової архітектури. На даному етапі вирішення проблеми ускладнено тим, що теоретичні пошуки в цій галузі здебільшого

засновуються на методах аналізу генези архітектурних пам'яток, розроблених переважно для мурованої архітектури. В тому числі, це призводить до спроб виведення походження форми українських дерев'яних церков від мурованих храмів регіону і сусідніх країн і таким чином, до відмови від визнання автентичності цього архітектурного явища.

Між тим, як свідчить дослідницький досвід східних і деяких західних країн з розвиненою дерев'яною архітектурою, принципи формотворення дерев'яних будівель суттєво відрізняються. Тому і дослідження їх генези повинно проводитися іншими методами. Визначення генези української дерев'яної церкви серйозно ускладнює також нестача інформації про ранні етапи формування дерев'яної архітектури на українських територіях. Для вирішення цієї проблеми нами активно використовується іноземний архітектурно-археологічний та дослідницький досвід, в тому числі і східний. Деякі з східних країн зберігають приклади дерев'яних споруд, набагато давніші за європейські. Передовою країною в цій галузі є Японія, де за причини ізолюваного географічного положення, ранні етапи розвитку дерев'яного будівництва (часи Неоліту-Бронзи) мали місце набагато пізніше, фактично – на межі нашої ери. Це дає реальну можливість вивчення археологічних залишків первинних дерев'яних споруд, що добре збереглися не лише завдяки молодшому віку, але й специфіці клімату. За умови спорідненості розвитку культур України та Японії, подібна можливість є особливо цінною.

Актуальність теми. Феномен української дерев'яної церкви, особливо враховуючи його вплив на формування українського національного стилю мурованої культової архітектури XVII – початку XVIII ст., є одним з найбільш яскравих проявів української національної самосвідомості. Через це, виявлення її генези може бути ототожнено з самоідентифікацією українського етносу, потреба в якому особливо відчувається саме зараз, коли Україна розвиває державність і намагається зрозуміти своє місце в світі.

Але, незважаючи на надзвичайне значення українських дерев'яних церков, стан збереженості цих споруд незадовільний. Кожного року ми втрачаємо декілька цінних будівель через пожежі, а решта за невеликим винятком поступово руйнується через недбалість. Причина цього полягає в тому, що увага фахівців та громадська думка здебільшого прикуті до мурованої архітектури, а справжнє культурно-художнє значення дерев'яних храмів доволі часто не усвідомлюється. Між тим, смерть цього архітектурного явища певним чином означатиме і смерть української нації.

Неусвідомлення значення архітектурного феномену української дерев'яної церкви помітне також і в світі, і відчувається воно в першу чергу у фахових колах. Відомо, що інформація з цього питання практично відсутня в загальносвітових енциклопедичних і професійних виданнях. У фахових виданнях сусідніх країн українська дерев'яна церква розглядається здебільшого в якості «вторинної», залежної від іноземних впливів, форми. Дане дослідження в першу чергу спрямоване на розробку наукової аргументації загальносвітової архітектурно-культурної цінності та автентичності феномену української дерев'яної церкви, що є необхідною умовою зростання до нього інтересу світової, в тому числі і фахової спільноти. Це особливо актуально зараз, коли приводиться у виконання Міжнародна програма внесення ряду українських дерев'яних храмів до списку архітектурних пам'яток ЮНЕСКО (№ 5494, подання Національного університету «Львівська політехніка» від 28.01.2010).

Актуальність дослідження обумовлена також сучасною наявністю проблем в галузі реставрації пам'яток дерев'яної культової архітектури України, які в значній мірі викликані невизначеністю їх генези. Це суттєво заважає точному відтворенню характеру автентичних архітектурних форм та окремих деталей конкретних пам'яток, що реставруються або відновлюються. Схожі проблеми існують також в науковій галузі гіпотетичних реконструкції архітектурної форми давніх дерев'яних церков території України по

археологічних залишках. Тут невизначеність генези (часу і ареалу формування) тих чи інших архітектурно-просторових елементів і конструкцій церков викликає до життя механічне повторення давніх, сформованих ще за радянських часів, формотворчих стереотипів, які далеко не завжди відповідають дійсності.

Останнім часом зростає також потреба у зведенні в Україні нових дерев'яних церков. Тут, як правило, перед архітекторами-проектувальниками постають ті самі проблеми, що й перед реставраторами: невизначеність генези, ареалу, часу, шляхів і принципів формування тих чи інших композиційно-просторових і просторово-конструктивних характеристик українських дерев'яних церков та відсутність науково розроблених норм і правил з цього питання, утруднює проектування дерев'яних церков, викликає прецеденти тиражування нетипових для національних традицій будівель.

Таким чином, стає зрозумілим, що дослідження генези української дерев'яної церкви є сьогодні гостро актуальним в науковій, соціополітичній, економічній, пам'яткоохоронній, реставраційній сферах та в галузі реального проектування.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота пов'язана з Міжнародною програмою внесення українських дерев'яних церков у список архітектурних пам'яток ЮНЕСКО (№ 5494, подання Національного університету «Львівська політехніка» від 28.01.2010), планами кафедри Основ архітектури та архітектурного проектування Київського національного університету будівництва і архітектури щодо дослідження національної архітектурної спадщини України та Державною програмою міжнародного наукового співробітництва Японської фундації (日本国際交流基金の研究), програмою досліджень генези пам'яток дерев'яної архітектури японського науково-дослідницького центру Гангодзі в Нара (元興寺研究所の木造建築研究) та програмою дослідження архітектури країн

розповсюдження візантійського впливу технічного університету Дайдо (大同大学のビザンチン影響国の研究), Нагоя, Японія.

Мета дослідження: виявити генезу української дерев'яної церкви: витoki та принципи формотворення її архітектури як самобутнього явища в контексті розвитку традицій сакрального зодчества світу.

Завдання дослідження:

- виявити глобальні світові процеси розвитку і сакралізації дерев'яних будівель світу, на основі цього з'ясувати специфіку і передумови формування української дерев'яної церкви;
- виявити базові архітектурно-генетичні характеристики української дерев'яної церкви, з'ясувати їх витoki, час і шлях формування;
- з'ясувати етапи та причинно-наслідковий механізм формотворення архітектури української дерев'яної церкви;
- виявити глобальні процеси і архетипові моделі формотворення сакральних будівель світу. На основі цього, детермінувати унікальні архітектурні характеристики української дерев'яної церкви та міру її світової спадковості: вплив традицій політеїстичної і монотеїстичної, східної і західної сакральної архітектури;
- виявити чинники самобутності української дерев'яної церкви та шляхи передачі в її архітектуру тих чи інших світових тенденцій;
- детермінувати місце і роль української дерев'яної церкви для розвитку сакральної архітектури світу. На основі цього обґрунтувати її загальнонаціональне і загальнокультурне значення.

Об'єктом дослідження є українська дерев'яна церква.

Предметом дослідження є генеза: витoki та принципи архітектурного формотворення української дерев'яної церкви.

Методи дослідження: робота побудована на основі теоретичного аналізу базових архітектурно-генетичних (конструктивно-просторових і композиційно-просторових) характеристик сакральних дерев'яних споруд

України та їх порівняльному аналізі з іншими сакральними спорудами світу. Феномен української дерев'яної церкви розглядається як складне комплексне явище, що є частиною глобальних процесів розвитку культової архітектури світу. Його вивчення залучає не лише архітектурно-конструкторську сферу, але й цілий комплекс інших наук, серед яких археологія, релігієзнавство, культурологія, історія розвитку людства і міграцій народів, географія, кліматологія.

В якості способів збору інформації застосовано натурні обстеження пам'яток дерев'яної архітектури України та інших країн світу (фотофіксація, обміри, обстеження конструкції перекриттів) та вивчення археологічних залишків з аналізом вірогідності теоретичних реконструкцій їх форми.

Для виявлення витоків і передумов формування української дерев'яної церкви було застосовано комплексні систематизаційні, аналітично-екстраполяційні та аналітично-ретроспективні підходи. Зокрема, для з'ясування специфіки початкового розвитку просторово-конструктивних систем дерев'яної архітектури України було застосовано методи аналітичної систематизації і ретроспективного аналізу світових процесів розвитку конструктивних систем зрубу і каркасу. Для визначення похідних форм зрубних перекриттів українських дерев'яних церков було застосовано методи архітектурно-генетичного (порівняльного і ретроспективного) аналізу перекриттів архаїчних народних споруд українських територій. Для виявлення логіки функціональних процесів сакралізації господарчих та житлових споруд, було застосовано метод аналітичної екстраполяції логіки аналогічних процесів з інших схожих за типом культур світу ¹ (за умови коректних кореляцій та перевірки результатів на українському підґрунті).

Для визначення етапів, шляхів і принципів формотворення базових просторово-конструктивних форм і об'ємно-просторових композицій українських дерев'яних церков, було застосовано комплексні методи їх

¹ Зокрема з Японії, що стало можливими завдяки збігу часових, історичних, культурологічних, релігійних, архітектурно-археологічних та ін. характеристик розвитку цих країн.

архітектурно-генетичного аналізу. В тому числі, порівняльний та ретроспективний аналіз просторово-конструктивних форм і композицій дерев'яних культових споруд України та сусідніх країн (Росії, країн Карпатського та Закавказького регіонів), методи ретроспективної реконструкції архаїчних і перехідних форм перекриттів українських дерев'яних церков по нетипових збережених зразках.

Для виявлення місця і значення української дерев'яної церкви для розвитку сакральної архітектури світу, їх східних, західних, політеїстичних, християнських та унікальних рис, було застосовано авторський підхід, заснований на побудові архетипових формотворчих моделей храмів світу залежно від регіону та типу релігії (на основі порівняльного аналізу загальних закономірностей композиційно-просторового та сенсуального формотворення храмових будівель світу, включаючи і проблеми взаємовпливів архітектури політеїзму і монотеїзму) і метод загального синтезу матеріалу.

Отже, в науковий обіг введено оригінальну методіку дослідження генези пам'яток дерев'яної сакральної архітектури, що засновується на аналізі їх базових архітектурно-генетичних характеристик (просторово-конструктивної форми і композиційної структури). Певні аспекти розробленої методіки також придатні для використання під час дослідження генези мурованих пам'яток культової архітектури світу.

Наукова новизна одержаних результатів:

- вперше науково аргументовано, що українська дерев'яна церква є автентичним загальнонаціональним явищем світового масштабу, яке, починаючи з XVI ст., існує в глобальному контексті розвитку культури як цілісний архітектурний феномен з чітко вираженими рисами національної ідентичності і має виключне значення для розвитку сакральної архітектури світу;

- вперше сформульовано цілісну теорію генези української дерев'яної церкви, яка може бути описана п'ятьма принципами: принципом самостійності та синкретичності генези; принципом консервативності базових форм; принципом тектоніки та центричності структури; принципом комбінаторності форми і шляху формотворення; принципом революційності розвитку;
- вперше детерміновано унікальні риси і чинники самотності української дерев'яної церкви. Зокрема, виявлено, що це єдиний світовий приклад монотеїстичної будівлі, яка безперервно продовжує архітектурно-будівельні традиції нації від прадавніх часів. Це обумовлено особливостями географії та історії України, зокрема, її розташуванням на території межування впливів культурних традицій Заходу і Сходу, примусовим розповсюдженням християнства (X-XII ст.) і монголо-татарським нашествям (XIII ст.), що призвело до змішування архітектурно-будівельних традицій анімізму і візантійського християнства, а згодом до послаблення в архітектурі української дерев'яної церкви візантійського впливу і акцентування дохристиянської основи з перевагою композиційних традицій Сходу.

Основні результати кожного з розділів наведено в таблиці 0.1

Практичне значення одержаних результатів. В науковій і освітній сферах результати роботи знайшли місце у вітчизняних та закордонних (Японія, Росія) наукових виданнях, підручниках і лекційних курсах вищих навчальних закладів архітектурного профілю, що сприяє розвитку галузей теоретичних досліджень культової і дерев'яної архітектури України і світу та поліпшує якість підготовки архітектурних кадрів.

У пам'яткоохоронній, реставраційній і проектній сферах результати роботи сприяють належному утриманню, збереженню та відтворенню пам'яток української дерев'яної сакральної архітектури.

Таблиця 0.1

Структура і логіка побудови роботи

	Структура роботи	Результати
розділ 1	<div data-bbox="379 443 799 640" style="border: 1px solid black; padding: 5px; text-align: center;"> АНАЛІЗ ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ З ПИТАННЯ ГЕНЕЗИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЕВ'ЯНОЇ ЦЕРКВИ </div>	<p data-bbox="948 499 1374 562">Виявлено сутність і причини виникнення наукової проблеми</p>
розділ 2	<div data-bbox="411 741 799 969" style="border: 1px solid black; padding: 5px; text-align: center;"> ОСНОВИ МЕТОДОЛОГІЧНОГО ПІДХОДУ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНЕЗИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЕВ'ЯНОЇ ЦЕРКВИ </div>	<p data-bbox="948 790 1394 891">Окреслені і обгрунтовані методи і підходи до дослідження генези української дерев'яної церкви</p>
розділ 3	<div data-bbox="411 1088 767 1294" style="border: 1px solid black; padding: 5px; text-align: center;"> ВИТОКИ І ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЕВ'ЯНОЇ ЦЕРКВИ </div>	<p data-bbox="922 1043 1401 1167">Виявлено специфіку розташування України в зоні межування ареалів конструктивних систем дерев'яного будівництва;</p> <p data-bbox="911 1178 1410 1267">Виявлено типи зрубних перекриттів, що стали похідними формами верхів української дерев'яної церкви;</p> <p data-bbox="911 1279 1410 1346">Виявлено шлях та логіку сакралізації дерев'яних будівель України</p>
розділ 4	<div data-bbox="411 1417 735 1624" style="border: 1px solid black; padding: 5px; text-align: center;"> УКРАЇНСЬКА ДЕРЕВ'ЯНА ЦЕРКВА: АРХІТЕКТУРНО- ГЕНЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ </div>	<p data-bbox="900 1373 1417 1462">Виявлено похідні форми, час і ареали формування просторових конструкцій верхів української дерев'яної церкви;</p> <p data-bbox="900 1473 1426 1563">Розроблено нову типологію українських дерев'яних церков на основі різниці композиційної структури</p> <p data-bbox="900 1574 1426 1664">Виявлено базові етапи формотворення і комбінаторно-синкретичний характер генези української дерев'яної церкви</p>
розділ 5	<div data-bbox="411 1747 746 1953" style="border: 1px solid black; padding: 5px; text-align: center;"> УКРАЇНСЬКА ДЕРЕВ'ЯНА ЦЕРКВА В КОНТЕКСТІ ТРАДИЦІЙ САКРАЛЬНОЇ АРХІТЕКТУРИ СВІТУ </div>	<p data-bbox="900 1686 1417 1809">Доведено, що українська дерев'яна церква є самостійним загальнонаціональним архітектурним явищем світового масштабу;</p> <p data-bbox="922 1821 1394 2000">Виявлено характер світової спадковості української дерев'яної церкви: долі східних і західних, анімістичних і християнських складових, та унікальні риси її архітектури</p>

Результати роботи допомагають якісно покращити методики реставрації і передреставраційних досліджень пам'яток українського дерев'яного зодчества, а також використовуються в практичному проектуванні нових українських дерев'яних церков. Зокрема, результати роботи дозволяють уточнити прийняті в сучасній пам'яткоохоронній практиці критерії належності українських дерев'яних церков до певних місцевих шкіл, що сьогодні викликають сумніви через сконцентрованість на вторинних архітектурно-генетичних ознаках пам'яток. Розроблені принципи формотворення українських дерев'яних церков та рекомендації по їх проектуванню, забезпечують можливість свідомого зведення храмів з національними рисами та заданими від умов проекту регіональними і часовими характеристиками. Висновки та результати дослідження також допоможуть підвищити точність гіпотетичних реконструкцій архітектурної форми українських дерев'яних храмів по археологічних залишках .

Теоретичні результати роботи, зокрема методику дослідження генези пам'яток дерев'яної архітектури та теорію генези української дерев'яної церкви впроваджено в науково-освітню практику Київського національного університету будівництва і архітектури, університету Кінкі (Осака, Японія) і Технічного університету Дайдо (Нагоя, Японія), Московського архітектурного інституту (МАРХІ, Росія) Науково-дослідного інституту теорії архітектури і містобудівництва Російської академії наук (Москва). Методику дослідження генези пам'яток дерев'яної архітектури використано також під час реставраційно-обмірних та дослідницьких робіт під егідою Охорони пам'яток Японії в храмах Мьодзьодзі (префектура Ісікава, Японія), Тен-дзіндзя (префектура Нара, Японія), селищі Кавакамі (префектура Нара, Японія), що в результаті дозволило уточнити первинну форму та вік зведення пагоди Мьодзьодзі, головного павільйону-сінден Тен-дзіндзя, та хати родини Накамура селища Кавакамі.

Практичні результати роботи, зокрема рекомендації по авторському проектуванню українських дерев'яних церков в національних традиціях, прийнято до використання при проведенні наукових досліджень та підготовці історико-містобудівних обґрунтувань „Всеукраїнським науково-методичним та дослідно-інформаційним центром архітектурної спадщини Мінрегіонбуду України”; а також використано під час реставраційно-ремонтних робіт у дерев'яній церкві Богородиці в с. Криворівня (Україна, Івано-Франківська область, Ворохтинський район).

Особистий внесок здобувача. Здобувач має 5 публікацій у співавторстві, що вийшли в наукових збірках університетів Японії. Зокрема, у науковій збірці університету Кінкі вийшло дві статті в співавторстві з професором Тосіо Сакураї². В обох випадках здобувачеві належить основна ідея, текст і всі теоретичні висновки статей. Роль професора Сакураї в даному випадку полягала в консультаціях філологічного плану: корегуванні тексту японською мовою та узгодженні українських архітектурних термінів з японською науковою термінологією. У наукових збірках Технічного університету Дайдо вийшло дві статті в співавторстві з професорами Тосіо Сакураї і Ріхеє Госіма³, здобувачеві в обох публікаціях належить основна ідея, текст і всі теоретичні висновки статей. Роль професорів Сакураї і Госіма стосувалася мовних та редакторських питань. Ще одна стаття в науковій

² シェフツォバ・ガリーナ、櫻井敏雄。ウクライナ木造教会堂の基礎的研究// 近畿大学理工学部研究報告。—平成 16 年。—第 40 号。—ページ 9—18。 (Шевцова Галина, Сакураї Тосіо. Основні засади української дерев'яної церковної архітектури // Часопис науково-інженерної школи університету Кінкі. — 2004. - № 40. — С. 18-28.)

シェフツォバ・ガリーナ、櫻井敏雄。ウクライナ木造教会堂の外観と様式// 近畿大学理工学部研究報告。—平成 16 年。—第 40 号。—ページ 18—28。 (Шевцова Галина, Сакураї Тосіо. Стилістика та екстер'єр українських дерев'яних церков // Часопис науково-інженерної школи університету Кінкі. — 2004. - № 40. — С. 9-18.)

³ シェフツォバ・ガリーナ、櫻井敏雄、五島利兵衛。ウクライナにおける校倉造木造教会堂の内部空間 // 大同大学紀要。—2009。—第 45 卷。—ページ 65—71。 (Шевцова Галина, Сакураї Тосіо, Госіма Ріхеє. Особливості внутрішнього простору українських зрубних церков // Збірник наукових статей університету Дайдо. — 2009. — № 45. — С. 65-71.)

Shevtsova Galyna, Sakurai Toshio, Goshima Rihee. Investigation of Ukrainian wooden church alternative genesis (On the base of interior space analysis) // 大同大学紀要。—2009。—第 45 卷。—ページ 73—77。 (Шевцова Галина, Сакураї Тосіо., Госіма Ріхеє. Дослідження можливостей альтернативної генези українського дерев'яного храму // Збірник наукових статей університету Дайдо. — 2009. — № 45. — С. 73-77.)

збірці Технічного університету Дайдо вийшла у співавторстві з професором Ріхеє Госіма та архітектором Хара Ай⁴. Участь автора в написанні даної роботи полягала в пошуку архівних та обмірних матеріалів стосовно давньоруського храму Софії Київської, а також у висловленні припущення можливості впливу ідей політеїзму на формування багатOVERHOї структури цього храму.

Також у співавторстві було видано монографію «Битий шлях, або Україна, якою ми її любимо»⁵. В ній авторові належать близько чверті усіх текстових і більше половини ілюстративних матеріалів, в тому числі, усі матеріали стосовно дерев'яної архітектури України⁶.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження оприлюднено на 27-ми міжнародних наукових конференціях в Україні, Росії та Японії, 5-ти наукових доповідях в університетах, науково-дослідницьких центрах та реставраційних установах Японії (університети Кінкі, Дайдо, Тюбу, науково-дослідний центр Гангодзі, реставраційна установа Конгогумі), на звітній сесії Державної дослідницької програми Японської фундації (Кіото), 3-х наукових доповідях в університетах України (Львівський національний університет, Київський національний університет, Житомирський національний університет).

Обґрунтованість та достовірність отриманих результатів підтверджується:

- застосуванням сучасних передових іноземних методів дослідження генези дерев'яних пам'яток архітектури, що, в тому числі, були опановані автором під час багаторічної реставраційно-дослідницької діяльності в японському університеті Кінкі (Осака) під безпосереднім керівництвом

⁴五島利兵衛、原愛、シェフツォバ・ガリーナ。ウクライナ・キエフ聖ソフィア聖堂の平面分析 // 大同大学紀要。—2011。—第47巻。—ページ65—83。(Госіма Ріхеє., Хара Ай, Шевцова Галина. Аналіз планувально-просторової схеми храму Софія Київська // Збірник наукових статей університету Дайдо. — 2011. — № 47. — С. 65-83.)

⁵ Битий шлях або Україна, якою ми її любимо / [Гайворонський О., Клочко Д., Красюк О., Романенко О., Сачек П., Шевцова Г.]; за ред. Д. Клочко. — К.: Дуліби, 2005. — 168 с.

⁶ Докладна інформація про авторство тих чи інших текстів та фото подана в книзі.

ведучого теоретика генези японської дерев'яної культової архітектури, доктора архітектури, професора Тосіо Сакураї;

- значним досвідом автора в роботах по реставрації пам'яток дерев'яної культової архітектури Японії;

- переважним використанням в роботі аналітичного матеріалу, отриманого шляхом особистих натурних досліджень, великим масивом та широким колом досліджених архітектурних зразків. Зокрема, автором було обстежено більше 250-ти пам'яток дерев'яної культової архітектури України, більше 350-ти дерев'яних храмів Японії, більше 20-ти дерев'яних церков в Росії, більше 70-ти в країнах Карпатського регіону та 25 у Норвегії;

- широкою апробацією, публікацією та впровадженням результатів роботи на вітчизняному й міжнародному рівнях.

Публікації. Результати дослідження висвітлено в 4-х монографіях (3 одноосібні, 1 в співавторстві), у 34-х наукових статтях, 23 з яких вміщено у фахових виданнях ДАК України, 11 у іноземних наукових виданнях (Японія, Росія).

Обсяг та структура роботи. Робота складається з переліку термінів, вступу, 5-ти розділів, списку використаних джерел і 4-х додатків. Загальний обсяг роботи – 442 сторінки, з них 261 сторінка основного тексту, 93 сторінки таблиць і рисунків, 43 сторінки списку використаних джерел (435 найменувань), 45 сторінок додатків.

РОЗДІЛ 1

АНАЛІЗ ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ З ПИТАННЯ ГЕНЕЗИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЕВ'ЯНОЇ ЦЕРКВИ

1.1. Українська дерев'яна церква в контексті часових змін акцентів наукового інтересу

Обсяг матеріалів з питання вивчення української дерев'яної церкви є достатньо широким. Ця тема цікавить як вітчизняних, так і закордонних дослідників з кінця XIX сторіччя. Вже на межі XX сторіччя виникає ціла низка дослідників української дерев'яної церкви. Однак, найперші з них, такі, наприклад, як В. Щербаківський [341-345 та ін.], були не архітекторами, а фольклористами чи етнографами, тому ареал їх наукових інтересів мав специфічну направленість, що не давало можливості професійного аналізу пам'яток, але тим не менше дозволило зафіксувати та описати велику кількість згодом зниклих церков. Тим не менше, саме в ці часи вперше звучать аргументовані припущення самотійності і загальнонаціонального значення феномену української дерев'яної церкви. Г. Павлуцький [198-199], ймовірно, раніше від усіх прийшов до думки про самотійність утворення української дерев'яної церкви: «Къ малорусскимъ деревяннымъ храмамъ нельзя примѣнить ни одной изъ извѣстныхъ художественно-историческихъ схем... они сами представляютъ стиль, естественнымъ образомъ возникшій изъ строительнаго матеріала и въ теченіе ряда вѣковъ сохранившійся неизмѣннымъ.» [198, с. 31]. Це звісно не виключає ймовірності поверхового впливу різних історичних стилів Заходу або Візантії: „Итакъ, малорусское деревянное церковное зодчество... является искусствомъ національнымъ, искусствомъ, сохранившимъ свой національный характеръ благодаря тому, что оно самостоятельно переработало и совершенно поглотило всѣ чужіе элементы, византійскіе или западные, которые къ нему притекали.” [198, с.

31]. Саме Г. Павлуцький [198, с. 25-35] вперше вербалізує загальні для всіх українських дерев'яних церков об'ємно-просторові характеристики, що їх можна підсумувати наступним чином: українська дерев'яна церква являє собою архітектурну структуру із зрощених лише на пригрунтовому рівні зрубних клітей на основі тридільного чи хрестового плану. При цьому, над центральною кліткою, або ж над кожною з клітей⁷, розвивається автономний, повністю відкритий в інтер'єрі верх.

Окрему сторінку дослідження української дерев'яної церкви складають ґрунтовні робота М. Драгана [84] та Й. Стржиговського [384-387], що безпосередньо стосуються питань самотутньої генези української дерев'яної церкви. Більш докладний огляд їх досліджень ми наведемо в підрозділі 1.2.

Надалі, починаючи з 40-х до 80-х років ХХ ст., виникає ціла низка серйозних досліджень різних аспектів розвитку української дерев'яної церкви, проведених архітекторами-науковцями, в першу чергу такими, як В.хЗавада [90-102], Г. Логвин [147-152], П. Макушенко [159], С.хТаранущенко [162-167], В. Чепелик [300-306], П. Юрченко [346-348] та ін. Проте, увага дослідників часів радянського союзу здебільшого свідомо не концентрується на аспектах національної самотутності і загальносвітового характеру генези українських дерев'яних церков. Ті ж сміливці (як наприклад, В. Завада, С. Таранущенко, В. Чепелик, П. Юрченко), що не дивлячись на негласне табу офіційної влади, намагалися в тій чи іншій мірі досліджувати проблему самотутньої (тобто, напряду не пов'язаної з традиціями візантійської чи західноєвропейської мурованої архітектури) генези української дерев'яної церкви, ясно відчують на собі невдоволення інститутів офіційної влади, що в першу чергу виявляється в забороні результатів їх досліджень до публікації [306]. Таким чином, дослідження цього періоду в першу чергу зосереджуються на таких аспектах архітектури

⁷ Ми не включаємо до цього визначення варіанти двоверхих церков на тридільному плані чи триверхих на хрестовому, тому, що на думку переважної більшості дослідників, вони є не усталеними типами, а їх перехідними варіаціями.

українських дерев'яних церков, як їх планувальна і композиційно-просторова типологія, регіональні особливості і особливості місцевих шкіл народного будівництва (здебільшого обмежені поверхневими архітектурними характеристиками), пропорційність, тощо. Тому на наш час ці аспекти архітектури української дерев'яної церкви можна вважати в достатній мірі розробленими.

Дослідження проблеми української дерев'яної церкви, що відносяться до пострадянського часу, характеризуються поліфонією точок зору та аспектів наукової уваги їх авторів, проте більшість з них фіксовано на об'єктному підході до дослідження. Слід відмітити, що, не дивлячись на вельми велику кількість нещодавніх публікацій, присвячених українській дерев'яній церкві, далеко не всі вони є самостійними дослідженнями. Достатньо зустрічаємо передруків та комбінацій тих чи інших варіантів текстів і ідей одного чи декількох попередників, включаючи і ілюстративний матеріал. Зрозуміло, що деякі з авторів також особисто не відвідували церкви, про які пишуть, через що виникає плутанина не лише у питанні збереженості цих пам'яток, але і в їх атрибуції. Помилка в одному друкованому виданні автоматично переходить в інші. З іншого боку, зросла кількість ґрунтовно перевірених видань архівно-краєзнавчого плану, що мають за конкретну мету не дослідження проблеми української дерев'яної церкви, а пошук невиявлених раніше пам'яток та уточнення атрибуції відомих раніше об'єктів. Серед масиву згаданих нових наукових і краєзнавчих літературних джерел має сенс виділити роботи В. Вечерського (пошук і систематизація втрачених пам'яток дерев'яної архітектури [36, 37]), Ю. Івашко (акустичні розрахунки церков з різною конструкцією верхів [109]), Л. Прибеги (питання реставрації дерев'яних церков [209, 210]), патріарха Димитрія, [202], М. Сирохмана [231], В. Слободяна [237-245], та ін. (цінні краєзнавчі видання з широким полем залученої архівної інформації), О. Слепцова [236] (ґрунтовне дослідження впливу літургійних аспектів на формотворення православного храму), Я.

Тараса [269, 270] (грунтовні довідкові видання), О. Харлана [292] (унікальне дослідження втрачених церков Півдня України).

Слід згадати також роботи українських емігрантів, що лише зараз знайшли шлях до вітчизняного читача, зокрема, студії А. Вариводи [78], В. Карамзин-Каковського [118, 119], М. Поворозника [206] та ін., які відмічаються багатим і унікальним ілюстративним матеріалом (в тому числі і обмірними кроками зниклих церков).

Проблеми національного значення українських дерев'яних церков особливо ясно постають з робіт вітчизняних фахівців останньої третини ХХ ст., що були присвячені питанню становлення і розвитку стилю української мурованої архітектури межі XVII-XVIII ст. з умовною назвою «українське», або ж «козацьке» бароко, зокрема, студії В. Вечерського [36, 38, 39, 41] і Г.хЛогвина [147, 151]. Зрозуміло, що за абсолютно слушною думкою В.хВечерського [38], «українське», або ж «козацьке» бароко є насправді суто українським національним стилем, який не дає жодних підстав класифікувати його як бароко, оскільки за своїми основними об'ємно-просторовими і планувальними характеристиками є похідним з об'ємно-просторової композиції українських дерев'яних церков.

Втім, у виданнях попередників ми майже не виявили інформації про процеси синтезу дерев'яного і мурованого будівництва, що мали місце в Україні до часів бароко, а саме в XIV – першій половині XVII ст. Подекуди лише розрізнені описи таких церков знаходимо у Г. Логвина [147, с. 74, 81, 98], патріарха Димитрія [202б с. 7-14, 35-38], А. Флієра [284] та ін. На нашу думку, подібне явище є перехідною ланкою між дерев'яними і мурованими храмами України доби бароко і тому воно має неабияке значення для розуміння процесів становлення українського національного архітектурного стилю та обов'язково потребує ретельного вивчення, що ми в тому числі будемо намагатися зробити.

Окремим питанням постають дослідження українських дерев'яних церков, проведені іноземними, здебільшого польськими, румунськими та російськими дослідниками різних часів, зокрема, роботи Р. Бриковського [351], З. Глогера, І. Грабаря [62], П. Жолтовського [88], М. Збігнева [396-399], Г. Іонеску [363], А. Комські [366, 378], П. Красни, В. Крассовські [367], К.хixТ.хМокловські [368], М. Мужіца [370], Т. Обмінські [372], А. Пуноіу [373], М.хСковронські [377-378], Т. Следжіковські [379], Дж. Смулські [380], М.хСоколовські [381], Е. Солецкі [382], В. Флорека [361] та ін.

В роботах фахівців із сусідніх країн, що одвічно розглядали українські території як об'єкти імперсько-політичного і культурного впливу своїх країн, здебільшого спостерігаємо впевненість у відсутності національної самобутності українського дерев'яного культового зодчества та політично ангажовані бажання вирахувати залежність архітектури української дерев'яної церкви від російського чи польського (західнослов'янського) мурованого або дерев'яного будівництва відповідно. Одночасно, значення цих досліджень важко переоцінити через введення до наукового обігу зразків українських церков з прикордонних з Україною територій Польщі, Румунії, Словачії, тощо.

Окрему тему складають публікації багаторічних польових досліджень англійського спеціаліста з Кембриджського університету, професора Д.хБукстона [352], який неупереджено констатує самостійність і загальнонаціональний характер процесів формотворення української дерев'яної церкви та чітко відрізняє її основні планувальні, архітектурно-композиційні і просторово-конструктивні показники від архітектурних характеристик решти дерев'яних храмів західно-карпатського регіону, північної Європи та Росії. Більш докладно про це мова піде в наступному підрозділі, що присвячений безпосередньо розгляду і критичному аналізу гіпотез генези української дерев'яної церкви.

1.2. Основні гіпотези генези української дерев'яної церкви: критичний аналіз

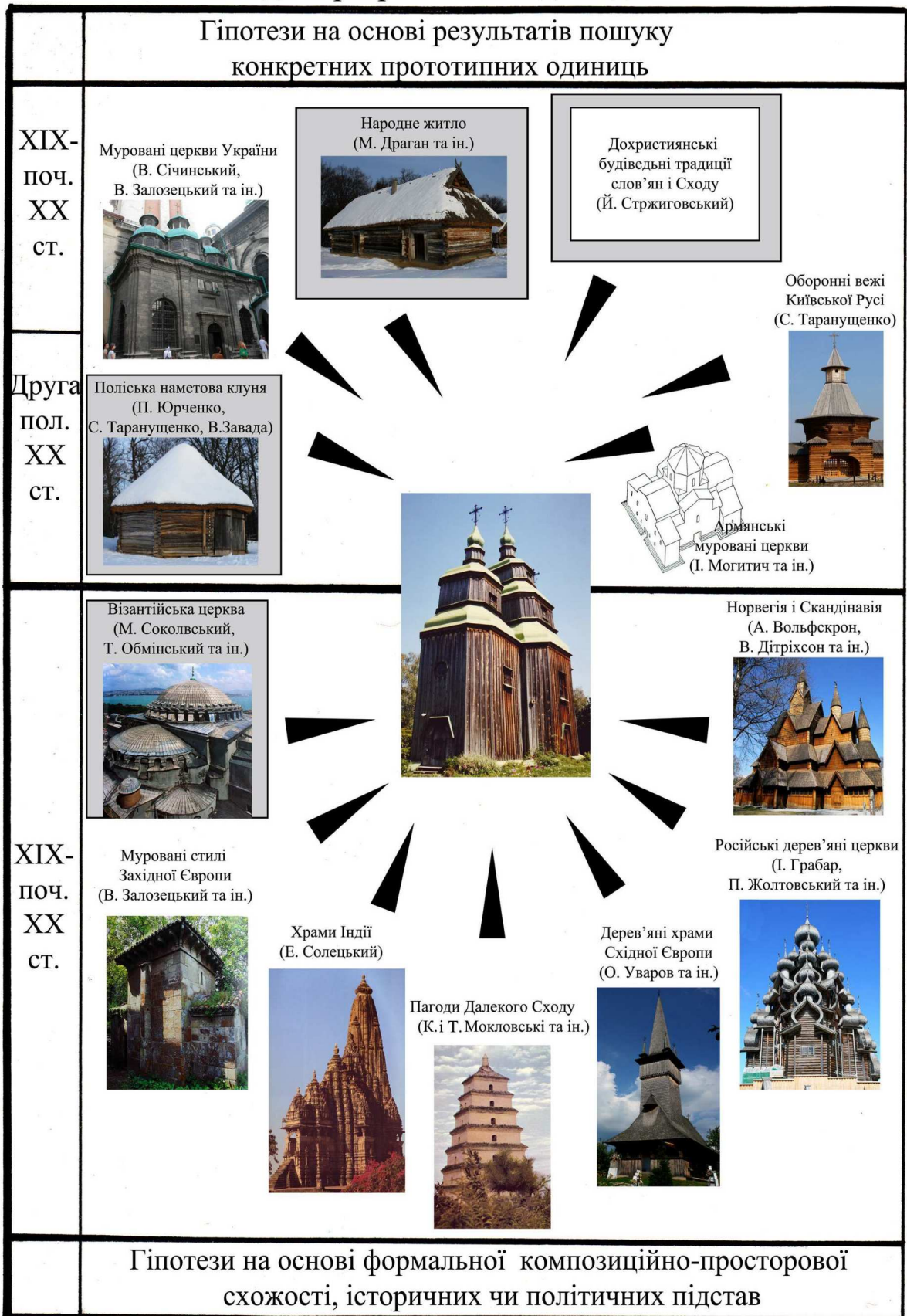
В рамках нашої роботи не є обов'язковим робити повний огляд джерел з проблем дослідження української дерев'яної церкви, оскільки подібні докладні огляди вже багато разів робилися багатьма фахівцями з української дерев'яної архітектури [84, с. 17-20; 265, с. 6-18; 269, с. 7-66]. Тому зосередимо увагу в першу чергу на роботах, що безпосередньо стосуються нашої теми, а саме, докладно зупинимося на аспектах розвитку та еволюції теорій і точок зору стосовно генези української дерев'яної церкви, і зокрема – найбільш характерної та унікальної її складової – зрубного заламаного верху з відкритим внутрішнім простором. Конструкція верхів українських дерев'яних зрубних церков, так званий залом, вважається унікальною – тобто такою, яка не має аналогів в світі. Відомо, що поодинокі церкви з заламами існують на територіях Польщі, Румунії, Словачії, Росії, Білорусії, Молдови та інших сусідніх з Україною країн, але ті церкви або розташовані в прикордонних з Україною областях на історичних землях проживання малих українських народностей (так, наприклад – лемківські церкви земель Малопольських [366, 367, 369, 377-380 та ін.]), або є результатом безпосереднього впливу українських традицій [198, с. 12, 13, 30; 352, с. 369-325 та ін.].

Тим не менше, вже на початку ХХ сторіччя з'являються декілька значущих постатей, таких, наприклад, як А. Вольфскрон [391], М. Драган [84], В. Залозецький [103-104], Г. Павлуцький [198, 199], В. Січинський [232-234], Й. Стржиговський [385-387] та ін., а теорії походження української дерев'яної церкви постають одна за одною.

Розмаїття різночасових припущень про походження українських дерев'яних церков підсумовано нами в табл. 1.1.

Таблиця 1.1

Основні гіпотези генези української дерев'яної церкви:
оглядова ретроспектива досліджень

Ми розділили всю низку гіпотез на два принципові типи: одні були створені на основі формальної композиційно-просторової схожості українських дерев'яних церков з тими чи іншими іноземними зразками, або сформульовані виходячи з конкретних історичних чи політичних обставин, інші, на наш погляд, більш серйозні, з'явилися в результаті пошуку конкретних прототипів найбільш характерного і самобутнього елементу української дерев'яної церкви – її верху.

Як бачимо з табл. 1.1, кожен з дослідників намагався пояснити феномен української дерев'яної церкви по-своєму і часто такі пояснення були занадто химерними та суперечливими. Наприклад, О. Уваров наголошував на тому, що українська дерев'яна церква є похідною від дерев'яних культових споруд інших країн Карпат, зокрема Польщі [281, с. 23], І. Грабар однозначно виводив їх від російських дерев'яних храмів [61-62]. Схожої точки зору згодом притримувався і П. Жолтовський [88].

Й. Стржиговський небезпідставно вказував на схожість планів українських дерев'яних церков з планами давніх споруд Сходу (Персії та Індії), що на його думку мали походження з дохристиянської традиції будівництва, і на тому підґрунті вивів, що українська дерев'яна церква слугувала ланкою передачі старих дохристиянських традицій в європейське муроване будівництво [384-387]. Ідеї Й. Стржиговського і досі вважаються дивакуватими, до речі, й справді мають багато нестиківок, страждають на слабку аргументацію, а подекуди і неправильно змальовують устрій українських дерев'яних церков⁸. Тим не менше, на нашу думку ідеї Й. Стржиговського становлять неабияку цікавість, оскільки не лише творчо підходять до питання генези українських дерев'яних церков, але й як показали результати нашого дослідження вказують цікавий і вочевидь – правильний напрямок пошуків: не дивлячись на спрощеність поглядів

⁸ Зокрема, Й. Стржиговський вважав, що постанова один на одного четвериків зрубу у верхах українських дерев'яних церков відбувається за рахунок того, що менший четверик верху спирається кутами на середини граней четверика-основи [386, с. 340, 621], що насправді, як слушно зауважував М. Драган [84, с. 27], не відповідає дійсності.

Й.ХСтржиговського, на нашу думку, він цілком вірно вказував на зв'язок структури української дерев'яної церкви з традиціями дохристиянського і східного будівництва [387, с. 45-76].

А. Вольфскрон [391, с. 89], а за ним і В. Дітріхсон [356, с. 10] виказали припущення про зв'язок генези українських дерев'яних церков з норвезькими дерев'яними церквами «ставкірке». Ця теорія досі ніким не сприймалася серйозно, оскільки очевидним є те, що українська і норвезька дерев'яна церква мають принципово різну конструкцію. Тим не менше, в нашому дослідженні приділено увагу аналізу норвезьких дерев'яних церков, результати свідчать про збіжність їх певних композиційно-просторових характеристик, причому саме тих, які можуть інтерпретуватися як похідні з дохристиянської архітектури (див. розділи 4-5).

В. Залозецький, користуючись методом поверхового стилістичного аналізу, виводив генезу українських дерев'яних церков від мурованих церков Західної Європи (головне місце в аргументації займав аналіз планів) та мурованого будівництва самої України [104, с. 16]. Схожих поглядів притримувався і В. Січинський [232]. Інші дослідники, такі, наприклад, як М.хСоколовські [381] і Т. Обмінські [372, с. 426] бачили походження специфічної форми планів українських дерев'яних церков з візантійського плану, або ж з грецького будівництва. На наш погляд, подібний шлях є занадто ускладненим і тому – сумнівним. Проте зараз, разом з новими археологічними знахідками залишків дерев'яних споруд (здебільшого ротондальних за планом) XII-XIII ст. в районі давнього Галицького князівства [82, 113, 114, 166, 178, 278, 279], ця гіпотеза раптом отримала нових прихильників [269, с. 69-74 та ін.], які вважають непевні археологічні свідчення, що часом не можуть не лише чітко визначити форму плану чи функцію досліджуваної споруди, але й взагалі, як слушно вказує Ю. Диба [82, с. 19-22, 78-81, 100-102], з точністю атрибутувати її як дерев'яну, мало не доказом достовірності гіпотези походження планів українських дерев'яних

церков з візантійського плану. Проте, генеза європейських і українських ротондальних споруд теж є достатньо непевною [82. с. 26-28]. У випадку українських дерев'яних храмів, тут можуть грати свою роль не лише впливи мурованих стилів Візантії чи Європи свого часу, але й прямі впливи дохристиянського сакрального або народногосподарського будівництва, в тому числі – і спорідненість з характерними для Поліського регіону формами багатокутних наметових клунь. Втім, на нашу думку, навіть знахідка поодиноких залишків дерев'яних споруд чисто візантійського або європейського плану, ще не може слугувати прямим свідомством існування загального процесу подібного перетворення. У всякому разі, оскільки систематика планів українських дерев'яних церков є добре розробленою в працях таких дослідників, як М. Драган [84], І. Могитич [171, 177] та ін., докладно зупинятися на цій полеміці не бачимо сенсу.

Деякі дослідники шукали прототипів українських дерев'яних церков на Сході: Е. Солецькі, вбачав їх спорідненість з архітектурою індійських храмів [382], а К. і Т. Мокловські – з китайськими пагодами [369, с. 213]. Не дивлячись на занадто спрощену і тому неправдоподібну форму викладу цих думок, сама ідея походження українських дерев'яних церков з конгломерату традицій Сходу і Заходу, яку також підтримували Й. Стржиговський [386; 387, с. 45-76] та В. Залозецький [104, с. 16], згодом отримала достатньо ґрунтовні підтвердження в дослідженнях В. Завади [102]. А зважаючи на порівнянно нещодавно розвинуту аргументацію археологів, зокрема, Ю. Шилова [339, с. 12-53], та культурологів, серед яких індолог Г. Бонгард-Левін та іраніст Е. Грантовський [27, с. 154-202], про походження арійського етносу в тому числі з регіону України, колись „екзотичне” припущення Е. Солецького, зараз видається цілком реальним. В тому числі, і результати нашого дослідження надають вагомі аргументи на його користь.

Г. Павлуцький, що, як зрозуміло з попереднього підрозділу, першим констатував самотність і загальнонаціональний характер архітектурного

явища української дерев'яної церкви, вбачав її витoki у традиціях дерев'яного зодчества Київської Русі [198, с. 4], що, в свою чергу, були розвинуті на основі дохристиянського слов'янського (для тридільних планів і триверхих церков) будівництва [198, с. 31] з деякими впливами раннього християнського будівництва Закавказзя (для хрестових планів і п'ятиверхих церков) [198, с. 30]. Дослідник аргументовано акцентував давність цього українського типу щонайменше з XI ст. [198, с. 14-24] та наголошував на розповсюдженні його впливів в тому числі і на церкви російської Півночі [198, с. 12-13], таким чином фіксуючи центр їх походження в Україні. Окрім того, він безпомилково бачив єдність основи церков Центральної України та Галіції [198, с. 29] та відмежовував її як від сторонніх західних, так внутрішніх впливів мурованої архітектури [198, с. 30]. Важко повірити, особливо на фоні химерних ідей стосовно генези української дерев'яної церкви, що висувалися багатьма іншими дослідниками, у можливість настільки передових для свого часу думок Г. Павлуцького. Проте, на нашу думку, прогресивність його роботи є в значній мірі залежною від вдало обраного підходу до дослідження (докладніше про це див. розд. 2).

Надзвичайно ефективного практичного дослідника феномену українських дерев'яних церков і одночасно – творця першої достатньо вірогідної генези церков, на яку потім фахівці орієнтувалися майже сторіччя, – маємо в особі М. Драгана, що ретельно дослідив величезну кількість українських дерев'яних церков, достеменно описав їх устрій, та на основі використання методу систематики форм від простих до складних (на яку ми також в основному спираємося), створив логічну класифікацію типів церков за їх планувальними та об'ємно-просторовими ознаками [84, табл. 268, 269].

На жаль, дослідник звертав увагу не на всі необхідні для повноцінного вивчення особливості церков, в тому й часто оминав конструктивне вирішення перекриття, а цей недолік в багатьох випадках вже не можна виправити, оскільки значна частина зафіксованих ним зразків архаїчних

церков не дожили до нашого часу і тому недоступні для повторного обстеження. На основі досліджених перехідних форм, М. Драган вивів генезу української дерев'яної церкви від трикамерної хати (рис 1.1 а-б).

Теорія походження церкви від хати здається вірогідною, але має слабке місце: якщо в рамках цієї теорії ймовірний шлях трансформацій плану та форми споруд знаходить переконливу аргументацію [84, с. 45-52, с. 70-79], то шлях перетворення конструкції кроквяної покрівлі у зрубний заламаний верх не пояснюється. Вказується лише, що через збільшення центрального зрубу, потребувалося перекривати його довгими кроквами. В результаті дах хати розбився на три незалежні частини, середня з яких підвищилася [84, с. 70-73, с. 74-75] (рис. 1.1 в-г).

Ланка перетворень за М. Драганом починається з української хати тридільного типу (див. рис. 1.1 а-б), що орієнтована на південь і має структуру “сіни-кімната-комора”, продовжується церквою хатнього типу та церквою схожою на хату, але вже на основі українського тризрубного плану зі збільшеною центральною частиною, і надалі демонструє достатню кількість досліджених зразків з різними варіантами дахів, що поступово проходять стадії розвитку від цільного прямокутного даху через ускладнення його форми, “розпаданя” на окремі дахи над трьома частинами плану, подальше підвищення центрального зрубу та ускладнення центрального даху, що кінець кінцем нібито призвело до формування центральної башти з заломом [84, с. 70-74] (див. рис. 1.1 г).

Всі стадії вищеназваних змін були зафіксовані М. Драганом в церквах [84, с. 72], форму яких можна назвати «перехідною» (на жаль, більшість з них на сьогодні втрачено, рис. 1.2 а). Таким чином, факт перетворення простого суцільного хатнього даху на кроквах на роздільний церковний дах з вищою середньою частиною був встановлений достеменно на відповідних архітектурних прикладах і сумнівів не викликає.

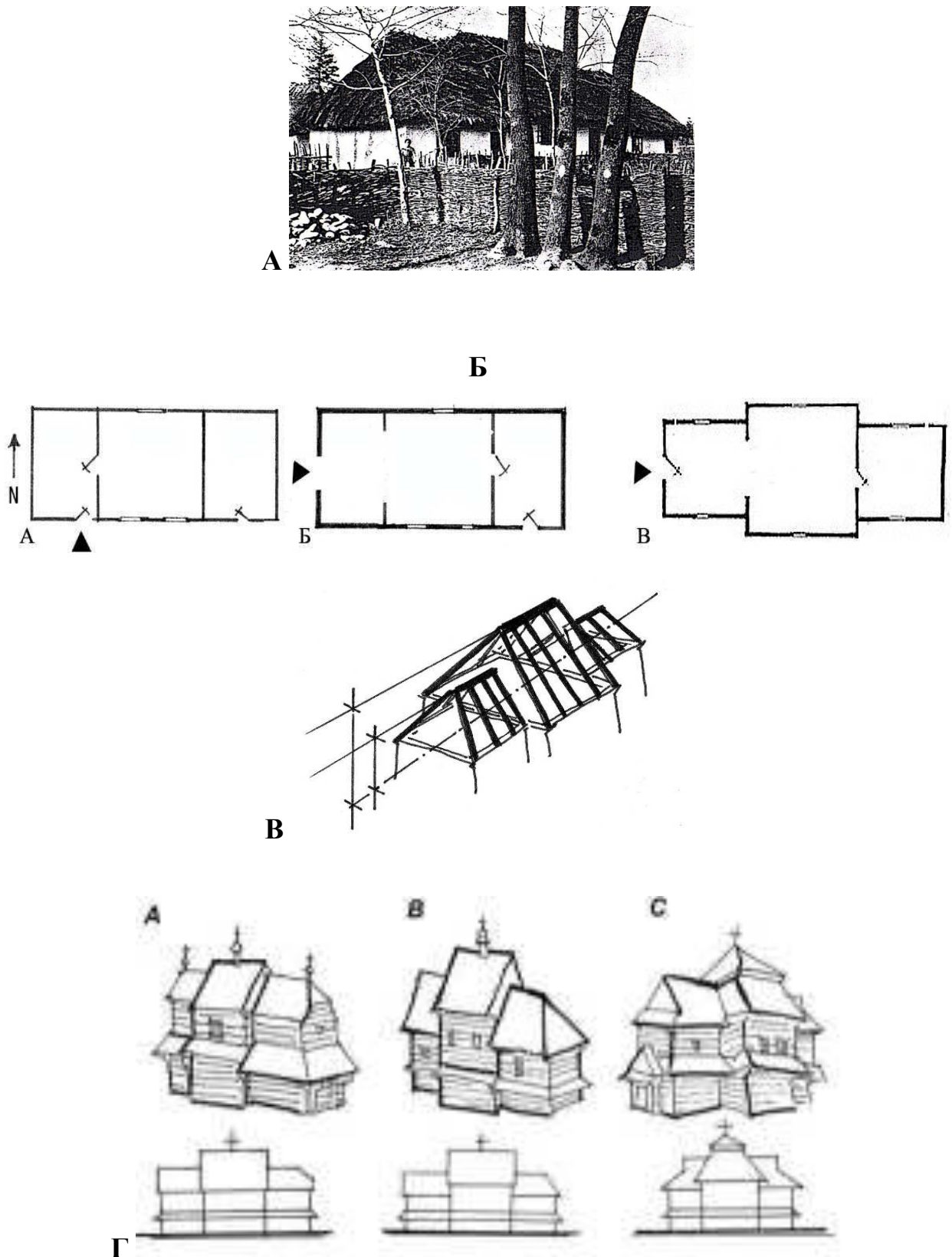

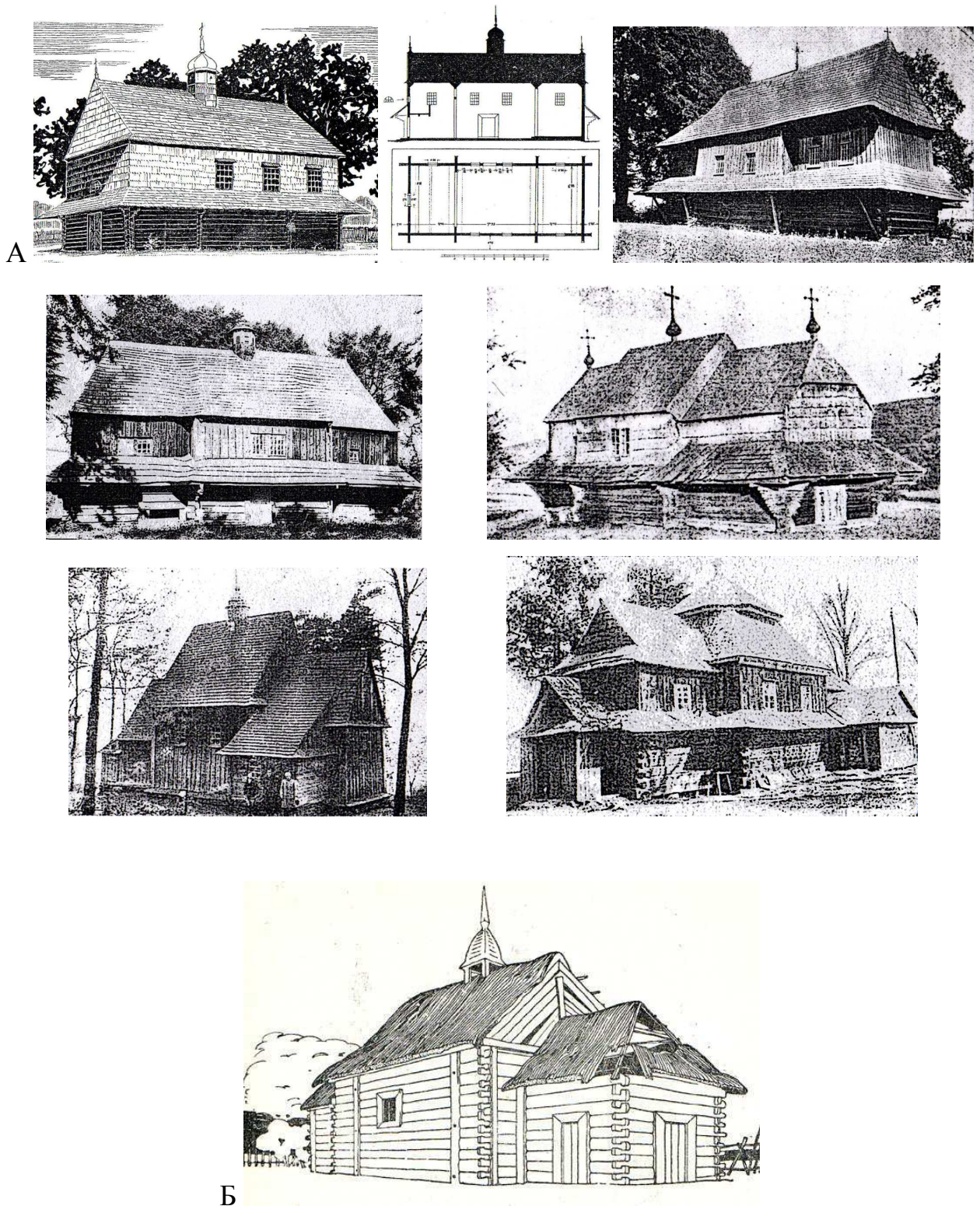
Рис. 1.1 Теорія М. Драгана – генеза української дерев'яної церкви з хати.

А –Трикамерна хата з с. Баличі Подорожні Жидачівського повіту, зафіксована М. Драганом;

Б – Генеза плану від трикамерної хати до тридільної церкви за гіпотезою М. Драгана;

В – Підвищення крокв над навою через необхідність перекриття ширшого прогону;

Г – Шлях формування верха над навою, як його пояснює теорія походження церков від хат (за зразками церков з кроків М. Драгана, прорис автора)

Б

Рис. 1.2 Ланка перехідних форм від хатньої церкви до триверхої за М. Драганом.
 А – Ланка перехідних форм церков від хатньої церкви до церкви з даховим верхом над навою за теорією М. Драгана. (зліва-направо: церква з с. Старий Кропивник Дрогобичського повіту, 1847 р.; церква з с. Угерці Заплатинські Самбірського повіту, 1720 р.; церква з с. Радловичі Самбірського повіту, XVIII ст.; церква з с. Тисів Долинського повіту, XVII-XVIII ст.; церква з с. Чижевичі Мостиського повіту, 1874 р.; церква з с. Радава Ярославського повіту, 1860 р.); Б – Кроквяні конструкції покрить церков хатнього типу. Церква з с. Сичин (за В. Слободяном – О. Бойко)

Але не маємо жодного прикладу споруди, що свідчив би про процес перетворення кроквяної конструкції даху на зрубний залом, або хоча би на зрубний намет. Проблема полягає в тому, що в своїх дослідженнях М. Драган спирався більше на типологію просторової форми церков, аніж на їх конструкцію. З його дослідницьких матеріалів і справді постає досить повний та логічний ряд перехідних форм, що ілюструє поступовий процес формування церкви з хати. На жаль, в матеріалах М. Драгана в багатьох випадках немає прямих відомостей про конструкцію дахів вказаних зразків, але з тих креслеників що є, а також із зображень цих самих, або аналогічних церков, що подекуди знаходимо в інших джерелах [243, рис. на с. 68-69] та деяких пояснень самого дослідника [84, с. 75], впливає, що всі вони були перекриті дахами на кроквах (рис. 1.2 б).

До того ж, наведена в ряду перехідних форм останньою, церква з с. Радава (див. рис. 1.2 а), що про неї М. Драган вказує, ніби її башточка над дахом наві сполучена з інтер'єром, як і багато інших церков цього ряду, є занадто новою, вона була збудована аж у 1860 році, і її покриття, що однозначно являє собою кроквяний дах, на нашу думку, взагалі має інше походження, і вочевидь було сформоване під впливом архітектурних стилів своєї доби (в тому й модерну), а за конструкцією скоріш за все має прямий зв'язок з мансардними чи то «закопанськими» дахами.

Таким чином, в дослідженнях М. Драгана, питання механізму перетворення конструкції кроквяного даху хати на зрубний залом залишається відкритим⁹. Тим не менше, теорія М. Драгана стала першою реально підтвердженою практичними дослідженнями і в достатній мірі аргументованою теорією походження української дерев'яної церкви. Такі знані дослідники середини ХХ сторіччя як В. Чепелик [301, 302], та багато інших, притримувалися саме теорії М. Драгана.

⁹ Його припущення появи заломів шляхом наслідування форми ступінчастого солом'яного даху хати [84, с.29], на нашу думку, не може бути визнане аргументованим все через той самий брак перехідних форм чи рудиментів конструкції.

Інша, більш молода гіпотеза, виводить в якості предка української дерев'яної церкви з заломом один з типів українських клунь або комор. Її засновниками можна вважати дослідників П. Юрченка та С. Таранущенка. П.хЮрченко першим висловив припущення про виключне значення комори в українському світосприйнятті та її належність до найдавніших архітектурних форм [346, с. 24-25]. С. Таранущенко досліджував квадратні і багатокутні в плані зрубні клуні Полісся, які могли стати прообразами дерев'яних церков, оскільки первинно мали наметове центрально-вінчасте перекриття, що фактично є прообразом похідної форми верхів українських дерев'яних церков – зрубного намету [264; 346, с. 29]. В такому випадку, можна припустити, що утворення з клунь тризрубної церкви з наметами йшло шляхом приєднання до центрального, перекритого наметом зрубу, двох менших зрубів зі сходу і заходу. Тож поява церкви з тридільним українським планом із ширшою навою та перекритої наметовими зрубними верхами, може бути пояснена простіше та логічніше, ніж це робить хатня теорія (рис. 1.3 а-б). Але не до кінця ясними залишаються резони перетворення клуні (комори) на церкву. На жаль, сам С. Таранущенко не розвинув це припущення до теорії. Дуже багато в цьому напрямку зробив дослідник дерев'яних церков Полісся, архітектор В. Завада, який на основі власних досліджень значної кількості старожитніх поліських церков та каплиць виявив, що деякі з них (наприклад, цвинтарна каплиця з с. Дроздні чи Іллінська церква в с. Новий Корець, рис. 1.3 в-г) були утворені саме шляхом прибудови бічних зрубів до старшого центрального, який раніше ймовірно слугував каплицею [93, 100]. Спираючись на ці факти і праці попередників [35, 264, 346 та ін.], В. Завада переконливо виявив ідентичність конструкції поліських клунь і архаїчних каплиць [93, 100]. А резони перетворення каплиці на церкву вже не викликають сумніву.

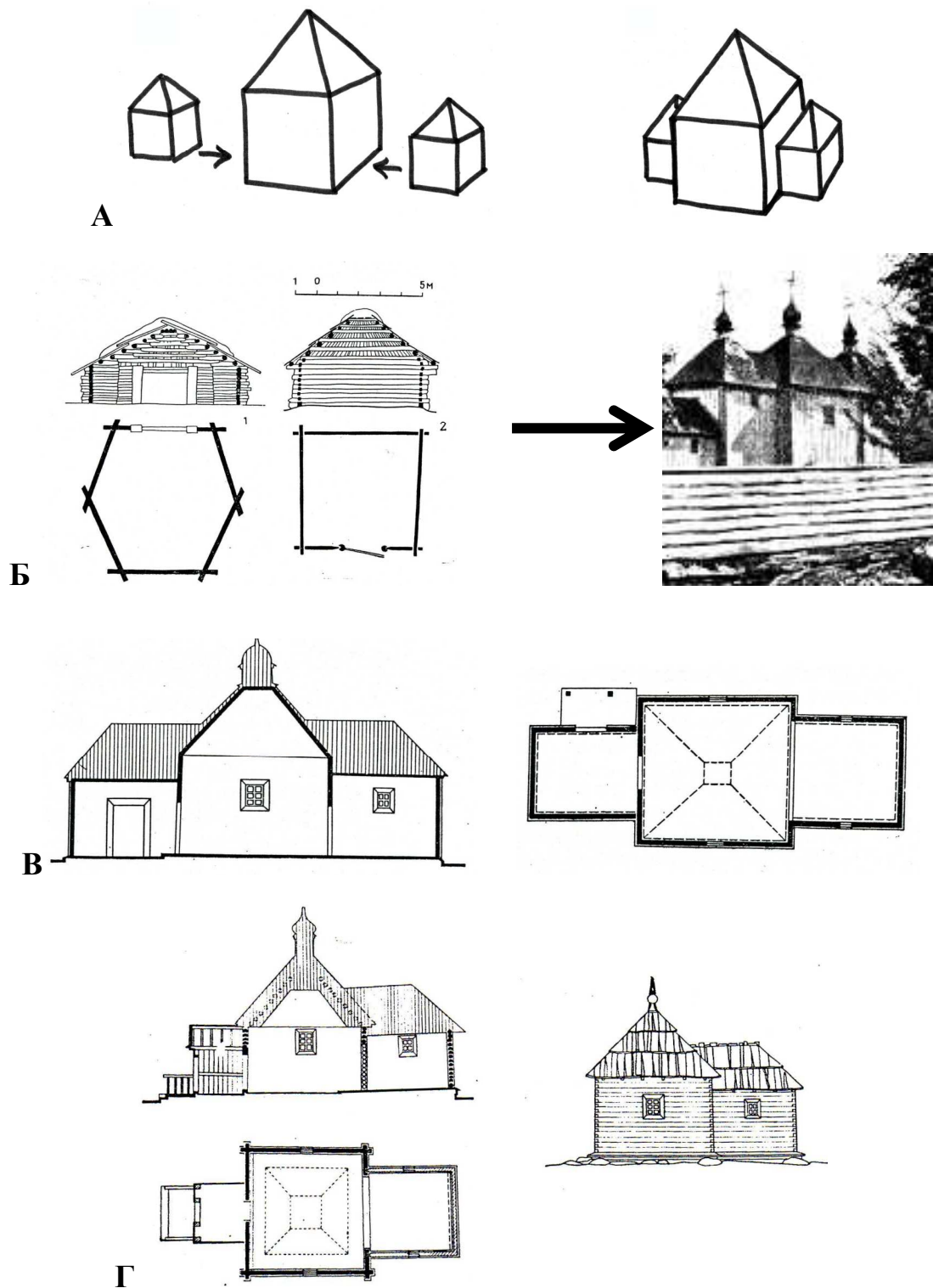

Рис. 1.3 Ідея формування української дерев'яної церкви шляхом поєднання трьох наметових клунь (комор) – за П. Юрченком, С. Таранушенком та В. Завадою.

А – Геометрична схема поєднання зрубів; Б – Конкретика перетворення на прикладі похідних українських зрубних клунь з наметовим перекриттям (за С. Таранушенком та С. Верговським) і кінцевого результату: церкви XVII ст. з с. Гладішівка Волинської області, що складається з трьох зрубів під наметовими перекриттями (за П. Юрченком); В – Каплиця з с. Дроздні Волинської області, чия центральна частина за дослідженнями В. Звади первинно була клунею (за В. Завадою); Г – Іллінська церква (1595 р.) з с. Новий Корець Рівненської області (розріз, план, реконструкція первинної форми), що за дослідженнями В. Звади була утворена шляхом поєднання зрубів (за В. Завадою).

Таким чином, невизначеним залишається саме механізм перетворення клуні (комори) на каплицю. В. Завада пояснює цей феномен «специфікою народного будівництва», згідно з якою «архітектура будь-якої споруди може принципово відрізнятися від своїх більш ранніх функціональних прототипів і, навпаки, сучасне використання різних архітектурно-будівельних форм може зовсім не відповідати їхньому призначенню в минулому.» [93, с. 32]. Важко не погодитися з цим твердженням, тим більше що в літописних відомостях Полісся не раз зафіксовані випадки освячення комор на каплиці [93, с. 33]. Але тут важливо додати, що навіть за умови подібного характеру народного будівництва, «зміни функціонального призначення архітектурно-будівельних (від себе додамо – і конструктивних) форм» не можуть відбуватися без логіко-сміслового підґрунтя, хоча подекуди резони такого перетворення і виходять за рамки суто архітектурного дослідження, а стосуються також аспектів історії розвитку релігійного світогляду та життєвого укладу. На жаль, саме ці аспекти життя давніх слов'ян є найменш вивченими, а більшість потрібної інформації взагалі не дійшла до наших часів. В. Завада є рідкісним прикладом дослідника-практика, що, на нашу думку, достатньо близько підійшов до логічно виваженого і в достатній мірі аргументованого бачення генези української дерев'яної церкви. На його висновках в значній мірі ґрунтується і наше дослідження.

Також були інші версії походження форм (чи деяких форм) українських церков. Зокрема, той же С. Таранущенко наполягав на тісному зв'язку структури українських дерев'яних церков з оборонним зрубним будівництвом Київської Русі, вважаючи вплив оборонного замкового дерев'яного будівництва на основі чотирикутних або восьмикутних в плані зрубних башт набагато більш значущим, ніж вплив мурованої архітектури [265, с. 19]. В нашому дослідженні ця думка знайшла серйозні підтвердження.

Окремим предметом для обговорення здавна було питання появи восьмикутного зрубу. На світанні вивчення архітектури українських

дерев'яних церков це явище можна б було пояснити впливом бароко. Проте, на сучасному стані володіння інформацією факт того, що восьмикутні плани клітей церков побутували набагато раніше за часи бароко, вже ні для кого не є новиною. Про це неодноразово згадували і фахівці старої школи, такі як М.хДраган [84, с. 26-27] та Г. Павлуцький [198, с. 14-18]. Інша річ – цілком слушним є те, що в добу бароко, особливо в центральній та східній Україні, такі форми набули виключної переваги, що безперечно можна пов'язувати з бароковими впливами. Про це знаходимо підтвердження і у тих же самих ранніх дослідників [84, с. 27; 198, с. 30-31]. Подібні багатокутні центричні форми виявлено також і в архаїчних зразках народного будівництва, про що неодноразово згадують С. Верговський С. [35], А. Данилюк [71, 74, 75], І.хМогитич [170] та С. Таранущенко [264], і в археологічних матеріалах доби Київської Русі, зокрема, підсумованих в дослідженнях Ю. Диби [82, с. 19-22], та дохристиянського періоду, включаючи також і етапи становлення племен ранніх слов'ян, тобто – епоху Бронзи, зокрема, в дослідженнях С.хБерезанської [21, с. 52, 80]. Пояснення сенсу походження восьмикутної форми втім і тут зустрічаємо двояке – її або пов'язують з символом сонця – колом, сакралізація якого була характерною для світогляду слов'ян [144, 161, 220] – інтерпретація кола в дерев'яній конструкції цілком можлива як восьмикутник [84, с. 26], або ж пояснюють чисто технічними міркуваннями про те, що восьмикутний (шестикутний) план кліті дозволяє отримувати споруди більшої площі ніж квадратні за умови використання колод однакової довжини [84, с. 27; 198, с. 30 та ін.]. Ми притримуємося більше точки зору про сакральне походження восьмикутного зрубу, оскільки очевидним є той факт, що використовувалася слов'янами ця форма дуже помірковано – лише для споруд особливого (сакрального або виключно значущого громадського) призначення [21, с. 80; 161; 162, с. 199-204; 220]. Праці таких дослідників як Л. Сумбадзе, А. Флієр та ін. [256, 257, 286, 385] надають вагомі підтвердження сакральної значущості восьмикутних форм у дерев'яному

будівництві доісторичних часів, окрім цього пов'язують його генезу з характерними для народів Ірану і Закавказзя храмами вогню та житлами, що теж, за зороастрійськими постулатами [123, с. 146; 134, с. 142], втілювали ідею подібного храму і були розповсюдженими також на Памірі, у Середній Азії та Сибіру [87, 132, 160, 214]. Наше подальше дослідження також підтвердило цю точку зору.

Особливо значущим на нашу думку є питання генези просторово-конструктивної форми зрубних верхів українських дерев'яних церков, що, як вже вказувалося вище, в значній мірі формують їх унікальність. І ось як раз цьому питанню дослідники приділяють неприпустимо мало уваги. Проте, М.хДраган [84, с. 28], а за ним Г. Логвин [148, с. 208] виказують слушну думку про формування залому з намету шляхом зрізання верхівки (точніше – конструктивної складності зведення зрубного намету в точку), і встановлення на зрізаному майданчику світлового ліхтаря, а пізніше – додаткового зрубу. З технічної точки зору, ця версія скоріш за все є недалекою від дійсності. Проте, відкритим залишається питання про час та місце походження такої просторової конструкції, шляхи її розповсюдження по території України, тощо. Навряд чи має сенс піддавати сумніву той факт, що залом сформовано в географічних межах України, однак повинен же бути у нього якийсь первинний ареал становлення. С. Таранущенко цілком слушно зауважує, що: «Про характер дерев'яної монументальної архітектури доби Київської держави і ближчих наступних віків докладно нічого невідомо» [265, с. 6]. Між тим, на реконструктивних планах і макетах Києва доби Київської Русі, знаходимо зображення дерев'яних церков і оборонних башт із четвериковими залами [125, с. 58-59; 108, с. 70 та ін.]. Проте, результати нашого дослідження навели нас на думку про сумнівність існування залому в ті часи (більш конкретні резони цього висновку наведено в розділі 4), тож ми провели невелике розслідування і прийшли до висновку про існування певної ненавмисної містифікації цього питання. Проблема полягає в тому, що всі

подібні макети є не більше як археологічні реконструкції забудови міста, до того ж, виконані фахівцями з мурованої архітектури, що основну увагу звертали саме на неї. Ретельно з наукової точки зору реконструюючи вигляд мурованих церков Києва, «допоміжні» дерев'яні споруди вони зображали у достатньо довільному плані (тобто – за аналогіями до відомих їм з існуючих зразків українських дерев'яних церков конструкцій та малюнків на планах Києва XVII-XIX ст.). Насправді ж, ні автентичних іконографічних зображень церков (чи будь-яких інших споруд) домонгольської доби з заломами, ні археологічних свідчень про їх існування (чи взагалі якихось конкретних відомостей про щось інше, окрім форми їх плану, що також не завжди є однозначною), досі не виявлено. Непевні архітектурні малюнки в літописах зовсім не виявляють не лише конструктивного характеру споруд, але навіть і матеріалу їх будови. В рукописах XIV ст. маємо явне зображення мурованих споруд, не дивлячись на те, що в тексті вони називаються дерев'яними [82, с. 23-24; 108, с. 16, 60, 90]. В роботі Г. Павлуцького знаходимо більш певні зображення триверхих та п'ятиверхих церков з мініатюр давньоруських церковних книг XI-XIII ст. [198, с. 14-25]. Не дивлячись на те, що дослідник переконливо аргументує думку, що прообразами цих церков були саме місцеві дерев'яні храми [198, с. 23], конструкції залому на цих схематичних зображеннях також побачити не вдається. Все це свідчить про те, що літописці просто не переймалися реалістичністю зображення – малюнок церкви чи іншої архітектурної споруди був для них, вочевидь, не більше як символічним зображенням абстрактної, а не конкретної будови. Тому, на нашу думку, подібні іконографічні матеріали просто не можуть бути використані в якості наукових свідчень. Інша річ – зображення на планах українських міст і малюнках XVII-XIX ст., чи на іконах XV-XVI ст., де конструкцію дерев'яних церков з заломами можна бачити достатньо конкретно [107, с. 20, 60; 198, с. 16-21 та ін.]. Таким чином, приходимо до

висновку, про невизначеність часу появи залому. Цьому питанню в дослідженні приділимо особливу увагу (див. розділ 4).

Окрім цього, як це не дивно – мало хто з дослідників акцентує увагу на тому, що не всі просторово-конструктивні вирішення верхів українських дерев'яних церков являють собою залом чи зрубний намет. Значний прошарок складають також верхи на основі зрубних восьмимериків на четвериках. Така просторова конструкція не має залому, а протилежні стінки восьмирика є продовженням вгору середньої частини четверика (в плані така схема являє собою восьмикутник, вписаний у квадрат).

На цей варіант вирішення верху в свій час звертав пильну увагу Й.хСтрижиговський, який, порівнюючи його з мурованою конструкцією переходу кубічного об'єму споруди у восьмикутний барабан верху у вірменських та грузинських (подекуди і у візантійських) церквах, проводив думку про те, що вперше така конструкція зародилася саме в дереві, а не в мурі, бо вона є органічною для дерева, безпосередньо впливає з його властивостей [387, с. 44-76].

І. Могитич притримувався протилежної точки зору, констатує походження гуцульських церков (що поміж інших теж здебільшого ґрунтуються на цьому просторово-конструктивному типі верхів) безпосередньо з мурованих вірменських, які здавна будувалися вірменськими громадами на цих землях [171, 177]. Планування та об'ємно-просторова структура гуцульських церков, а також, як виявив І. Могитич, і система їх пропорціонування, дуже близькі до вірменських мурованих зразків [171]. Тому й сумніватися у його висновках ніби то немає підстав.

Проте, наші дослідження привносять надзвичайно багато нового матеріалу для роздумів з приводу цього питання, зокрема, вказують на широку розповсюдженість аналогічної просторово-конструктивної форми в російських дерев'яних церквах, де вона зазвичай застосовується у нижній частині баштових об'ємів. Це викликає думки про спорідненість цього

просторово-конструктивного елементу з оборонними спорудами, а також на ймовірність його застосування в дерев'яному будівництві домонгольської Русі.

З іншого боку, надзвичайно зацікавлюють дослідження грузинських і вірменських колег, які переконливо доводять походження подібної просторової форми бані мурованих християнських церков Вірменії і Грузії від дерев'яних прототипів просторових перекриттів типу гвіргвіні [163, 228, 256, 257] і, таким чином, наштовхують на думку про ймовірність повернення в храмобудівництві України виведеної з дерева вірмено-грузинської мурованої конструкції церковного верху знову в дерево (докладніше див. розділ 4).

Окремим питанням постає теорія західних впливів на будівництво закарпатських і деяких типів карпатських церков (зокрема бойківських і лемківських, а часом і західно-поліських), що провокують розвиток каркасного, закритого в інтер'єрі верху над бабинцем та перехід звичної для України симетричної композиції церкви у властиву готиці динамічну. Втім, не дивлячись на те, що питання наявності подібних впливів у цьому регіоні не викликає сумнівів і непогану розробленість цього питання в працях В.хКарамзин-Каковського [118, 119], П. Макушенко [159, с. 45-97] і особливо – Т. Лісенко [137, 139, 142, 145 та ін.], як показало натурне вивчення дерев'яних церков прилеглих до Карпат закордонних територій, тут також є широке поле для уточнень і доповнень.

Зокрема, класифікація подібних церков за типами потребує перегляду з точки зору аналізу типології церков інших країн карпатського регіону, оскільки те, що в замкнених межах територій України видається варіаціями форм, насправді може виявитися відгомном усталених типів церковного будівництва інших країн, і так далі.

Найбільш чітко подібні будівельні типи виділяють, як не дивно, не фахівці країн карпатського регіону (румуни, поляки), праці яких, особливо порівняно нещодавнє ґрунтовне дослідження Р. Бриковського [351], мають багато

цікавого [354, 355, 361, 363, 367, 370 та ін.], а англійський дослідник Д.хБукстон, дослідження якого відмічаються на диво аналітичним і тверезим поглядом на систематику форм [352]. Вочевидь, неупередженість англійця Д.хБукстона як дослідника незаангажованого політичними амбіціями своєї країни (що часто трапляється не лише з вітчизняними, але й з румунськими та польськими дослідниками), який не намагається перетягнути центр уваги на архітектуру власної країни, а все інше схильний вважати її впливами, дала тут свої плідні результати. З дослідження Д. Букстона постає цільна і логічна картина розвитку дерев'яної архітектури карпатського регіону [352, с. 189-325], яка багато в чому формувалася без урахування сучасних державних кордонів, проте, була зумовлена етнічними та історико-культурними впливами старих часів. На превеликий жаль, дослідження Д. Букстона не має такої ж гостроти щодо українських церков [352, с. 87-188], і в першу чергу через те, що під час його подорожей по дерев'яних церквах Східної Європи, залізна завіса радянського союзу мало що дозволила йому дослідити в Україні особисто. Тому він не завжди адекватно уявляє собі конструктивні характеристики дерев'яних церков, не знає достатньої кількості прикладів і тому не володіє всією необхідною інформацією.

Проте, навіть з того, що він зміг побачити сам, чи проаналізувати з українських літературних джерел, постає відмінна від вітчизняної точка зору на генезу українських церков. Можна сказати, що Д. Букстон визнає самотність української дерев'яної церкви в більшій мірі ніж самі українці [352, с. 162, 171, 183-188]. В той час як в Україні панує теорія М. Драгана про розвиток триверхих церков від одноверхих і так далі шляхом ускладнення [84, с. 85-86], Д. Букстон виводить на перший план припущення про початкову триверхість українських дерев'яних церков (тобто – однозначно про їх унікальну форму і походження не від хат), з яких згодом за браком коштів редукувалася одноверха версія [352, с. 95-101].

Слід визнати, що набагато раніше за Д. Букстона, цю думку висловлював також Г. Павлуцький [198, с. 15-25], а в світлі проведених трохи пізніше досліджень В.Завади [100], це твердження видається цілком реальним.

1.3. Українська дерев'яна церква як цілісний загальнокультурний феномен з рисами національної самобутності

За результатами наведеного вище, ми пересвідчилися, що проблему дослідження генези української дерев'яної церкви неможливо вирішити без усвідомлення того, що це загальнонаціональне явище, що потребує уваги з урахуванням світового контексту і включає в себе багато різночасових, територіальних, міжгалузевих і загальнокультурних аспектів. Тому, джерела з питання українських дерев'яних церков становлять лише частку всіх необхідних матеріалів. Окрім них, слід проаналізувати достатню кількість літературно-наукових джерел, що не мають прямого відношення до питань архітектури української дерев'яної церкви. Адже, на нашу думку, неуспіх у вирішенні питання генези українського дерев'яного храму полягає в тому числі і у ізоляції дослідницьких думок від широкого пласту світових досліджень дерев'яної архітектури інших країн світу.

Серйозну проблему складають також лакуни в порівняльних дослідженнях дерев'яної сакральної архітектури України з архітектурою житла і господарських споруд, а також у ізоляції досліджень від суміжних наук, в першу чергу таких як археологія, культурологія, релігієзнавство. Занепокоює і відсутність аналітики щодо загальносвітових процесів розвитку дерев'яної архітектури і культових споруд різних релігій, що може виявитися вирішальним у визначенні генези українських дерев'яних церков.

Безсумнівним є те, що вивчення генези української дерев'яної церкви потребує більш масштабних досліджень. Огляд літератури виявив, що незважаючи на велику кількість досліджень генези українського дерев'яного

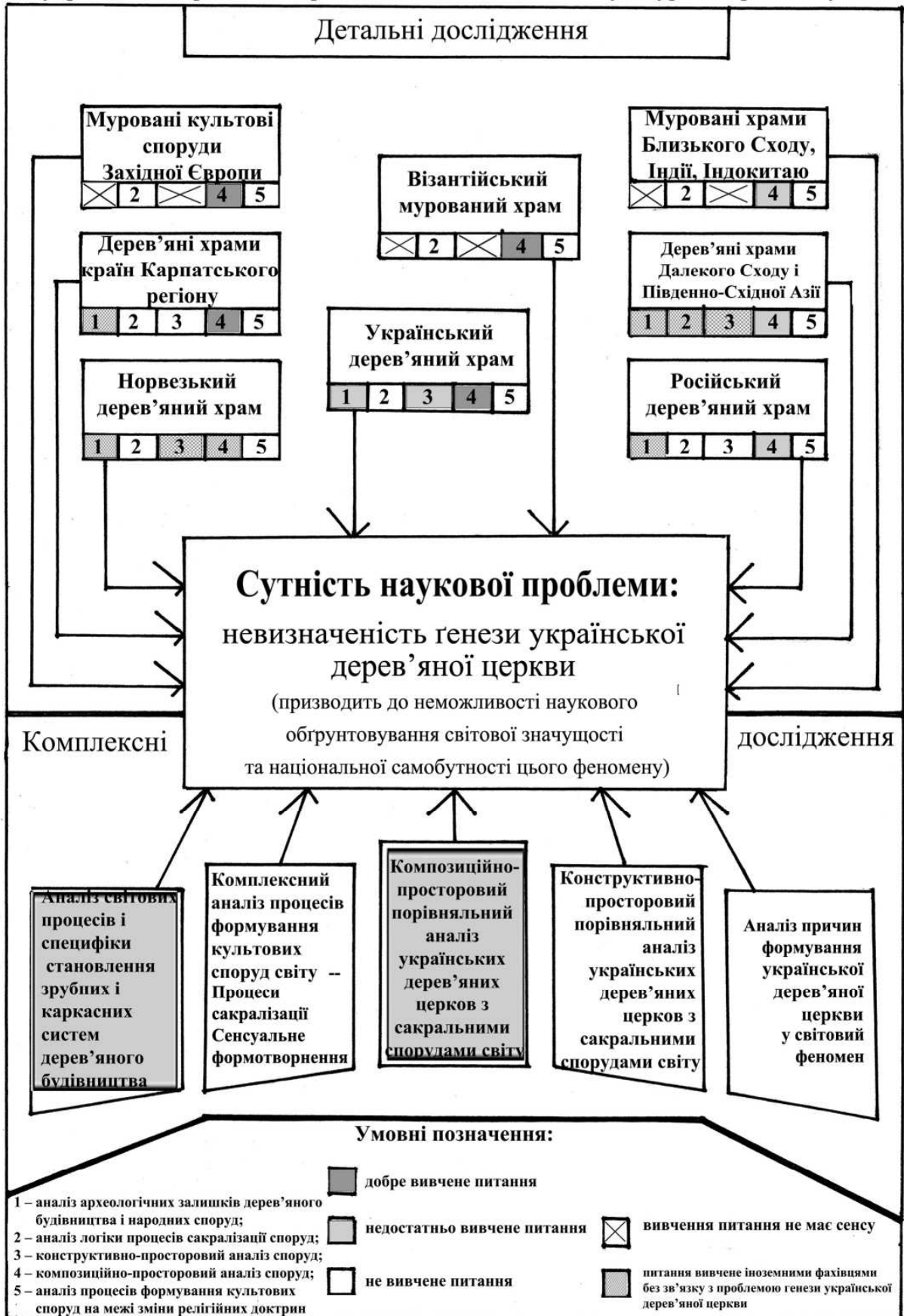
храму, жодне з них не дає переконливої відповіді на це питання. Концентруючи увагу на проблемі пошуку генези церков в плані виявлення їх архітектурних прототипів, попередники недостатньо уваги приділили вивченню шляху формування храмів, що, на нашу думку, може бути ключем у вирішення проблеми. Важливим недоліком є також ізоляція досліджень від суміжних наук і в першу чергу – відсутність аналізу археологічних залишків дохристиянських будівель, проведеного не археологами, а фахівцями-архітекторами.

Виходячи з всього зазначеного вище, нами була складена оглядова таблиця основних аспектів історії і теорії архітектури, вивчення яких може, з нашої точки зору, призвести до позитивного результату у вирішенні наукової проблеми генези (витоків, етапів, шляхів і принципів формотворення) української дерев'яної церкви та детермінації її значення для світової архітектури (табл. 1.2).

Таблиця розділена на дві частини. В першій частині таблиці 1.2 аналізується стан вивченості історії і теорії архітектури України та різних країн Сходу і Заходу. Маються на увазі наступні важливі для дослідження галузі: дерев'яна архітектура України, Росії, Карпатського регіону, Китаю, Японії, Бірми, Індонезії (тобто, країн з розвиненим сакральним дерев'яним будівництвом); житлова дерев'яна архітектура Вірменії і Грузії; мурована архітектура Візантії, Закавказзя, Київської Русі, середньовічної Західної Європи (тобто, сусідніх ареалів прямого впливу на Україну), Індії, Індокитаю (тут вибір обумовлений явними композиційно-просторовими аналогіями мурованого будівництва цього регіону і українських дерев'яних церков, табл. 1.3). В рамках кожної галузі аналіз стану вивченості питання (наявності інформації та аналітики з цього питання) проведено по певним, найбільш значущими для досягнення мети даного дослідження інформативним аспектам.

Таблиця 1.2

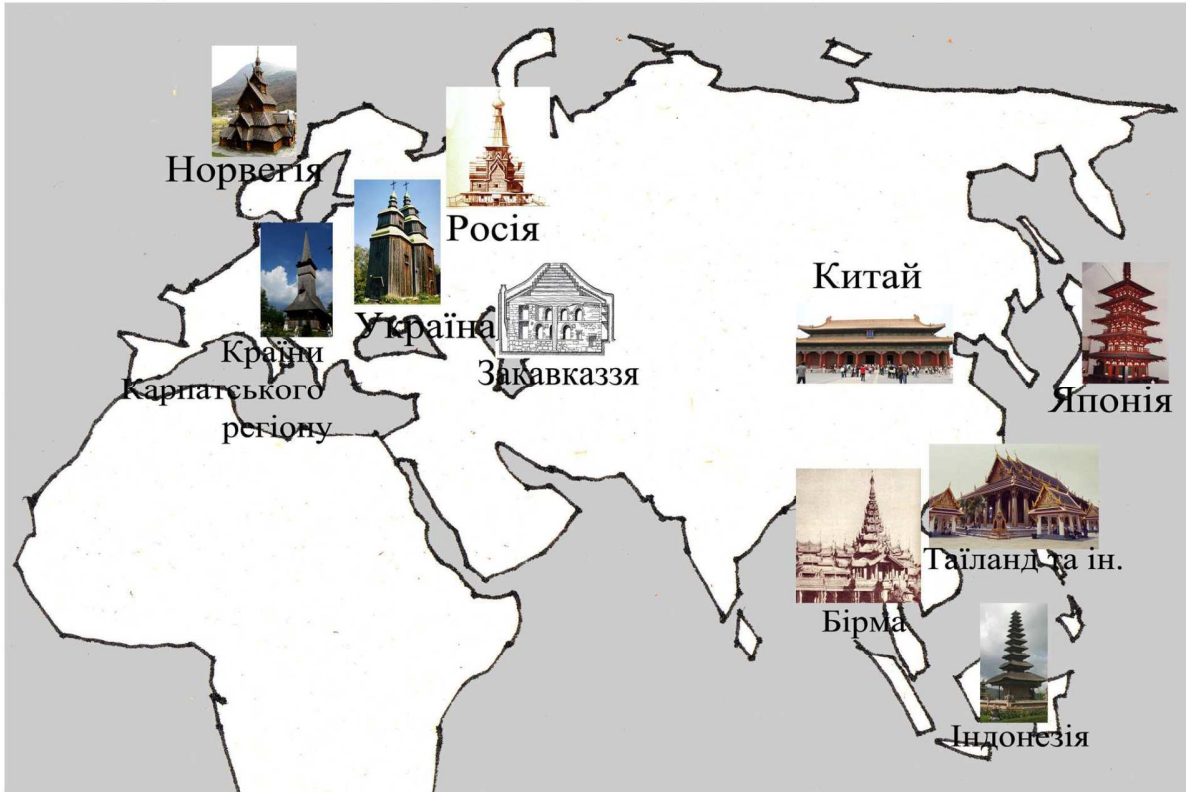
Стан дослідженості генези української дерев'яної церкви, як цілісного загальнокультурного феномену

Таблиця 1.3

Географія дослідження

А. Географія досліджень дерев'яної архітектури

Б. Географія досліджень мурованої архітектури

Такими аспектами було визнано: археологію первинного будівництва кожної конкретної країни, типологію і конструкцію народних споруд (має сенс лише для дерев'яних споруд), логіку процесів сакралізації споруд, просторово-конструктивну структуру розвинутих сакральних споруд (має сенс лише для дерев'яної архітектури), процеси формотворення культових споруд на межі змін релігійних доктрин, композиційно-просторову структуру споруд.

Друга частина таблиці 1.2 аналізує стан вивченості глобальних питань, а саме, наявність комплексних аналітичних досліджень загальних світових процесів розвитку і взаємовпливів архітектури. Основними з них визнано: аналіз світових закономірностей становлення зрубних і каркасних систем дерев'яного будівництва, аналіз процесів сенсуального формотворення культових споруд світу (анімістичні і монотеїстичні, східні і західні риси), просторово-конструктивний порівняльний аналіз українських дерев'яних церков з дерев'яними сакральними спорудами світу. З таблиці 1.2 можемо бачити ступінь розробки всіх названих вище питань на момент до проведення нашого дослідження. Можна відмітити наявність значної кількості «білих плям» в обох частинах таблиці. Тож, зважаючи на це, до роботи були залучені матеріали з наведених нижче питань.

З матеріалів щодо народного житла і господарчих споруд України: роботи С. Верговського [35], Г. Логвина [148], В. Самойловича [125, 126], С.хТарануценка [124-126], та ін. З нещодавніх робіт в цій галузі нас особливо зацікавили дослідження А. Данилюка [70-75] стосовно народної архітектури Українського Полісся і Карпат, в яких приведено багато архаїчних господарських і житлових споруд Полісся (в тому числі і клунь) з акцентом на конструкцію їх покрівель. З матеріалів про роль Полісся в етногенезі слов'ян та його значення як реліктового регіону, де збережені в широкому спектрі найбільш архаїчні (похідні) форми українського народного

будівництва, залучені праці С. Верговського [35], А. Данилюка [70-75], В.хЗавади [90-102], С. Таранущенко [163-167], та ін.

З джерел по археології Трипільської культури в основному ми спираємося тут на праці М. Відейка [44-46], до дослідження залучено також роботи, Н.хБурдо [31, 32], Т. Мовши [165], В. Хвойки [293] та ін.

З археології давніх слов'ян ми спираємося на праці Б. Рибаківа [222, 223], Б. Тимощука [172-174] та ін. Особливої уваги з точки зору нашого дослідження заслуговують наступні видання: присвячені археології сакральних споруд давніх слов'ян роботи І. Русанової [119-121], комплексний аналіз архітектури давніх слов'ян в роботах Л. Михайлини [162], багатий археологічний матеріал та дуже вірогідні з точки зору архітектора реконструкції споруд з раннеслов'янських поселень епохи Бронзи в роботах С. Березанської [21, 22]. В роботі також використано архівні матеріали інституту Археології НАН України, матеріали з особистих колекцій С. Платонова та М. Відейка.

Особливо хочемо зазначити, що праці з археології вказаного періоду є надзвичайно важливими для вивчення генези української національної архітектури, проте, на жаль, більша частина такої інформації залишається поза увагою істориків архітектури. Виключення тут хіба що складають короткі обзори еволюції ранніх архітектурних конструкцій з деревини, виконані архітекторами Т. Лісенко [141, 144], Л. Сумбадзе [254, с. 26-29] і А.хФлієром [285]. В свою чергу, дослідникам-археологам також бракує класифікованих консультацій істориків архітектури. Тож маємо своєрідний «розрив» інформації між цими двома галузями науки, що істотно заважає розвиткові теоретичної думки в обох напрямках. Цей розрив також намагається в певній мірі заповнити наше дослідження; залучення японського досвіду археологічної реконструкції давніх споруд дозволило заповнити лакуни в інформації про ранні етапи становлення українського дерев'яного зодчества (докладніше див. розділ 2).

З матеріалів по історії, культурології, етнографії та релігієзнавству України і зокрема давньослов'янського світу та етногенезу слов'ян, залучено широке поле джерел, найбільш значущими серед яких вважаємо історичні та народознавчі праці М. Грушевського [64], А. Байбуріна [14], Ф. Дворніка [76], В. Кривошеєва [133], О. Моці [182,183] та М. Поповича [207, 208], а також роботи В. Барана [16-18], Б. Робакова [222, 223], І. Русанової [119-121] та ін., що висвітлюють релігійний світогляд та міфологію давніх слов'ян, характер їх ритуалів та особливості культів, а також досліджують сутність процесів релігійного синкретизму, що після приходу християнства набув на українських територіях широких масштабів і по суті, залишився до сьогодні. Окремим блоком виступають роботи Г. Бонгарда-Левіна [27], К. Тищенка [276] та Ю. Шилова [339], присвячені дослідженням етнічних і культурологічних зв'язків українського та індоіранського етносу.

В дослідженні також використано широкий спектр матеріалів по дерев'яній архітектурі інших країн Карпатського регіону (Польщі [77, 352, 366, 367, 369, 374, 377-380, 396-399], Словачії [77, 352], Румунії [77, 352, 354, 363, 373], Угорщини [77, 352] та ін.), а також Норвегії [349, 364, 371, 375, 389], Росії [13, 23-25, 33-34, 54, 77, 89, 112, 129-132, 189-196, 352], Білорусії [77, 120, 202, 229, 258, 280, 298, 299], Прибалтики [202, 275] і країн Закавказзя [155-158, 160, 254-257, 289, 290]. Надзвичайно важливе слово в дослідженнях дерев'яної архітектури Карпатського регіону і Росії також належить англійцю Д. Букстону [352], праці якого ми вже згадували вище.

Вагому частину використаних джерел складають япономовні матеріали з історії дерев'яної архітектури, археології, мистецтва, культури і релігієзнавства Японії, лише одиниці з яких було перекладено на англійську мову. Ця тематика являє в історії вітчизняних досліджень архітектури суцільну білу пляму. Між тим, як буде докладніше показано у розділі 2, підходи японських фахівців до визначення генези дерев'яних споруд, а також вивчення на прикладі Японії загальних процесів розвитку дерев'яної

архітектури, може істотно допомогти у вирішенні поставлених в нашому дослідженні проблем. Багаторічний досвід праці на кафедрі архітектури в університеті Кінкі (Осака), проведення польових досліджень старовинної японської архітектури та вільне володіння японською мовою, дозволило нам залучати до вітчизняного наукового обігу інформацію (книги, архівні документи, дослідження, звіти з обмірів та реставрації пам'яток дерев'яної архітектури Японії, звіти археологічних розкопок, тощо), недоступну до того не лише українським і російським, але й західноєвропейським фахівцям. Особливо значущими в галузі теорії японської архітектури, архітектурної археології споруд та генези форм вважаємо роботи С. Кога [433], Т. Кувако 403, 404, Х. Мае [434], Т. Накагава [419], К. Нісі [400], Х. Ота [400], М. Сато [423], Т. Сакураї [406-409, 424-429], Т. Такей [415], В. Татемацу 416, 417, М.хФудзіта [433] та ін. Також до роботи залучено широкий спектр англomовних видань з цих питань. Серед них найбільшої цікавості заслуговують роботи Я. Ватанабе [390], Дж. Кіддера [122], К. Танге [261], Д.їЙонга [394], Р. Фішера [358] та ін. Релігієзнавчі і культурознавчі аспекти розвитку японської цивілізації є непогано висвітленими в російськомовних виданнях, зокрема, на увагу тут заслуговують роботи Н. Конрада [126] (загальні системні праці зі згаданих тем), А. Накорчевського [186, 187] (грунтовна систематика світогляду та історії розвитку буддизму і синто з кваліфікованим використанням першоджерел і виявленням причинно-наслідкових зв'язків явищ і подій), Л. Гришелевої [65] (докладна культурологічна схема розвитку Японії періоду Едо), та ін. В дослідженні використаний також широкий асортимент іконографічних, археологічних і обмірних матеріалів з робочих архівів реставраційних майстерень професора Т. Сакураї [409], закриті матеріали науково-дослідного інституту Гангодзі (Нара) [401] і реставраційного концерну Конгогумі (Осака), матеріали археологічних музеїв Касіхара (Нара) [432, 435], Токійського археологічного музею, Національного археологічного музею Кюсю та ін., а також матеріали

науково-дослідних центрів при розкопках курганів в Асука (Ісібутай і Такамацу-дзука), поселень епох Дзьомон-Яйой: Йосіногарі (префектура Сага, Кюсю), Саннай-Маруяма (префектура Аоморі), Торо (префектура Сідзуока), Ікегаме-Соне (Осака) та ін.

До дослідження долучено широкий спектр закордонних і російських джерел по історії архітектури, археології, мистецтва, культури і релігієзнавства інших країн Південної і Південно-Східної Азії, а також Китаю, з яких найбільш ґрунтовними можна вважати монографії Н.хВиноградової, [47, 48], Х. Моде [164], І. Муріан [184], С Ожегова і Т.хПроскуряковой [188], Р. Фішера [358], Г. Стиерліна [383], М. Хасегави [430, 431] та ін. [3, 12, 127, 359, 360]. За потребою залучаємо і джерела з давньої архітектури арабських країн, серед яких ведучим автором є Т.хСтародуб-Єнікєєва [247] та народів Закавказзя, де основну увагу ми звернули на роботи М. Джандієрі та Г Лежави [80], Л. Сумбадзе [250-257] та ін. [156-158, 163, 289, 290].

Специфіка роботи потребувала також використання загальних праць з теорії розвитку дохристиянських і середньовічних стилів європейської архітектури [9, 10, 19, 350, 392, 393, 410], зокрема особливу увагу приділено храмовій архітектурі Візантії [29, 156-158, 163, 228, 410]. Наряду з вітчизняними джерелами, широко використано також дослідження закавказьких [156-158, 163, 228, 256], західноєвропейських [350, 392, 393] та японських фахівців [410], які достатньо часто демонструють нетипові підходи до проблеми, та висувають незвичні у нас гіпотези генетичних зв'язків архітектурних форм. На особливу увагу заслуговують тут праці М.хБрунова [29], в яких вперше у просторі радянського союзу було висунуте обґрунтоване припущення ірано-закавказького походження візантійської хрестово-купольної системи, а також більш нові роботи С. Мнацаканяна [163] і З. Семенової [228], що аргументовано підтверджують цю гіпотезу. Це дозволяє цілком по-новому подивитися на розвиток європейських стилів і

відтак – по-новому оцінити місце і значення української дерев'яної церкви в ланці сакральних споруд світу.

Окреме поле для діяльності складає вивчення шляху формування українських дерев'яних церков, зокрема – їх символічних, формотворчих і конструктивних зв'язків з архітектурою дохристиянської доби. Загалом, в архітектурних колах подібним проблемам майже не приділяється належної уваги. Питання проявлення дохристиянської символіки в християнських спорудах до певної міри розглянуті в коротких працях І. Бусеєвої-Давидової [34] та В. Вороніної [50], але, на нашу думку, навіть у цьому достатньо вузькому питанні, ще залишається широке поле для досліджень та відкриттів. Певної уваги потребує також нещодавнє дослідження Н. Павлова [197], в якому автор подає достатньо кваліфікований аналіз розвитку символічних форм архітектури і мистецтва Давнього Сходу (здебільшого – Індії та Китаю) та аналізує його впливи на західну сакральну архітектуру. Втім, робота має явну мистецтвознавчу спрямованість і цінна для нас скоріше з точки зору акцентування напрямку, ніж конкретних результатів дослідження.

Спроби реконструкції дохристиянських святилищ слов'ян та прив'язки їх до архітектури християнських дерев'яних церков були зроблені в коротких працях Л. Диценса [83] та Г. Мокеєва [179], проте, не дивлячись на цілий ряд висловлених в цих роботах новаторських думок, за браком достовірної інформації про архітектуру дохристиянських святилищ слов'ян, висновки здаються нічим не підкріпленими.

Відомий дослідник українських дерев'яних церков С. Таранущенко в свій час писав: «... питання про генезис української дерев'яної церкви і зв'язки її з пам'ятниками інших народів викликало багато різноманітних і суперечливих думок. Вбачали зв'язок українських церков з вірменським, польським, болгарським, візантійським, норвезьким, індійським, китайським мистецтвом. Виводили їх з усіх західноєвропейських провідних стилів. Пізніш, як реакція на це безоглядне пошукування батьків і родичів по всьому світу, з'явилася в

науці думка про те, що дерев'яне монументальне будівництво на Україні може бути дитиною свого ж таки народу. Але ця думка у деяких дослідників вилилась у потворну форму «відрубництва», «самостійництва», яка відгороджувалася муrom від будь-яких стосунків з іншими народами.» [265, с. 12]. На наш погляд, ця цитата повністю виражає сутність дослідницької проблеми генези українських дерев'яних церков. Як правило, маємо в думках фахівців дві крайності: це або повна ізоляція походження храмів від сторонніх впливів, або відмова їм у самотності. Як слушно вважає С. Таранущенко, обидві ці крайності ведуть до викривлення істини, яка, як відомо, завжди лежить посередині. Тож, звернення в пошуках генези українських дерев'яних церков до будівельного досвіду світу, не лише не відмовляє нашим храмам в унікальності, яка сьогодні принаймні вже ні в кого не викликає сумнівів, проте навпаки – допомагає нам не лише зрозуміти їх генезу, але й належним чином оцінити їх як непересічний витвір оригінального мистецтва. Врешті решт, діалектика розвитку цивілізацій взагалі і їх окремих компонентів (таких, як, наприклад, мова, культура, релігія, архітектура, мистецтво тощо) зокрема, заперечує виникнення чогось на пустому місці, або ж – без зв'язку з сусідніми компонентами. В цьому світлі звертаємо увагу на побудову досліджень закавказьких колег М.хДжандієрі і Г. Лежави, що присвячено виявленню генези мурованих оборонних башт Кавказу [80], та Л. Сумбадзе, що присвячено виявленню генези народного грузинського житла дарбазі [254]. Ці роботи, на наш погляд, за широтою розглянутих світових аналогів і процесів розвитку, можуть бути взірцем для проведення досліджень генези тих чи інших національних архітектурних форм, бо впевнено і обґрунтовано показують як родинність міжнародних зв'язків архітектури регіону, що аналізується, так і самотні шляхи її формування.

Тому і феномен української дерев'яної церкви не може бути виключенням, не може розглядатися окремо від розвитку архітектури сусідніх країн

зокрема і світу взагалі. Інша річ, що умови формування дерев'яних храмів України були, вочевидь, настільки незвичними, що врешті решт призвели до непересічного результату, тобто, сформували різко нехарактерну для архітектури навколишніх країн споруду. Саме незвичність умов формування (в першу чергу – історичного, географічного та релігійно-світоглядного) звертають погляд дослідника українських дерев'яних церков на Схід. Аналогічні спроби вже зустрічалися в історії досліджень українських дерев'яних церков, зокрема, ними на початку ХХ сторіччя захоплювався відомий дослідник, професор Віденського університету історії мистецтва Й.хСтржиговський, якій проводив у життя ідею про походження планів і характерної для верхів українських дерев'яних церков конструкції «восьмерик на четверику» з Персії і Індії [385, 387]. І хоча його доводи не завжди є переконливими, тим не менше, сам напрямок досліджень видається дуже перспективним. Серед сучасних дослідників висловлювався з цього приводу С. Таранущенко і особливо – В. Завада, який вказував на аналогії центрично-вінчастих перекриттів поліських клунь з дарбазною системою перекриття жител Вірменії та Грузії і взагалі констатував спорідненість дерев'яних церков України з архітектурою Сходу [102]. Ми звертаємося до широкого спектру дерев'яних і мурованих пам'яток сакральної архітектури країн Закавказзя, Південної і Південно-Східної Азії та Далекого Сходу і бачимо, що в архітектурі Сходу є достатньо форм в тій чи іншій мірі близьких до української дерев'яної церкви. Проте, це зовсім не означає, що в процесах розвитку дерев'яної архітектури західних і сусідніх з Україною країн (таких як Польща, Румунія, Росія, Білорусія, тощо) ми не знайдемо споріднених з українськими зразків дерев'яної архітектури – врешті решт прадавній розвиток слов'янських територій взагалі відмічався єдністю культурно-історичного простору, але важливо підкреслити, що архітектурні паралелі українського дерев'яного зодчества, вочевидь, сягають набагато далі в східному напрямку. Тим не менше, наше дослідження не має за мету

довести наявність запозичень архітектури українських дерев'яних церков із Сходу чи Заходу, а лише використовує світові приклади в якості допоміжної інформації для з'ясування генези і характеру процесів формотворення української дерев'яної церкви.

Висновки

1. Часові періоди акцентування зацікавленості дослідників історії вітчизняної архітектури проблемою генези української дерев'яної церкви є достатньо недовгими. Вони загалом співпадають з історичними сплесками національної самосвідомості і, відповідно, припадають на початок XX і XXI ст. Тож, можна констатувати, що ця тематика переважно залишалася за межами основних наукових інтересів істориків архітектури. Акцент їх уваги зміщений в бік типології, виявлення конкретних місцевих композиційних типів та регіональних особливостей церков. Розвинуті дослідження цих аспектів дають багате теоретичне та інформаційне підґрунтя для аналітичних викладок нової роботи.

2. Українська дерев'яна церква не завжди сприймається дослідниками як окреме цілісне явище. При цьому, точки зору науковців широко варіюються залежно від їх суспільних поглядів, національної приналежності, та часу проведення досліджень. Тим не менше, проаналізований обсяг наукових робіт дає підстави стверджувати існування української дерев'яної церкви як окремого і самобутнього загальнонаціонального архітектурно-культурного явища, чії архітектурні характеристики обумовлені стійким набором композиційно-планувальних і просторово-конструктивних форм, основними з яких можна визнати композиційну структуру із зрощених на пригрунтового рівні зрубних клітей на основі тридільного чи хрестового плану з умовою розвитку над центральною кліттю, або ж над кожною з клітей, автономного, відкритого в інтер'єрі зрубного верху. Це дає підстави для комплексного

дослідження генези (витоків, етапів та принципів формотворення) цього феномену.

3. Не дивлячись на значний обсяг різнопланових досліджень витоків архітектури української дерев'яної церкви, теорію її генези не можна вважати остаточно сформованою. Причиною цього, перш за все, є неусвідомлення цілісності, загальнонаціонального масштабу та світового підґрунтя цього явища, що викликає перевагу об'єктного підходу до дослідження та не дає змоги виробити в повній мірі аргументований доказовий і оціночний апарат вказаних припущень генези української дерев'яної церкви. Ускладнює ситуацію не лише відсутність достатньо давніх збережених вітчизняних зразків дерев'яних споруд, але також звуження інформативного поля досліджень до географічних меж України та сусідніх країн, відсутність аналізу проблеми в контексті загальносвітових процесів розвитку дерев'яної сакральної архітектури, ізоляція від сучасних розробок суміжних галузей наук. Все це не дає можливості усвідомити масштаб питання в повному обсязі та розробити наукову аргументацію світового значення архітектурного феномену української дерев'яної церкви.

4. Для вирішення проблеми генези української дерев'яної церкви необхідно комплексне дослідження цього архітектурного феномену з урахуванням аспектів впливу на його формування загальних географічних, культурних та історичних передумов регіону, глобалізації аналітики у світовому, часовому і міжгалузевому плані, комплексному розгляді питання в рамках розуміння загальних процесів формотворення дерев'яних і сакральних споруд світу. Це змушує шукати новаторські підходи до дослідження генези української дерев'яної церкви.

РОЗДІЛ 2

ОСНОВИ МЕТОДОЛОГІЧНОГО ПІДХОДУ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНЕЗИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЕВ'ЯНОЇ ЦЕРКВИ

2.1. Проблеми методології дослідження генези пам'яток дерев'яної архітектури: вітчизняний і світовий досвід

Підсумовуючи результати першого розділу, можна стверджувати, що інтереси вітчизняних дослідників зосереджуються здебільшого на композиційно-типологічному та регіональному аспектах вивчення українських дерев'яних церков, що застосовуються в першу чергу на основі об'єктного підходу. Вітчизняні наукові традиції дослідження генези пам'яток дерев'яного зодчества загалом базуються на методах об'ємно-просторового і композиційно-планувального аналізу окремих пам'яток та систематики форм, тобто, тих самих засадах, якими характеризуються і загальноприйняті європейські шляхи виявлення генези мурованих архітектурних пам'яток. Схожими підходами відмічаються також наукові дослідження багатьох інших європейських фахівців. Тобто, проблема полягає в тому, що дослідники автоматично переносять звичну їм схему та методологію дослідження мурованих споруд, на дерев'яні.

Між тим, науковий досвід деяких країн з історичної перевагою дерев'яної архітектури, відмічається оригінальними підходами до проблеми, чинними суто для визначення генези дерев'яних пам'яток, оскільки характер їх формотворення (тим більше це актуально для дерев'яних храмів) має суттєві відмінності від мурованих аналогів, а процеси розвитку підпорядковуються іншим закономірностям. Незалежно один від одного, до такого висновку прийшли норвезький дослідник Й. Енсеніус [364] та грузинський вчений Л. Сумбадзе [254, с. 110-111]. Проте, найбільш докладно цей підхід розроблено в роботах японських фахівців [390, 400, 423, 433] і, в

першу чергу, Т. Сакураї [406-408], який виділяє два рівня значущості тих чи інших архітектурних характеристик дерев'яних храмів в якості маркерів (показників) генези: базовий (первинний), тобто найбільш давній і сталий, та сформований порівняно пізно рівень надбудови (вторинний). При цьому, як експериментально доводить Т. Сакураї на прикладах наукового визначення первинних форм сільських святилищ синто префектур Гіфу та Тояма [408], аналіз архітектурних характеристик базового рівня веде до прямого результату виявлення генези (похідних форм та шляху формотворення) будівель¹⁰. Архітектурні ж характеристики рівня надбудови для дерев'яної архітектури є дуже складними для дослідження генези пам'яток характеристиками, бо відмічаються швидкими часовими змінами та несталістю форм, надмірною залежністю від тимчасових умов формування. Цікаво, що саме ці поверхові ознаки, як правило, більш за все привертають на себе увагу не лише пересічних людей, але й фахівців, формуючи так звану «місцеву специфіку дерев'яної архітектури», що істотно утруднює справу визначення генези тієї чи іншої пам'ятки. До базового рівня маркерів генези дерев'яних пам'яток відносять такі архітектурні характеристики церков як просторово-конструктивна форма та пов'язана з внутрішнім простором об'ємно-композиційна структура будівлі, до рівнів надбудови відносяться форма архітектурних деталей та пропорційність будівель. Огляд джерел показує, що до сьогодні основна увага дослідників генези української дерев'яної церкви була зосереджена здебільшого на аналізі архітектурних показників рівнів надбудови, чим, можливо, і пояснюються складнощі у вирішенні проблеми генези української дерев'яної церкви (табл. 2.1). Таким чином, стає очевидною необхідність зосередження дослідження генези української дерев'яної церкви на аналізі її архітектурно-генетичних характеристик базового рівня.

¹⁰ Як виявило дослідження Т. Сакураї, генеза цих сільських святилищ лежала поза рамками загальновідомої в Японії схеми родинності форм святилищ синто до зерносховищ такаюка, а виходила з форм народного житлового будівництва регіону [408].

Таблиця 2.1

Архітектурно-генетичні характеристики української дерев'яної церкви
(ступень дослідженості питання)

Т. Сакураї визнає, що серед таких базових маркерів, ведучу роль для визначення генези дерев'яної споруди грає саме еволюція її просторово-конструктивної форми [408]. Поняття просторово-конструктивної форми дерев'яної будівлі є новаторським для вітчизняної науки. Під цим терміном розуміється нерозривне поняття об'ємно-просторової форми та конструктивного вирішення цілої дерев'яної споруди або її окремої частини. Отже, просторово-конструктивна форма для дерев'яного будівництва є основною (первинною) характеристикою: її зміна чи новація автоматично тягне за собою і зміну об'ємно-просторової організації споруди [254, с. 10, 111; 364; 408]. В свою чергу, зміни просторово-конструктивної форми викликаються об'єктивними умовами існування будови. Іншими словами – просторова конструкція, а разом з нею і форма дерев'яних споруд, змінюється здебільшого під впливом зовнішніх об'єктивних чинників і зміни ці пов'язані, як правило, із змінами функції будівель, а також з розповсюдженням усталених архітектурно-будівельних прийомів на інші території і подальшим їх пристосуванням до відмінних від похідних, об'єктивних умов [407, с. 112-134]. Таке траплялося, наприклад, під час просування китайської просторової конструкції дерев'яних буддійських храмів з материка в Японію, де сталася її кардинальна зміна через принципово інші сейсмічні й кліматичні умови [407, с. 123]. Адже, не дивлячись на природну консервативність дерев'яного будівництва, його конструкція є дуже чутливою до кліматичних умов [407, с. 154]. Тому, на нашу думку, особливу цікавість для дослідників генези тих чи інших дерев'яних будівель, набувають просторово-конструктивні форми будівель в «перехідних» кліматичних зонах ¹¹.

В розвитку ж мурованої архітектури просторово-конструктивна форма грає значно скромнішу роль, і в багатьох випадках формується відповідно до ідеологічних або функціональних потреб будівлі. Так, наприклад,

¹¹ Як показало наше дослідження, Україна належить до однієї з таких зон (див. розд. 3).

загальновідомо, що спеціально для спорудження найбільшого в історії архітектури Давньої Європи купола римського храму Пантеон, була винайдена унікальна просторова конструкція склепіння¹². Подібні ж приклади відомі і з історії візантійського чи західноєвропейського мурованого будівництва. У випадку дерев'яної архітектури також не можна, звісно, повністю відкидати резони, пов'язані з різкою зміною уподобань чи культурно-релігійних настанов народу, проте тут ці чинники грають меншу роль [407, с. 132].

Як ми пересвідчилися з розділу 1, саме аспект аналізу просторово-конструктивних форм є погано розробленою темою в дослідженнях українських дерев'яних церков: в роботах попередників основну увагу приділено характеристикам генези рівню надбудови (деталі, декор, пропорційність та ін.), а також формальним планувальним та об'ємно-просторовим характеристикам церков: неодноразово складені розгалужені типології на основі форми планів чи кількості верхів церков, чимало уваги приділено кількості заломів у верхах, комбінаториці їх чергування, підрахункам можливої кількості таких комбінацій тощо [84, 148, 177, 269]. Як показує той факт, що генеза українських дерев'яних церков так досі і залишається невизначеною, цей шлях не веде до прямого результату, проте позбавляє автора значного пласту роботи, дозволяючи за потребою використовувати класичні наукові здобутки в якості науково-теоретичної бази дослідження.

Більша частина теорій генези українських дерев'яних церков, і в першу чергу – теорія їх хатнього походження [84], не враховують просторово-конструктивних змін перекриття, а ланки перехідних типів церков створюються лише з огляду систематики їх зовнішніх просторових форм і, таким чином, виявляються недійсними в якості доказів вірності тих чи інших наукових припущень щодо генези споруд (див. підрозд. 1.2).

¹² Втім, трохи раніше схожі, хоча й менші за діаметром купольні перекриття були апробовані при спорудженні давньоримських терм.

В протилежність теорії хатнього походження українських дерев'яних церков, існує припущення про утворення церков з поліських наметових клунь [90-102, 164, 165, 167, 146], що як раз добре відповідає просторово-конструктивним аналітичним пріоритетам, оскільки пояснює перетворення клуні на церкву саме виходячи з конструктивної логіки зміни просторової форми перекриття. З цього приводу, хотілося б особливо відмітити роботи В.хЗавади [90-102], Т. Лісенко [137-142], що одні з небагатьох попередників приділяли увагу саме дослідженням просторово-конструктивної форми верхів церков та конструктивних перехідних типів перекриття. На жаль, їх публікації стосовно цих питань стосуються лише певних регіонів України і не перевершують обсягу статей, що, звісно, недостатньо для вирішення такого глобального питання, як генеза української дерев'яної церкви. Г.хПавлуцький [198, с. 4-13] і П. Юрченко [346, с. 26-35], в свою чергу, в своїх працях робили дуже нетипові для інших дослідників спроби аналізу форми дерев'яних церков через їх просторову конструкцію, що, на нашу думку, є надзвичайно важливим для розуміння генези церков. На жаль, вони не займалися цим питанням спеціально, і тому – не розвинули його в достатній мірі.

Особливо хочемо звернутися до порівняння підходів норвезьких та російських і білоруських фахівців до вивчення генези дерев'яних храмів. Роботи відомих російських та білоруських дослідників старої школи, таких як С. Забелло, В. Іванов та П. Максимов [89], О. Ополовников [189-194], В.хЧантурія [298, 299] та ін., здебільшого схожі за підходом до українських: переважають методи систематики форм за об'ємно-просторовими (але не просторово-конструктивними) ознаками, а слабкою стороною залишається певний «ізоляціонізм» досліджень: російські чи білоруські дерев'яні церкви розглядаються як відокремлене локальне явище, без урахування контексту впливів, міграцій та дерев'яних церков сусідніх країн, в тому числі – і без урахування впливу будівництва Київської Русі. Виключення з цього правила

являють роботи більш молодих російських фахівців, таких як В. Орфинський [195, 196] і особливо – А. Боде [23-26], в чиїх дослідженнях уже в певній мірі відчувається тенденція до пошуку нових підходів до вирішення проблеми генези дерев'яних церков, зокрема бачимо спроби їх класифікації за ознакою ймовірності існування різних похідних форм [195], чи спроби аналізу просторово-конструктивної форми верхів російських дерев'яних церков з алюзіями на культове дерев'яне будівництво України [25].

Норвезькі ж фахівці і, зокрема, відомий дослідник Й. Енсеніус [364], традиційно розглядають феномен своїх дерев'яних церков у повному розумінні світового і дохристиянського контексту, а типологію проводять за просторово-конструктивними ознаками, тобто так, як це прийнято і в японській науковій традиції.

Широким аналітичним підходом і розумінням важливості для виявлення генези дерев'яних споруд просторової конструкції їх перекриттів відмічаються також роботи деяких закавказьких колег, зокрема, праці Л.хСумбадзе стосовно генези архітектури народного грузинського житла дарбазі [254-257] та ін. Для прикладу вкажемо, що, на відміну від положення в Україні чи Росії, типологія норвезьких церков, так само як і в Японії, будується не на формальній різниці у планувальній чи об'ємно-просторовій структурі пам'яток, а заснована на принциповій різниці їх просторово-конструктивної схеми [364]. А в сучасній Японії прийнято базувати висновки про генезу та часово-стилістичні характеристики пам'ятки на основі дослідження її просторової конструкції. При цьому регламентується наявність звіту про відповідне обстеження споруди [409, с. 20].

Має сенс також звернути увагу на такий розвинений і широко вживаний в Японії та Норвегії метод дослідження генези пам'яток дерев'яної архітектури як археологічна реконструкція. У нас цей пласт наукової інформації практично повністю відданий фахівцям-археологам, які власне і займаються археологічними реконструкціями знайдених залишків дерев'яних будівель

давнини. Між тим, як показують результати огляду джерел з археології, наведені в розділі 1, наукові інтереси археологів, як правило, співпадають з архітектурною площиною лише частково, тому виконані фахівцями-археологами гіпотетичні реконструкції будівель відмічаються занадто спрощеним баченням та неточностями в деталях. Між тим, в Японії існує спеціальний підрозділ істориків архітектури, так звані «ретроспективні конструктори» – це фахівці-архітектори, що займаються саме гіпотетичними реконструкціями споруд та їх просторових конструкцій по археологічних залишках [405, с. 15].

При умові введення в український науковий досвід, така практика, без сумніву могла б дати плідні результати в плані дослідження історії вітчизняної архітектури загалом і проблеми генези дерев'яних церков зокрема. Особливо хочемо відмітити, що в Японії спостерігаємо також залученість до інформативного поля вивчення генези пам'яток культової архітектури збережених прикладів архаїчних народних будівель, по просторових конструкціях яких можна і необхідно вивчати витoki і примітивні похідні форми складних просторових форм і конструкцій культового будівництва. В першу чергу, це стосується питання просторової конструкції перекриттів і завершень, що, як правило, найгірше зберігаються в археологічних залишках.

2.2. Археологічні джерела інформації як обґрунтування необхідності нових підходів до проблеми генези української дерев'яної церкви

2.2.1. Світовий досвід становлення дерев'яного будівництва.

З результатів розділу 1 стає очевидним, що для успішного вирішення проблеми генези українських дерев'яних церков, розвиток дерев'яного зодчества на українських територіях треба розглядати в річищі загальносвітових процесів еволюції дерев'яного будівництва. Аби в остаточній мірі сформулювати

плідність і довести правомірність подібного підходу, ми вважаємо за необхідне провести огляд археологічних джерел з ранніх етапів розвитку дерев'яного будівництва в світі та порівняти його основні характеристики з українським варіантом. В цьому нам допоможе досвід наукової праці на археологічних розкопках селищ Японії доби Неоліті-Бронзи. Таким чином, ми, в тому числі, вводимо у вітчизняний науковий досвід недоступну раніше інформацію.

Загалом, про ранні етапи розвитку дерев'яної архітектури світу маємо дуже мало археологічних відомостей, в першу чергу через нетривкість деревини і надзвичайну важкість її більш-менш тривалого збереження. Виключенням з цього правила є Японія, яку завдяки особливостям свого географічного положення, клімату та історичного розвитку, сьогодні можна вважати своєрідним «заповідником» якісно збережених археологічних залишків первинних дерев'яних будівель і відповідно – світовим полігоном для їх вивчення. До того ж, жодна країна в світі не має такої розвиненої галузі археологічних архітектурних досліджень як Японія, де зроблені не лише масові знахідки залишків дерев'яних споруд починаючи з часів раннього Неоліту¹³, але ці залишки ретельно охороняються, систематично вивчаються та підлягають науковим реконструкціям. Більш того, численність цих знахідок дає право говорити, про відтворення безперервної картини розвитку дерев'яного будівництва Японії від часів Неоліту до кінця епохи Бронзи¹⁴.

Тому основну увагу ми приділимо саме японському досвіду вивчення та реконструкції археологічних пам'яток дерев'яної архітектури, що, зважаючи на схожий характер раннього розвитку просторово-конструктивних ідей і методів дерев'яного будівництва в світі [285], може, на нашу думку,

¹³ В Японії – епоха Дзьомон, 10000-300 до н.е.

¹⁴ В Японії – епоха Яйой, III ст. до н.е. – III ст.

служувати достатньо точним показником загальносвітових процесів розвитку систем дерев'яного будівництва в цілому¹⁵.

Життя японців за часів Неоліту вивчено досить добре, але все ще ховає в собі немало загадок. Дуже багато усталених і нібито доведених теорій розвитку японської цивілізації того часу сьогодні переглядається на основі нових археологічних знахідок, завдяки чому картина розвитку японських островів на межі нашої ери раптом набуває зовсім інших рис. Зокрема, одним з найбільш значних новацій нещодавнього часу є поява нових відомостей про розвиток рисоводства. Раніше думали, що японці почали вирощувати рис тільки з епохи Яйой (300 д.н.е. – 300), але ж виявляється це вміли вже й люди часів Дзьомон [394, с. 12], хоча, звісно й у набагато менших масштабах. В основному вони продовжували спосіб життя предків – збирали лісові дари, полювали та займалися рибальством. За тих часів панував родово-общинний устрій, люди жили окремими селищами і майже не воювали між собою [394, с. 13].

Основні типи споруд цих часів більш або менш зрозумілі. Їх можемо умовно розподілити на три типи: це примітивні (як правило – тимчасові) наземні споруди, збудовані по типу куреня, так звані «хіраюка»; заглиблені в землю житла колодязного типу, так звані «татеана»; та більш складні споруди зерносховищ «такаюка» підняті на палях над рівнем ґрунту (рис. 2.1 а, б, в). До нещодавнього часу вважалося, що «такаюка» виникли в епоху Яйой, але з останніх археологічних знахідок зрозуміло, що вони сформувалися ще у період Дзьомон [394, с. 12]. Але найбільш розповсюдженими у Дзьомон були землянки «татеана» (див. рис. 2.1 б). Такі житла зберігали тепло взимку і прохолоду влітку. В плані «татеана» могли бути прямокутними, круглими чи квадратними. В середині, по кутах квадрату вкопувалися чотири стовпи, перекриті балками [122, с. 38].

¹⁵ Надалі це твердження отримає реальні підтвердження в нашій роботі на матеріалі ранньої археології дерев'яних будівель території України.

Рис. 2.1. Ранні дерев'яні конструкції Японії.

- А – Примітивне житло «хіраюка»: реконструкція з розкопок поселення Саннай-Маруяма, епоха Дзьомон (10000-300 д.н.е.), префектура Аоморі;
- Б - Житло «татеана»: реконструйоване колодязне житло з розкопок поселення Торо, епоха Яйой (III ст. д.н.е. – III ст.), префектура Сідзуока і конструктивна схема «татеана» (за трактатом Тессан-хісьо, XVIII ст.);
- В – Зерносховища «такаюка»: зрубної конструкції з розкопок поселення Саннай-Маруяма, епоха Дзьомон (10000-300 д.н.е.), префектура Аоморі і зрубно-каркасної конструкції з розкопок поселення Торо, епоха Яйой (III ст. д.н.е. – III ст.), префектура Сідзуока, Японія

На цю, так би мовити «рамну», конструкцію накладалися товсті лозини, які сходилися вгорі, створюючи гостре навершя. По них робилося покриття з соломи, його закріплювали за допомогою мотузок. Покриття спиралося безпосередньо на ґрунт. Таким чином, геніальний архітектор епохи Дзьомон винайшов конструкцію без центрального стовпа, що дозволяло вільно використовувати внутрішній простір. В деяких регіонах підлогу «татеана» вимощували пласким камінням. В центрі влаштовували вогнище, що знаходилося або у викладеній камінням ямці, або всередині великого керамічного горщика. Дим від нього виходив через отвори у даху. Всю споруду оточували рівчаками для відводу води та влаштовували більш-менш майстерно зроблений вхід з навісом (чим пізніша споруда, тим акуратніший та складніший у неї вхід) [122, с. 38]. Загалом такі споруди могли мати досить різні форми, що вочевидь залежало не від якихось правил будови, а скоріше від вподобань їх мешканців, до того ж, нерідкісними були випадки добудови та розширення подібних споруд [122, с. 38-42].

Відокремлено від жител побутовували споруди типу „такаюка”. Вони використовувалися як зерносховища і користувалися великою повагою, адже зберегти врожай – означало зберегти життя. Можливо тому, в давні часи, коли житла людей все ще були схожі на курені та землянки, зерносховища вже нагадували справжні, вкриті двосхилими дахами прямокутні будиночки. Ранні «такаюка» скоріш за все були зрубними, але поступово (вже в наступну епоху Яйой) перейшли на каркасну систему з заповненням стін дошками [423, с. 87-90] (див. рис. 2.1 с). «Такаюка» стояли на високих стовпах-палях, вкопаних у ґрунт. Не дивно, що у вологій Японії виникла традиція підіймати зерносховища високо над землею, адже це був єдиний спосіб запобігти гниттю й захищало від шкідливих гризунів. Ввійти в зерносховище можна було лише за допомогою приставних сходів, що прибиралися, коли в них не було потреби, а безпосередньо під підлогою споруди, у верхній частині кожної палі горизонтально пристосовували пласкі дерев’яні диски, так звані

„недзумі-гаесі” – „мише-відвороти”: якщо миша й змогла видертися на палю, подолати дискову перешкоду їй не вдавалось [394, с. 14-15]. (див. рис. 2.3 б).
 Всі поєднання несучих елементів конструкцій «такаюка» і «татеана» виконували за допомогою мотузок. Особливо цікавим в цьому плані є спосіб закріплення гребеневої балки (сволока) «такаюка», яка вставлялася зверху у перехрещення крайніх крокв і міцно прив'язувалася мотузками. (рис. 2.2).
 При цьому кінці перехрещення крокв випиналися вище сволока на зразок «ріжок», що згодом зіграло неабияку роль у формуванні типових рис японської архітектури та певною мірою, сформували стилістику святилищ синто [394, с. 18-21].

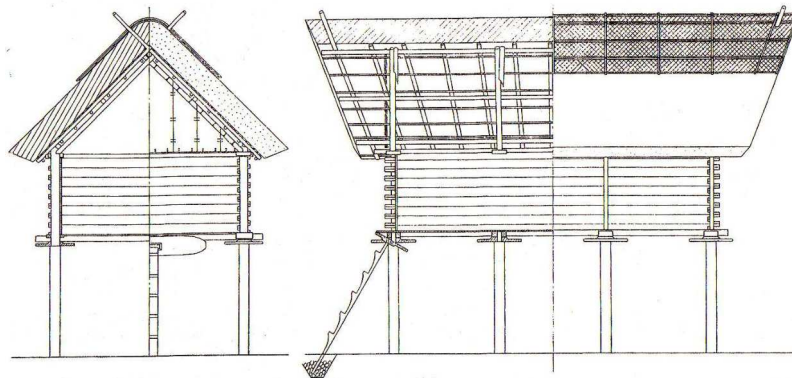

Рис. 2.2 Конструкція зерносховища «такаюка».
 Поселення Торо, епоха Яйой (III ст. д.н.е. – III ст.), префектура Сідзуока

Японці з величезною повагою ставляться до своєї архітектурної спадщини – на місцях давніх поселень ведуться дослідницькі роботи, організуються архітектурні парки. По всій території Японії знаходять, розкопують та вивчають селища епохи Дзьомон, реконструюють деякі споруди та влаштовують на місцях розкопів «музеї під відкритим небом». Найбільш значущою в науковому плані серед розкопок залишків селищ епохи Дзьомон стала знахідка в префектурі Аоморі, на півночі Хонсю, що отримала назву Саннай-Маруяма. Поселення існувало приблизно півтори тисячі років, починаючи з 3500 і до 2000 років д.н.е. Знахідка цього великого і добре організованого селища певним чином змінила уявлення про епоху Дзьомон,

оскільки всупереч усталеному твердженню про примітивний мисливсько-збиральний спосіб життя людей епохи Дзьомон, довела існування в ці часи сільського господарства і торгівлі, розвинутих поховальних ритуалів та досить складної суспільної організації [394, с. 14]. В селищі Саннай-Маруяма знайдено залишки 800 «татеана» і 120 «такаюка» [394, с. 15]. На теперішній час реконструйовано будинки «татеана» та зерносховища «такаюка» як каркасної, так і зрубної системи¹⁶ (див. рис. 2.1 а-в) і велику, заглиблену в землю видовжену споруду на стовпах, напевно призначену для громадських зборів та церемоній. На відміну від рядових «татеана», покриття споруди спирається не на ґрунт, а на стіни. (рис. 2.3).

Рис. 2.3 Споруда для громадських зборів. Реконструкція з розкопок поселення Саннай-Маруяма, епоха Дзьомон (10000-300 д.н.е.), префектура Аоморі (кресленики з матеріалів музею поселення Саннай-Маруяма)

Початок епохи Бронзи та Заліза (епохи Яйой) характеризується значними змінами в способі життя та суспільному укладі мешканців японських островів. Починаючи з III сторіччя д.н.е., на японські острови з боку Кореї через острів Кюсю проникають переселенці з континенту, що приносять з собою досконалі, засновані на іригаційній системі техніки вирощування рису,

¹⁶ За відомостями від археологів, що досліджували селище Саннай-Маруяма, у розкопках було знайдено залишок зрубу: кут із з'єднаними колодами, що підтверджує існування в селищі споруд „такаюка” зрубної системи.

мистецтво обробки бронзи та заліза, ідею гончарного кола [394, с. 13]. Новації поступово просуваються з Кюсю в центр та на північ Японії, у II ст. д.н.е. вони досягають регіону Кансай (території сучасного Кіото), на межі ер доходять до рівнини Канто (Токіо), і кінець кінцем, у I ст. нашої ери докочуються до Тохоку – північної частини Хонсю. Прибульці поступово змішуються з автентичними мешканцями цього ареалу – людьми епохи Дзьомон, в результаті створюючи етнічний та культурний конгломерат на базі старовинних культур японських островів [122, с. 106-112].

Викликане до життя передовими сільськогосподарськими технологіями зростання заможності мешканців японських островів призвело до ускладнення соціальної структури поселень та появи військових сутичок. В поселеннях почали виникати захисні споруди (рови, паркани, спостережні вежі). Кінець кінцем сформувалося близько ста маленьких суспільств різних кланів, так званих «удзі». У III сторіччі центр культури переміщується з Кюсю в долину Ямато (Кіото-Нара), де буде перебувати довгі сторіччя [394, с. 13].

Основні типи житлових та складських споруд епохи Дзьомон в епоху Яйой здебільшого залишаються незмінними. Лише трохи модернізується їх конструкція, зокрема, ймовірно, в житлах «татеана» з'являються більш розвинуті наверх з отворами для виходу диму з вогнищ [122, с. 116]. Окрім того, з'являються й більш розвинені архітектурні структури. Одні з них були чимось на зразок споруд для «суспільних зібрань», інші – примітивними святилищами, а треті – величезними зерносховищами для зберігання общинного запасу врожаю рису [390, с. 117-130].

Форми та конструкції «татеана» і «такаюка», тобто основних типів житлових і складських будов часів Дзьомон та Яйой, є досить добре вивченими, а їх сучасні натурні відтворення в археологічних заповідниках¹⁷ можемо вважати вірогідними. Але у реконструкціях складніших за формою

¹⁷ Найбільш значними з них слід вважати реконструйовані селища Торо (префектура Сідзуока), Ікагамі-Соне (префектура Осака) і Йосіногарі (префектура Сага, Кюсю).

споруд вчені стикаються з великими труднощами, адже по археологічних залишках можна достеменно реконструювати лише форму плану, визначити кількість та характер опор, в деяких випадках – збагнути основну конструкцію: від споруд залишаються заглиблення в ґрунті, відбитки стовпів та фрагменти деревини. Що же до верхньої частини споруд – тут є багато чого незрозумілого. Чим складнішою була споруда, тим важче досягти вірогідності її реконструкції. Проблеми реконструкції зовнішнього вигляду та конструктивної схеми ускладнених «оригінальних» споруд з археологічних селищ вчені вирішували в кожному випадку з різною мірою успіху.

Реконструкція селища Торо, що розташоване в префектурі Сідзуока, неподалік від гори Фудзі, вважається одним з найперших та, як би мовити «класичних» прикладів історичної реконструкції селищ епохи Яйой. Давнє поселення випадково знайшли у 1943 році, коли в цьому місці почалося будівництво заводу. Дослідження виявили, що селище це було покинуте мешканцями раптово, ймовірно – через повінь [122, с. 115-116]. Село залило водою, завдяки чому залишки споруд, дерев'яних конструкцій та знарядь праці збереглися на диво добре.

Поряд з поселенням знайдено сліди сільських рисових полів з іригаційними канавками. Під час розкопів виявлено багато залишків жител «татеана» модернізованого типу – з рамою на чотирьох, вкопаних по кутах квадрату, стовпах та розвинутим наверхшам ускладненої конструкції, що одночасно слугувало вентиляційним отвором та екраном від сонця (див. рис. 2.2). Ближче до полів знайшли також і групу зерносховищ «такаюка», збудованих на основі каркасно-дощатої конструкції, що являла собою химерне поєднання примітивного зрубу й каркасу: стіни будиночків утворювалися замкненими по кутах в замки зрубами з дощок, що були посилені каркасними стовпами (див. рис. 2.1 в). Дверей та вікон не було: в

середину зерносховищ можна було потрапити через «фронтони» - трикутні отвори вище вінця стін, під двосхилим дахом.

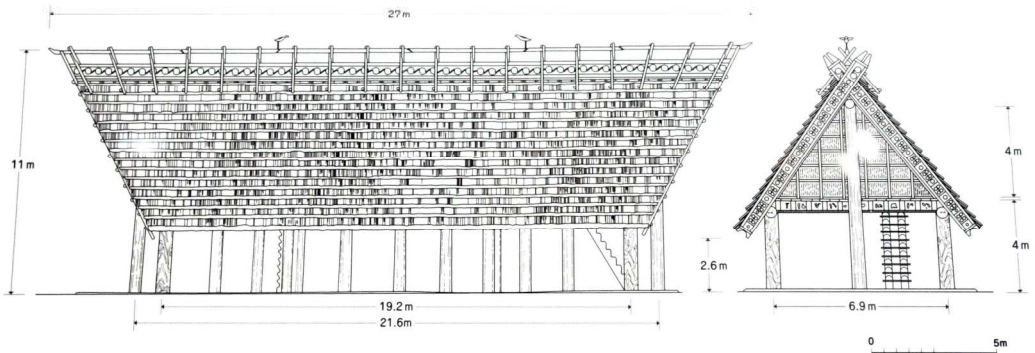
Іншим прикладом селища цього часу є більш розвинене поселення Ікегамі–Соне, що його знайшли на околиці міста Осака. Селище Ікегамі-Соне існувало під час всього періоду Яйой і на відміну від Торо, що розподілялося лише на житлову та амбарну частину, тут бачимо вже зародки досить складного суспільного устрою [394, с. 16]. План селища складається з декількох відокремлених територій, вочевидь різних за призначенням та соціальним статусом мешканців. В центрі поселення є обгороджена територія, вочевидь – житло вождя, є також спеціалізовані ремісничі території, що ймовірно використовувалися для виробництва знарядь праці, керамічних посудів, тощо.

Великомасштабні розкопки провадилися тут починаючи з 1969 року, і виявили багато споруд типу «татеана», «такаюка» та «хіраюка», а у 1994 була зроблена надзвичайна знахідка: залишки великої (19,2 x 6,9 м, площа підлоги 130 м²) споруди особливого призначення [394, с. 16]. Судячи з залишків стовпів (шляхом досліджень деревини одного з них виявлено, що його зрубали у 52 році д.н.е.), це була споруда з піднятою підлогою на палях, щось на зразок велетенського зерносховища «такаюка» [394, с. 16]. Але на відміну від маленьких «такаюка», стовпова конструкція будови була підсилена двома допоміжними стовпами, які було винесено за межі стін: вони стояли з двох боків гребеня даху, підтримуючи колоду сволака. (Подібну ж конструкцію можна побачити в ранніх храмах синто, таких як храм в Ісе, але про це мова піде далі). Реліктові стовпи цієї споруди все ще в ґрунті, їх накрили скляним ковпаком, а неподалік створили реконструкцію вигляду будови. Інформації про форму даху не доставало, тому верхня частина споруди може вважатися дещо сумнівною. Відновлена споруда вкрита могутнім низьким двосхилим дахом, що розширюється вгору по торцях. Є думка, що ця споруда призначалася для громадських зборів [394, с. 16], але виходячи з її

конструкції, найбільш ймовірною видається думка про те, що це було зерносховище спільного користування, що до того ж мало функцію святилища [394, с. 16] (рис. 2.4 а). Цю версію підтримують також знахідки двох дерев'яних різьблених божків (зображують чоловіка і жінку), прив'язаних до стовпів в середині споруди, і ще більш – унікальна знахідка так званого «священного колодязю» на майдані перед будовою. Кожух криниці являв собою видовблений барабан зі стволу велетенського (2 м у діаметрі) камфорного дерева. Камфорна деревина має дуже сильний запах, тому воду з такого колодязя неможливо використовувати для пиття, вочевидь, що призначення криниці було суто ритуальним [394, с. 16].

Найбільш новітнім та масштабним є проект дослідження і часткової реконструкції селища Йосіногарі-ісекі, що було знайдено на території сучасної префектури Сага на острові Кюсю. Виявлено, що це поселення існувало протягом всього періоду Яйой і, схоже, було найбільш великим та складно організованим з відомих на сьогоднішній день селищ свого часу [394, с. 16].

Розкопки почалися у 1986 році і тривають донині [394, с. 17]. З результатів розкопок ясно, що в поселенні існувала вже цілком оформлена політична й релігійна система. Поселення розташоване на низькому річковому схилі. Воно вражає своїми розмірами та складним планом. Велика територія селища була оточена ровами та парканами з частоколів, по периметру паркану стояли вкриті солом'яними дахами каркасні квадратні в плані сторожові вежі на високих палях. В середині великої території, ближче до центру, виявлено дві обгороджених ділянки особливого призначення. Південна з них ймовірно слугувала житлом вождя, його родини та вищої знаті. На її території відтворено групу великих комфортабельних жител розвиненого типу «татеана», побудованих на несучих рамах з чотирьох або шести стовпів, перекритих балками, навіс для суспільних нарад, декілька спостережних веж та ін. [394, с. 17].

A

Б

В

Рис. 2.4 Сакральні споруди Японії епохи Яйой (III ст. д.н.е. – III ст.)
 А – Велика споруда громадсько-сакрального призначення:
 реконструкція з розкопок Ікегамі-Соне, Осака;
 Б – Центральне святилище у формі «такаюка»:
 реконструкція з розкопок поселення Йосіногарі, префектура Сага;
 В – Цвинтарна сакральна споруда:
 реконструкція з розкопок поселення Йосіногарі, префектура Сага

Північна ділянка, ймовірно, являла собою сакральну територію. Там відновлено декілька великих складів, спостережні вежі, і головне – споруду центрального святилища: великий квадратний у плані двоповерховий каркасний павільйон на високих палях, з верандами навкруги обох поверхів та гостроверхою солом'яною покрівлею наметового типу (рис. 2.4 б). Вважають, що в цьому павільйоні проводилися ритуали, пов'язані з землеробським циклом, в тому числі, спрямовані на визначення найкращого часу для посіву рису¹⁸. Але, на жаль, є великі сумніви щодо вірогідності відтворення архітектурної форми цієї знакової будівлі, оскільки археологічних та будь яких інших відомостей про її верхню частину однозначно не вистачає [408].

В «нижньому місті» була влаштована площа із спорудами громадського призначення та великими общинними зерносховищами «такаюка». На периферії жили селяни, у віддаленні був поховальний комплекс: цвинтар і курган із святилищем у формі трохи видозміненого зерносховища «такаюка» (рис. 2.4 в). Загалом, аналіз археологічних залишків показує надзвичайну близькість конструкцій і об'ємно-просторової форми японських святилищ того часу до зерносховищ «такаюка» (таблиці 2.2, 2.3).

Іконографічні зображення ранніх архітектурних споруд загалом дають ще менше точної інформації про їх устрій, форми та конструкції, ніж археологія, до того ж – вони виявлені далеко не у всіх культурах світу. Уявлення про архітектурні форми необхідної давнини можна спостерігати в першу чергу на глиняних моделях будинків (характерні лише для лічених країн, серед них Японія, Китай та Україна), зображень на стінах підземних поховань та в якості декору дзвонів і тильної сторони бронзових люстер епохи Бронзи (характерні здебільшого для країн Далекосхідного регіону)¹⁹.

¹⁸ Відомості про це отримані з робочих звітів археологічних розкопок в Йосіногарі.

¹⁹ Будь-які літописні зображення архітектурних споруд однозначно не можуть використовуватися в якості матеріалів для вивчення цього періоду, оскільки є занадто пізніми.

Археологічні джерела інформації:
житло і господарчі будівлі

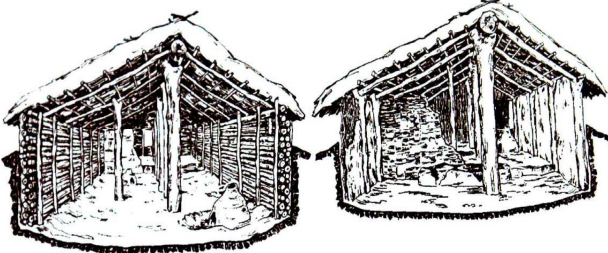
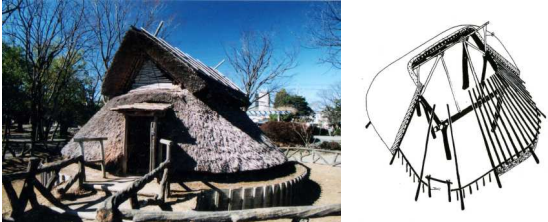

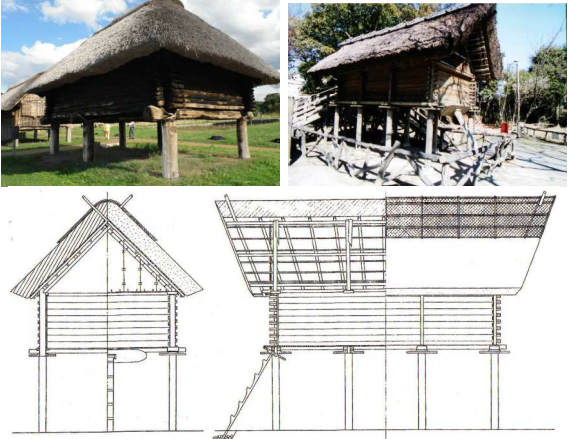
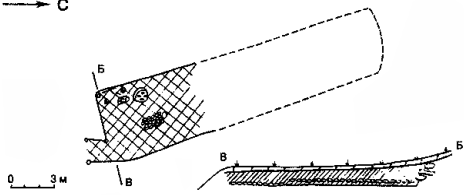

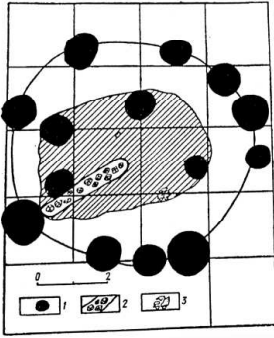

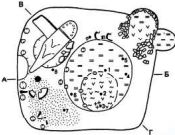

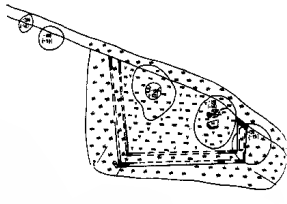
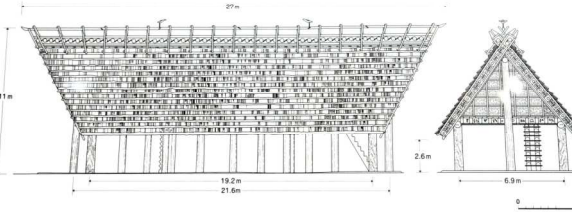

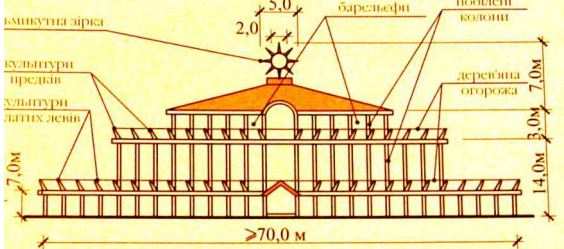

Україна	Японія
Примітивні курені	
 <p data-bbox="421 770 673 801">Курінь з Полтавщини</p>	 <p data-bbox="946 770 1420 831">«Хіраюка» з розкопок поселення Саннай-Маруяма</p>
Житлові напівземлянки	
 <p data-bbox="312 1227 778 1288">Напівземлянки з поселення Пустинка (за Березанською)</p>	 <p data-bbox="963 1180 1401 1211">«Гатеана» з розкопок поселення Торо</p>
Клуни і зерносховища	
 <p data-bbox="284 1794 810 1854">Клуни і склади з поселення Пустинка, Полісся (за Березанською)</p>	 <p data-bbox="914 1899 1453 1960">«Такаюка» зрубні і зрубно-каркасні з розкопок поселень Саннай-Маруяма і Торо</p>

Таблица 2.3

Археологічні джерела інформації:
сакральні і сакрально-громадські будівлі

Україна	Японія
«Довгі будинки»	
 <p>Археологічний розкоп «Довгого будинку» городища Звенігород, Тернопільщина (за І Русановою)</p>	 <p>З розкопок поселення Саннай-Маруяма, Аоморі</p>
Молельні і святилища	
  <p>Молельня з поселення Пустинка (за Березанською)</p> <p>Археологічний розкоп споруди святилища городища Звенігород (за І Русановою)</p> <p>Археологічний розкоп споруди святилища біля села Зелена Липа (за І Русановою)</p>	 <p>З розкопок поселення Ікегамі-Соно, Осака</p> <p>З розкопок поселення Йосіногарі, Кюсю</p>
Сумнівні реконструкції складних сакральних будов	
 <p>«Дулібський храм» з Волині (гіпотетична реконструкція В. Дем'янова та О. Андрєєва)</p>	 <p>З розкопок поселення Йосіногарі</p>

Набагато менш точними, хоча й більш доступними для вивчення, є зображення на артефактах народної творчості, як то, наприклад, зображення будівель на слов'янських писанках, витинанках, вишиваних рушниках, народних орнаментах тощо. Ми притримуємося точки зору, що в останньому випадку ці зображення є настільки стилізованими та видозміненими, що їх аналіз може дати не більше ніж тьмяні натяки на справжню форму давніх споруд, які зображуються. І хоча певні спроби архітектурного аналізу джерел цього типу все-таки були [83], на нашу думку вони не можуть слугувати серйозними науковими аргументами.

Проте, навіть деякі більш-менш придатні для вивчення види іконографічних зображень можуть давати хибну інформацію, по-перше, через те, що в багатьох випадках по зображеннях такого типу важко розрізнити будівельний матеріал споруди²⁰, по-друге, такі зображення часто ілюструють пізніші, вже самобутні етапи розвитку архітектури кожної конкретної країни і тому не можуть бути використані в якості прикладів загальносвітового значення. Так, наприклад, розповсюджені у Китаї глиняні моделі будинків із знахідок поховань епохи Хань (III до н.е. – III ст.), дають уявлення про багатоярусні каркасні і зрубні будови досить складної конструкції [47, рис. 24-26.] (рис. 2.5 а). Також зацікавлюють рельєфні зображення архітектури на стінах китайських поховальних камер цієї ж епохи, що вочевидь змальовують характерні для своєї доби житла [47, рис. 27-28] і часто дають досить чітке уявлення не лише про самі споруди, але й про композицію всієї садиби (рис. 2.5 б). Проте, корисність цих матеріалів саме для нашого дослідження невелика через те, що іконографічні зображення епохи Хань представляють вже досить складні і розвинені споруди, тобто, не показують автентичних особливостей давніх дерев'яних конструкцій – це вже архітектура на певному, досить високому щаблі розвитку.

²⁰ Точніше кажучи, далеко не завжди можна з впевненістю визнати, що зображена споруда є саме дерев'яною, а не мурованою.

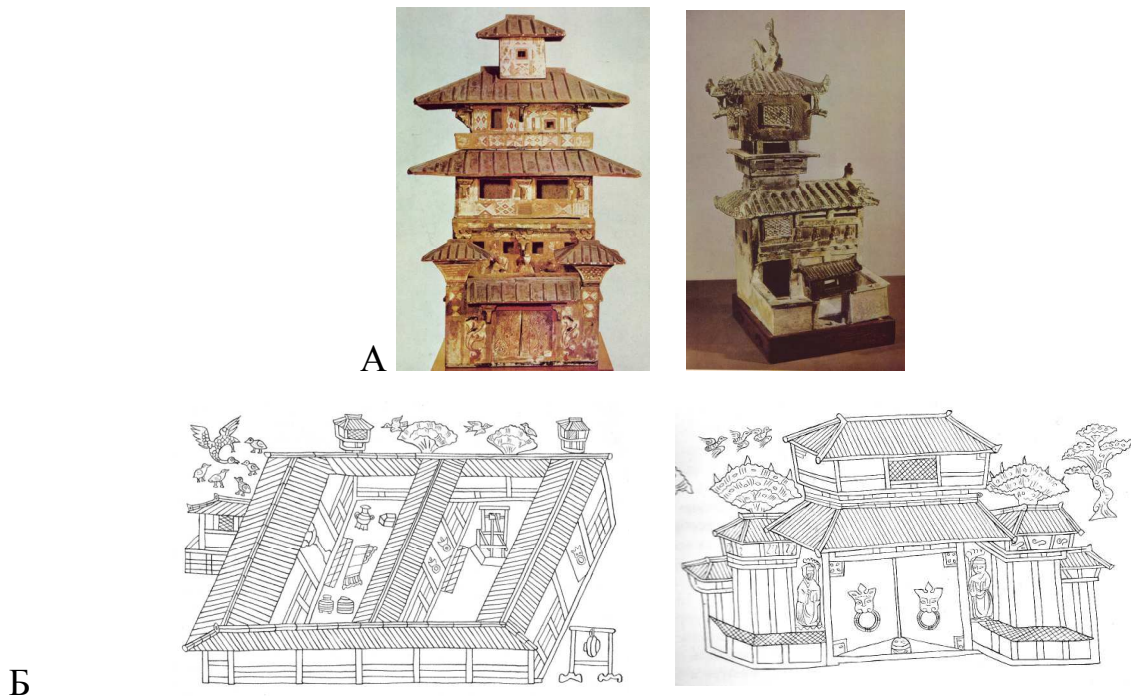

Рис. 2.5 Іконографічні матеріали з розкопок китайських поховань епохи Хань (III до н.е. – III ст.): глиняні моделі ярусних споруд та рельєфи на стінах підземних поховань

Втім, для дослідників китайської архітектури цей пласт інформації має неабияке значення²¹.

Іконографічні джерела інформації про добуддійську дерев'яну архітектуру Японії²² дають нам набагато більше точних відомостей необхідної давності. Проте, слід зазначити, що в Японії, в тому числі і завдяки активній вулканічній діяльності, збережені археологічні залишки дерев'яних структур за віком випереджають знахідки будь-яких іконографічних матеріалів. Зокрема – археологічні залишки поселень в Японії відносяться до епохи Дзьомон, в той час як перші знахідки будь-яких архітектурних зображень датуються тільки періодом Яйой [390, с. 104-105]. Втім, саме в цей період, коли в поселеннях з'являються великі розвинені будівлі ускладненої форми, такі зображення набувають особливої цінності, бо в багатьох випадках дозволяють вченим отримати додаткову інформацію про форму споруд.

²¹ Зокрема, саме завдяки цим матеріалам було встановлено генезу пагод. Точніше, вчені зрозуміли шлях перетворення на пагоди індійських ступ, традиції спорудження яких зіткнулися в Китаї і з автентичними звичками зведення багатоярусних башт. В результаті поєднання цих двох зразків, як вважається [431, с. 43], і викликало розвиток первинних форм пагод, що в Китаї здебільшого мали не дерев'яну, а цегляну конструкцію [431, с. 44].

²² Епохи Яйой (III ст. д.н.е. – III ст.) та Кофун (IV-VII ст.).

Адже через складну організацію верхньої частини будівлі, її неможливо реконструювати на основі одних лише розкопок, які, як відомо, дозволяють достеменно виявити лише базову пригрунтову структуру будівлі. Тож, нестача інформації про зовнішній вигляд прадавніх будинків може бути компенсована використанням знайдених в цій же місцевості архітектурних зображень. У випадку японських селищ епохи Яйой, це здебільшого малюнки на кераміці та зображення на зворотній стороні бронзових дзвонів [122, с. 135-161] (рис. 2.6).

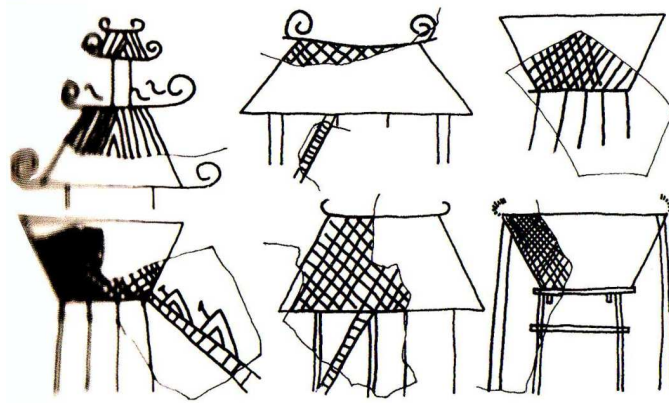

Рис. 2.6 Іконографічні зображення споруд на японських виробах з кераміки та бронзи епохи Яйой (III ст. д.н.е. – III ст.): розкопки курганів префектури Нара

Але найбільш багатою іконографічною інформацією про давню архітектуру Японії відмічається наступний період японської історії, що його називають епохою Кофун, тобто – епохою Курганів (300-710 рр.) Епоха Курганів (Кофун-дзідай) є одним з найбільш цікавих періодів розвитку японської культури.

На жаль, доступні вітчизняному фахівцю скудні відомості про японську архітектуру, оминають цей період повністю. Між тим, як згадують численні дослідники [122, с. 165-172; 186, с. 13-16; 435, с. 25-30 та ін.], саме у цей період закладався фундамент суспільства, формувалися основні типи споруд та національні (тобто – не запозичені з Китаю) архітектурні стилі Японії.

Китайські літописи свідчать, що вже в другому сторіччі Японія складалася з декількох суспільних одиниць – територій, що контролювалися різними кланами [435, с. 28-32]. У третьому сторіччі нашої ери декілька найбільш

міцних кланів «удзі» врешті решт поєдналися, та створили суспільство Ямато, що його центр найбільш ймовірно знаходився у сучасному регіоні Кансай (територія сучасної агломерації Нара-Кіото-Осака)²³. Суспільство Ямато контролювало території від острова Кюсю на півдні до рівнини Канто (ареал Токіо) на півночі. Незважаючи на дуже тісний зв'язок країни з Китаєм та Кореєю, в Японії все ж таки переважали місцеві вірування та культурні традиції, які відмічалися надзвичайною стійкістю [186, с. 67].

Назва епохи походить від розповсюджених в ті часи традицій поховань вождів та знаті у кам'яних склепах, занурених у велетенські кургани. Традиції подібних поховань ймовірно прийшли з Китаю і продовжувалися з 300 по 710 рр. [394, с. 22-23], таким чином, перетинаючись уже з часом розповсюдження буддизму, що за літописними свідченнями вперше потрапив до японських островів у середині VI ст. [186, с. 13-16].

Буддизм, що прийшов в Японію через Корею з Китаю, приніс з собою нові будівельні техніки та поховальні ритуали, тим не менше, традиції зведення курганів залишалися в фаворі ще майже 200 років [394, с. 22-23]. Японські кургани являли собою великі, оточені ровами терасні утворення на основі насипних пагорбів круглої і квадратної форми, чи у формі замкової шпарини. Зустрічаємо й курганні поховання в природних пагорбах. В середині кургану знаходилися поховальна камера з великих кам'яних брил та різьблених, кам'яний або шиферний саркофаг, що, як правило, мав форму житлової споруди (рис. 2.7) [122, с. 198-199].

На верхівці курганів та по контурах терас встановлювалися специфічні керамічні об'єкти, так звані «ханіва». Зрозуміло, що «ханіва» мали ритуальне значення, але яке саме – достеменно не відомо.

²³ Щоправда, вчені не прийшли до остаточного висновку, де саме знаходилося легендарне суспільство Ямато, є версії стосовно його знаходження на острові Кюсю, але більш вірогідною видається теорія, що міцний клан Ямато переселився з території Кюсю в регіон Кансай, та приєднавши інші клани, утворив єдину державу з центром у Кансаї [435, с. 37].

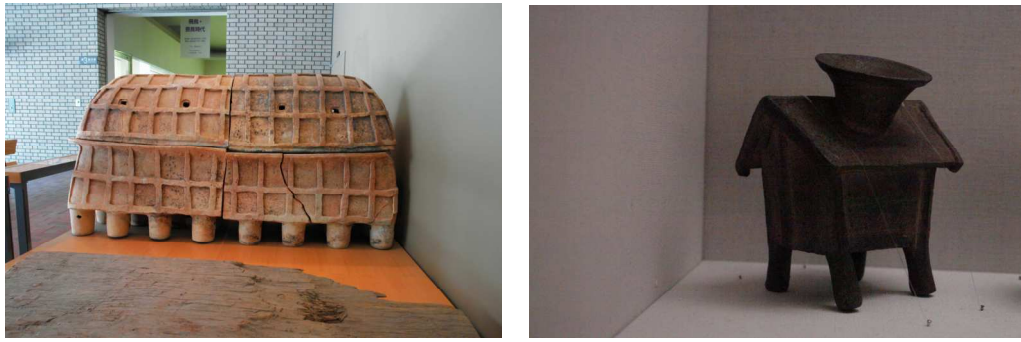

Рис. 2.7 Саркофаг і поховальна урна з японських курганів префектур Нара та Вакаяма: матеріали археологічного музею Касіхара, префектура Нара

Найдавніші з «ханіва» (кінець III – початок IV ст.) являють собою вертикально вкопані в землю масивні глиняні труби [122, с. 174-177; 390, с. 139]. Більш пізні різновиди розвилися від цієї конструкції – спершу (V ст.) труби стали ускладнюватися, прикрашатися отворами та візерунками, у них намітилися верхівки у вигляді парасольок, сагайдаків, дахів. Поступово, вже десь у VI сторіччі, з'явилися зображення людей і тварин [122, с. 174-177]. Але для нас найбільш цікавим є ще один, сформований порівняно пізно вид «ханіва» – це так звані «ієгата-ханіва» - великі (до метра довжиною) глиняні моделі будинків. Їх виставляли на вершинах курганів, моделюючи із споруд різного типу цілі садиби [394, с. 22-23]. Для чого слугували «ієгата-ханіва», також точно не відомо, скоріш за все, вони являли собою «модель садиби» померлого [390, с. 111]. На прикладах розкопок залишків реальних будов видно, що «ієгата-ханіва» досить точно передають основні конструктивні особливості та дизайн архітектурних споруд свого часу, тож подібні знахідки є унікальним джерелом інформації (рис. 2.8 а, б). Не менш важливими є зображення на бронзових люстерках та дзвонах з поховань. Найбільш відомими є люстерко з кургану Саміда в Нара (IV ст., рис. 2.8 в), на його зворотному боці зображено чотири споруди, що за висновком японських вчених презентують основні типи архітектурних споруд того часу, а саме: житло колодязного типу «татеана» (рис. 2.8 в-1) та зерносховище «такаюка» (рис. 2.7 в-2), яке може бути й первинним храмом, звичайне наземне житло (рис. 2.7 в-3) та житло вождя [390, с. 108] (рис. 2.8 в-4).

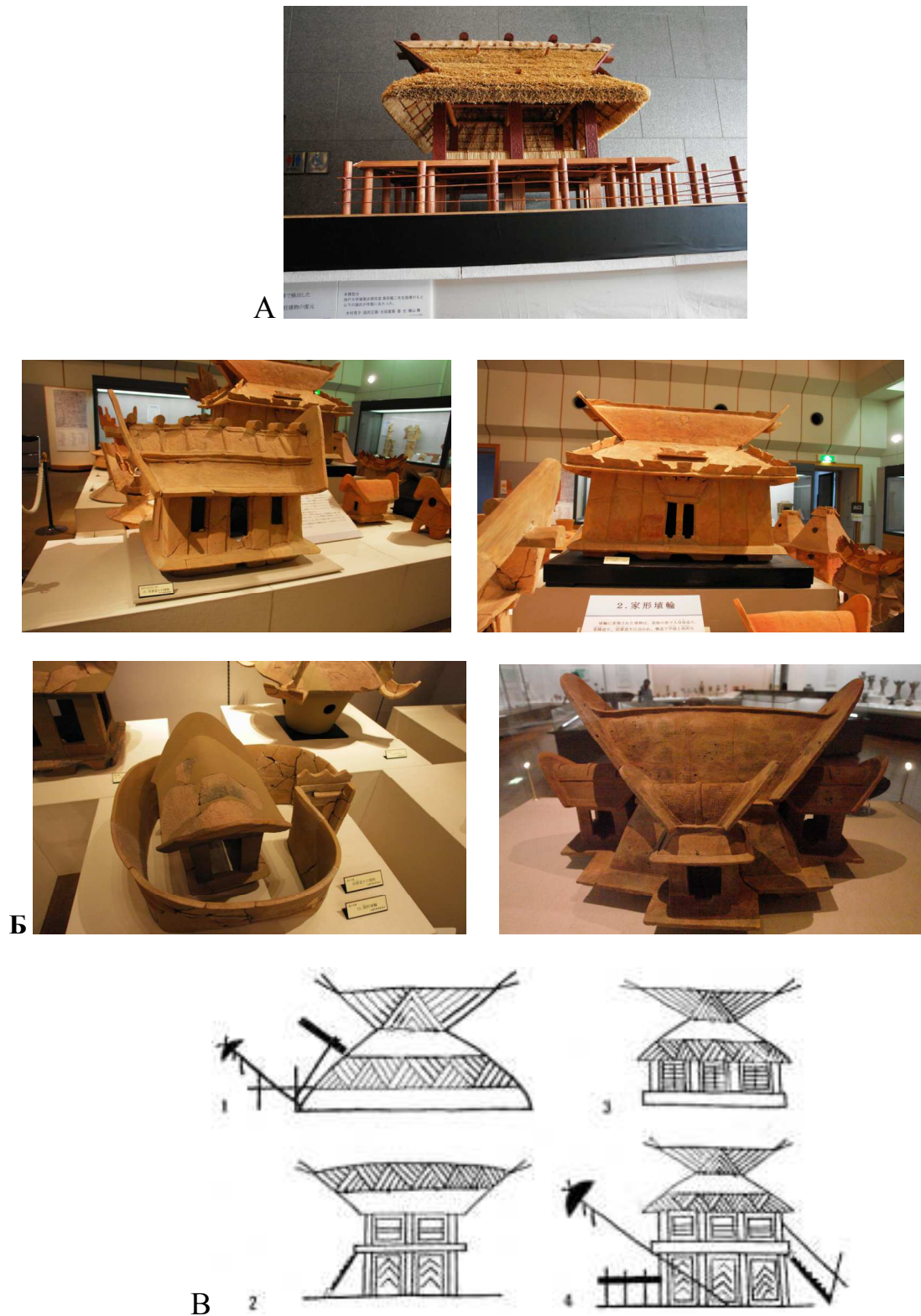

Рис 2.8. Иконографічні зображення архітектурних споруд з розкопок японських курганів періоду Кофун (IV-VII ст.)

А – Реконструкція споруди на основі археологічних залишків деревини (матеріали археологічного музею Касіхара, префектура Нара);

Б – Глиняні моделі архітектурних споруд «ісгата-ханіва»: приклади з розкопок курганів префектур Ібаракі, Тотторі, Нара (матеріали археологічного музею Касіхара, префектура Нара);

В – Зображення чотирьох різнотипних архітектурних споруд з люстерка кургану Саміда (префектура Нара, VI ст.)

Підсумовуючи розмаїття форм архітектурних зображень з глиняних моделей, дзеркал, та ін., можна стверджувати, що дерев'яні японські будівлі того часу мали прямокутний план і в більшості випадків були збудовані на основі каркасної конструкції, хоча іноді зустрічаються й зруби. Були в наявності споруди двох типів – житла з підлогою на рівні землі (або трохи заглиблені у землю), та будівлі з піднятою підлогою: зерносховища або святилища.

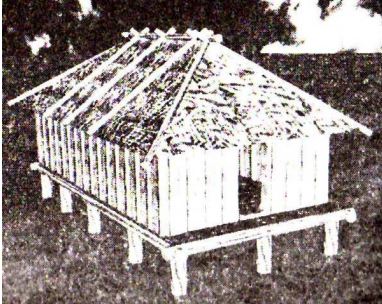

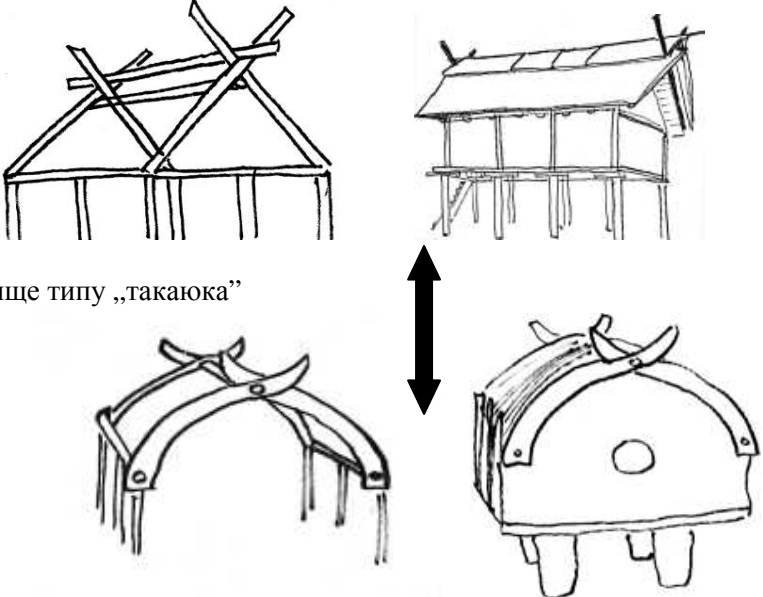
Всі ці споруди походять ще з періодів Дзьомон та Яйой, але в епоху Курганів вони отримали подальший розвиток, ускладнилися та збільшилися в розмірах. Окрім того, з'явився і новий тип будівель – великі державні склади для зберігання суспільного статку та данин з підпорядкованих територій. Збільшення розмірів споруд призвело до змін конструктивних рішень.

Слід зазначити, що глиняні моделі споруд, їх зображення на дзеркалах і дзвонах та інші іконографічні матеріали з розкопок японських курганних поховань складають для японських дослідників архітектури навіть більший відсоток інформації з дерев'яної архітектури того періоду, ніж результати розкопок реальних споруд. І в цьому вітчизняній науці є багато чого навчитися з японського досвіду, адже й у нас є достатня кількість подібних джерел інформації (як то наприклад, глиняні моделі споруд з розкопок поселень Трипільської культури), що на відміну від Японії, майже не використовуються вітчизняними фахівцями від архітектури (таблиця 2.4).

2.2.2. Дерев'яне зодчество України в світлі іноземних аналогів. Для українців трипільська культура є винятково значущою, бо трипільці є нашими предками і їх духовно-ментальний світогляд, мистецтво й архітектура мали вплив на формування національної культури та митецько-архітектурної стилістики.

Таблиця 2.4

Досвід використання археологічної іконографії

Україна	Японія
Малюнки на кераміці, дзвонах, люстерках	
Зразків не виявлено	 <p data-bbox="874 600 1452 629" style="text-align: right;">Люстерко з розкопок кургану Саміда, Нара, VI ст.</p>
Глиняні моделі будівель	
 <p data-bbox="231 900 821 929">Глиняні споруди з розкопок Трипільської культури</p>	 <p data-bbox="933 873 1388 900" style="text-align: center;">«Ханіва» з розкопок нарських курганів</p>
Реконструкції на основі археологічної іконографії	
 <p data-bbox="231 1281 821 1310">Реконструкція трипільського житла (за М. Відейко)</p>	 <p data-bbox="965 1276 1356 1303" style="text-align: center;">Музей Касіхара, префектура Нара</p>
Реконструкція конструктивного сенсу «рогів» покрівлі трипільців по аналогії з японськими зразками	
 <p data-bbox="231 1657 734 1691">Японське зерноховище типу „такаюка”</p> <p data-bbox="231 1989 869 2016">Конструкція покрівлі з моделі Трипільського храму</p>	

Сьогодні вже ні для кого не є одкровенням, що форми й візерунки української народної кераміки, іграшок, рушників, одягу, різьблень та прикрас є стилістичним продовженням знахідок трипільської культури [32, с. 7-15]. Не викликає здивування і той факт, що типологія та способи будівництва та оздоблення українського народного житла походять з досвіду трипільців, що були на диво майстерними для свого часу зодчими та будівничими міст [46, с. 67-110] та, ймовірно, принесли свої вміння з дуже давніх часів та далеких земель, про що свідчать численні аналогії трипільської символіки з символікою найдавніших культур Китаю, Індії, Ірану та ін. [32, с. 89-125; 46, с. 139-152 та ін.], а також нещодавні дослідження, що підтверджують культурні зв'язки трипільців з народами Кавказу і Закавказзя [181]. Безсумнівно й те, що обрядовість та вірування трипільців згодом внесли неабиякий вклад у формування народно-релігійного світогляду української нації. Одними з найбільш загадкових артефактів трипільської культури є великі глиняні моделі архітектурних споруд (скоріш за все – храмів [46, с. 85-91].), що однозначно мали ритуальне призначення. Ці глиняні моделі є потенційним скарбом для істориків архітектури, оскільки, судячи з ретельності деталювання, реалістично відображають конструкцію трипільських архітектурних споруд, і тому можуть являти собою своєрідний посібник по їх вивченню. Не виключено також, що глиняні моделі трипільських храмів відображають способи будівництва, що були архаїчними вже за часів їх створення, адже відомо, що ритуальні предмети дуже довго зберігають традиції минулого і часто робляться за усталеним каноном. Значення глиняних архітектурних моделей є тим більш важливе, що розкопки реальних трипільських жител не можуть надати достатньо точної інформації про тонкощі їх конструкцій, оскільки основний будівельний матеріал трипільців – деревина, за винятком виключних випадків, не зберігається настільки довго, до того ж, будуючи нову оселю, трипільці, схоже, мали звичку спалювати старі будинки [32, с.

67-88]. На жаль, історики архітектури не приділяють належної уваги вивченню глиняних моделей трипільських архітектурних споруд. Намагаючись заповнити цю «білу пляму», ми проаналізували значну кількість подібних моделей, що в результаті дозволило зрозуміти деякі конструктивні особливості їх реальних прототипів. Назвемо основні з них: це були прямокутні за планом споруди, збудовані на основі каркасної (стійково-балочної) конструкції, що були у переважній більшості випадків підняті над ґрунтом на палях. Споруди мали двосхилий дах або м'яко окреслене циліндричне покриття. Загалом, численні дослідники-археологи також вказують ці базові конструктивні особливості трипільських архітектурних моделей [32, с. 202-216; 46, с. 85-91 та ін.]. Але стосовно більш детального дослідження конструктивних особливостей трипільських храмів виникають труднощі. Зокрема, особливу увагу привертає схожий на роги елемент покрівлі, що майже завжди присутній на моделях. «Роги» перехрещуються на верхівці фронту споруди, і являють собою своєрідний композиційний акцент (рис. 2.9 а). Дослідники трипільської культури вважають цей елемент прикрасою, що, вочевидь, зображає бичачі роги. Зокрема, описуючи глиняну модель з поселення Ворошилівка (перша половина IV тис. до. н.е.), відомий дослідник Трипільської культури М.Ю. Відейко пише: «...фронтон моделі було прикрашено схематичними зображеннями рогів бика. Бічні стіни, розділені на метопи напівколоннами прикрасили монохромним розписом із схематичним зображенням змії. Сама будівля стоїть на платформі, яка спирається на чотири фігурні ніжки – колони» [46, с. 86] (рис. 2.9 б). Немає нічого дивного в тому, що «бичачі роги» на фронтоні здаються прикрасою, адже виходячи з їх композиційної значущості та явних смислових асоціацій²⁴, інший висновок зробити важко.

²⁴ Бичачі роги є добре відомим серед культурологів символом, переважно характерним для Ірано-Закавказького та середньоазійського етносу. Його значення пов'язують з прадавніми культами місяця і наголошують на його типовому використанні в якості оберегу над входом [49]. Висловлюються також вельми логічні версії про зв'язок цієї форми з генезою іонійських капітелей античних культур, де вона від початку мала не декоративне, а конструктивне значення [49].

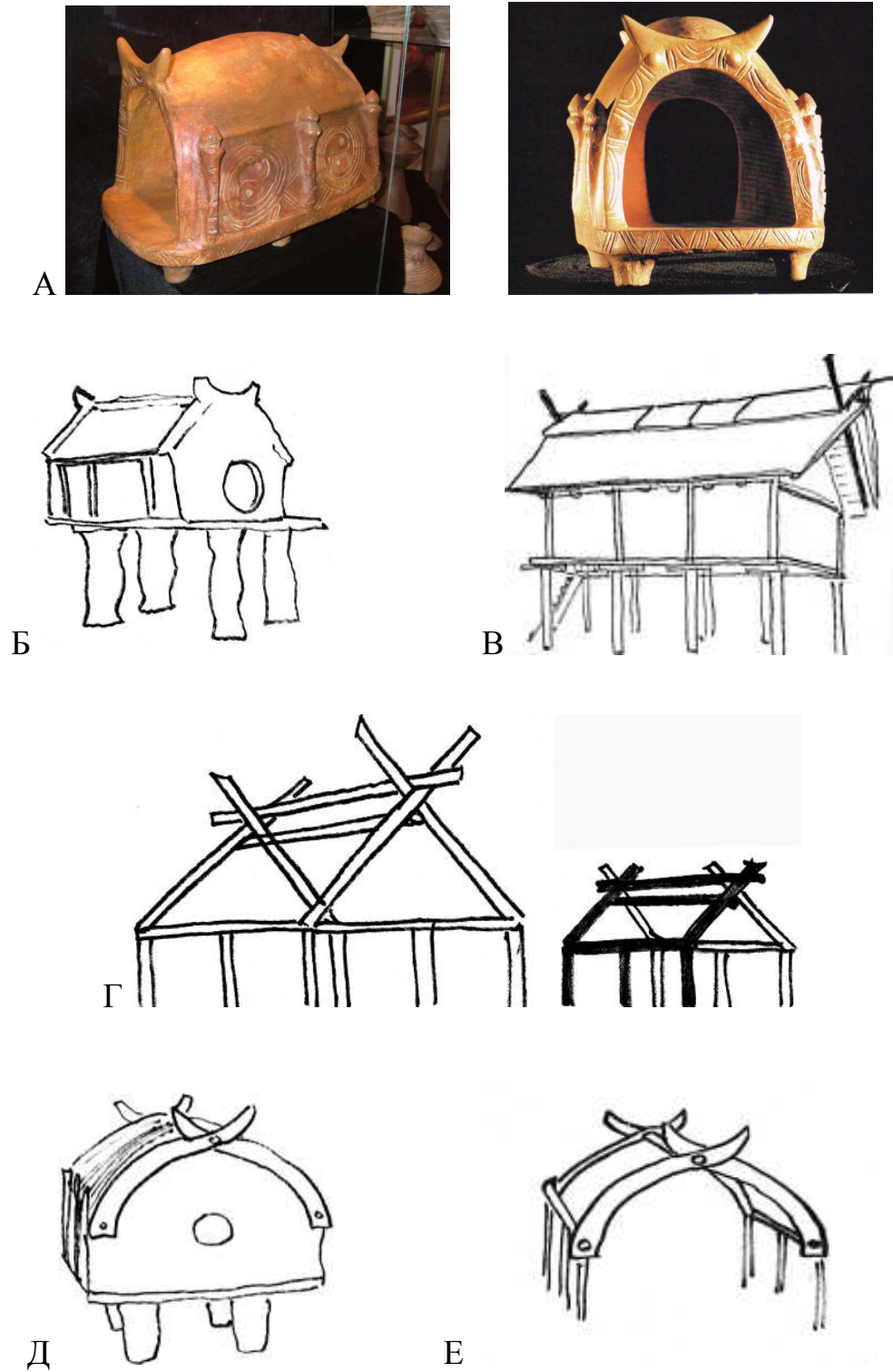

Рис. 2.9 Трипільсько-японські конструктивні аналогії
 А - Глиняна модель трипільського храму з «ріжками», колекція С. Платонова;
 Б – Глиняна модель трипільського храму з Ворошилівки (за М. Відейко);
 В – Клуня „такаюка”, реконструкція з розкопок поселення Торо, Японія (прорис автора);
 Г – Безцвяхова „ріжкова” конструкція покрівлі;
 Д – Глиняна модель трипільського храму з колекції С. Платонова (за М. Відейко);
 Е – Можливий варіант реконструкції „ріжкової” покрівлі реального прототипу моделі храму з колекції Платонова

Але з точки зору історика дерев'яної архітектури, що довгий час досліджував архаїчні конструктивні системи з деревини, генеза трипільських «ріжок» видається більш складною. У вирішенні цього питання допомагає досвід археологічних реконструкцій ранніх господарчих та сакральних споруд Японії, таких як зерносховища «такаюка». В цьому випадку ми бачимо збіг основних конструктивних характеристик японських та трипільських первинних споруд, а саме – в них однаково наявні прямокутний план, підняття над ґрунтом на палях, каркасна конструкція з використанням стовпів, двосхилий дах, тощо (рис. 2.9 в). Показовим є те, що в японських курганах також знаходять велику кількість глиняних моделей споруд, що так само як і в трипільському варіанті, точно передають реальну форму та конструкцію будівель того часу (див. табл. 2.4).

Порівняння глиняних моделей Трипілля і Японії дає найбільш наочний доказ спорідненості їх форми та конструкцій: місце походження цих моделей іноді взагалі можна переплутати. Особливу увагу в конструкції японських клунь «такаюка» також привертає елемент покрівлі, схожий на роги (в японській термінології – «тігі»). Але дослідники японської архітектури впевнено визнають «ріжки» не прикрасою, а елементом безцвяхової конструкції покрівлі [390, с. 49 та ін.]. Детальна схема цієї «рогатої» конструкції відома достеменно: «ріжки» створювалися за рахунок випуску назовні й перехрещення крокв, пізніше – елементів «хафу-іта» – розташованих по верху трикутника фронтона вузьких дощок. Згори і знизу перехрестя «ріжок» вставляли дві балки: сволокову та допоміжну, після чого всю конструкцію міцно зв'язували мотузками (рис. 2.9 г) [390, с. 49]. З початком використання цвяхів «ріжкова» конструкція покрівлі почала набувати все більше й більше декоративної та статусної функції [122, с. 182; 390, с. 50].

Які ж з цього висновки зробимо відносно трипільських моделей? Не виключено, що й тут елемент подібний до рогів («бичачі роги») є

конструктивним. Наприклад, конструкцію покрівлі-прототипу глиняної моделі з поселення Ворошилівка можна було б реконструювати так, як показано на рис. 2.9. Наше припущення підтверджується й на прикладах інших моделей храмів трипільської культури. Зокрема, у декількох з колекції С. Платонова (кінець IV-початок III тис. до н. е.), що також встановлені на палях, але на відміну від моделі з Ворошилівки, мають не двосхиле, а циліндричне покриття. Археологи вважають, що такі моделі мають за прототип покрівлю з очеретяних матів [46, с. 90]. М.Ю. Відейко вказує, що «роги» на покрівлі моделей з колекції Платонова створені через перехрещення «двох елементів у вигляді витягнутої по вертикалі латинської літери S... Реальні прототипи цих елементів могли бути виконані з дерева» [46, с. 88]. Дослідник також помічає присутність трьох «округлих наліпів» якими, на його думку, могли бути показані виходи повздожніх дерев'яних деталей даху [46, с. 88] (рис. 2.9 д).

Таким чином бачимо, що «ріжки» і тут були не чим іншим, як елементом конструкції, яку, спираючись на японський досвід, можна було б реконструювати так, як вказано на рис. 2.9 е. Тобто, і у випадку напівкруглого даху – фронтонні елементи «у вигляді витягнутої по вертикалі латинської літери «S» [46, с. 88] з трипільських моделей за своєю функцією є ідентичними до японських піддахових фронтонних дощок «хафу-іта». В обох випадках ці елементи формують перехрещені роги – основу безцвяхової конструкції покрівлі.

Слід зазначити, що дослідники трипільської культури робили деякі спроби віднайти аналогії трипільським храмам в інших культурах. Зокрема, М.Ю.хВідейко вказує на відносну подібність трипільських пам'яток до очеретяних храмів південної Месопотамії (V-IV тис. до н. е. і пізніше). Але, за свідченням самого дослідника, подібність ця не повна: в месопотамському варіанті відсутні палі, нема повних аналогій «рогам», в будівництві не використовується деревина [46, с. 90-91]. До того ж, судячи з наведених

малюнків [46, с. 90], схоже, що в месопотамських храмах відсутній також стійково-балочний каркас – його функцію виконує примітивний каркас з гнутих півколом батогів.

Тож бачимо, що японські зерносховища «такаюка» є набагато ближчими до трипільських храмів. Точніше кажучи, за конструкцією та формою аналогія є майже повною. Співпадає і будівельний матеріал, і навіть частково функція споруд (адже форма «такаюка» згодом віддзеркалилася у святилищах синто, про що мова піде в наступному розділі). Що ж до сакрального значення «рогів», то не бачимо тут ніяких протиріч з висновками відомих дослідників трипільської культури, адже поступовий перехід елементів конструкції в елементи декору взагалі є істотним для процесу розвитку архітектурних форм, спостерігаємо його і в японському варіанті. Часто «архаїзми» конструкції або функції набувають символічного значення і навіть формують стилістику споруд того чи іншого часу, як наприклад, такий значущий елемент готичної конструкції як стрільчаста арка згодом став і основною стилістичною ознакою готики, а декоративний елемент «підсябиття», розташований у верхній частині дерев'яних дзвіниць західної України, є рудиментом галереї для стрільців.

Важливо підкреслити також зв'язок ідеї трипільського житла з культом померлих, що проявлявся у наявності стійкого ритуалу спалювання жител і, таким чином, перетворення їх на помешкання померлих [32, с. 72-86].

На жаль, наша археологія не має таких грандіозних можливостей як японська, до того ж, існує інформаційний розрив між археологами та істориками архітектури. Тому первинні дерев'яні житла давніх слов'ян, що мешкали на територіях майбутньої України, вивчені набагато гірше за японські (див. табл. 2.2, 2.3). Проблема ускладнена також неомогенністю населення території України давніх часів. Окрім слов'ян, в різні хронологічні проміжки на території України мешкало також багато інших культур, таких, наприклад, як племена скіфів або сарматів в південних областях (степовій

зоні), які розповсюджували свій вплив також і на лісостепову зону [208, с. 29-32]. До того ж, відчутні впливи кельтів [207, 35-37; 208, с. 29-32], персів [276] та інших народів.

З археологічних пам'яток лісостепу епохи Бронзи привертають увагу досліджені С. Березанською [21] залишки поселення Пустинка, що налічувало біля 20 жител розташованих вздовж річки. Житла являли собою напівземлянки, переважно однокамерні, іноді двокамерні, прямокутні в плані з обмазаними глиною каркасно-плотовими стінами. Сволоки скоріш за все підтримувався центральним рядом стовпів [21, с. 22-26]. (рис. 2.10 а). Майже біля кожного житла наявна піднята на палі або кругла в плані господарча споруда [21, с. 43]. (рис. 2.10 б). Поселення поділено яром на дві частини, в центрі кожної на підвищенні розташована кругла в плані каркасна культова споруда, вочевидь, відкрита з боків [21, с. 75-81] (рис. 2.10 в). Реконструкція С. Березанської припускає наявність у цієї будівлі каркасної конічної покрівлі, що на нашу думку є не безперечним, але дуже вірогідним варіантом (див. рис. 2.10 в).

Таким чином бачимо, що архітектура епохи Бронзи на теренах лісостепу України мала певну подібність до японської. Зокрема, це переважне використання каркасу, заглиблені у землю житла (аналогії «татеана») та надземні господарчі споруди (багато з них за формою близькі до «такаюка»). Однак, на відміну від японського варіанту, спостерігаємо також господарчі наземні круглі в плані споруди. Відмічаємо також схожу з японськими поселеннями різку відмінність форм і конструкцій житла і господарчих споруд. При цьому, так само як і в Японії, культові споруди ближче за формою саме до господарчих споруд. Проте, у зрубній та ін. культурах доби спостерігаємо також і аналогії форми та конструкції житлових і поховальних споруд [22, с. 30-43].

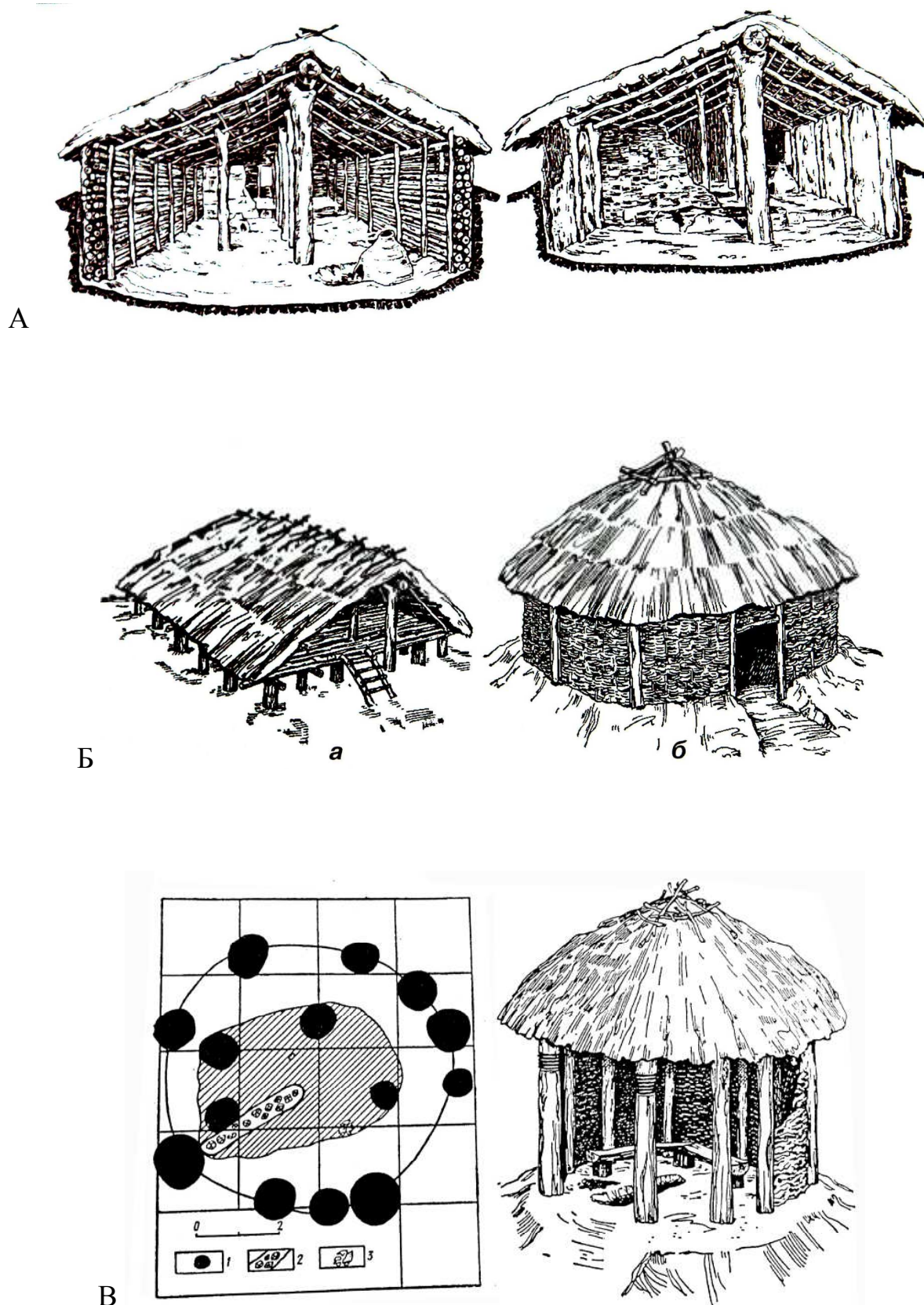

Рис. 2.10 Реконструкція споруд поселення Пустинка
(епоха Бронзи, за С. Березанською)

А – Житла;

Б – Господарчі споруди;

В – Культова споруда

Зовсім іншу картину маємо у слов'янських поселеннях, що належать до більш пізньої доби (V-XIII ст.). Досліджено достатньо селищ давніх слов'ян на території між Дніпром та Карпатами, де було розкрито значну кількість залишків різноманітних дерев'яних споруд каркасної, зрубної і змішаної зрубно-каркасної систем [141, 144, 162, 285 та ін.]. Маємо також і спроби реконструкції та класифікації таких споруд [6, с. 405-409, та ін.].

На жаль, через те, що роботи, за рідкісними виключеннями [141, 144, 285], проводилися саме археологами, а не фахівцями з ретроспективної архітектури (фактично відсутня у нас спеціалізація істориків архітектури), маємо в тих реконструкціях конструктивні неточності, а наявні класифікації споруд розроблені скоріше за принципом їх поверхової відмінності, аніж з точки зору аналізу конструкції. З усіх численних варіантів класифікацій конструктивних типів примітивних споруд давніх слов'ян найбільш точною нам видається класифікація, запропонована археологом Л. Михайлиною [162, с. 75-105]. Однак, ми дозволили собі трохи модифікувати її, аби акцентувати аспекти, важливі для нашого дослідження. А серед існуючих археологічних реконструкцій прадавніх споруд відібрали декілька, з нашої точки зору, найбільш значущих та вірогідних.

Отже, загалом, будови давніх слов'ян розподіляють на три основних типи: землянки, напівземлянки та наземні споруди з підвалинами [162, с. 76, 83, 88, 90]. Різниця між землянкою та напівземлянкою визначається із співвідношення її заглиблення у землю та висоти надземних стін – тобто, якщо глибина більша за висоту, споруду вважають землянкою, якщо навпаки – то напівземлянкою. У надземних спорудах підвалини не є житловою площею, і, як правило, істотно менші за площею ніж площа підлоги надземного житлового приміщення (рис 2.11 а). [162, с. 90].

Більшість досліджених археологами споруд однокамерні, наближені в плані до квадрату [162, с. 76-92].

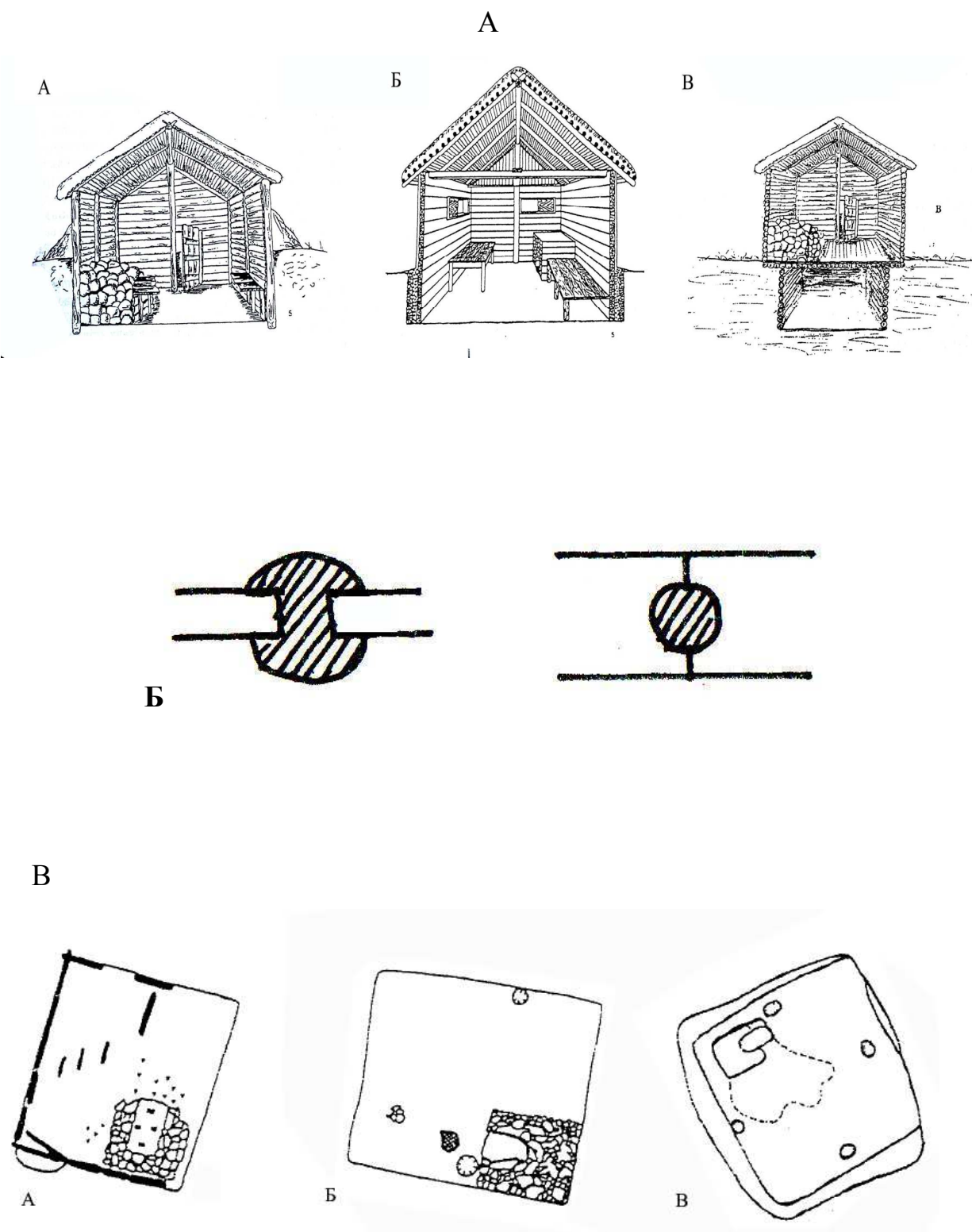
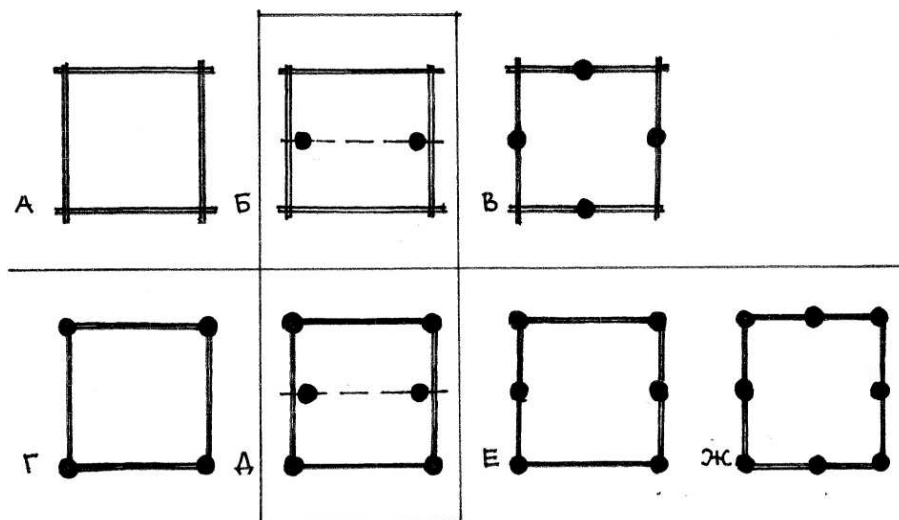

Рис. 2.11 Типи і конструкції житлових споруд давніх слов'ян
 А – Землянки, напівземлянки і надземні споруди з підвалинами (за Л. Михайлиною);
 Б – Способи поєднання колод і стовпів у зрубно-стовпових конструкціях слов'ян;
 В – Конструктивні типи споруд давніх слов'ян: зрубна, з окремими опорами для сволока, каркасна
 (креслення Михайлини)

За конструкцією наявні каркасні і зрубні варіанти, втім, найбільш розповсюдженим є каркасно-зрубний варіант, коли, на кшталт японських «такаюка», колоди, що виконують огорожуючу функцію, входять в пази стовпів несучого каркасу [162, с. 83-89; 141, 144]. При цьому спостерігаємо два варіанти конструкції: поєднання товстих стовпів і тонких колод, коли кінці колод входять в пази стовпів (більш розповсюджений спосіб, що є ідентичним до японського), та поєднання «в соху», коли у вибрані в товстих колодах пази входить тонкий стовп (рис. 2.11 б, такий спосіб в Японії не зустрічаємо). Л. Михайлина розподіляє споруди слов'ян на каркасні та зрубні за ознакою устрою кутів: за умови наявності кутових стовпів відносить споруду до каркасного варіанту, за умови їх відсутності (в цьому випадку колоди поєднуються у кутах в замки) – до зрубного (рис. 2.11 в). Споруди віднесено до зрубних навіть у тому випадку, якщо вони мають стовпи посередині стін [162, с. 83-90]. Л. Михайлина вказує, що знайдено і варіанти суто зрубних конструкцій з двома ямками від стовпів, розташованих впритул до протилежних стін всередині периметра колод, приблизно посередині їх довжини. Ці стовпи, вочевидь, підтримували центральний сволок даху (рис. 2.11 в). Втім, археолог не виділяє такі споруди в окремий тип [162, с. 88], і дарма. На нашу думку – такі варіанти є рідкісною можливістю напевно виявити устрій покрівлі давньої споруди.

Саме цей аспект був додатково врахований нами при корегуванні класифікації Л. Михайлини. В результаті, ми отримали більш точну класифікацію конструктивних типів первинних споруд слов'ян (табл. 2.5 А). При цьому, споруди типів «а», «б» і «в» віднесено до зрубних структур (втім, розуміємо що тип «в» вже певним чином наближений до зрубно-каркасних варіантів), типи «г», «д», «е» і «ж» – до зрубно-каркасних (за класифікацією Л. Михайлини). Проте, типи «б» та «д» також складають групу – тут маємо справу з відокремленими стовпами для підтримки сволока, і тому ми поєднали їх.

Зрубні і каркасні рішення, взаємодія стін і перекриття

1. Зрубні, каркасні і зрубно-каркасні стіни
(за археологічною інформацією України)

А, Б, В – зрубні; Г, Д, Е, Ж – каркасні; Б, Д – з окремими опорами для сволока

2. Зрубні, каркасні і зрубно-каркасні перекриття
(за архаїчними народними спорудами України)

Гребеневі покриття	А Зрубний накат			
	Б Перехідний варіант			
	В Каркас			
Центричні покриття	Г Зрубний накат			
	Д Каркас			

В інших типах конструкцій положення сволака (і навіть – сам факт його наявності) залишається непевним. Можливі варіації конструкції дахів залежно від системи стін (зрубна, каркасна, зрубно-каркасна різних варіацій) наведено в табл. 2.5 Б. Як бачимо, тут можливі такі варіанти устрою покриттів, як повністю зрубні покриття у вигляді плоских або підвищених зрубних накатів (а) або ж, у разі центричного плану, – наметів (г); перехідні зрубно-вінчасті варіанти (б); повністю каркасні (кроквяні) перекриття різного типу спирання (на стіни зрубу, проміжні стовпи, тощо – в, д) При цьому не можна виключати і можливості існування нелогічних конструкцій, таких, наприклад, які спостерігаємо в архаїчній клуні з села Бігоща (рис. 2.12 а), де зрубно-каркасна конструкція стін з серединними стовпами в торцях закладена зрубними фронтонами та стебці з Полісся (рис. 2.12 б), де двоскатний дах встановлено безпосередньо на кліть зрубу.

Рис. 2.12 Нелогічні конструкції перекриття архаїчних народних споруд
 А – Клуня з Бігощі, початок ХХ ст., Київський скансен;
 Б – Стебка з Полісся, початок ХХ ст., Київський скансен

Таким чином логічно припустити, що кроквяна конструкція покрівлі в каркасних чи каркасно-зрубних будівлях виникає одразу, виходячи з простої конструктивної логіки будівництва. Проте, у випадку зрубних споруд, дахи логічно розвиваються від зрубних накатів різної форми через ланку вінчастих покрівель аж до формування системи крокв. Тобто, в останньому випадку крокви є похідною, а не автентичною конструкцією. Порівняльний аналіз матеріалів розкопок [100, 162 та ін.] показує, що всі ці варіації конструкцій могли використовуватися як для жител, так і для господарчих чи культових

потреб. Тобто, в традиціях слов'ян цього періоду, на відміну від Японії і українських земель епохи Бронзи, житлові, господарчі і культові споруди не мали істотної різниці в конструкції.

Археологія сакральних споруд давніх слов'ян залишає багато білих плям та відкритих питань. Загалом, дослідники-археологи відмічають нечіткість розподілення житлової і сакральної (а часом і господарчої) функції споруд давніх слов'ян. Зокрема, вказують на сакральне значення житла, що завжди мало орієнтацію кутами або стінами по сторонах світу з входом на південь, що окрім суто практичних потреб, ймовірно було пов'язано з культом сонця [161, 208, с. 32-34]. Окрім того, під час розкопок жител знаходять свідчення проведення в них певних ритуалів, пов'язаних в першу чергу з духами домашнього вогнища [162, с. 193]. Для слов'янських поселень характерні також знахідки жител, що мали виражену сакральну функцію, і можливо використовувалися лише для проведення ритуалів [162, с. 195; 220]. Окрім подібних простих сакральних споруд місцевого вжитку, для давніх слов'ян характерні також більш масштабні сакральні споруди, розташовані на городищах-святилищах – культових осередках міжродового значення. Вдається виділити кілька типів сакральних архітектурних будов на городищах-святилищах. Один з них – це компактні за планом храми, в яких розташовувалися ідоли. Конструкція храмів залишається непевною, досить мізерний матеріал з конструкції таких споруд надають і нотатки І. Русанової – найбільш обширна з усіх існуючих праць з цього питання. Зокрема, описуючи середньовічний храм городища Звенігород (Тернопільщина), І. Русанова відмічає, що він був прямокутним в плані, заглибленим у схил більше ніж на метр з одного боку, і лише на 30 см з іншого. Зверху храм був перекритий навісом, що з одного боку піднімався на стовпах без заповнення проміжків, з іншого опускався до рівня ґрунту [221, с. 53, 89, 163] (рис. 2.13 а). Інший характер мали храми, відкриті біля села Зелена Липа на Дністрі та в селі Рудники.

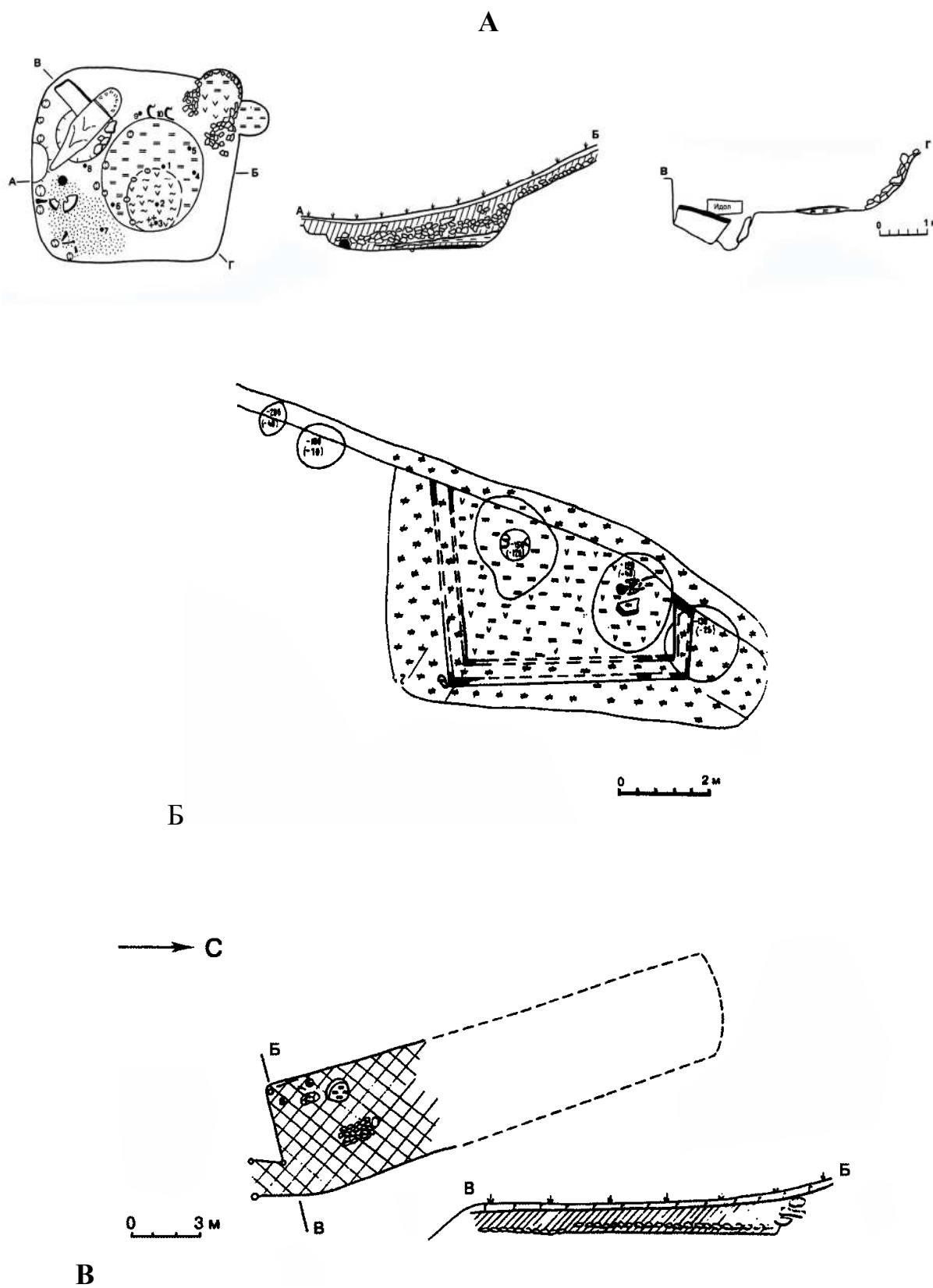

Рис. 2.13 Сакральні споруди давніх слов'ян (за І. Русановою)
 А – Нотатки з розкопок храму городища Звенігород, Тернопільщина;
 Б – Нотатки з розкопок храму біля села Зелена Липа, Чернівецька область;
 В – Нотатки розкопок «довгого будинку» городища Звенігород, Тернопільщина

Тут знайдені залишки прямокутних, орієнтованих по сторонах світу споруд з подвійними стінами з паралельних, обмазаних глиною колод і ідолом в центрі (рис. 2.13 б) [221, с. 53, 195].

Другий тип культових будов, так звані «довгі будинки», видовжені, як правило, дво-трикамерні надземні або заглиблені в землю на глибину до одного метра споруди, що використовувалися для ритуального вживання їжі громадою та збереження коштовностей (рис. 2.13 в) [221, с. 17-19]. Конструкція «довгих будинків» більш зрозуміла: це, як правило, каркасна основа, обмотана хмизом та обмазана глиною, або ж зрубно-каркасна структура, загалом споріднена з вже описаною вище конструкцією невеликих споруд житлового призначення [221, с. 87]. Загалом, «довгі будинки» характерні майже для всіх общинних суспільств і є очевидними функціональними аналогами великих будівель з розкопок японських селищ Саннай-Маруяма та Ікегамі-Соне (див. табл. 2.3).

Окрім вищеназваних двох типів сакральних будов, на городищах і в планах поселень чи навколо них, зустрічаються приклади «молелень», які, як правило, знаходилися біля визначних природних об'єктів культового поклоніння і так само як культові споруди з поселення Пустинка мали полегшену конструкцію (навіси на стовпах без заповнення стін) [21, с. 80; 221, с. 54]. За японською аналогією вони функціонально відповідають молитовним павільйонам у святилищах синто [408].

Загалом, з археологічного матеріалу зрозуміло, що для давніх слов'ян більш важливе значення мали відкриті культові місця (природні об'єкти, жертівники під відкритим небом, капища, тощо), аніж криті культові будови [221, с. 26-27, 52-54]. Виявлені будівлі храмів належать до XII-XIII ст., і їх появу у давніх слов'ян на прикарпатських територіях деякі дослідники небезпідставно пов'язують з впливом традицій християнства [221, с. 22], що за часи середньовіччя вже встигло надійно укріпитися на цих землях.

Окремою темою постає питання форми дохристиянських поховальних споруд слов'ян, що, за багатьма джерелами [93, с. 24-25; 161; 194, с. 208-222 та ін.], мають тісний зв'язок з формою житла (див. розділ 3).

2.3. Методи дослідження генези української дерев'яної церкви

Наведений вище аналіз археологічної джерельної бази дозволив впевнитися у залученості українських територій у загальні процеси світового розвитку дерев'яного будівництва, звісно, із значними локальними особливостями. Це дозволило нам впевнитися в правомірності і необхідності глобалізації дослідження генези феномену української дерев'яної церкви у світовому просторі і часі.

Абстрагування від традиційної у вітчизняному науковому досвіді концентрації на несуттєвих для визначення генези деталях й характеристиках будівель пізнього або ж локального походження, дозволило зосередити увагу на базових процесах формотворення та розвитку дерев'яних сакральних споруд світу загалом і України зокрема. Важливою характеристикою роботи є залучення передових результатів суміжних наук, таких як археологія, історія релігії та культурологія. При цьому в роботі комплексно використовуються як традиційні, роками опрацьовані вітчизняними фахівцями методи дослідження генези дерев'яних церков, так і незвичні в Україні іноземні наукові надбання, та авторські методи, розроблені виходячи із поставлених завдань роботи (табл. 2.6). Втім, хочемо підкреслити, що це не означає пошуку іноземних прототипів, яких скоріше за все просто не існує, а лише використання іноземного досвіду для дослідження генези українських дерев'яних церков. Особливо пильну увагу в нашому дослідженні приділено науково-теоретичному досвіду країн з розвиненим дерев'яним будівництвом, в першу чергу Японії, Скандинавії, Росії, Закавказзя і країн Карпатського регіону.

Таблиця 2.6

Основні аналітичні методи дослідження

Основні застосовані методи виявлення генези дерев'яних споруд		Результати використання методу виявлення генези дерев'яних споруд
1	<ul style="list-style-type: none"> Аналітична систематизація археологічної інформації про ранні етапи розвитку дерев'яного будівництва в світі 	<ul style="list-style-type: none"> Виявлення світових ареалів розповсюдження конструктивних систем дерев'яного будівництва Виявлення специфіки розвитку конструкцій дерев'яного будівництва на українських територіях
2	<ul style="list-style-type: none"> Архітектурно-генетичний аналіз перекриттів архаїчних народних будівель України 	<ul style="list-style-type: none"> Виявлення похідних просторово-конструктивних форм верхів української дерев'яної церкви
3	<ul style="list-style-type: none"> Аналітична екстраполяція логіки процесів сакралізації об'єктів дерев'яного зодчества 	<ul style="list-style-type: none"> Реконструкція логіки сакралізації клунь і жител на території України
4	<ul style="list-style-type: none"> Архітектурно-генетичний аналіз просторово-конструктивної форми української дерев'яної церкви <i>(порівняльний просторово-конструктивний аналіз верхів українських дерев'яних церков з верхами дерев'яних храмів сусідніх країн; гіпотетична реконструкція перехідних форм верхів по нетиповим просторовим конструкціям перекриттів)</i> 	<ul style="list-style-type: none"> Визначення п'яти базових просторово-конструктивних типів верхів українських дерев'яних церков Виявлення прототипу, часу і ареалу формування кожного з базових просторово-конструктивних типів верхів української дерев'яної церкви Уточнення генези українських дерев'яних церков місцевих шкіл народного будівництва
5	<ul style="list-style-type: none"> Архітектурно-генетичний аналіз просторової композиції українських дерев'яних церков 	<ul style="list-style-type: none"> Створення нової типології українських дерев'яних церков на основі відмінності їх архітектурно-генетичних характеристик Виявлення етапів, принципів і шляху формотворення української дерев'яної церкви
6	<ul style="list-style-type: none"> Архітектурно-генетичний аналіз пропорцій і деталей архітектури української дерев'яної церкви 	<ul style="list-style-type: none"> Уточнення регіональних і часових нюансів еволюції архітектури української дерев'яної церкви
7	<ul style="list-style-type: none"> Побудова архетипових формотворчих моделей храмів світу (анімістична і монотеїстична, східна і західна складові) 	<ul style="list-style-type: none"> Виявлення місця і значення української дерев'яної церкви в масштабі світової сакральної архітектури Виявлення східних і західних, політеїстичних і християнських рис української дерев'яної церкви
Загальний синтез матеріалу		<ul style="list-style-type: none"> Виявлення унікальних рис української дерев'яної церкви, детермінація причин її формування у світовий феномен

Досвід Японії має для нашого дослідження особливе значення з багатьох причин. Однією з них є те, що Японія є не лише країною з досконалою, найвизначнішою у світі, дерев'яною архітектурою, але до кінця XIX ст. вона фактично не мала мурованого будівництва, тому не дивно, що увага дослідників є сфокусованою на дерев'яній архітектурі. Адже в країнах, де паралельно з дерев'яним, наявне муроване будівництво, дослідження дерев'яної архітектури чомусь відходить на другий план. Тож Японія відмічається не лише виключним рівнем збереженості дерев'яних пам'яток, але й найвищим у світі станом вивченості дерев'яної архітектури взагалі, і залишків дерев'яних споруд ранніх етапів формування (починаючи з межі нашої ери), зокрема.

Логіка роботи побудована згідно з умовами дослідження генези української дерев'яної церкви в річищі світового розвитку сакральних споруд світу загалом і дерев'яних сакральних споруд зокрема. Таким чином, дослідження починається від аналізу базових світових передумов формотворення і концептуальних процесів розвитку дерев'яних споруд світу. На цій основі проводиться аналітична робота по виявленню генези українського дерев'яного храму. На останньому етапі роботи виконується дослідження глобальних світових процесів становлення та сенсуального формотворення розвинених культових (як дерев'яних так і мурованих) споруд світу. Остання позиція необхідна для того, аби вірно оцінити й перевірити результати аналітики генези української дерев'яної церкви та виявити її місце і значення серед сакральних споруд світу, міру самобутності та світової спадковості.

В кожній частині роботи загалом застосовувався певний спектр методів дослідження, основними з яких є методи комплексного архітектурно-генетичного, просторово-конструктивного та композиційного аналізу, загальний синтез матеріалу. В якості способів збору інформації використано натурні обстеження пам'яток дерев'яної архітектури України та інших країн

світу (фотофіксація, обміри, обстеження конструкції перекриттів). Підкреслюємо, що ці польові способи збору інформації мали для роботи кількісний і якісний пріоритет перед літературними та архівними джерелами, що також є доволі нетрадиційним аспектом цієї роботи. Достовірність результатів роботи може бути підтверджена в тому числі кількісними показниками особисто досліджених автором архітектурних зразків (табл. 2.7, 2.8, додаток Б).

Окрім того, для вирішення кожного конкретного завдання роботи було обрано ряд специфічних методів. Зокрема, для вирішення питань дослідження базових передумов і глобальних процесів розвитку дерев'яної архітектури світу та виявлення специфіки розвитку дерев'яної архітектури України було застосовано комплексі методи аналітичної систематизації археологічної інформації про ранні етапи розвитку дерев'яного будівництва в світі²⁵. В результаті, було виявлено загальносвітову логіку розповсюдження конструктивних систем зрубу і каркасу, з'ясовано схему подібного співіснування дерев'яних конструкцій на території України та значення цього чинника для формування особливостей дерев'яних церков (див. розділ 3). На цьому етапі роботи виникла потреба у тісній співпраці з археологами, вивчення археологічних залишків з аналізом вірогідності теоретичних ретроспективних реконструкцій їх форми. Подібні процедури давно є необхідним елементом іноземного досвіду архітектурних досліджень [364; 405, с. 10; 408]. У нас же ретроспективними реконструкціями споруд по археологічних залишках займаються здебільшого археологи, а не архітектори, що в певних випадках веде до серйозних прорахунків у результатах. Саме в результаті застосування цих методів було виявлено глобальні аналогії розвитку архаїчного дерев'яного будівництва світу і України.

²⁵ На українську ситуацію в такому випадку накладаємо модель розвитку дерев'яного будівництва схожих по тим чи іншим показникам культур з розвиненим дерев'яним будівництвом достатньої давності, що мають краще, ніж у нас, пророблені питання архітектурної археології, іконографії, теорії, тощо.

Таблиця 2.7

**Статистика досліджених пам'яток
дерев'яної архітектури світу**

Кількість досліджених пам'яток дерев'яної архітектури					
Археологічні пам'ятки		Народне будівництво		Церкви	
Особисто	За джерелами	Особисто	За джерелами	Особисто	За джерелами
Україна					
25	142	520	235	265	25
Росія					
4	27	102	145	21	115
Румунія					
2	15	54	4	47	12
Польща та ін. Західні слов'яни					
1	12	35	29	25	100
Норвегія та ін. Скандинавія					
3	25	100	21	25	4

**К Р А І Н И
З а х о д у**

■ Церкви, досліджені особисто
■ Церкви, досліджені за джерелами

Кількість значних пам'яток Загальна кількість пам'яток

2.7 (продовження)

Кількість досліджених пам'яток дерев'яної архітектури					
Археологічні пам'ятки		Народне будівництво		Храми	
Особисто	За джерелами	Особисто	За джерелами	Особисто	За джерелами
Японія					
150	45	322	120	350	48
Китай					
-	24	15	35	15	123
Бірма					
-	15	-	48	2	15
Індонезія					
-	-	-	14	2	28
Закавказзя					
-	25	-	64		

Країни Сходу	Храми, досліджені особисто	Храми, досліджені за джерелами
Японія	350	48
Китай	15	123
Бірма	2	15
Індонезія	2	28
Іран і Закавказзя		
Дерев'яні храми відсутні		

Кількість значних пам'яток Загальна кількість пам'яток

Статистика дослідження
мурованих храмів світу

Таблиця 2.8

	Кількість досліджених мурованих храмів		Храми, досліджені особисто	Храми, досліджені за джерелами	
	Особисто	За джерелами			
К р а ї н и З а х о д у і С х о д у	Західна Європа				
	337	120			
	Візантія				
	35	42			
	Київська Русь				
	44	152			
	Закавказзя				
15	128				
Індія					
22	114				
Індокитай					
54	68				

Кількість значних пам'ято Загальна кількість пам'яток

Це також дало можливість окреслити локальні особливості дерев'яного будівництва українського ареалу, зокрема, широку варіативність та функціональну нечіткість використання архітектурних форм, що значним чином утруднює виявлення похідних форм культового будівництва. Тому особливої значущості набули для нас опановані під час наукової роботи в Японії методи архітектурно-генетичного аналізу просторових конструкцій перекриттів архаїчних народних споруд України, в результаті чого вдалося визначити певну міру спадковості просторово-конструктивної форми українських дохристиянських кумирень і клунь, а про їх ймовірну генетичну наближеність до каплиць і церков, неодноразово писалося і до нас [100, 264 та ін.]. Загалом, дослідження в цьому напрямку дозволило конкретизувати пов'язані з функцією базові форми архаїчних і народних дерев'яних споруд України та істотно поповнило інформацію про ранні процеси формування зрубних верхів українських дерев'яних церков (див. розд. 3).

Аналітично-екстраполяційні методи дали змогу заповнити інформаційні лакуни в картині формування дохристиянських сакральних споруд території України. Для виявлення архаїчних процесів сакралізації господарчих та житлових споруд, було екстрапольовано логіку розвитку японської сакральної архітектури. Подібний підхід вважаємо правомірним з причини наявності аналогій способу життя і вірувань ранніх культур Японії і України та коректного співвідношення часових етапів розвитку архітектури двох країн²⁶. Зважаючи на те, що географія Японії, її острівне, ізольоване від «великого світу» положення, зумовила суттєве запізнення історичних етапів розвитку японської цивілізації²⁷, відповідно і археологія давніх дерев'яних пам'яток є набагато більш плідною – адже їх залишки є краще збереженими елементарно через те, що є набагато молодшими. Специфіка клімату Японії також сприяє збереженню археологічних залишків дерев'яних споруд: часті

²⁶ Тим не менше, отримані таким чином висновки потребують прискіпливої перевірки на українському підґрунті (див. розділ 3).

²⁷ Наприклад, доба Неоліту в Японії закінчується практично на межі нашої ери [423, с. 87].

виверження вулканів та множинні затоплення земель часто консервують дерев'яні конструкції майже повністю, що для Європи є нечуваною рідкістю. Додамо до цього також японську сумлінність у роботі, увагу до дрібниць, спрямованість національних інтересів на археолого-архітектурні дослідження, підтримку державним фінансуванням, а також найвищий в світі розвиток технічних приладів і засобів досліджень. І отримуємо унікальну, недосяжну на теренах Європи, можливість вивчення початкових процесів розвитку дерев'яного будівництва «в натурі» – тобто, ту саму ланку, якої більш за все не вистачає для виявлення генези української дерев'яної церкви. Звісно, не можемо переносити всі японські висновки на українські терени, але оскільки, як ми пересвідчилися вище, початкові етапи розвитку дерев'яної архітектури в світі здебільшого проходили схожим шляхом, не варто нехтувати унікальною можливістю «подивитися, як це було» на прикладі Японії. Втім, не лише загальна подібність конструктивного мислення людства на ранніх етапах будівництва [254, с. 123, 174], виправдовує правомірність екстраполяції японської логіки формування сакральних споруд на українське підґрунтя. Архітектура, культура і вірування Японії і України є від початку достатньо подібними [311, с. 8-17; 336]. Зокрема, подібними є культурні і релігійні передумови розвитку ранніх культур України та Японії: їх обопільна належність до культур землеробського типу, спорідненість ментального підґрунтя; надзвичайна схожість культу і ритуалів первинної анімістичної релігії Японії – синто і східнослов'янського язичества. Окрім цього, свою роль відіграють і причини подібності рельєфу, що в деяких випадках викликають і подібність певних кліматичних умов, таких наприклад, як приблизно однакова велика кількість опадів в гірських регіонах. Останнє є особливо справедливим для порівняння кліматичних умов Карпатського регіону і Центральної Японії [311, с. 8-17]. Деякі непрямі свідчення вказують також і на наявність причин невідповідних збігів: напрямки доісторичних міграцій народів і торговельні зв'язки «Шовкового

шляху» залишають ймовірними перехреснення наших народів в далекому минулому. В розкопках японських курганів трапляються знахідки скіфського золота [122, с. 227, 228], а археологічна антропологія свідчить про те, що первинно, тобто до хвилі переселень мешканців з Корейського півострова, що сталося приблизно на рубежі нашої ери, етнічно населення японських островів належало до європейської раси [122, с. 105]. З іншого боку, серед артефактів Трипільської культури знаходимо немало свідчень спорідненості з культурами Сходу, і це не лише ідентична з японською форма глиняних моделей архітектурних споруд (про це мова піде в розділі 2), але й широке побутування орнаментики східного типу, зокрема символів сварога (свастики), “інь-янь” та ін. [32, с. 106-112; 46 с. 87, 114-121]. Народний фольклор українців, казки та перекази, легенди і звичаї, а також орнаментика розписів писанок і аналіз старих мовних одиниць теж вказують на нашу ментальну спорідненість зі східними культурами [208, с. 31, 43-45, 57-59, 77, 101]. А численні дослідження археологів, істориків і лінгвістів свідчать про глибоке проникнення на територію України племен іранського походження [27, с. 154-200; 276; 339, с. 12-53]. Додатковим результатом застосування екстраполяційних методів дослідження стало також відтворення подробиць конструкції перекриття трипільських храмів за аналогією до японських зерносховищ і культових споруд часів Енеоліту-Бронзи (див. розд. 3).

Основна частина роботи, тобто безпосереднє дослідження генези української дерев'яної церкви, в значній мірі базується на японських описаних вище теоретичних засадах дослідження генези пам'яток дерев'яної архітектури. До роботи було залучено також норвезький і закавказький досвід досліджень дерев'яних пам'яток, що має багато спільного з японським. За основу ми взяли науковий доробок таких дослідників, як Й. Енсеніус [364], Т. Сакураї [406-408] та Л. Сумбадзе [254, 256, 257]. Як було вказано в підрозділі 2.1, проблема невизначеності генези української дерев'яної церкви певним чином інспірована перевагою наукового інтересу до її вторинних

архітектурно-генетичних характеристик (деталі, декор, пропорційність та ін.), в той час як базові маркери її генези, в першу чергу, просторово-конструктивна форма, досі залишалися практично поза увагою дослідників. Між тим, саме еволюція просторової конструкції дерев'яної будівлі веде до зміни її архітектурної композиції і таким чином є основним і, головне, відмінним від просторової структури, показником походження форм. Отже, у питанні виявлення генези просторово-конструктивна форма має пріоритет над планувальною структурою і композиційними особливостями пам'ятки, тому на її основі найбільш доцільно проводити дослідження генеалогії, міжрегіональних зв'язків та взаємовпливів будь-яких пам'яток дерев'яної архітектури. Для вирішення проблеми генези української дерев'яної церкви, в першу чергу, необхідно розділити поняття об'ємно-просторової і просторово-конструктивної форми української дерев'яної церкви. В принципі, структура української дерев'яної церкви є тектонічною, тобто її просторова конструкція здається в достатній мірі проявленою в архітектурному об'ємі і внутрішньому просторі. Проте, як показує досвід, це не зовсім так, оскільки одні й ті ж характеристики зовнішньої форми чи внутрішнього простору церков можуть втілюватися в життя різними конструктивними методами.

Загалом, просторова конструкція українських дерев'яних церков складається з клітей основи та верхів. Проте, оскільки устрій бази кліті є загалом аналогічним для всіх дерев'яних споруд регіону і загалом питань щодо свого походження не викликає, на перший план виступає дослідження просторової конструкції зрубних верхів української дерев'яної церкви – найбільш оригінальних її елементів, генеза яких досі залишалася незрозумілою. Як виявилось, не всі дослідники навіть розрізняють верхи українських дерев'яних церков за наявністю або відсутністю конструктивного залому, часто помилково називаючи заломом беззаломну конструкцію верху з постановкою восьмерика на четверик. А з японської

точки зору, відмінність просторово-конструктивної форми із значною долею вірогідності означає і відмінність генези. Таким чином, приходимо до висновку про ймовірність різної генези просторово-конструктивних форм верхів церков українських дерев'яних храмів, з можливістю їх подальшого синтезу в одній споруді (див. розділ 4).

Таким чином, ми застосовуємо принципово новий підхід до дослідження генези українських дерев'яних церков, заснований не на звичному пошуку прототипів планів чи об'ємно-просторових форм, а на архітектурно-генетичному аналізі, що тягне за собою розділення дослідження загальної структури української дерев'яної церкви по її окремих архітектурно-генетичних характеристиках. Серед них однією з найбільш цікавих є просторово-конструктивна форма верхів української дерев'яної церкви, що за одноставним висновком вітчизняних і світових фахівців [43; 84, с. 74; 198, с. 12-13; 352, с. 183-188 та ін.] створюють основу унікальності українських дерев'яних церков, в той час, як конструкція їх нижніх ярусів (клітьовий зруб) є ідентичною для всіх дерев'яних будов слов'янського регіону. Таким чином, по-перше вважаємо за необхідне виявити базові просторово-конструктивні типи верхів українських дерев'яних храмів. Надалі, генеза кожного з цих типів досліджена шляхом застосування методу порівняльного просторово-конструктивного аналізу верхів дерев'яних церков України та сусідніх країн, зокрема, Росії та країн Карпатського регіону²⁸. Особливої значущості при цьому набуває вивчення базових просторово-конструктивних типів верхів російських дерев'яних церков, що є результатом тих самих базових процесів формотворення, що й українські. Тож вони можуть слугувати «лакмусовим папірцем» для виявлення тих давніх просторово-конструктивних рішень, що існували вже в державній архітектурі Київської Русі і згодом передалися з Києва на російські території. Таким чином, за допомогою порівняльних аналогій з російськими дерев'яними церквами, ми

²⁸ До цього долучаємо також аналіз наметових дерев'яних перекриттів закавказьких жител.

зможемо визначити приблизні часові межі формування і становлення тих чи інших просторово-конструктивних типів українських верхів (див. розділ 4). З цього приводу перед нами нагально постає потреба дослідження просторової конструкції перекриття пам'яток. При цьому, напрацьований попередниками багатий ілюстративний та іконографічний матеріал (обмірні кресленики, замальовки і фото) далеко не завжди може стати у пригоді, оскільки в більшості випадків там бракує точної інформації саме про конструкцію перекриттів. Тож в деяких випадках, єдиним придатним для уточнення інформації методом є натурне обстеження перекриттів збережених пам'яток. У випадку перекритих дахами церков, між стелею та кроквами часто ховаються залишки старих будівельних (в тому числі й зрубних) конструкцій, які неможливо дослідити ззовні. Потрапити всередину дахів таких церков далеко не завжди можна без розкриття перекриття, а оскільки така можливість видається не завжди, то наше дослідження, звісно, не може претендувати на вичерпність. Втім, ми доповнили наші скромні можливості практичними доробками деяких вітчизняних фахівців, зокрема В. Завади, що проводив подібні пошуки раніше за нас (див. розділ 4).

Іноземні фахівці також акцентують увагу на особливій значущості для виявлення генези дерев'яних споруд поодиноких нетипових просторово-конструктивних вирішень (в нашому випадку – нетипових просторово-конструктивних форм верхів дерев'яних церков), які можуть не лише бути випадковими чи зумовленими іноземними впливами варіаціями, але й являти собою збережені рудиментарні форми просторових конструкцій перехідного типу, що могли б слугувати найціннішими ланками генеалогії споруд [254, с. 34; 390]. На важливість пошуку і вивчення нетипових форм дерев'яних церков загалом вказував також і С. Таранущенко [265, с. 12]. Він виділяє в кожній конкретній місцевості дві групи пам'яток: перша, основна, відмічається усталеною однотипною формою, яку легко пояснити місцевими умовами, а інша – нечисленна, має елементи, не властиві пам'яткам основної

групи. Дослідник вказує, що це можуть бути або занесені з інших територій типи, або ж пережитки старих зниклих способів будови, характерних для даної місцевості. Саме останні і є важливим матеріалом для реконструкції загальних процесів формотворення церков [265, с. 12]. В Україні вони є особливо мало вивченими. До того ж, більша частина зафіксованих попередниками втрачених церков нетипової форми вже випала з площини можливого вивчення через те, що саме конструкцію перекриття нетипової форми особливо важко встановити, виходячи лише із зафіксованого на малюнках та фото зовнішнього вигляду споруди. Тим не менше, як показав досвід натурних досліджень, в українських глибинках збереглося достатньо нетипових зразків церков. Аналіз просторової конструкції їх перекриттів дав змогу зробити гіпотетичну реконструкцію перехідних форма верхів, що сформувало підстави для гіпотетичного моделювання альтернативного шляху формування зрубного залому (див. розд. 4). ;

Важливим показником генези дерев'яних споруд іноземні фахівці вважають також особливості їх композиційної структури та пов'язаного з нею внутрішнього простору [408]. Як було вказано вище, характер композиції і внутрішнього простору українських дерев'яних храмів тяжіє до вертикального розкриття поєднаних лише на рівні першого ярусу самостійних верхів. Саме ця ознака наряду з просторово-конструктивною формою верхів є найбільш самобутньою рисою наших дерев'яних храмів. В Японії вважають, що викликані зміною конструкції зміни форми дерев'яних споруд, як правило, починаються саме з внутрішнього простору і вже лише потім захоплюють і зовнішню форму [408]. Схожі думки висловлював також і В. Завада під час вивчення архаїчних форм церков українського Полісся [91], таким чином, ми в своєму дослідженні проводимо в тому числі і архітектурно-генетичний аналіз пов'язаної з внутрішнім простором композиційної структури пам'яток.

В результаті застосування всіх означених вище традиційних та новаторських методів дослідження, ми змогли виявити базові просторово-конструктивні типи верхів української дерев'яної церкви, детермінувати їх похідні форми, час і ареал формування, та зафіксувати, що означені типи мають різну генезу, проте можуть вільно комбінуватися в межах однієї будівлі. Ми також змогли скласти альтернативну типологію церков, засновану на принципах відмінності їх базових архітектурно-генетичних характеристик та виявити етапи і принципи формотворення української дерев'яної церкви. Результати основної частини роботи дають право говорити про наявність комбінаторно-синкретичної генези української дерев'яної церкви, а також створюють наукові підстави для уточнення генези церков місцевих шкіл народного будівництва та прийнятих критеріїв розподілення пам'яток на регіональні типи. Архітектурно-генетичний аналіз пропорцій і деталей архітектури української дерев'яної церкви, в свою чергу, дозволив уточнити регіональні і часові нюанси еволюції її архітектури.

В процесі роботи над заключною частиною дослідження було застосовано значну кількість авторських підходів. Зокрема, такі підходи були ефективними для узагальнення картини розвитку сакральної (політеїстичної і монотеїстичної) архітектури світу. Закономірності формотворення культових споруд Сходу і Заходу, політеїзму і монотеїзму є практично білою плямою в дослідженнях історії світової архітектури. Можемо навести лише вдалу, проте коротку роботу А. Флієра [286], що в певній мірі означила напрямок досліджень в цій галузі. Окремі ідеї цього напрямку знаходимо також у роботах С. Сулименка [250-253]. Між тим, розуміння цих закономірностей є необхідною умовою для виявлення місця і значення української дерев'яної церкви для розвитку культової архітектури світу. Отже, оскільки даний науковий напрямок є недостатньо розробленим в світі, перш ніж перейти безпосередньо до дослідження українського варіанту, ми стикнулися з необхідністю загального окреслення світових закономірностей сенсуального

формотворення культових споруд, що стало можливим зробити лише на основі комплексного аналізу архітектурних аспектів храмів світу та синтезу нових матеріалів з культурології та історії релігії. Наряду з загальноживаними методами, ми застосовували авторський підхід, що полягає у побудові архетипових формотворчих моделей культових споруд світу (політеїстичних і монотеїстичних, східних і західних). Це стало можливим на основі порівняльного аналізу загальних закономірностей композиційно-просторового та сенсуального (архетипового) формотворення храмових будівель світу. Термін „сенсуальне формотворення” є новаторським, під ним ми розуміємо сакральний сенс об’ємно-просторової форми храму. При цьому, слід розрізняти не лише сакральний сенс самої архітектурної форми, але й сенсуальні характеристики шляху її формування. Певним чином, сенсуальні характеристики об’ємної композиції храму можна вважати іще одним маркером генези дерев’яних пам’яток, що однак є чинним лише для культових споруд.

Все це в сукупності дозволило виявити місце і значення архітектурного феномену української дерев’яної церкви в масштабі світової сакральної архітектури та детермінувати її східні і західні, політеїстичні і християнські та унікальні риси. Особливо важливим є те, що в результаті наведених вище досліджень нам вдалося підтвердити наявність в розвитку українських дерев’яних церков деякої незвичності, відмінності від загальноєвропейських шляхів та процесів формотворення. Для пояснення таких «відхилень» часто створювалися доволі ускладнені теорії за рахунок залучення ідей складних (часто – нелогічних) перетворень форм і конструкцій [84, с. 71-75], тощо. Однак, як виявилось, в характерних рисах розвитку сакральних споруд Сходу, ми знаходимо моделі ідентичні з українськими, більш того – безпосередньо спостерігаємо наявність причин, які призводили до цих процесів. Тому звернення до східного досвіду розвитку сакральних споруд, дозволяє за аналогією відшукувати приховані (точніше – залишені поза увагою

попередників) причини подібних процесів в Україні, таким чином створюючи набагато простіші й логічніші (а це означає – вірогідніші) моделі формотворчого розвитку українських дерев'яних церков. Одночасне порівняння з західними процесами розвитку сакральних споруд допомагає знаходити більш точні і переконливі рішення цього питання. Зокрема, для виявлення характеру процесів архітектурних взаємовпливів анімістичного язичества і візантійського християнства на території України, було застосовано аналітичні екстраполяції логіки подібних взаємовпливів світової архітектури політеїзму і монотеїзму та залучено приклади японського механізму взаємовпливів сакральної архітектури в умовах офіційно узаконеного релігійного синкретизму²⁹. Показовий в цьому сенсі і приклад норвезьких дерев'яних церков, які, як виявив проведений нами аналіз, також тісно пов'язані з традиціями дохристиянського будівництва [323, 333] (див. розділ 5).

В результаті, нам вдалося детермінувати унікальні риси української дерев'яної церкви, сформулювати причини, що їх викликали, та науково аргументувати виключне значення цього архітектурного феномену для розвитку культової архітектури світу.

В цілому, описані вище методи дали змогу визначити генезу, принципи формотворення і світовий контекст української дерев'яної церкви. Основні здобутки розділу опубліковано в статтях [316, 318, 320, 330, 331, 338].

Висновки

1. Вирішення проблеми генези української дерев'яної церкви утруднене через те, що більшість вітчизняних методів дослідження засновується на принципах аналізу генези, розроблених для мурованої архітектури, між тим як сучасний світовий досвід подібних досліджень свідчить про необхідність

²⁹ Маються на увазі синкретичні відносини і взаємовпливи автентичного анімістичного синто і прийдешнього умовно монотеїстичного буддизму в Японії [186, с. 210-211; 187, с. 293-305].

застосування спеціальних підходів для визначення генези дерев'яних пам'яток.

2. Сучасний науковий досвід теорії архітектури країн з розвинутим дерев'яним будівництвом свідчить про наявність двох рівнів значущості архітектурних характеристик дерев'яних споруд в якості маркерів (показників) генези: базовий, тобто найбільш давній і сталий, та сформований порівняно пізно рівень надбудови. При цьому, аналіз архітектурно-генетичних характеристик базового рівня веде до прямого результату виявлення генези дерев'яних пам'яток. Архітектурно-генетичні характеристики рівня надбудови відмічаються швидкими часовими змінами, в результаті чого їх вивчення може бути корисне скоріше в допоміжному плані. До базового рівня архітектурно-генетичних характеристик дерев'яних будівель в першу чергу відносяться їх просторово-конструктивна форма та об'ємно-просторова композиція, до рівнів надбудови – архітектурні деталі та пропорції будівель.

3. Поняття просторово-конструктивної форми дерев'яної будівлі є новаторським для вітчизняної науки. Під цим терміном розуміється нерозривний зв'язок об'ємно-просторової форми та конструктивного вирішення цілої дерев'яної споруди або її окремої частини. При цьому, поняття об'ємно-просторової і просторово-конструктивної форми дерев'яної будівлі розрізняються, оскільки одні й ті ж характеристики архітектурної форми можуть втілюватися в життя різними конструктивними способами. Відмінність просторово-конструктивної форми означає для дерев'яних будівель і відмінність генези.

4. До сьогодні дослідження базових архітектурно-генетичних характеристик української дерев'яної церкви достатньо малочислені і фрагментарні. Основна увага попередників була сконцентрована на аналізі її архітектурно-генетичних показників рівню надбудови.

5. Вивчення та систематика археологічної та іконографічної джерельної бази показує, що світові процеси формотворення первинних дерев'яних споруд підпорядковуються загальним закономірностям. Проте спостерігаються певні особливості залежно від кліматично-географічних умов і типу культури (осіла – кочова, сільськогосподарська – скотарська). Зокрема, в усіх первинних культурах виявлене паралельне існування споруд як зрубної, так і каркасної конструкції. Аналогіями відзначаються функціональні типи будівель, загальні конструктивно-будівельні і формотворчі прийоми. При цьому, для ранніх (доба Неоліту-Бронзи) сільськогосподарських культур світу характерне чітке розподілення форми і конструкції житлових споруд і зерносховищ. Одночасно, форма первинних анімістичних святилищ наближується до зерносховищ, а форма поховальних споруд родинна житловим.

6. Дохристиянське дерев'яне будівництво лісостепової України доби Енеоліту-Бронзи і Давньослов'янського періоду (VI-XIII ст.) мають між собою певні відмінності. Для Енеоліту-Бронзи характерна різниця форми і конструкції зерносховищ і жител, кумирні наближені за формою до зерносховищ, а поховання до жител. В давньослов'янському будівництві різниця між житловими і господарчими будівлями виявлена менше, проте стійкі аналогії житла і поховання зберігаються. Спостерігаються також традиції поєднання функцій зерносховищ і святилищ в одній споруді. В обох періодах спостерігаємо паралельне застосування каркасних, зрубних і змішаних конструкцій. Це дозволяє констатувати, що характер розвитку дерев'яного зодчества України підпорядковується загальносвітовим закономірностям формотворення дерев'яної архітектури, чинним для культур сільськогосподарського типу, однак, має значні, пов'язані з географією та історією регіону, особливості.

7. В зв'язку з цим, явище генези української дерев'яної церкви визнано доцільним досліджувати на основі аналізу глобальних загальносвітових

процесів розвитку дерев'яного культового будівництва з урахуванням локальних умов і особливостей українського регіону. Специфіка поставленої задачі змушує розробляти авторські підходи та залучати передовий науково-теоретичний досвід країн з розвиненим дерев'яним будівництвом (Японія, Норвегія, країни Закавказзя).

8. Для ефективного вирішення проблеми генези, досліджувати явище української дерев'яної церкви доцільно у наступному порядку: від виявлення витоків та глобальних передумов розвитку дерев'яного будівництва України, через вирішення основного завдання детермінації генези, (етапів, шляху та принципів формотворення) української дерев'яної церкви до конкретизації значення та місця цього архітектурного феномену в загальносвітовому контексті.

9. Для виявлення витоків та глобальних передумов розвитку дерев'яного будівництва України застосовуються комплекс аналітично-порівняльних, аналітично-ретроспективних та систематизаційних методів обробки інформації. Зокрема, використовуються методи аналітичної систематизації археологічної інформації про ранні етапи розвитку дерев'яного будівництва в світі і Україні, метод ретроспективної реконструкції просторово-конструктивної форми дерев'яних споруд по археологічних залишках, архітектурно-генетичний аналіз архаїчних народних будівель України. Для уточнення характеру первинних процесів сакралізації будівель на території України, розроблено авторський метод аналітичної екстраполяції логіки сакралізації об'єктів дерев'яного зодчества на українське підгрунтя (за умови коректних кореляцій та перевірки достовірності результатів). В якості прикладів увагу зосереджено на ментально близьких до України культурах сільськогосподарського типу з гарною збереженістю та вивченістю архітектурних залишків, в першу чергу на Японії.

10. Для виявлення етапів, шляху та принципів формотворення української дерев'яної церкви визнано доцільним застосувати японські науково-

теоретичні підходи до вивчення генези дерев'яних пам'яток, розроблені на основі архітектурно-генетичного аналізу, що полягає в послідовному дослідженні базових архітектурно-генетичних характеристик будівель. Для української дерев'яної церкви це, в першу чергу, просторово-конструктивна форма верхів і загальна, пов'язана з внутрішнім простором, композиційна структура. Дослідження просторово-конструктивної форми верхів української дерев'яної церкви доцільне на базі їх порівняльного аналізу з аналогічними елементами дерев'яних церков сусідніх країн, в першу чергу Росії, чиє дерев'яне культове зодчество походить з українським від єдиного витоку Київської Русі. До дослідження залучаються також методи гіпотетичних реконструкцій архаїчних і перехідних просторово-конструктивних форм верхів по виявленим нетиповим зразкам.

11. Для виявлення значення та місця української дерев'яної церкви в загальносвітовому процесі розвитку сакральної архітектури, визнано доцільним розробити та застосувати авторський підхід, заснований на побудові архетипових формотворчих моделей храмів світу залежно від регіону та типу релігії, що стає можливим на основі порівняльного аналізу загальних закономірностей композиційно-просторового та сенсуального формотворення храмових будівель світу.

12. Це в сукупності дозволить виявити генезу та конкретизувати загальносвітові і унікальні аспекти архітектурного феномену української дерев'яної церкви, науково обґрунтувати його значущість для світової культури.

РОЗДІЛ 3

ВИТОКИ І ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЕВ'ЯНОЇ ЦЕРКВИ

3.1. Загальні тенденції розвитку конструктивних систем дерев'яного будівництва: кліматично-сейсмологічні критерії

Як відомо, принципів конструктивних систем будівництва з деревини існує лише дві – зрубна система і каркасна. Логічно було б зробити висновок, що теплозберігаюча зрубна система зародилася на півночі, а більш легка, каркасна – на півдні. Але аналіз давніх методів дерев'яного будівництва як на Сході, так і в ареалі східної Європи показує, що це не вірно. Як показує проведений в розділі 2 аналіз первинних дерев'яних будівель світу, на етапі становлення дерев'яних архітектурних структур, всюди одночасно використовувалися обидві конструктивні системи. Тобто, найбільш вірогідним видається, що в кожній конкретній місцевості на початкових етапах розвитку були апробовані обидві системи, після чого пальму першості отримувала та, яка була найбільш пристосованою до локальних умов. Звичайними можна також вважати випадки появи змішаних каркасно-зрубних систем (таких наприклад, як система «іта-адзекура» в японських зерносховищах доби Бронзи), які могли бути як перехідними ланками від однієї системи до іншої, так і викристалізовуватися в самостійні традиції (як наприклад житлово-господарське народне будівництво Норвегії, про яке мова піде нижче), бути як результатом «внутрішніх» будівельних експериментів (як наприклад в Японії), так і результатом змішування традицій різних народів (як наприклад у Карпатському регіоні, про що мова піде нижче).

Загальновідомою причиною переваги каркасу над зрубом може бути також обмежена кількість придатної для будівництва деревини –

простіше кажучи, зруб властивий для лісових регіонів. Але, як показує аналіз, цей, здавалося б найбільш логічний аргумент не завжди спрацьовує – адже, наприклад, Японія, що майже вся вкрита густими лісами переважно використовує каркасне будівництво. На підставі аналізу місцевих умов кожної конкретної країни з розвиненим будівництвом з деревини, приходимо до висновку, що на вибір зрубною чи каркасною конструкції впливає цілий ряд інших чинників і в першу чергу, це кліматично-сейсмологічні умови ареалу. На основі цього, можна визначити об'єктивні умови, які в тій чи іншій країні призводили до домінування зрубу чи каркасу.

На користь каркасу:

- вологий теплий клімат – каркас погано зберігає тепло і дає змогу гарної вентиляції приміщення (температурний критерій);
- сейсмічна активність або наявність сильних вітрів чи інших чинників вібрацій – каркас надає широкі можливості для опору вібраціям, а в разі руйнації представляє мінімальну небезпеку і легко ремонтується (вібраційний критерій).

На користь зрубу:

- сухий холодний клімат – зруб добре зберігає тепло, проте складно вентилується (температурний критерій);
- відсутність землетрусів, вітрів чи інших джерел вібрацій – зруб нетривкий до вібрацій (вібраційний критерій).

Таким чином стає зрозумілим, чому в регіонах з певними кліматично-сейсмологічними умовами обиралася та чи інша конструкція. В кожному конкретному випадку, на вибір пануючої конструктивної системи скоріш за все впливала не одна причина, а їх сукупність. Зокрема, в Україні перемогла зрубна система. А факт існування каркасних будівель на території сучасної України викривають вже описані в розділі 2 архаїчні народні споруди та численні археологічні відомості. В Японії сталося протилежне – там здебільшого переважає каркасна система, але є багато підтверджень

існування зрубної, що однак використовувалася здебільшого для спорудження господарських будівель – зокрема, як вже згадувалося вище, про це свідчать знахідки залишків зрубів зерносховищ «такаюка» з розвиненими кутовими замками в розкопках селища Санай-Маруяма. До нещодавнього часу фахівці вважали, що в Японії не було житла зрубної системи. Але кілька років тому під час розкопок, що велися в районі давнього виверження вулкана, залишки таких будинків також були знайдені. Фахівці датують їх приблизно XII сторіччям¹.

Тим не менше, в кліматично-сейсмологічних умовах японських островів, а саме, при жаркому й критично вологому кліматі, при постійних сильних землетрусах, зрубна система виявила себе непридатною до широкого використання. Зрубні споруди є занадто теплозберігаючими, їх складно вентилювати, до того ж, зруб нестійкий до вібрацій, що виникають при землетрусах. А землетруси різної сили, так же як ще одне джерело вібрацій – сильні вітри і тайфуни, є споконвічним лихом японських островів. Тож бачимо, що зруб в Японії «не пройшов випробування на стійкість», і тому – не набув широкого розповсюдження. До того ж, з офіційної точки зору японської теорії архітектури впливає твердження, що зрубна система була в Японії витіснена каркасною через те, що була «неперспективною в плані потенціалу формотворчості» [243, с. 92]. З певної точки зору це твердження може здаватися вірним. І справді – на відміну від каркасу, обмежені довжиною стовбура можливості зрубної системи не дозволяють створювати великі споруди вільного плану. Але щодо питання «потенціалу формотворчості», то тут можна було б посперечатися: на нашу думку японське (і китайське) будівництво не розвивало формотворчі можливості зрубу саме через його непридатність до локальних природних умов, бо маємо в світі багато прикладів (і передусім – приклад дерев'яних церков України та

¹ З доповіді професора М. Сунамі на конференції «Проблеми японського народного житла», Науково-дослідний центр Хейдзьо-кьо, Японія, 2004 р.

Росії), коли на основі зрубних систем створюються справжні формотворчі шедеври.

В Україні сталося навпаки – за умови широкого розповсюдження як зрубних, так і каркасних конструкцій в часи Неоліту-Бронзи, для широкого використання в акцентних будовах (житло, церкви) було обрано зруб. Вочевидь, тут зіграли свою роль такі його якості, як теплоізоляційність під час холодної зими та відсутність в Україні ураганів та землетрусів, до яких зрубна система є нетривкою. Тим не менше, аналіз показує, що «перемогу» тієї чи іншої конструктивної системи в кожній окремій країні навряд чи можна назвати повною та остаточною. Витіснена конструктивна система, як правило, продовжує рудиментарне існування в невеликих, прихованих масштабах, окремих типах споруд чи їх частин. Так наприклад, в Японії до епохи Едо (1615-1867 рр.) включно зберігалися традиції будувати підняті над землею на палях зерносховища та храмові скарбниці зрубної системи [394, с. 94-95].

Якщо ж шукати каркасні конструкції в порівняно нещодавній історії української дерев'яної архітектури, також далеко ходити не доведеться. Багаточисленні археологічні знахідки свідчать про широке використання каркасних і змішаних зрубно-каркасних систем в давньослов'янському будівництві [141; 144; 162, с. 83-88 та ін.]. Каркасна система достатньо широко використовується і зараз в житлово-господарчому народному будівництві України [71-75]. Використовують каркас також для дзвіниць, що стоять поряд з західноукраїнськими церквами: більшість з них має повну чи часткову каркасну конструкцію [148; 159, с. 75-82; 173], і частково для церков Лемківського, Бойківського чи Закарпатського типів, що мають каркасну конструкцію західної вежі (яка, як правило, виконує, чи первинно виконувала функцію дзвіниці) [148; 159, с. 45-75; 177].

Здавалося б, навіть за умови широкої варіативності форм зрубних конструкцій, їх принципова основа не може істотно різнитися. Але на

прикладі України та Японії бачимо, наскільки кліматичні та сейсмічні умови можуть впливати на властивості зрубної конструкції. Як ми вже визначили, на території Японії основним «носієм» зрубної конструкції були не житлові будови, а зерносклади: дуже своєрідні споруди, що їх називають „такаюка” («споруди з піднятою підлогою»). На ранніх етапах розвитку однаково часто серед таких споруд зустрічаємо як зрубну, так і каркасну конструкцію. Але починаючи з епохи Яйой (III - IV ст.), спостерігаємо процес поступового витіснення зрубної конструктивної системи каркасною: в конструкціях «такаюка» намічається процес поєднання зрубної та каркасної систем в єдину зрубно-каркасну систему (в японській теорії архітектури її прийнято позначати як «іта-адзекура» – «дощато-каркасна система» [423, с. 89]). На першому етапі формування дощато-каркасної системи, каркасна та зрубна конструкції існували одночасно в одній споруді ніби вкладені одна в одну. Несучим елементом залишалися стовпи, які разом з нижніми та верхніми балками створювали каркас споруди, всередині якого незалежно існувала зрубна система, що виконувала огорожуючу функцію (замість колод частіше використовувалися дошки). Подібні споруди можна побачити в реконструкціях селища Торо (префектура Сідзуока, рис. 3.1 а).

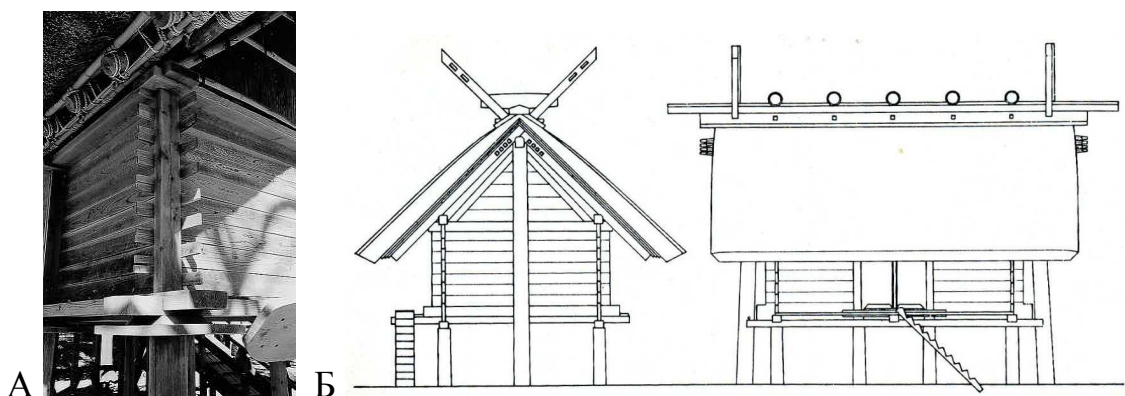
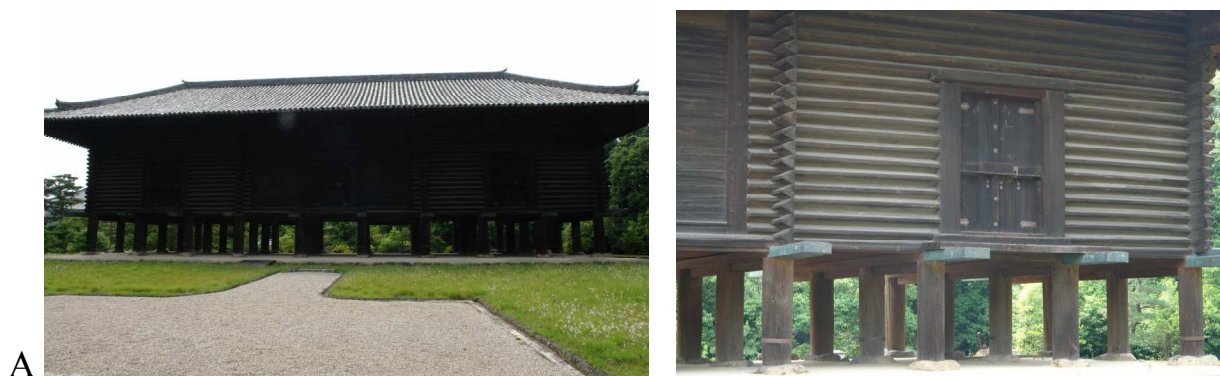

Рис 3.1. А – Примітивна зрубно-каркасна система. «Такаюка» з поселення Торо, префектура Сідзуока, Японія; Б – Зрубно-каркасна система модернізованого типу. Храм Ісе-дзінгу, префектура Міе, Японія

Згодом систему було модернізовано – дощатий зруб втратив самостійність, і замість того, щоб замикатися в замки по кутах, дошки просто стали входити

в пази стовпів [433, с. 22]). Подібну модернізовану «дощато-каркасну» (по суті – каркасну) систему спостерігаємо також в структурі святилищ Іседзінгу – головного храму синто Японії [406, с. 37-45] (рис. 3.1 б). В архівах тим не менш існують згадки, що на ранніх етапах існування храму в Ісе, його споруди мали зрубну конструкцію. Але в добу середньовіччя, святилище було модернізовано: первинну зрубну конструкцію замінили на більш «прогресивну» – дощато-каркасну [390, с. 52-54]. Тим не менше, чисто зрубна система продовжує існувати в Японії: її використовують для спорудження зерносховищ та храмових скарбниць [394, с. 26]. Але у випадку японського зрубу вражає інше: ця, здавалося б, непристосована для японських кліматичних умов система, тут набуває зовсім іншого розвитку і кінець кінцем, настільки пристосовується до місцевих умов, що в межах своєї функції (складське будівництво), стає навіть зручнішою за каркас. Особливо підкреслимо, що для специфічної культури Японії склади мають виключно важливе значення, і не лише практичне, але й сакральне: починаючи з епохи Нара (710-794 рр.) – часів становлення японської суспільності та централізації країни, зрубні споруди стали використовуватися не лише для зберігання рису та інших продуктів харчування, але й почали слугувати сховищами для суспільної казни і священних храмових реліквій. Саме в епоху Нара складське зрубне будівництво досягає найбільшого розмаху. Суспільні склади будувалися декількох типів: так звані «о-кура» (скарбниці для зберігання суспільної казни), «імі-кура» (склади для зберігання сакральних реліквій) та «кура» (склади для зберігання суспільного майна) і мали неабиякі розміри. Саме на будові складів відпрацьовувалися прогресивні будівельні прийоми, а адміністрування, спорудження та ремонт складів були обов'язками найвпливовіших родин суспільства, старійшини яких часто виконували й функції священників синто [390, с. 117-121]. Більшість великих суспільних складів того часу до нас не дійшли (виключення складає хіба що споруда складу Сьосо-ін при монастирі

Тодайдзі в Нара, рис. 3.2 а), а ось більш скромні храмові релікварії (спадкоємці складів типу «імі-кура») збереглися в достатньо великій кількості. За рідкісними винятками (Сьосо-їн, наприклад, складається з трьох поєднаних у ланку клітей однакового розміру), храмові релікварії будувалися з однієї кліті, що мала просту квадратну або прямокутну форму, піднімалася над землею на невисоких палях та була перекритою дахами на кроквах (здебільшого – чотирискатними). Як правило, кліть трохи розширювалася догори. Колоди виготовляли з стовбурів японського кипарису. Вже в епоху Нара конструкція зрубу набула унікальних властивостей, які дозволяли підтримувати в середині споруди більш менш постійну температуру та вологість. Досягався цей ефект за допомогою форми колод, що в складських конструкціях обов'язково мали трикутний перетин. Колоди поєднувалися у зруб основою трикутника в середину, кутом назовні. Таким чином виходило, що колоди зрубу прилягали одна до одної лише дуже вузькими площинами (рис. 3.2 б). Така система провокує дуже специфічний ефект: під час жаркого та вологого японського літа колоди розбухають і щільно притискаються одна до одної, не пропускаючи вологу всередину споруди та підтримуючи там відносну прохолоду. Взимку, коли вологість повітря в Японії істотно зменшується, колоди усихаються і через вузькість площин прилягання одна до одної, утворюють повздовжні щілини в стінах, що дозволяє добре вентилювати речі, що зберігаються всередині [394, с. 26]. Як виявилось, за умови належного догляду, така конструкція витримує довгий час постійної роботи на розширення та звуження: деякі релікварії (такі, наприклад, як складські зрубні споруди храмів Тодайдзі і Тосьодайдзі) збудовані в епоху Нара [394, с. 26-27], тобто, більше тисячі років тому, і сьогодні справно виконують свої функції.

A

Б

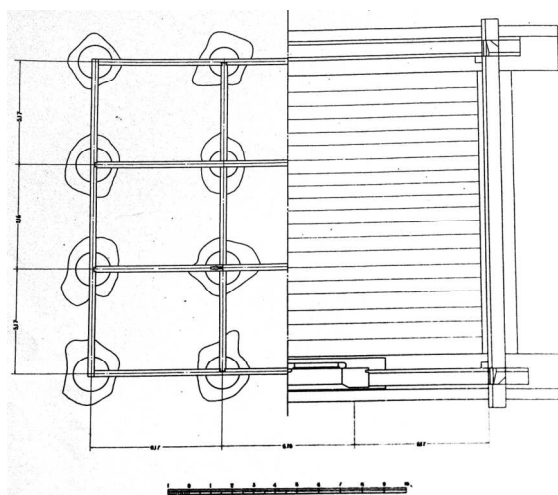
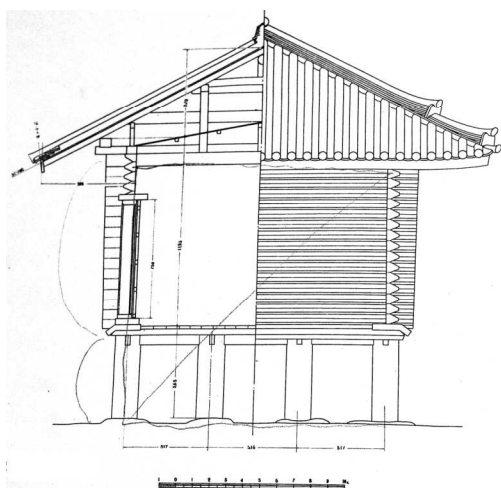

Рис. 3.2 Зрубні склади Японії

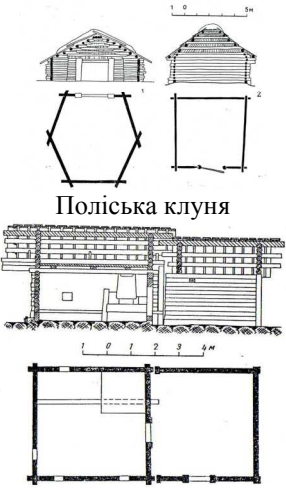
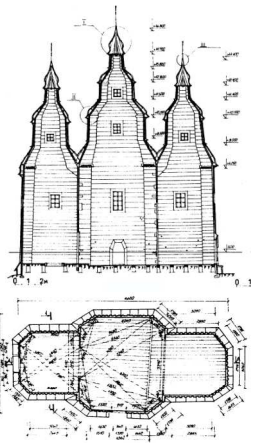
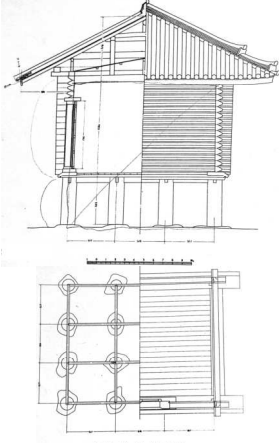
А – Суспільний склад Сьосо-ін, епоха Нара (645-783 рр.), храм Тодайзі, Нара;
 Б – Складська споруда храму Тосьодайзі, епоха Нара (645-783 рр.), місто Нара (обміри реставраційної майстерні Тосіо Сакурії, за участю автора)

Порівнюючи все вищенаведене з українськими традиціями зрубного будівництва, можемо констатувати наступне: перетин колод українських зрубних конструкцій здебільшого прямокутний, зрубна кліть не розширюється, а іноді навіть звужується догори; формотворчі можливості є набагато ширшими – вони включають в себе поєднання декількох клітей, кліті бувають не лише квадратними або прямокутними (розповсюджені восьмикутні, шестикутні та ін. форми), наявні складні зрубні завершення верхів і таке інше. Але перш за все різниця полягає не в цих формальних відмінностях, а у принципово іншій сутності роботи конструкції українського та японського зрубів. В Японії, пристосовуючись до кліматичних умов, зрубна конструкція за рахунок специфічної форми перетину колод отримала можливість змінювати свої тепло- та вологозберігаючі характеристики залежно від сезону. В Україні ж бачимо статичність роботи зрубною конструкції, що незалежно від сезону працює за єдиною схемою (таблиця 3.1). Щодо каркасної будівельної системи, то тут бачимо протилежну картину – широке розповсюдження каркасних споруд у Японії (в тому числі – і використання цієї конструкції для будови храмів), і її обмежене використання в Україні.

Окрім житлової архітектури, як вже було вказано вище, каркасна система в Україні використовувалася для дзвіниць, які в західних областях, як правило, мають повну чи часткову каркасну конструкцію, а також, частково, для устрою західних притворів церков Лемківського, Бойківського чи Закарпатського типів, що мають каркасну конструкцію вежі (дзвіниці) над бабинцем. Звісно, що подібні «відхилення» повинні мати під собою певні резони. І пов'язані вони, як правило, з кліматично-сейсмологічними умовами та особливою функцією тих споруд, що мають нетипову для даної місцевості конструктивну схему. Причини застосування каркасу в українських дзвіницях, а також в дзвіницях сусідніх країн, що межують з Україною в Карпатському регіоні, достатньо легко пояснити.

Таблиця 3.1

Порівняльні характеристики зрубів України і Японії

Країна	Україна (зруб – переважаючий тип)		Японія (зруб – допоміжний тип)
Функція споруди	Житло, господарські споруди	Церкви	В минулому: клуні, святилища, склади В сучасності: релікварії
Зображення	 <p>Поліська клуня</p> <p>Поліська хата</p>	 <p>Церква з Зарубинців, Черкащина</p>	 <p>Релікварій храму Тосьодайдзі, Нара</p>
Форма споруди			
Форма кліті у плані	Прямокутний, квадратний, шести- або восьмикутний	Прямокутний, квадратний, шести- або восьмикутний, трапецієвидний	Прямокутний, квадратний
Поєднання клітей	Наявне у виключних випадках: лінійне	Наявне: тризрубне з ширшим нефом або хрестове	Здебільшого відсутнє, зрідка – наявне лінійне поєднання декількох клітей
Покриття	Кроквяний дах, наметовий або накатний зруб	Наметовий зруб, верх з «заломами», інші складні зрубні верхи	Кроквяний двосхилий або чотирихилий дах
Просторова форма	Проста, геометрична, цілісна	Складна, ступінчаста, комбінована	Проста, геометрична, цілісна
Внутрішній простір	Відкритий або закритий стелею	Відкритий	Закритий пласкою стелею
Декор	Різьблення одвірків і віконниць, декор веранд	Різьблення одвірків і віконниць, декор веранд	Відсутній
Наявність часових і стильових варіацій	В певній мірі присутні	У великій кількості	Майже гомогенні
Характеристики зрубу			
Перегин колод	Круглий, напівкруглий, квадратний, прямокутний, зрідка - трапецієвидний	Круглий, напівкруглий, квадратний, прямокутний	Трикутний
Геометрія кліті	Пряма	Пряма або звужена догори	Пряма, або розширена догори
Матеріал	Дуб, смерека, тополя та ін.	Дуб, смерека, тополя	Японський кипарис
Замки	«В обло», «в лапу»	Весь відомий спектр	«В обло», із залишком
Властивості зрубу			
Спосіб температурної роботи зрубу	Постійний, спрямований на захист від морозу	Постійний, спрямований на захист від морозу	Перемінний від сезону: влітку спрямований на захист від вологи, взимку – на вентиляцію

На нашу думку, вибір зрубної конструктивної системи для житлових та сакральних будов України обумовлюється двома основними чинниками: по-перше, це холодний клімат, при якому теплозберігаючий зруб є набагато вигіднішим за холодний каркас. По-друге – в Україні, на відміну від Японії, немає землетрусів, і такий серйозний недолік зрубної системи як нетривкість до вібрації, у місцевих умовах не відчувається. Але зважаючи, що загалом каркасна система є більш вигідною з точки зору витрат деревини і більш зручною з точки зору проведення будівельних робіт, в спорудах, що не передбачували постійного знаходження людини, її використовувати було простіше.

Перший (але не єдиний) приклад таких споруд, це дзвіниці: люди перебувають там лише зрідка і тому потреба збереження тепла в холодну пору року не виникає. До того ж, через коливання дзвона та розповсюджену в Україні техніку розгойдування великих дзвонів за рахунок розгойдування всього тіла дзвонаря, дерев'яні дзвіниці відчують вібрацію, до якої зрубна система є нетривкою. Це ще один аргумент на користь вибору каркасної конструкції для українських дзвіниць (рис 3.3 а, б, в). Порівняємо цю ситуацію з Росією, де декоративні башти над дерев'яними церквами завжди зручні, навіть за умови їх непридатності для перебування людей [194, с. 12-108] – тобто – тут при виборі конструктивної системи скоріше за все вступає в силу інерція мислення. Проте у випадку дзвіниць, там де наявні об'єктивні чинники, а саме, нетривкість зрубу до вібрації дзвона, часто маємо, принаймні у верхньому ярусі, і каркасну конструкцію [194, с. 109-127].

Порівняємо японський та український спосіб устрою каркасної системи. Однак, не бачимо сенсу аналізувати всі тонкощі поєднань елементів та інші технічні подробиці каркасних будов цих двох країн, тим більше що в межах кожної країни ця тема є непогано вивченою. Тож, звернемося тільки до основних характеристик.

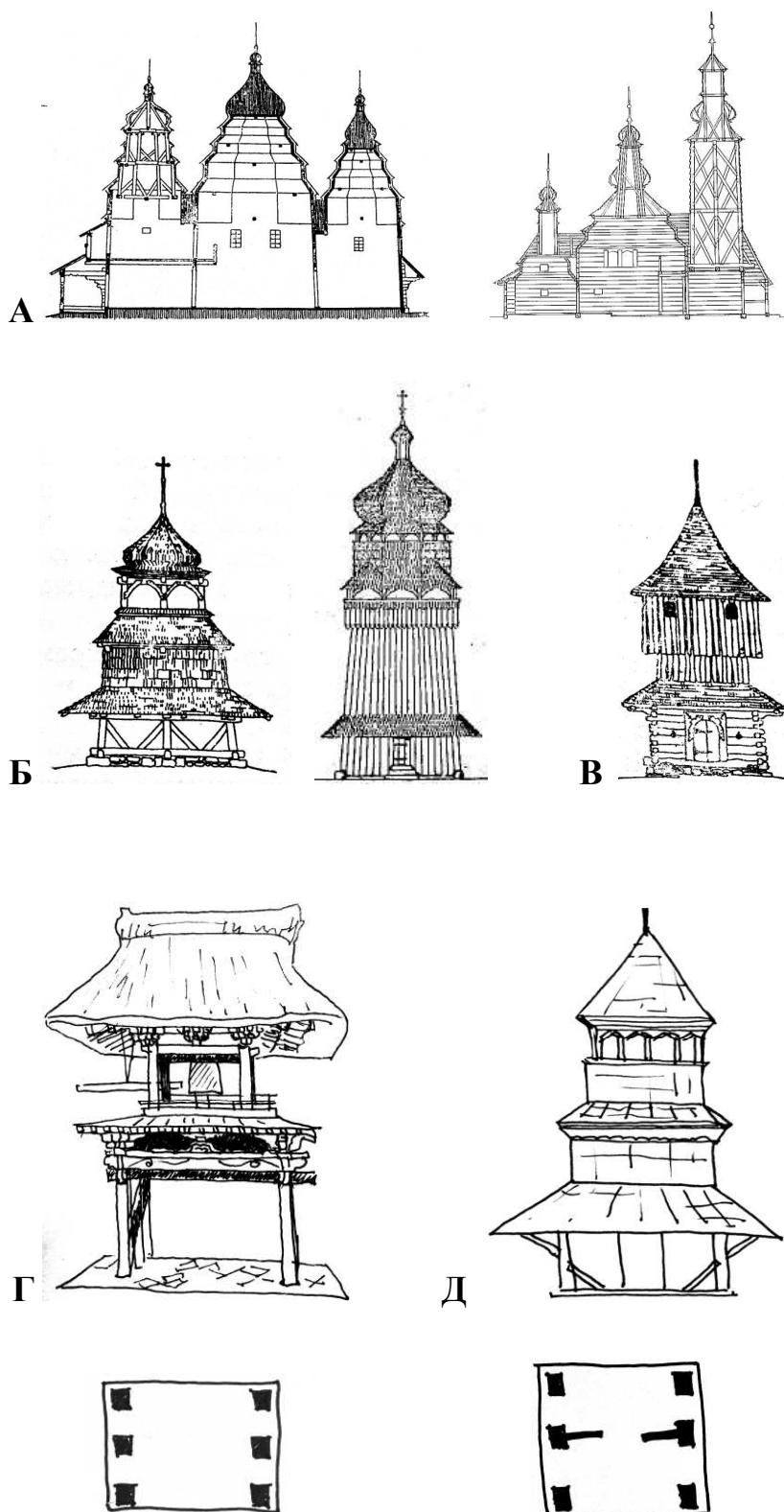

Рис. 3.3 Використання каркасних конструкцій в дзвіницях
 А – Каркасна дзвіниця над бабинцем дерев'яних церков бойківського та лемківського типів (церкви з с. Кривка та с. Канора, за М. Драганом та П. Макушенко);
 Б – Самостійні дзвіниці каркасної конструкції (дзвіниці з Чорткова та Дрогобича, за Г. Логвиним та П. Юрченко);
 В – Самостійна дзвіниця каркасно-зрубної конструкції (дзвіниця з с. Крехів, за Г. Логвиним);
 Г – Японська надбрамна дзвіниця храму Мьодзендзі з с. Сіракава-го префектури Гіфу, XVII ст.;
 Д – Українська надбрамна дзвіниця церкви св. Косми і Даміана з с. Махнівці Львівської області, XVII ст.

Для цього оберемо споруди, що мають однакову функцію та приблизно однаковий час будови: українську надбрамну дзвіницю церкви св. Косми і Даміана та японську надбрамну дзвіницю храму Мьодзендзі – рис. 3.3 г, д. Наголошуємо, що в даному випадку ми порівнюємо лише деякі конструктивні характеристики каркасної системи двох споруд, а не їх об'ємно-просторові та естетичні характеристики. З рис. 3.3 г, д бачимо, що загальна структура обох дзвіниць і логіка їх побудови досить близькі. В обох випадках спостерігаємо ярусну структуру будов, ступінчасте звуження каркасної конструкції догори та майже повну ідентичність плану споруд, що спираються на ґрунт шістьма стовпами прямокутного перетину. Певну роль у цій схожості вочевидь грає також і подібність кліматичних умов – обидві дзвіниці збудовані в дощових та багатосніжних гірських (в українському випадку – пригірських) місцевостях, оточених лісами.

Серед розбіжностей відмічаємо набагато більшу легкість, тендітність і відкритість японського варіанту каркасної конструкції. Не можна не помітити також і набагато більшу розвиненість та ускладненість японської каркасної системи, її більш ретельне декорування. Особливу увагу хочемо звернути на опорну систему цих каркасних споруд, яка істотно різниться (рис. 3.4 а, б)

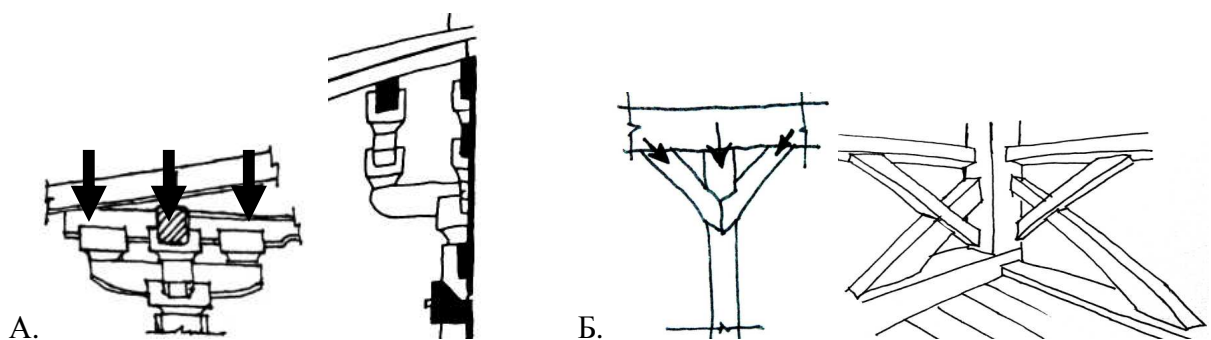

Рис. 3.4 Робота каркасної конструкції в Японії і Україні

А – Японський спосіб вертикального розподілення навантаження за допомогою капітелей «кумімоно»;

Б – Український спосіб: передача навантаження та зміцнення каркасної конструкції за допомогою «підкосів»

Як бачимо з рис. 3.4, вага даху японської дзвіниці передається на опорні стовпи через так звані «кумімоно» - складну систему капітелей, які забезпечують передачу навантаження у строго вертикальному напрямку – зверху-донизу. В аналогічному випадку, в українській дзвіниці використовується так заний «підкос» - елемент, що забезпечує передачу навантаження з даху на стовп у навкісному напрямку. Подібні ж «підкоси» в українському дерев'яному будівництві (а також у дерев'яному будівництві інших європейських народів) можуть використовуватися не лише на верхівках стовпів, а де завгодно між вертикальними або горизонтальними елементами каркасу, що певною мірою зближує роботу подібної каркасної стійково-балочної конструкції з роботою навкісної ферми. В японській конструктивній системі такий прийом не використовується: всі елементи каркасної конструкції мають чіткий вертикальний або горизонтальний напрямок [407, с. 124-135].

Ще один аспект – наявність в Японії відпрацьованих сторіччями способів захисту каркасних конструкції від руйнацій при землетрусах. Приблизно в епоху Бронзи в Японії було винайдено спосіб зміцнення каркасної конструкції за рахунок спеціальних горизонтальних елементів «нукі», які вставлялися в отвори стовпів по периметру споруди і пов'язували всю конструкцію в єдину рухому систему з широкою свободою коливань, таким чином запобігаючи її руйнації від сильних струсів (широке розповсюдження ця система отримала в часи середньовіччя) [407, с. 135-141]. І хоча така система була призначена для великих храмів, а для невеликих споруд, типу дзвіниць, вона не є нагальною необхідною, починаючи з епохи середньовіччя іншого способу устрою каркасу в Японії не використовують [407, с. 139-140]. Українські теслі подібного способу не знають.

Тож бачимо, що не дивлячись на ззовні «ту саму» конструктивну систему, дерев'яні каркас і зруб українських і японських будов базуються на різних засадах. На цьому прикладі бачимо, наскільки різниця природних умов і

способу мислення місцевих майстрів може впливати на кінцеву конструкцію. З порівняльного аналізу випливає підтвердження, що на відміну від Японії, в Україні каркасна конструкція мала допоміжний характер. Тому й українська каркасна система грубіша за зрубну і має менше формотворчих можливостей. У випадку зрубних конструкцій бачимо протилежну картину: збіднена формотворча палітра та примітивність в Японії і широка варіативність та багатий декор в Україні, вказують на її допоміжну функцію в Японії і панівну в Україні (табл. 3.2).

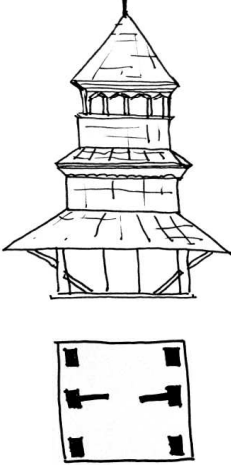
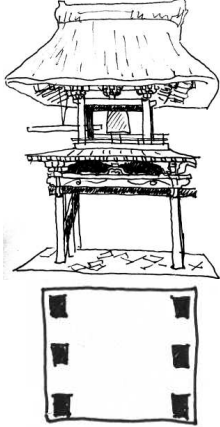
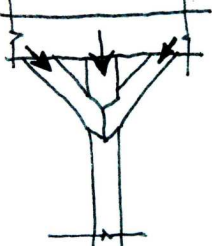
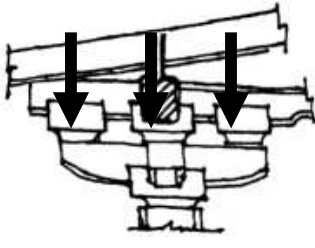
Питання ареалів розповсюдження та взаємовпливу зрубних та каркасних систем дерев'яного будівництва є досить мало вивченими. Відомо, що в певних регіонах планети, як правило, панує лише одна з цих конструктивних систем. Це пояснюється впливом тих чи інших географічних, кліматичних або сейсмологічних чинників, які були названі вище. Але з'ясувалося, що початкові тенденції розвитку конструктивних систем дерев'яного будівництва в усіх регіонах планети були аналогічними. А саме, незалежно від природних умов, в кожному з регіонів на початкових етапах розвивалися обидві конструктивні системи, в подальшому пріоритет отримувала та, що краще відповідала місцевим умовам, проте витіснена система продовжувала використовуватися в спорудах допоміжного призначення, які через специфіку функції потребували особливих умов утримання [314].

Базуючись на виявлених закономірностях, окреслимо ареали розповсюдження зрубних та каркасних систем для Євразійських країн з розвиненим дерев'яним будівництвом (табл. 3.3). Як бачимо з табл. 3.3, на карті Євразії ареали зрубу та каркасу в цілому відповідають наступним параметрам: в південних регіонах з теплим і вологим кліматом розповсюджений каркас (вектор розподілення «північ-південь»).

Теж саме стосується сейсмічних регіонів і приморських смуг з сильними вітрами (вектори розподілення «відсутність сейсміки - наявність сейсміки»; «глиб материка – примор'я»).

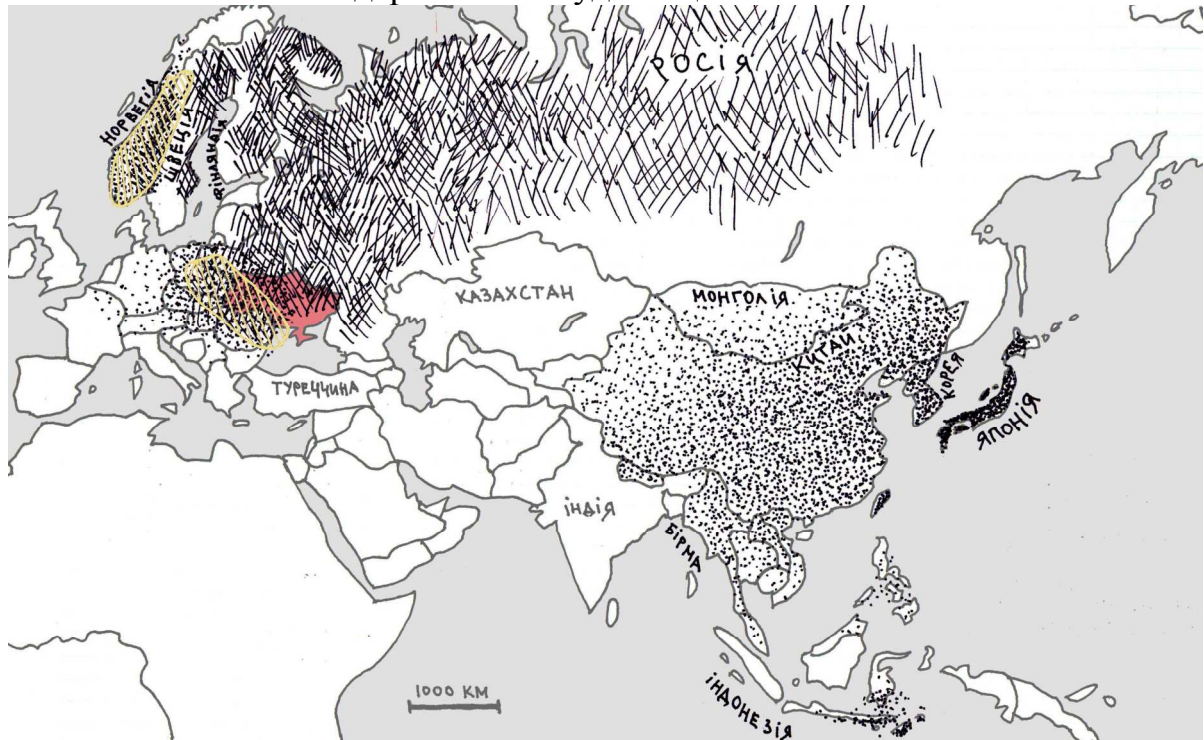
Таблиця 3.2

Порівняльні характеристики каркасів Японії і України

Країна	Україна (каркас – допоміжний тип)	Японія (каркас – переважаючий тип)
Функція споруди	Дзвіниці окремі та над бабинцем, Архаїчне та південне житло, господарські споруди	Весь спектр сакральної, житлової, оборонної та громадської архітектури, господарчі споруди
Зображення	 <p data-bbox="491 913 927 976">Дзвіниця церкви св. Косми і Даміана, Махнівці, Львівщина</p>	 <p data-bbox="978 875 1453 943">Дзвіниця храму Мьодзендзі, Сіракава-го, Гіфу</p>
Форма і дизайн споруди		
План	Прямокутний, квадратний, малих розмірів	Прямокутний, квадратний, круглий, великих розмірів (на багато інтерколумніїв)
Просторова форма	Проста геометрична, цілісна або ярусна	Складна геометрична, цілісна або ярусна
Покриття	Кроквяний дах простих форм	Кроквяний дах простих і ускладнених форм
Внутрішній простір	Закритий пласкою стелею, зрідка відкритий	Закритий пласкою стелею або Косметичною покрівлею
Декор	Фактично відсутній	Різьблення по робочих елементах каркасу, єдність конструкції і декор
Наявність часових і стильових варіацій	Майже гомогенні	У великій кількості
Характеристики каркасу		
Поєднання елементів	Примітивне	Надзвичайно складне
Протисейсмічні заходи	Відсутні	Система наскрізних балок «нукі»
Матеріал	Дуб, смерека, тополя та ін.	Японський кипарис
Властивості роботи каркасу		
Сприйняття навантажень	<p data-bbox="576 1747 842 1776">Вертикальне і навісне</p> 	<p data-bbox="1106 1747 1326 1776">Лише вертикальне</p>

Таблиця 3.3

Ареали розповсюдження зрубної і каркасної систем дерев'яного будівництва в світі

Умовні позначення:

- ареал каркасу
- ареал зрубу
- зона змішування ареалів зрубу і каркасу

Чинники, що обумовлюють вибір тієї чи іншої конструктивної системи в певній місцевості	
<p>На користь зрубу</p> <ul style="list-style-type: none"> сухий холодний клімат – зруб добре зберігає тепло, проте складно вентилується відсутність землетрусів, вітрів чи інших джерел вібрацій – зруб нетривкий до вібрацій 	<p>На користь каркасу</p> <ul style="list-style-type: none"> вологий теплий клімат – каркас погано зберігає тепло і дає змогу гарної вентиляції приміщення сейсмічна активність, наявність сильних вітрів чи інших чинників вібрацій – каркас надає широкі можливості для опору вібраціям, а в разі руйнації представляє мінімальну небезпеку і легко ремонтується
<div style="display: flex; justify-content: space-between; align-items: flex-start;"> <div style="width: 45%;"> </div> <div style="width: 50%; padding-left: 10px;"> <p>Загальні характеристики розвитку зрубної і каркасної систем</p> <p>В кожному з регіонів світу на початкових етапах існування розвивалися обидві конструктивні системи, в подальшому перевагу отримувала та, що краще відповідала місцевим умовам. Витіснена конструктивна система продовжувала рудиментарне існування в допоміжних спорудах, що через специфіку функції потребували особливих умов експлуатації</p> </div> </div>	

Натомість, північні материкові регіони з холодним кліматом і стійкою земною корою пристають до зрубної системи. Причому, для теми нашого дослідження, особливо цікавими є ті землі, що розташовані на межі ареалів, і таким чином поєднують в собі обидва конструктивні типи. З табл. 3.3 бачимо, що межові смуги ареалів доволі широкі, тобто конструкції зрубу та каркасу змішуються на значних територіях. Зокрема на такій межі ареалів зрубної та каркасної систем розташована й Україна: з півночі Росії до неї підходить ареал зрубних конструкцій, з півдня Європи – насувається ареал каркасу.

Неважко помітити, що каркасні (або – частково каркасні) споруди України концентруються в західних, межових з Польщею, Румунією та Словенією областях Карпат (див. табл. 3.3). Ці країни ближче до півдня Європи, і тому істотно, що вони використовують каркас в дерев'яному будівництві набагато ширше, тому не можемо заперечувати вплив будівельних традицій цих країн на українське будівництво.

Факт передачі традицій каркасного будівництва з південно-східного напрямку підтвердити або заперечити на сьогоднішньому етапі володіння інформацією видається неможливим, через те, що традицій дерев'яного будівництва на територіях Близького Сходу та Середньої Азії зараз практично відсутні (але, можливо, існували в давнину¹). Проте, відомо, що країни Закавказзя, які знаходяться приблизно на одній широті з Україною, також мали і мають здебільшого змішане зрубно-каркасне дерев'яне будівництво (зараз, на жаль, збереглося не так уже багато його зразків [254, с. 9-25; 257; 289]), що також підтверджує наші припущення.

Бачимо, що норвезьке дерев'яне будівництво теж знаходиться у зоні межування ареалів розповсюдження зрубних та каркасних систем. Проте, на відміну від карпатського регіону, в Норвегії ця межа обумовлена не температурними умовами (вектор розподілення «північ-південь»), а

¹ Певні відомості щодо цього питання знаходимо в дослідженнях Л. Сумбадзе, що складав мапи ймовірності розповсюдження центрично-вінчастих просторових конструкцій дерев'яних перекриттів для країн даного регіону [254, с. 305].

наявністю вітрових вібрацій (вектор розподілення «глиб материка – примор'я»). Тому й пристосування, і змішування зрубних і каркасних систем в Україні і Норвегії проходить по-різному.

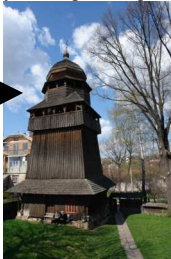

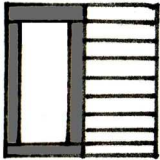

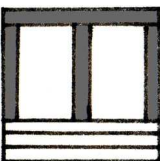
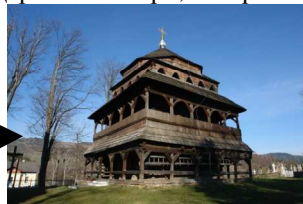

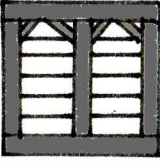

В Україні та інших країнах Східної Європи, а також у Закавказзі спостерігаємо поєднання двох конструктивних систем в окремих частинах однієї споруди. При цьому, в одній споруді зруб і каркас можуть межувати як по горизонталі (в Карпатських будівлях каркасний дах влаштовують над зрубними стінами, а в Закавказькому народному житлі навпаки – наметове зрубне перекриття спирається на каркасну основу [256]), так і по вертикалі (таблиця 3.4). Яскравим прикладом цього є перехідні зрубно-каркасні форми українських церков (бойківських, лемківських), де каркасна конструкція дзвіниць над бабинцем поєднана з загальним зрубним устроєм споруди (див. рис. 3.3 а). Схожі тенденції змішування бачимо також в дерев'яних спорудах Польщі і Румунії, Словенії і Угорщини, що поєднують зрубні кліті з каркасними баштами-дзвіницями [352, с. 189-327; 363; 367, с. 12-19; 370, с. 42-45].

Змішування конструктивних систем на території України та сусідніх країн (Карпатський регіон) виявляється також в паралельному існуванні споруд обох конструкцій (див. табл. 3.4). В Норвегії ж бачимо нетиповий випадок – гомогенне злиття двох систем в рамках однієї споруди за принципом розподілення несучої та огорожуючої функції, про що мова піде трохи нижче. Поряд з ареалами розповсюдження зрубних і каркасних систем на карті Євразії можна простежити і частково подібні до них ареали розповсюдження зрубних та кроквяних покрить, що однак актуальні скоріше для культових та господарських споруд¹.

¹ В житловій архітектурі зрубні перекриття навіть в ареалах свого споконвічного існування поступово витіснялися більш легкою та прогресивною кроквяною системою, що, однак, в даному випадку була вторинною, тобто народженою із конструкції зрубного підвищеного накату через перехідну форму на основі фронтонів і сволоків (див. наступний підрозділ).

Таблиця 3.4

Особливості дерев'яного будівництва у
зонах межування ареалів зрубу і каркасу

Території межування ареалів		
Норвегія		Україна
Наявність споруд обох конструктивних типів		
 Зрубна хата з Кжеллеберга	 ЗРУБ	 Зрубна церква, Яремче
	 КАРКАС	 Каркасна дзвіниця, Дрогобич
Традиції поєднання конструктивних систем в частинах однієї споруди		
 Клуна з Сетесдала	<p>поєднання</p> у вертикальній площині	 Церква з Канори, Закарпаття
	<p>поєднання</p> у горизонтальній площині	 Дзвіниця з Ясениці-Замкової, Львівщина
Гомогенне злиття конструктивних систем в одній споруді («зрубно-каркасна» система)		
 Церква з Боргунда	<p>злиття</p> по горизонталі	 Господарча споруда з Поділля
	<p>злиття</p> по вертикалі	

В сакральному народному будівництві зміна ареалу кроквяних перекриттів на зрубні, як правило, має місце у північній частині смуги змішення географічних ареалів розповсюдження каркасу і зрубу¹. Таким чином, зрубні сакральні споруди з кроквяним перекриттям можуть бути визнані найбільш типовим варіантом змішаних конструкцій перехідного типу, а каркасно-кроквяні та суто зрубні конструкції характеризуються як чисті типи.

Межа зміни змішаних зрубно-кроквяних типів сакральних споруд у чисто зрубні проходить по українським Карпатам, в свою чергу викликаючи тут існування химерних перехідних та змішаних форм церков із зрубно-кроквяними перекриттями (лемківські і бойківські церкви). Це підсилює унікальність передумов формування дерев'яної архітектури цього регіону та утруднює визначення її генези.

Аналізуючи досвід дерев'яного будівництва Норвегії – однієї з ведучих країн світу у цій галузі, бачимо явне протиріччя наведеним в пункті 3.1.3 загальним характеристикам привалювання каркасної чи зрубної системи на тій чи іншій території. Невелике ознайомче натурне дослідження норвезьких дерев'яних церков дозволило нам точніше зрозуміти особливості їх конструктивної системи та одночасно розвіяти міфи, що дістались нам у спадок від часів булого радянського союзу, коли доступ до пам'яток архітектури капіталістичних країн та іноземної наукової літератури був практично закритий. Основний міф, котрий з'явився ймовірно ще на початку ХХ сторіччя, полягає в тому, що норвезька дерев'яна церква збудована на основі різновиду зрубної конструкції, так званої вертикально-палевої (палісадної) системи. Ось які рядки знаходимо з цього приводу у видатного дослідника дерев'яної архітектури М. Драгана: «На півночі (Європи)... в

¹ Л. Сумбадзе, зокрема, висловив слушну думку про вплив територіально-кліматичних чинників на розповсюдження типів зрубних перекриттів, зокрема, він помічає, що для відносно теплих вологих територій (певні регіони Закавказзя) характерні зрубні намети кутового укладання, для сухих і холодних – намети паралельного укладання. Таким чином, слов'янське дерев'яне будівництво потрапляє в зону зрубних перекриттів суто паралельного укладання, і це точно відповідає реальному положенню справ [254, с. 305].

спеціальних надводних умовах, як продовження передісторичного палевого будівництва, зародилась техніка стоячих тісно побіч себе стовпів вбитих у землю, або уставлених в рамі підвалин і платви...» [84, с. 21]. Вочевидь, що мова йде тут не конкретно про дерев'яну храмову архітектуру Норвегії, а про конструктивну систему дерев'яної архітектури регіону в цілому, якій на ранніх етапах розвитку і справді були притаманні подібні риси [364].

Тим не менше, думка про таку конструкцію саме норвезьких дерев'яних церков чомусь набула широкого вжитку. Насправді ж конструкція збережених норвезьких дерев'яних церков (stavkirke) XI-XIII сторіч, так званий «став», являє собою унікальну варіацію стійково-балочної системи, що за рахунок складної організації основних та дрібних допоміжних зв'язків елементів каркасу працює за принципом рами [364]. Основою конструкції є покладений на кам'яну базу чотирикутник з могутніх колод-підвалин (який власне і називається «став»). В місцях перехрещення та по периметру колод встановлювалися дерев'яні стовпи, зверху їх накривали балками, що повторювали форму колод базового периметру (рис. 3.5 а). Таким чином утворювалася початкова система з чотирьох стінових рам, яку надалі ускладнювали та зміцнювали: над рамами зводився двосхилий дах на кроквах, на ньому іноді – декоративна башточка. Конструкція посилювалася системою дрібних допоміжних зв'язків, таких наприклад, як пояс перехрещених елементів в верхній частині стін між стовпами, півкруглі дерев'яні модулі між стовпами та балками, балками й кроквами (рис. 3.5 б, 3.5 в). Проміжки між стовпами стін заповнювалися вертикальними дошками¹. Іншим заходом посилення конструкції (що його застосовували лише у деяких церквах) була організація зовнішнього ярусу нижчих стовпів.

¹ Загалом, гомогенні каркасно-зрубні конструкції зустрічаються в архаїчних будівлях інших країн і, як вказувалося вище, в основному є перехідними формами від однієї конструктивної системи до іншої. Проте, в такому випадку елементи зрубу украдаються між стовпами каркасу, як правило, в горизонтальному напрямку, а не так як в Норвегії – у вертикальному.

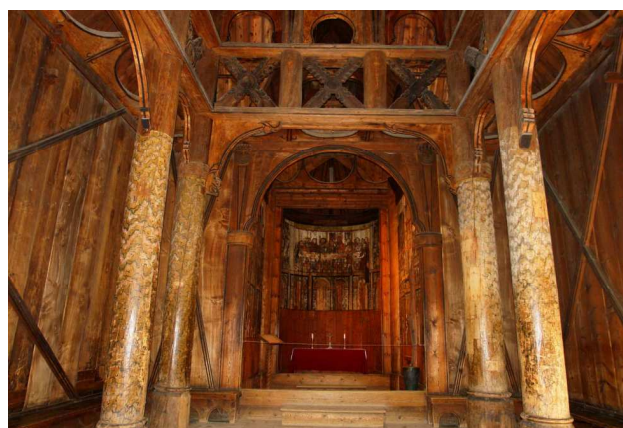
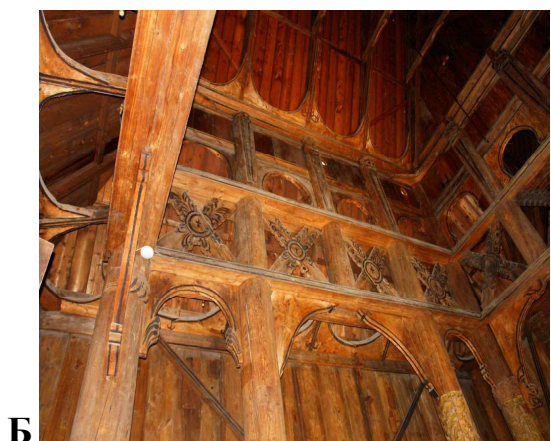
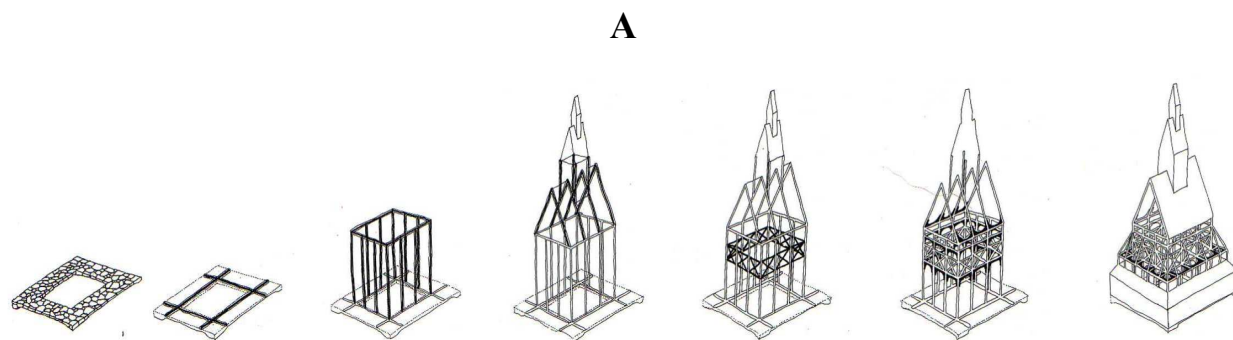

Рис. 3.5 Конструкція норвезьких дерев'яних церков
 А – Покрокове зведення дерев'яної церкви
 (за Томасом Зіис-Евенсеном);

Б-В – Елементи конструкції «став» (церква з с. Гол, XIII ст., перенесено до скансену в Осло):
 посилюючі елементи конструкції: верхній пояс перехрещених елементів, напівкруглі елементи
 між балками та стовпами, балками та кроквами (Б) і внутрішні несучі стовпи (В);

Г – Макет конструкції церкви з с. Урнес (музей церкви в Урнесі)

Вони зв'язувалися з центральними стовпами за допомогою допоміжних похилих крокв і спиралися на додаткові горизонтальні колоди, покладені на виноси основного периметру «ставу». Такий захід істотно зміцнював конструкцію, до того ж, був геніальним засобом організації внутрішнього простору храму – при наявності зовнішнього поясу допоміжних стовпів, основні несучі стовпи опинялися в інтер'єрі споруди, і формували щось зорово схоже на три нефи мурованих базилік: всередині споруди було два ряди стовпів, при цьому центральна частина інтер'єру виявлялася ширшою та вищою за бокові (3.5 в, г).

Слід, однак, зазначити, що насправді така конструкція істотно відрізнялася від базиліки, оскільки була не лінійною, а центричною і в цьому скоріше нагадувала дерев'яні буддійські храми країн Далекого Сходу, оскільки несучі стовпи формували всередині храму не три повздовжні нефи, а внутрішній квадрат, оточений більш низькою, «периптеральною» частиною. До основного структурного елементу (нави) схожим чином могли прибудовуватися менша за розміром в плані вівтарна частина, веранди й галереї навкруги церкви (див. рис. 3.5 г).

На сьогоднішній день в Норвегії збережено всього 27 старовинних (XII-XIII ст.) дерев'яних церков і 2 більш пізні церкви (XIV-XV ст.) [364]. На даний момент виявлено залишки понад 2000 дерев'яних церков того ж часу. Пізніше подібні церкви практично перестали будуватися, вочевидь через збільшення кількості прочан та потребу в більшій споруді, яку описана вище конструкція не могла забезпечити [364]. Значна частина цих церков загинула вже порівняно нещодавно (XIX – початок XX ст.) [364].

До того ж, розкопки свідчать, що під фундаментами існуючих середньовічних «ставкірке» часто заховані залишки ще старших, так званих «стовпових» церков, що мали трохи іншу конструкцію: колоди кутових стовпів у них не ставилися на периметральну підвалину-«став», а заглиблювалися просто у ґрунт. Ще більш ранні знахідки свідчать про

наявність так званих «палісадних» церков, що мали «зрубні» стіни з міцно стулених заглиблених у ґрунт вертикальних колод (власне, це саме і мав можливо на увазі М. Драган [84, с. 21]), але їх конструкція до кінця не зрозуміла [364].

Тож, постає слушне питання, чому норвезькі церкви мають каркасну конструкцію, адже розташовані вони в північних регіонах, де наявна територіальна перевага зрубних систем? Відповідь на це запитання тим не менше існує. Норвегія розташована у приморській зоні, яка характеризується частими й сильними зимовими ураганами, і вся конструкція «ставкірке» ідеально пристосована до цих складних і неоднозначних умов (з одного боку холодний клімат, що потребує зрубу, з іншого боку вітрові вібрації, що потребують каркасу, рис. 3.6 а).

Рухома рамно-каркасна конструкція церков пружно опирається вітровим вібраціям, а щільне, проте рухомо закріплене в пазах, вертикальне заповнення каркасу (по суті – щось схоже на вертикальний зруб) виконує огорожуючу функцію і забезпечує збереження тепла всередині споруди. Тобто, бачимо тут дещо схоже на конструктивний гібрид зрубу та каркасу, в якому, однак, провідну роль грає каркас (див. рис. 3.6 а, г).

В інших дерев'яних спорудах Норвегії спостерігаємо той самий дуалізм. Житло тут зрубне або ж зрубно-каркасне (рис 3.6 в), а господарчі споруди (в першу чергу – зерносховища) так само як і церкви, мають рамно-каркасну структуру [371] (рис. 3.6 г, див. табл. 3.4).

Цікаво, що здавалося б схожі за об'ємно-просторовою формою зерносховища сусідньої Фінляндії, так само як і фінське житло та культові споруди, мають здебільшого суто зрубну конструкцію [352, с. 350-384]. Вочевидь, що розташована в більш захищеному від вітрів регіоні територія Фінляндії виходить за межі зони «змішування конструкцій» і потрапляє в північний ареал традиційного розповсюдження зрубу.

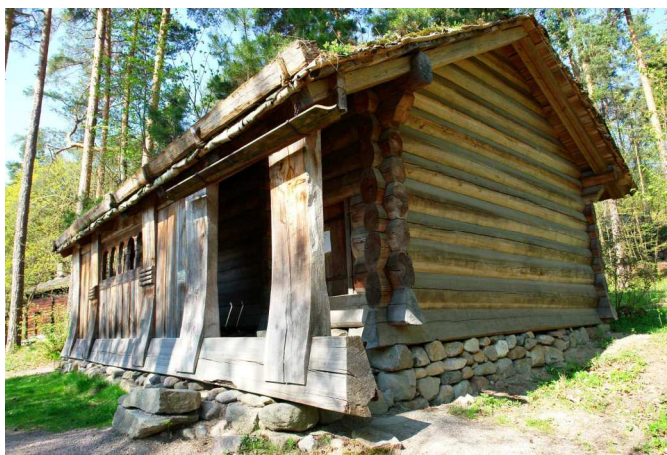
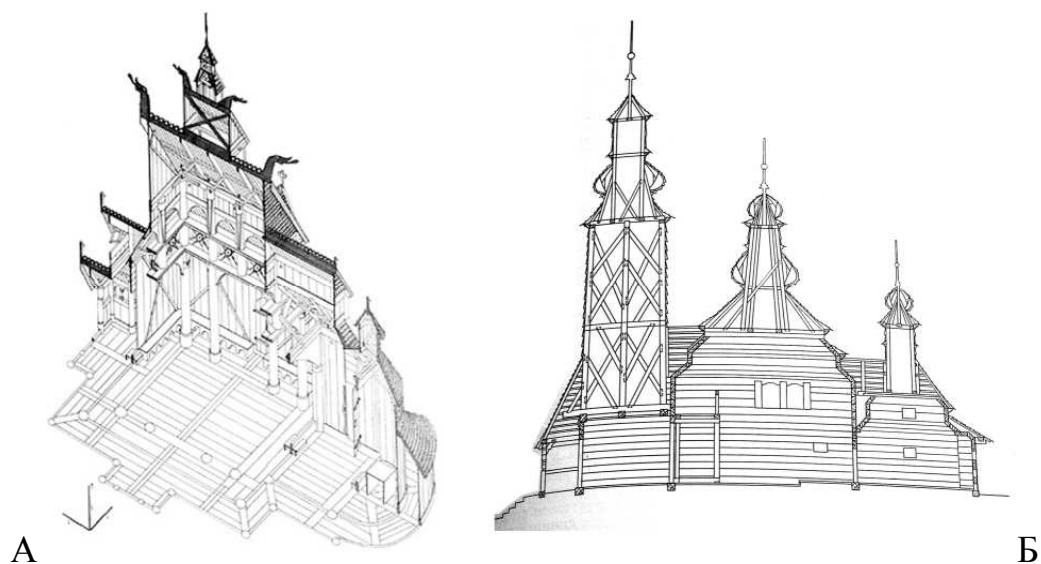

Рис. 3.6 Конструктивні варіанти змішування зрубу і каркасу в дерев'яному будівництві
 А – Поєднання в одну систему з розподіленням несучої та огорожуючої функції в норвезькій дерев'яній церкві (перевага каркасу, церква з с. Боргунд, XII ст., розріз за Й.Енсеніусом);
 Б – Використання зруб та каркас в різних частинах споруди в українських дерев'яних церквах (лемківська церква з с. Канора, XVIII ст., зараз в київському скансені, розріз за П. Макушенко);
 В – Норвезьке зрубне житло з верандою (хата з с. Кжеллеберг, скансен в Осло);
 Г – Норвезька каркасна комора (ферма з с. Сетесдал, скансен в Осло)

3.2. Архаїчне народне будівництво України: основні архітектурні форми і просторові конструкції

З розділу 2 очевидно, що археологічної інформації щодо будівельних конструкцій та об'ємно-просторових систем дерев'яного будівництва на території України слов'янської доби маємо явно недостатньо. Особливо це стосується способів вирішення дахових перекриттів (які взагалі є в археології найбільш складним для виявлення питанням). Компенсувати нестачу археологічних відомостей можуть допомогти архаїчні форми народного будівництва, що в деяких регіонах країни (особливо в Поліському та Карпатському регіонах) ще по ХІХ ст. зберігали примітивні (первинні) способи устрою. Особливо такі форми є стійкими для господарчих споруд (клунь, стебок, льохів) та тимчасових жител (куренив, колиб лісорубів). «Натурні» джерела інформації – тобто народні господарчі або тимчасові будови нового часу (клуні, родильні, житла лісорубів) використовуються як додаткова інформація про споруди давніх часів і в Японії [390, с. 104-120; 405, с. 78-93; 408]. В межах України також маємо для вивчення широкий спектр подібних споруд (таблиця 3.5).

Одними з найбільш цікавих об'єктів є для нашого дослідження тимчасові житла. Чудова колекція колиб та інших тимчасових жител (ХVІІ-ХІХ ст.), експонується в Музеї Народної Архітектури та Побуту у Львові. Колиби з цього музею являють собою восьмикутні напівзаглиблені у землю структури, доволі близькі до японських прадавніх жител «татеана» але, на відміну від них, мають зрубну конструкцію стін [170]. В. Завада згадує також конструкцію поліського куреня (тимчасового житла лісорубів), що є абсолютно аналогічною конструкції японських «татеана» [100]. Народні тимчасові житла зберігають форми та конструкції дуже давніх часів [100, 161].

Таблиця 3.5

Архаїчні народні споруди України

	Центричні	Накатні та перехідні гребеневі	Каркасні гребеневі
Клуни	 <p>Клуня з Полісся</p>	 <p>Амбари з с. Хорніма, Архангельська область, Росія</p>	 <p>Клуня з с. Сухини, Черкащина</p>
Інші господарчі споруди	 <p>Льохи з Полісся</p> <p>Льохи з Полісся</p> <p>Курник з Полтавщини</p>	 <p>Стебка з с. Нетреба</p> <p>Хлівчук з с. Грабунь</p> <p>Кліть з Рівненщини</p>	 <p>Хівчуки і кліті з Полісся</p> <p>Курник і саж з Поділля</p>
Архаїчне і тимчасове житло	 <p>Колиба з Львівщини</p> <p>Хатка лісової чарівниці, Переяславщина</p> <p>(лише тимчасові споруди)</p>	 <p>Колиба з Львівщини</p> <p>Хата з с. Блажеве, Рівненщина</p> <p>Хата з с. Гажин, Гомельщина</p>	 <p>Хата з с. Біловіж, Рівненщина</p> <p>Хата з с. Полиці, Волинь</p>

Тому маємо право припустити, що лісові колиби, збережені нині в Львівському і Київському скансенах та описані В. Завадою поліські курені в значній мірі передають основні риси своїх предків – первинних жител карпатського та поліського регіонів (рис. 3.7). Цікаво, що за останніми дослідженнями російських фахівців, подібна восьмикутна форма стаціонарних зрубних жител була характерною також для багатьох народів Сибіру, Алтаю, Середньої Азії, Паміру [87, 132, 214]. Таким чином, наявність цієї специфічної форми в архаїчних народних спорудах північних Карпат можемо розглядати не як відірване явище, а як частку загального формотворчого процесу пов'язаного зі Сходом регіону, що досягає української території.

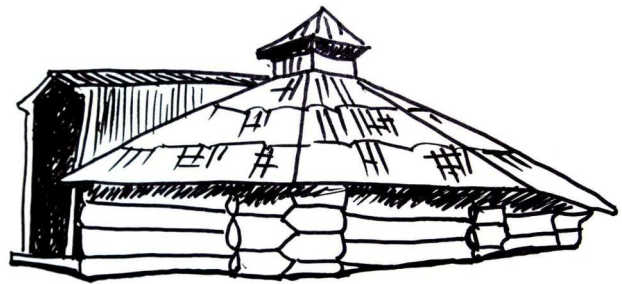

Рис. 3.7 Карпатська колиба з Львівського скансену

З цим загальним процесом в певній мірі стикується також традиція будови поліських клунь, про які мова піде нижче.

Не менш важливими для нашого дослідження є також клуні та інші господарчі споруди. Зерносховище-клуня мала в Україні досить різні форми. Серед найбільш цікавих – поліські клуні зрубної конструкції з центрально-вінчастим наметовим перекриттям, квадратні, шестикутні або восьмикутні в плані, як правило встановлені на стелі, зафіксовані С. Таранущенком [264], С. Верговським [35] та В. Завадою [100] в середині ХХ сторіччя в глухих селах Волинської та Рівненської областей (рис. 3.8 а). Ці ж дослідники однак на цій же території фіксували і клуні з каркасними центричними перекриттями, які вважали більш новою формою [35, 100, 264].

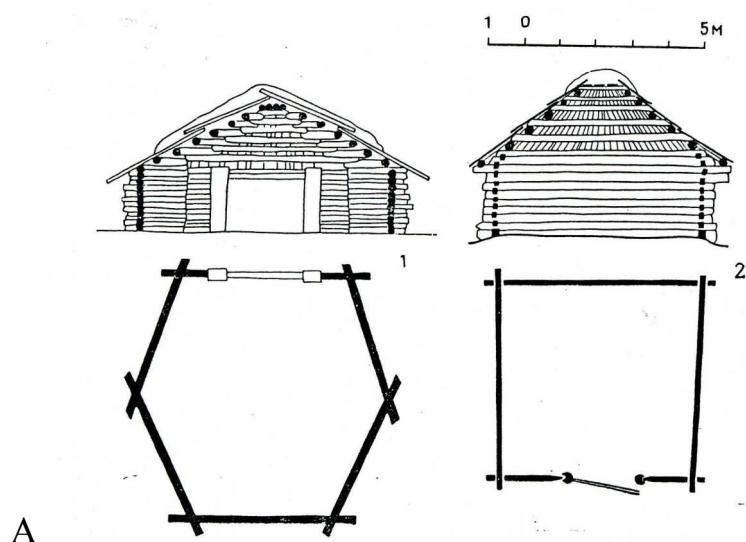

Рис. 3.8 Архаїчні способи перекриттів господарських споруд України
 А – Центрична зрубно-вінчата конструкція перекриття поліських клунь (за С. Таранушенко);
 Б – Кроквяна комора ХІХ ст. з с. Сухини Черкаської області (Київський скансен);
 Господарчі споруди із зрубно-накатним перекриттям:
 В – Стебка з села Нетреба, Рівненщина (XX ст.);
 Г – Хлівчук початку XX ст. з села Грабунь, Рівненщина (Київський скансен)

Дослідники відмічали, що завдяки історико-географічним умовам, цей регіон зберігає найбільш архаїчні зразки слов'янської архітектури і тому саме там треба шукати відповіді на питання генези нашої дерев'яної архітектури [100].

Для центральної України характерні зрубні клуні на стендарях, квадратні в плані, з каркасними (кроквяними) перекриттями і вхідною верандою на стовпчиках, які, на нашу думку, не обов'язково мають бути новітньою формою. Їхня принципова відмінність від поліських клунь скоріше свідчить про походження з іншої основи (рис. 2.8 б).

Цікавими також є конструктивні вирішення льохів, стебок та хлівчуків, що на Поліссі зустрічаються зрубні або ж зрубно-каркасні, з напівкруглим (рис. 3.8 в), трапецієвидним чи двоскатним накатом, з пласким похилим накатом (рис. 3.8 г).

Інша група – прямокутні споруди з двоскатною покрівлею, що вочевидь є перехідною формою між накатом та кроквяною системою: трикутники фронтонів виведені з колод, на них спираються повздовжні сволокові балки: одна йде по гребню, а декілька по скатах, формуючи основу для двоскатного повздовжньо-вінчастого перекриття. Зустрічаємо тут варіації кількості сволоків – від дуже частого їх розміщення (майже накату, рис. 3.9 а), до досить помірного – один-два на даховий схил (рис. 3.9 б). Такі конструкції вже практично наближені до каркасних покрівельних систем і, вочевидь, були отримані шляхом удосконалення попереднього варіанту покрівлі.

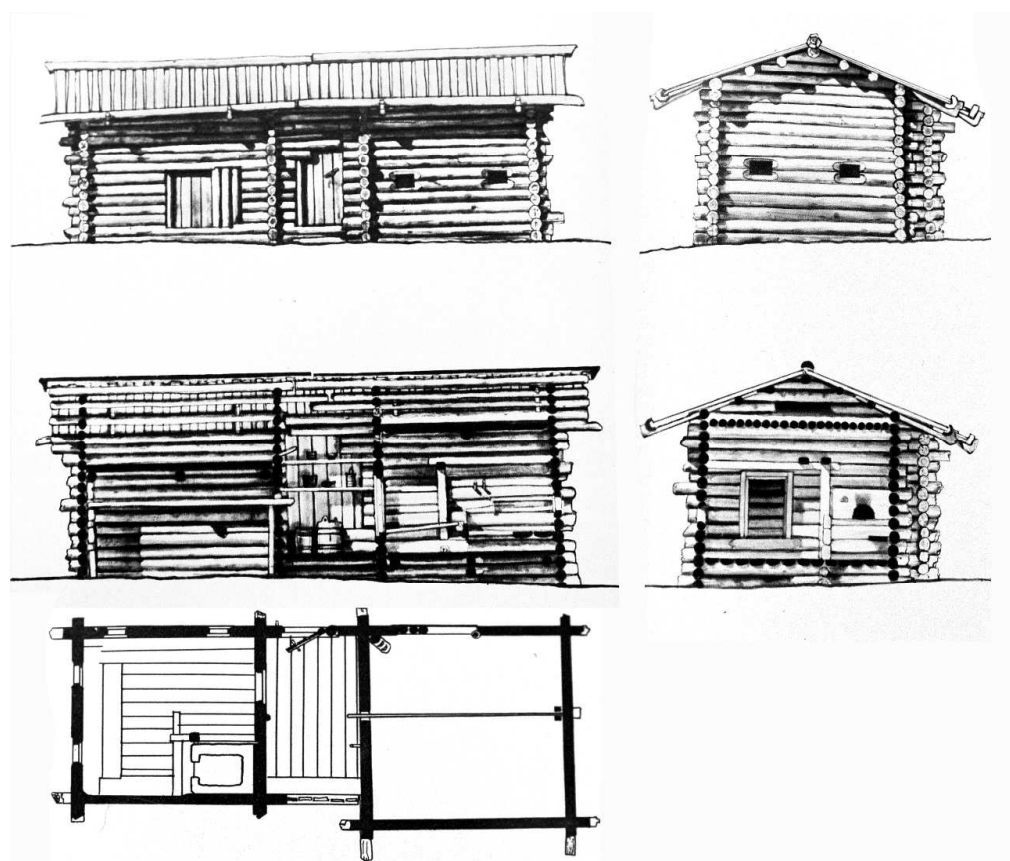
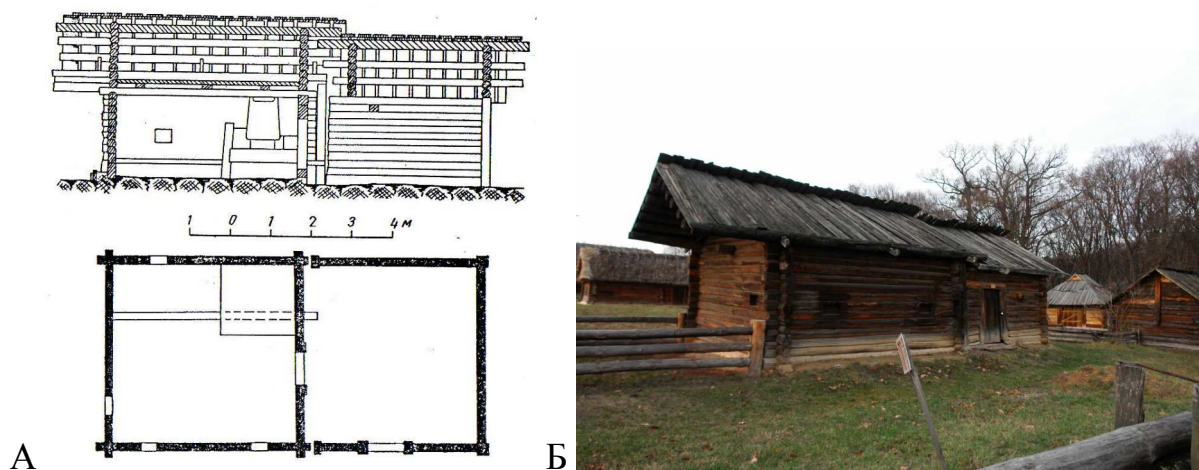
Ще одна варіація, це так звані дахи на стовпчиках: споруди з відкритим горищем під двоскатною покрівлею, яка тримається за рахунок центрального сволока, спертого на стовпи. Стовпи в свою чергу або спираються на середину верхньої колоди зрубів торцевих стін (рис. 3.9 в), або є повністю самостійними – спираються на ґрунт поза периметром зрубу (рис. 2.16 г). Останній варіант устрою даху (див. рис. 3.9 г) є на диво наближений до японських систем.

Рис. 3.9 Еволюція архаїчних перекриттів народних споруд
 А-Б – Господарчі споруди на фронтонах і сволоках, Рівненщина (Київський скансен);
 В-Г – Господарчі споруди з покрівлею на стовпах, Рівненщина (Київський скансен);
 Д – Архаїчне житло з відкритим горищем без опор, Рівненщина (Київський скансен);
 Іноземні комори з покрівлею на фронтонах і сволоках:
 Е – Село Хорніма, Архангельська область, Росія (за О. Ополовніковим);
 Ж – Фінляндія (скансен у Хельсінкі)

Ще один приклад, що вочевидь уособлює собою початок розвитку систем відкритого горища на стовпах – двосхилий дах з відкритим горищем, настільки низький, що зовсім не потребує центральних опор – для втримання рівноваги конструкції достатньо опор на бічні стіні та по лінії зустрічі скатів (рис. 3.9 д). Схоже, що всі названі вище способи дерев'яних конструкцій господарчих споруд є широкоживаними в давнину типами. Повністю аналогічні вирішення устрою перекриттів зустрічаємо також і в інших країнах з розвиненим дерев'яним будівництвом, зокрема в Росії, Фінляндії, Норвегії, Румунії. Цікаво, що особливою стійкістю будівельного типу при цьому відмічається саме форма та конструкція народно-господарчих зерносковищ (клунь, комор, рис. 3.9 е-ж).

Іще один об'єкт нашого наукового інтересу – архаїчні хати. Неабияку наукову цікавість становлять і архаїчні поліські хати, де були використані ті самі будівельні прийоми, що і в господарчих спорудах. Це двокамерні будови, які тим не менш зберігають явні свідчення однокамерності – до зрубного квадрату основної будови добудовано вхідну групу з більш легкої конструкції, зустрічаються і варіанти розривів між нею та хатою. Багато з таких споруд було описано С. Таранущенком [264] та С. Верговським [35] (рис. 3.10 а), подібні ж приклади можемо бачити і в музеї Пірогово (рис. 3.10 б). Втім, подібну примітивну конструкцію хати також можна вважати широкоживаним типом, принаймні, для країн з холодним кліматом: аналогічні зразки зустрічаємо, наприклад, в Росії (Сибір, Архангельська і Карельська області, рис. 3.10 в) [193, с. 35-40], тощо. Таким чином з аналізу живаних на історичних територіях України конструкцій архаїчних будівель бачимо, на відміну від Японії та багатьох інших культур, надзвичайну розмаїтість прийомів зведення житлових і господарчих споруд навіть в межах одного регіону. Це, вочевидь, можна пояснити тим, що українські землі лежать на географічній межі впливів різних культур і будівельних традицій.

В

Рис. 3.10 Архаїчні переkritтя слов'янського народного житла
 А – Хата з села Копище, Полісся (за С. Таранущенко);
 Б – Хата з села Гажин, Полісся (Київський скансен);
 В – Двокамерна хата на сволоках з села Усть-Улеш, Архангельська область, Росія
 (за О. Ополовніковим)

Також спостерігаємо подібність будівельних прийомів господарчого та житлового будівництва: однакові конструктивні типи застосовані і для житлових, і для господарчих споруд.

Спробуємо класифікувати все вищесказане на основі розподілення споруд за їх функціональними властивостями (господарська, житлова чи тимчасово-житлова функція) та принциповою конструкцією їх дахів, бо ж саме конструкція перекриття є унікальною складовою українських дерев'яних церков, а її генеза є основною метою нашого дослідження.

З всього проаналізованого матеріалу стає очевидним, що існуючі в давнину на території України ужиткові конструкції перекриттів з накатним, гребеневим та центричним дахом, загалом не мають чіткої спеціалізації залежно від функції споруд. Втім, певні закономірності виявити все ж таки можливо (див. табл. 2.4, 3.5). З таблиці 3.5 бачимо, що ужиткові конструкції та форми житлових і господарчих споруд не є гомогенними на території України. Загалом, виділяємо три основні зони: Поліська, Прикарпатська та Центрально-Східна. Для Прикарпатської та Центрально-Східної зон різниця конструкції і форми жител і господарчих споруд виражена досить слабо. Для Поліської зони вона виражена яскравіше: зокрема, виділяється конструкція клунь, що на відміну від усіх інших споруд регіону, які мають гребеневу структуру над прямокутним планом, характеризуються центричною покрівлею (вінчаста або каркасна) над центричним планом (квадратним або багатокутним) та встановлені на палях (стендарях). Хоча й в меншій мірі, конструкція клунь є автономною від інших видів як житлових так і господарчих споруд і в інших регіонах України. Зокрема, для Центрально-Східного і Прикарпатського регіонів характерні клуні квадратного плану, на стендарях, з верандами, перекриті центричною чи рудиментарно-гребеневою каркасною покрівлею. Стационарне житло та інші види господарчих споруд з центричними дахами для території України

нехарактерне. Виключення являє собою хіба що хатка лісової чарівниці з Переяславського музею Народної архітектури (рис 3.11).

Рис. 3.11 «Хатка лісової чарівниці», Переяславський скансен

Втім, ця споруда настільки мініатюрна, що скоріш може бути віднесена в групу тимчасових жител, а наявність стеларів і подібність форми до клуні наштотує на думку про спорідненість цієї структури з клунями та молельнями. Проте, нам не вдалося виявити конструкції, які б використовувалися в житлових спорудах і не зустрічалися в господарських. Факт збереження центричної форми лише в клунях та тимчасових житлах, свідчить про її більш давнє походження в порівнянні з гребневими структурами, які домінують у формах житла. Це припущення збігається з археологічними відомостями палеолітичної доби, де превалюють центричні споруди (хижки, курені, землянки, (див. табл. 2.4, 3.5) [285 та ін.]. Ні археологічні залишки, ні автентичні типи народних споруд не дають матеріалів для проведення прямих аналогій з характерними для українських дерев'яних церков зрубними залами, проте конструкція дохристиянських молельень та перекритих зрубними наметами центричних клунь є в достатній мірі наближеною до них по своїм об'ємно-просторовим і конструктивним показникам і може вважатися їх похідною формою. Але, вочевидь, безпосереднє формування залому проходило вже під впливом християнства.

3.3. Функціональні процеси сакралізації об'єктів дерев'яного зодчества

Темі вивчення логіки сакралізації первинних архітектурних споруд практично не приділяють уваги не лише вітчизняні, але й світові дослідники. Між тим, результати такого дослідження можуть дати плідні результати у визначенні генези тих чи інших архітектурних пам'яток. Під терміном «сакралізація» ми розуміємо процес отримання будь-якою не культовою (житловою, господарською, громадською та ін.) спорудою сакральної функції. Звісно, що в кожній конкретній країні та культурі логіка сакралізації могла бути різною, проте, навіть базуючись на результатах стислого огляду історії світової культури та архітектури, можна зробити висновок, що основних шляхів подібної сакралізації існує небагато. Причому, вибір кожною конкретною культурою того чи іншого шляху сакралізації будівель, певним чином залежить від типу цієї культури. До того ж, в кожній культурі процес набуття не культовими спорудами сакральної функції може проходити не одним, а декількома різними шляхами. Загалом, можемо виділити принципову розбіжність таких шляхів для культур сільськогосподарського та скотарського типів.

Оскільки, як було висвітлено в розділах 1-2, специфіка ранніх етапів розвитку дерев'яної архітектури Японії є загалом характерною для всіх культур хліборобського типу, та за умови найкращої в світі збереженості археологічних залишків давніх дерев'яних будівель цієї країни, вважаємо за доцільне проаналізувати характерну для сільськогосподарських культур логіку процесів сакралізації споруд саме на цьому прикладі. А зважаючи на неодноразово відмічену вище спорідненість японської культури з українською, вочевидь маємо право, звісно, за умови коректних кореляцій та перевірки висунутих гіпотез, екстраполювати цю визначену на японському прикладі логіку на українське підгрунття.

Починаючи з епохи Яйой (III ст. д.н.е. – III ст.) в розвитку японської архітектури намічається виключно цікавий процес – структура зернового складу «такаюка» була запозичена примітивними святилищами анімістичної релігії¹. Логіка такого перетворення є доволі прозорою. В ті часи одним з найбільш важливих божеств землеробської культури давніх японців цілком природно вважалися безіменні божества полів – покровителі врожаїв. Звісно, що найбільш ймовірним місцем їх присутності (проживання) та поклоніння став зерновий склад – місце зберігання рису [187, с. 91]. Згодом подібна до зерноскховища архітектурна споруда стала канонічною в традиціях синто. Таким чином, походження базової структури храму синто від зерноскховища, є в Японії цілком очевидним [390, с. 104-124; 394, с.12-19; 406, с. 19-37; 433, с. 22-28].

Наглядною ілюстрацією процесу перетворення зерноскховища на храм є вже відомі нам приклади споруд з археологічних селищ Ікегамі-Соне (Осака) та Йосіногарі (північний Кюсю). В селищі Ікегамі-Соне нас з цього приводу цікавить центральна споруда, що за однією з версій була будинком для громадських зборів, а за іншою – святилищем (див. рис. 2.6). На користь останньої точки зору свідчить наявність поряд священного колодязя з камфорної деревини та залишки двох дерев'яних божків, що були прив'язані до несучих стовпів в інтер'єрі споруди. Очевидно також і те, що споруда частково використовувалася як зерноскховище. Її основні архітектурні форми дуже близькі до класичної структури зерноскховища типу «такаюка», що однак за умови істотного збільшення розміру споруди, набули конструктивних змін опорного каркасу. (див. рис. 2.6) . Споруда цвинтарного святилища селища Йосіногарі (див. рис. 2.8) набагато менша за розмірами, і майже ідентична за конструкцією до клуні «такаюка». Однак, святилища схожої форми і досьогодні можна зустріти в японських храмах синто. Схожу

¹ Пізніше, вже після розповсюдження в Японії буддизму, ця релігія отримала назву „синто”, тобто «шлях богів» [187, с. 295].

структуру має і вже відомий нам з попереднього розділу знаменитий Іседзінгу – імператорське синтоїстське святилище Японії. (рис. 3.12 а, б).

Перші згадки про святилище в Ісе датуються IV сторіччям нашої ери [390, с. 27-31; 406, с. 7-6]. Споруди храму зносять кожні 20 років і будують абсолютно такі ж на сусідній ділянці, аби через 20 років знову знести і збудувати такі ж самі на старому місці [394, с. 21]. (рис. 3.12 б). Традиція перебудови храму в Ісе існувала завжди, хоча й з деякими перервами, і впливала з постулатів синто – божество повинно було перебувати у вічно новому святилищі. В давнину ця традиція була притаманна всім значним храмам синто, але збереглася лише в Ісе [390, с. 52]. За цих умов ми звісно не маємо в наявності автентичних споруд, але маємо дещо більше – архітектура та конструкція храму дійшла до нас без істотних змін, що могли б бути спричинені ремонтами та реноваціями. Згідно з японською історичною хронікою Ніхон-сьокі, святилище в Ісе було засновано наприкінці III сторіччя принцесою Тойо-Сукірі-хіме [187, с. 210-211]. Насправді є сумнів в тому, що святилище в Ісе було засновано саме наприкінці III сторіччя, скоріше це сталося у IV-V сторіччях, але безсумнівним є те, що в VI сторіччі воно вже існувало [390, с. 42-53]. Святилище складається з двох, віддалених одна від одної на 3 кілометри частин. Одну з них, храм Найку (тобто – Внутрішній храм) присвячено богині сонця Аматерасу, іншу, храм Геку (тобто Зовнішній храм) – Тойоуке-но-Омікамі – божеству землеробства [390, с. 42-53]. Структура будівель Ісе-дзінгу сильно нагадує зерносховища «такаюка» на вкопаних в землю стовпах-палях. Хоча, звісно, павільйони святилища Ісе набагато більші за розмірами за звичайні «такаюка». На відміну від «такаюка» з Торо, конструкція стін тут повністю каркасна, а вхід перемістився з торцевої на повздовжню сторону будівлі. Конструкція покрівлі храму має такі ж самі роги «тігі» як і зерносховища «такаюка». Але вони влаштовані вже не подовженням крокв, а за рахунок випуску й перехрещення підбитих по фронтону дощок «хафу-іта».

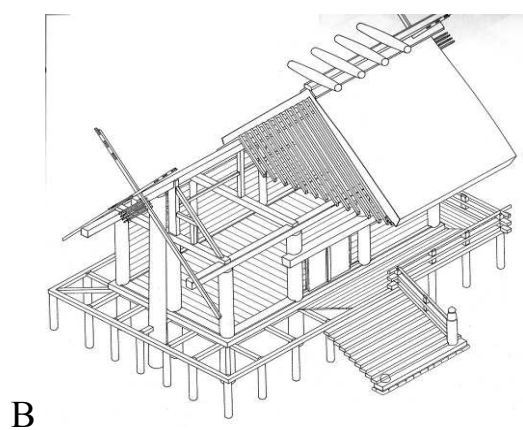
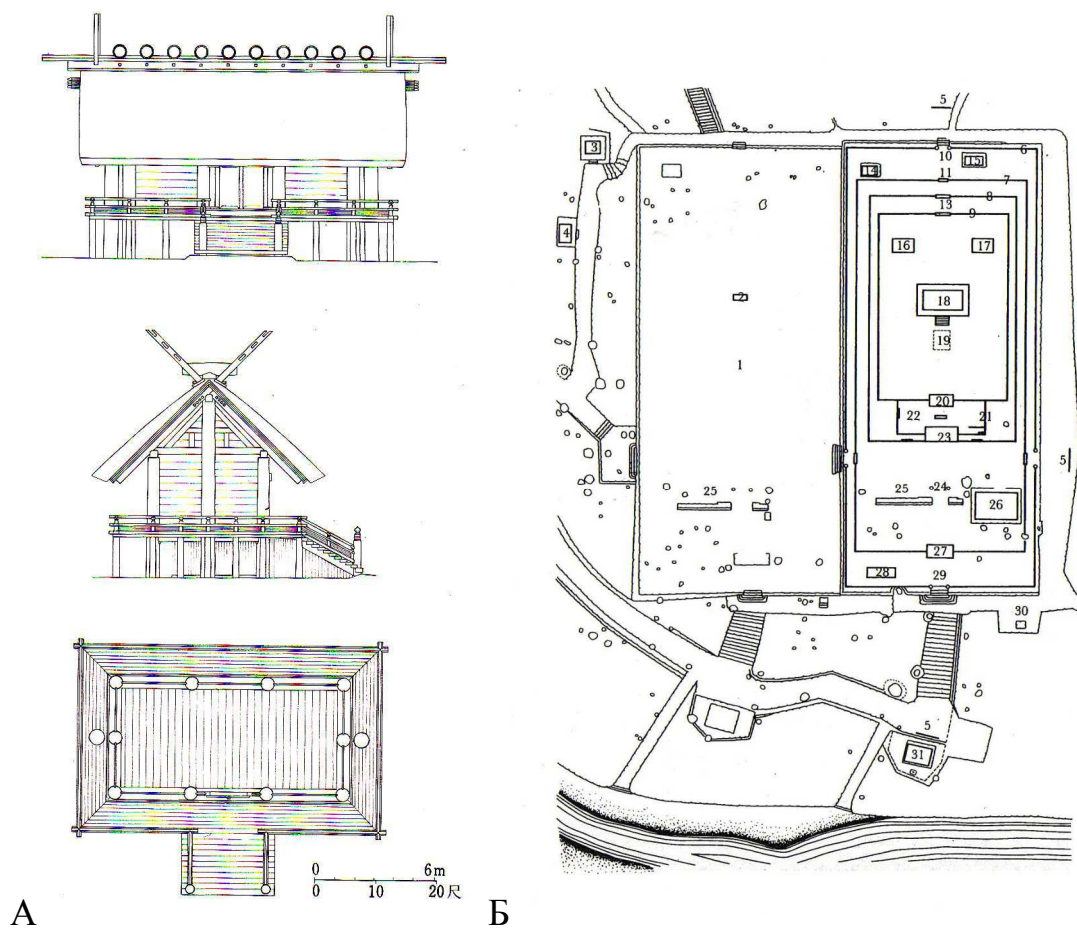

Рис 3.12. Імператорський храм в м. Ісе. Найку
 А – Головне святилище; Б – План змінних ділянок (за Т. Сакураї);
 В-Г – «Тігі» та «кацуогі» в покрівельній конструкції храму в м. Ісе
 (В – Головне святилище Найку (за Т. Сакураї); Г – Допоміжне святилище ідентичної форми)

Гребінь покрівлі привантажений зверху товстими короткими дерев'яними брусами, що їх називають «кацуогі» [390, с. 27-40] (рис. 3,12 в, г). Скоріш за все, в ранніх варіантах храму «тігі» та «кацуогі» ще грали конструктивну роль – тобто слугували для підтримки гребеневої балки, але оскільки у VII-VIII сторіччях споруди були модернізовані [390, с. 52-54] (зокрема є версії, що більш давні святилища в Ісе були зрубними [390, с. 52-54], а під час будівельних робіт почали використовувати цвяхи, конструктивні елементи безцвяхової конструкції «тігі» та «кацуогі» набули декоративної функції, до того ж, отримали значення статусних елементів: подібні прикраси мали право влаштовувати тільки на дахах імператорських палаців та святилищ синто [390, с. 49-50] (див. рис 3.7 в, г). Центральні павільйони святилища можливо бачити лише через паркан – вхід на внутрішню територію дозволено тільки священнослужителям та членам імператорської родини.

Інші найбільш давні (сформовані до проникнення в Японію буддійського будівництва) базові форми храмів синто, такі як Сумійосі-тайся з Осака, (літописи фіксують його появу в IV ст., хоча вірогіднішою датою є VII-VIII ст., [428, с. 15-17] рис. 3.13) також нагадують «такаюка», хоча в меншій мірі, ніж бачимо на прикладі Ісе-дзінгу.

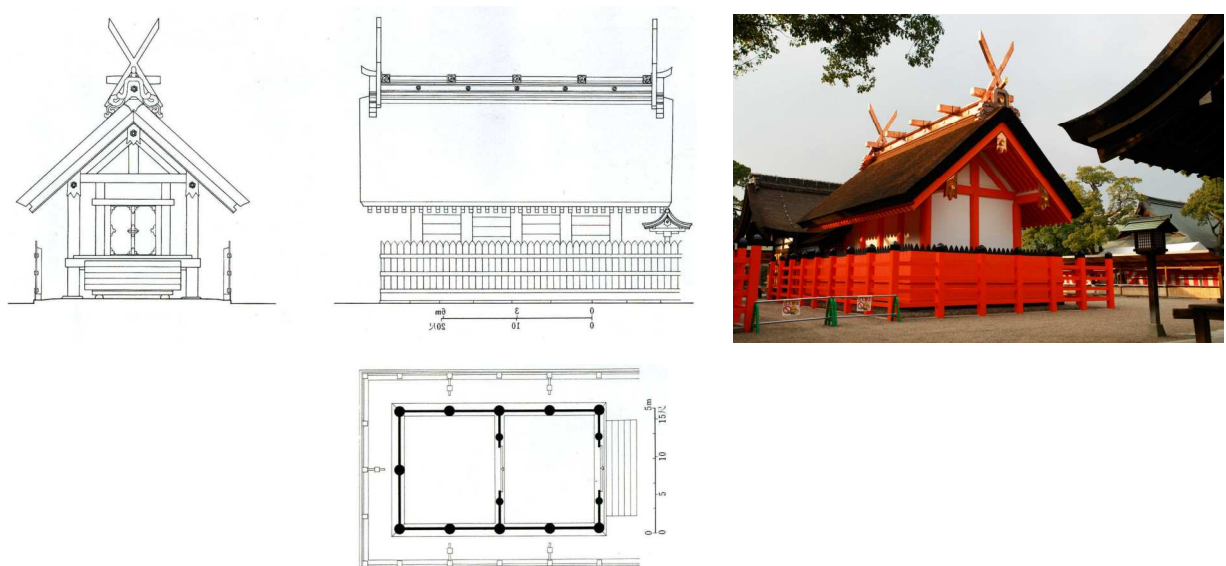

Рис. 3.13 Святилище Сумійосі-тайся, м. Осака

Ролі архаїчного житла у формуванні базової структури святилищ синто японські фахівці не відводять багато місця. Адже, як неодноразово вказувалося вище, за даними японських дослідників, японське народне житло має за предка землянки «татеана», що істотно відрізняються від зерносховищ «такаюка» за формою та конструкцією, і таким чином – не виникає сумнівів в непричетності «татеана» до ідентичних з «такаюка» за формою ранніх святилищ, які, зокрема, спостерігаємо в реконструкціях селища Йосіногарі (період Яйой – III ст. д.н.е. – III ст., префектура Сага, Кюсю, див. підрозд. 2.2., рис. 2.4 в).

Артефакти з японських курганів часів Кофун (IV-VII ст.), навпроти, надають нам багато прикладів сакралізації форми житла у спорудах поховального призначення ¹ (саркофагах, глиняних моделях „садиб померлих” та ін., див. підрозд. 2.2). Проте, в Японії, через специфічні особливості віри синто, що вважає смерть одним з найбільш тяжких видів забруднення [187, с. 155], на ранніх етапах розвитку форма поховальних споруд не відобразилася в архітектурі святилищ синто ².

Проте, в більш пізні часи спостерігаються випадки прямого запозичення архітектурою синто форм житла аристократів, оскільки ідея житла правителя почала переноситися на поняття святилища як житла божества [390, с. 84-87]. Найбільш показовим прикладом подібного процесу може слугувати величне святилище Ідзумо-тайся (префектура Сімане, рис. 3.14), присвячене божеству Окунінусі-но-Мікото – покровителю риболовства, шовководства та медицини. Храм було збудовано «за зразком імператорського палацу» [390, с. 85-86], приблизно між IV і VI ст. На жаль, на відміну від Ісе, численні перебудови не зберегли його первісної форми. Згідно з літописами, головний павільйон храму був набагато більший за розмірами та здіймався на палях на

¹ Подібна логіка сакралізації є вживаною практично у всіх культурах світу, проте характерніша для кочових скотарських народів і в меншій мірі притаманна хліборобським племенам [80, с. 105-112].

² До початку періоду Яйой (III ст. до н.е.), поховальних споруд в Японії взагалі не зводили [122, с. 29-47].

височінь 96 метрів [390, с. 89]. До входу можна було потрапити по довгому пандусу. Згодом висоту було зменшено до 48 метрів, і нарешті – сучасна висота павільйону лише 8 метрів [390, с. 89]. Були спроби графічно реконструювати зовнішній вигляд храму початку існування: на кресленнях відтворено споруду, що стоїть на набагато вищих за свою висоту палях (рис. 3.14 а). Ці реконструкції, однак, підлягають сумніву – більша частина фахівців вважає, що палі подібної висоти технічно неврівноважені і скоро б завалилися [390, с. 89-91]. До того ж, в літописах реальні розміри храму могли бути сильно перебільшеними. Ясно однак, що в давнину павільйон був більшим. Скоріш за все, основні зміни розмірів та висоти паль були зроблені саме через те, що попередня конструкція виявилася нестійкою і постійно загрожувала завалитися [390, с. 89-91]. Сучасне приміщення храму відокремлено від відвідувачів парканом, але набагато нижчим ніж в Ісе, тож є можливість роздивитися цю кремезну, міцну споруду: вона квадратна за планом, з двоскатною, вкритою кипарисовою корою покрівлею. Вхід зміщено відносно центру споруди, сходи перекрито допоміжним дахом (ймовірно, його прибудували пізніше [390, с. 89-91], рис 3.14 б). Павільйон тримається на 9-ти товстих стовпах – 4-х по кутах стін, 4-х посередині стін, і 1-му в центрі. Цей центральний стовп насправді не відіграє значної несучої ролі і вочевидь є рудиментом більш давньої конструкції храму [390, с. 89-91]. Очевидно, що прототипом храму стала вже в достатній мірі розвинута житлова архітектура аристократів і правителів IV-VI ст., що будувалася на палях і певним чином сакралізувалася, адже вождь клану вважався в Японії верховним жерцем (в подальшому – сином богів) [187, с. 244]. Не виключено й те, що в більш ранні часи об'ємно-просторові і конструктивні властивості житлової архітектури японських аристократів теж були обумовлені впливом зернохвищ «такаюка». Проте, за нестачею збережених зразків, це питання залишається відкритим в тому числі і для японських фахівців [390, с. 106].

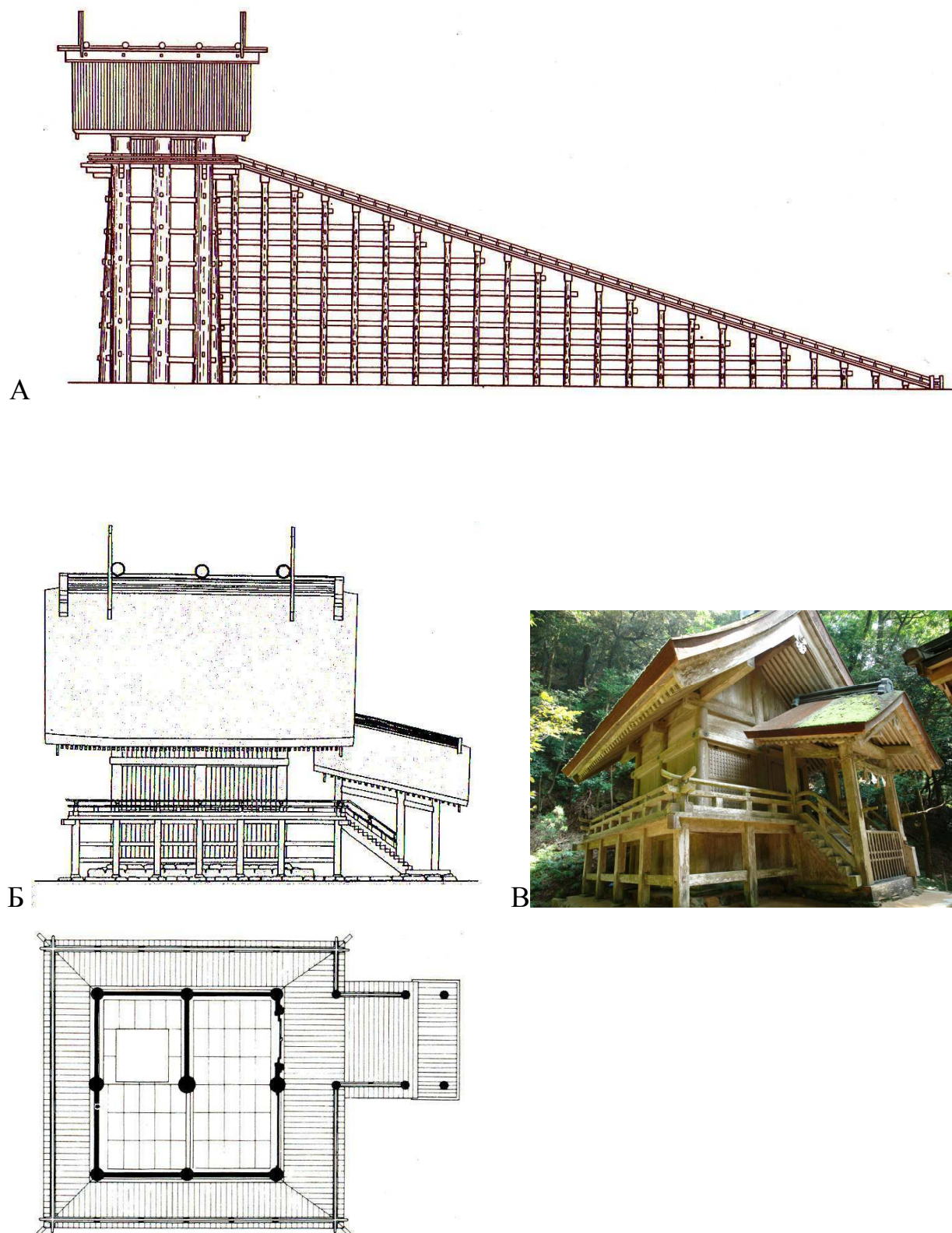

Рис. 3.14 Святилище в м. Ідзумо, префектура Сімане, Японія
 А – Варіант реконструкції первинної форми святилища в Ідзумо (за Т. Фукуяма);
 Б – Головний павільйон; В – Ідентичне за формою допоміжне святилище

Показовим є також фонетичний аналіз архітектурних назв японської мови: зараз префікс «мія» використовується для позначення святилищ синто певного рангу [415, с. 246]. В старояпонській мові це слово означало «житлові палати» [415, с. 246]. Слід зважити і на статусні елементи «тігі» і «кацуогі», що їх можна було влаштовувати лише на покрівлях жител правителів і храмів синто. Таким чином, спостерігаємо тенденції поєднання сенсу житло-храм через обожествлення правителя¹.

Проте, вищеописаним шляхом впливу житла на храми японська архітектура не обмежується. Можливе також пристосування житла для культових потреб, що переважно мало місце за ранніх часів буддизму (VII-VIII ст.) в Японії [407, с. 132-137]. Воно пов'язане з практикою дарування аристократами своїх жител буддійським монастирям, що являлося запорукою духовного спасіння дарувальників [407, с. 134]. Така споруда перебудовувалася під павільйон буддійського храму, що згодом могло вплинути на формування певних особливостей культових споруд. Найбільш показовим є приклад павільйону Денпо-до з монастиря Хорюдзі (префектура Нара, VIII ст.), що колись був особистим житлом аристократки імператорського роду Татібана Фудзін, яка заповіла його Хорюдзі. Після смерті господарки, житло пристосували під молитовний павільйон з улаштуванням єдиного внутрішнього простору, переносом входу і закриттям веранди [316, с. 56-57; 407, с. 136] (рис. 3.15).

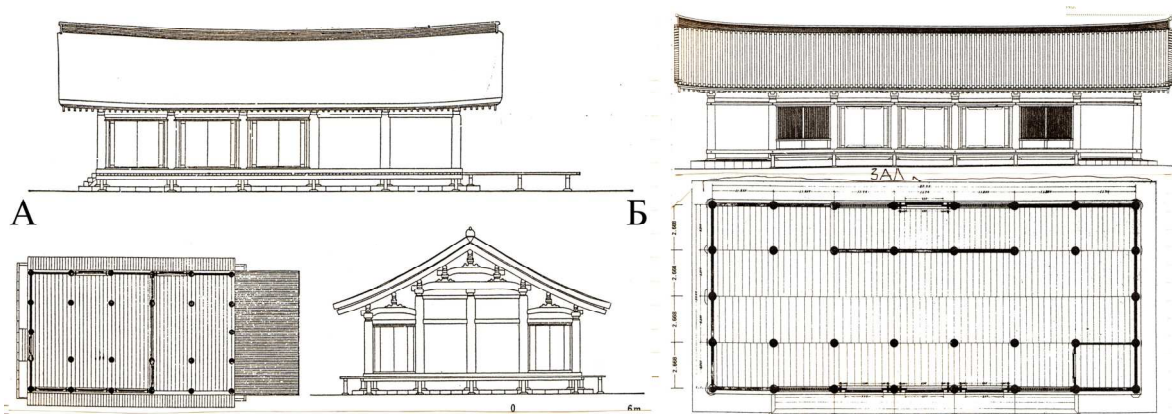

Рис. 3.15 Павільйон Денпо-до з Хорюдзі, м. Нара. А – до перебудови; Б – після перебудови

¹ Явище, загалом, звичайне для Давнього світу [80, с. 105-112; 254, с. 257].

Проте, не дивлячись на фактичну наявність прикладів подібного роду, міра їх впливу на загальний процес формування сакральних споруд Японії є, вочевидь, невеликою. Декілька років тому ми дослідили вплив архітектури японського народного житла на архітектуру сакральних споруд. В результаті, в певних регіонах Японії була виявлена подібність зовнішньої стилістики та об'ємно-просторової (проте – не планувальної) структури храмів синто та буддизму до народного житла. Всі регіони, де була виявлена така подібність, характеризуються екстремальними кліматично-рельєфними умовами. Зокрема, відповідність споруд буддистських храмів і святилищ синто основним об'ємно-просторовим характеристикам місцевих народних жител особливо яскраво простежується в гірських провінціях Нагано та Гіфу з критичним середньорічним рівнем дощових та снігових опадів, а також в приморських та острівних регіонах із сильними вітрами.

Таким чином, бачимо, що зазначена вище подібність має суто регіональний характер і тісно пов'язана з практичними вимогами існування споруд в умовах несприятливого клімату, що провокує появу таких характерних ознак, як, наприклад, високі круті дахи в разі великої кількості опадів, або приземкуваті широкі будівлі із замкненими дворами у випадку сильних вітрів. В ізольованих регіонах (наприклад – у горах чи на острові), такі особливості можуть також бути пов'язані з відокремленістю місцевих будівельних традицій та обмеженістю зовнішніх архітектурних впливів. Ці наші висновки знайшли несподіване підтвердження у роботі відомого дослідника японської архітектури Т. Сакураї [408].

Зокрема, в гірському селищі Сіракава-го (префектура Гіфу) подібні до жител об'ємно-просторові форми, будівельні прийоми та методи оздоблення знаходимо як в святилищах синто, так і в буддистських храмах. Вочевидь, що в даному випадку це є результатом пристосування споруд до локальних умов та обмеженості зовнішніх будівельних впливів (рис 3.16 а). Практично те саме можна сказати і про гірські регіони префектури Нагано (рис. 3.16 б).

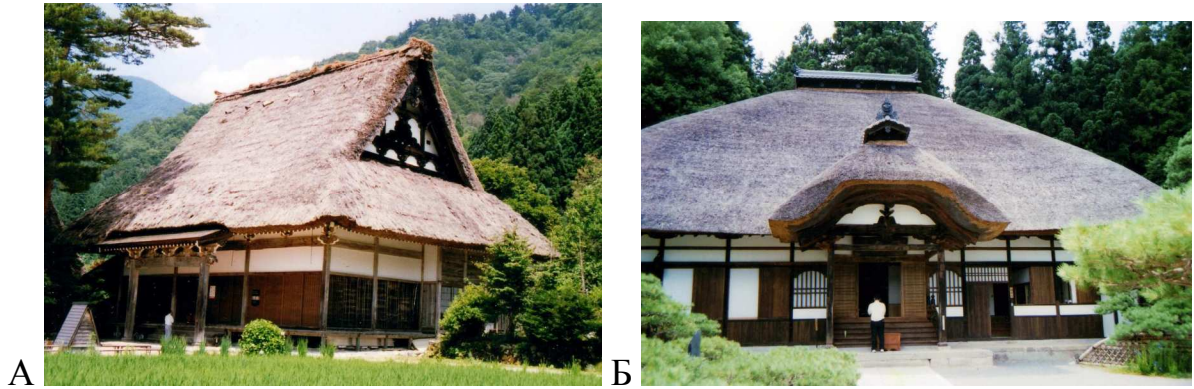

Рис. 3.16 Японські храми «хатнього типу»
 А – Храм Мьозендзі, с. Сіракава-го, префектура Гіфу;
 Б – Храм Дзьоракудзі, префектура Нагано

Тепер, коли ми розуміємо логіку процесів формування первинних дерев'яних культових споруд хліборобських культур світу, було б доцільно співставити її з українським варіантом. Тож, вивчена на японському прикладі логіка перетворення зерносховища на святилище¹, на нашу думку цілком може бути перенесена на українське підгрунтя. Обґрунтування правомірності подібної екстраполяції наведено в таблиці 3.6. (див. також розд. 1, 2). Таким чином, ми заповнюємо інформативно-доказову лакуну у висунутій П.хЮрченком – С. Таранущенком – В. Завадою теорії перетворення українських клунь на каплиці і далі – на церкви [100; 264; 346, с. 24-25].

Як ми вже згадували у попередніх розділах, давні українці як і давні японці, належали до первинних землеробських народів, через це спосіб їх життя, світосприйняття, релігійний світогляд та обрядовість були досить таки близькими. Давньослов'янські дохристиянські вірування майже ідентичні синто: слов'яни, як і давні японці, вірили, що природа навкруги: гори, ріки, валуни, дерева та водограї – населені божествами, від приязні та доброзичливості яких напряду залежить добробут людей.

¹ Є відомості про побутування подібного шляху сакралізації комор в багатьох інших сільськогосподарських культурах світу, зокрема, «священні зерносховища» існують у народів Скандинавії, Закавказзя, Південно-Східної і Центральної Азії, Африки та ін. [100; 102; 254, с. 139; 371].

І божества полів та врожаю, звісно, грали в цій системі вірувань найперші ролі [208, с. 48-56; 311, с. 10]. Навіть ще й сьогодні в глухих селах українських Карпат знаходимо стародавні обряди, пов'язані з культом божеств родючості, що майже ідентичні японським [311, с. 16-17]. Ці обряди¹ особливо широко уживані в сільських традиціях народного православ'я, що підсвідомо зберігають відгомін ще праслов'янських дохристиянських вірувань та звичаїв [134, с. 53-68].

Отже, користуючись логікою японських реалій, можемо реконструювати на території України процес перетворення клуні на анімістичну кумирню наступним чином: місце проживання божества врожаю, так само як в Японії, ототожнювалося з зерносховищем, завдяки чому клуня ставала одночасно й місцем поклоніння, тому логічно, що її структура пізніше була запозичена для будови молелень. Як ми вказали в розділі 2, археологічні залишки таких молелень знаходять на території України ще починаючи з епохи Бронзи, відомі також і приклади поєднання господарських та сакральних функцій в спорудах давніх слов'ян, зокрема, нещодавні археологічні дослідження О.хПриходнюка виявили наявність у Пастирському городищі (VII-VIII ст.) сакральних споруд («довгих будинків»), що мали спеціальні приміщення для зберігання зерна [213]. Підтвердження цього знаходимо і у В.Завади в його записках про давні звичаї поліщуків: «Саме з коморою пов'язана у них більшість найважливіших обрядів та ритуалів дохристиянського походження, причому ця особлива культова місця зазначеної споруди має універсальний характер і виявляється у більшості народів світу.» [93, с. 33]. Після приходу християнства, анімістичні кумирні почали освячувати [100]. Недарма, як вірно вказує Л. Дінцес [83], придорожні, цвинтарні, лісові та інші відкриті каплиці з наметовою сінню на чотирьох стовпчиках, беруть свою форму безпосередньо від структури слов'янських капищ.

¹ Такі, наприклад, як обряди пов'язані з Масляницею, Трійцею і Зеленими Святами, пасхальними писанками та багато інших [134, с. 51-76; 208, с. 48-56 та ін.]

У варіанті клунь і комор бачимо по суті ту саму символічну структуру наметової сіні (капища) [83], лише замкнену периметром стін. Відомо, що згодом деякі з таких похідних від клунь «закритих» каплиць перетворювали в церкви шляхом прибудови зі сходу та заходу менших за площею вхідної та вівтарної частин [100]. Стара каплиця в такому випадку починала виконувати роль нави нової церкви [100] (рис. 3.17 а). Мали місце також і випадки поєднання кількох каплиць в одну церкву [100]. Чимало церков, сформованих подібним чином (звісно більш молодих) було досліджено на території Полісся В. Завадою [100].

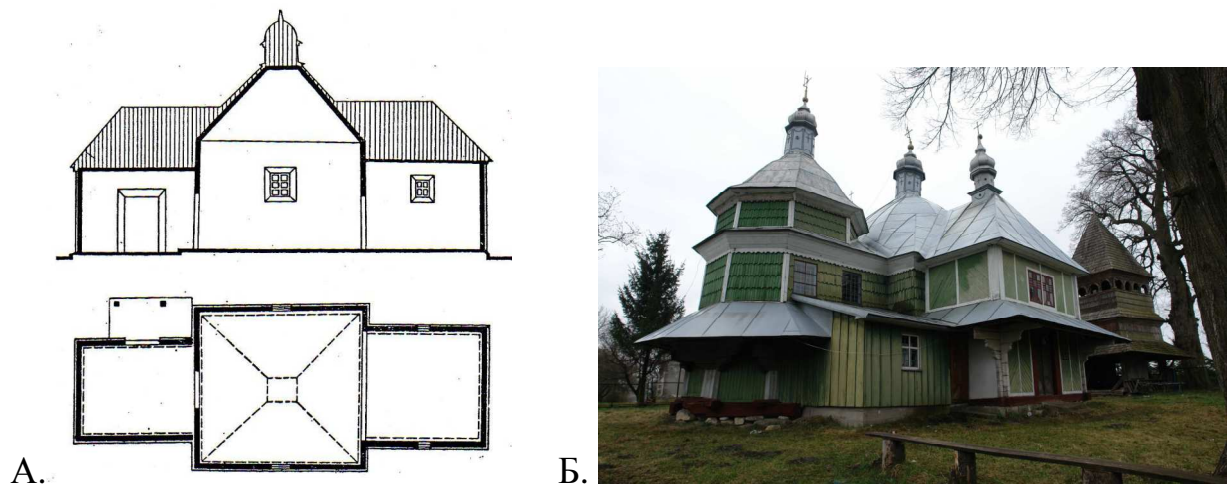

Рис. 3.17 Церви, що виникли шляхом перебудови і поєднання каплиць.

А – Церква-каплиця з села Дроздинь, Рівненщина (за В. Завадою);

Б – Церква Косьми і Даміана з села Махнівці, Львівщина

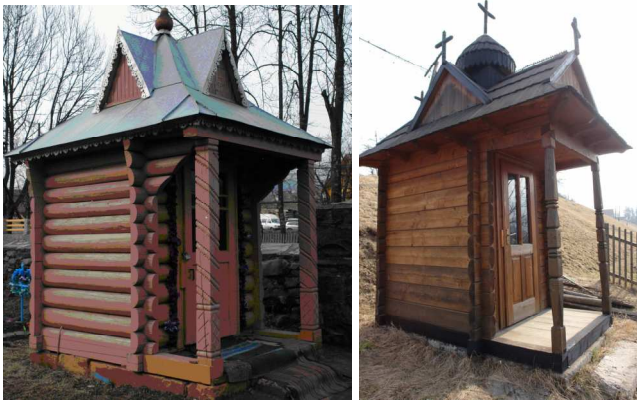

Відомі також випадки, коли стара каплиця ставала вівтарною частиною нової церкви, як це можемо спостерігати на прикладі обстеженої нами церкви св. Косми і Даміана з села Махнівці Львівської області (рис. 3.17 б, каплицю було перенесено з лісу і перетворено на церкву наприкінці XVII ст. [200, Т. 3, с. 137]).

З цього приводу нас зацікавили старовинні форми лісових і церковних каплиць, що, як виявили обстеження регіонів, і досі широко вживаються в дерев'яному будівництві не лише Поліського, а й інших регіонів України. Багаторічні натурні дослідження дозволили нам зібрати досить обширний матеріал про них. Загалом, нами було досліджено декілька десятків як

старовинних церковних каплиць, так і новітніх будов, що традиційно зберігають архаїчні форми. Результати цього дослідження підсумовано в табл. 3.7. З табл. 3.7 бачимо, що форма лісових, пришляхових, церковних і цвинтарних каплиць кожного регіону України, так само як і в японському варіанті, загалом збігається з формами клунь, притаманних цьому регіону. Зокрема, для Поліського регіону характерні центричні зрубні каплиці на основі квадратного або багатокутного плану з наметовим перекриттям. Яскравими прикладами цього можуть бути каплиця з села Дроздні Ковельського району Волинської області, цвинтарна церква-каплиця Іоана Предтечі з села Прилуцьке Луцького району Волинської області (початок ХХ ст.), каплиця з села Клесів Сарненського району Рівненської області (XVII-XVIII ст.) та ін. На території Карпат та Прикарпаття каплиці будують за іншим типом – це споруди з верандами, часто на палях, вони мають план наближений до квадрату і гребеневе (як правило – каркасне) чотирикатне перекриття, що однак досить близько за формою до намету. Як уже було вказано вище (див. табл. 3.5), саме така форма характерна для клунь цього регіону. Прикладами можуть слугувати каплиці біля Михайлівської церкви з села Ісаї Турківського району Львівської області, каплиця біля Дмитріївської церкви з села Татарів Яремчанського району Івано-Франківської області, лісова каплиця-кумирня на перевалі біля села Кривопілля Верховинського району Івано-Франківської області, каплиця з села Ялинкувате на Львівщині (Львів МНА), тощо. Особливо цікавою є група каплиць, характерна для північної частини Львівської області, що межує з Поліссям. Тут розповсюджені восьмикутні зрубні каплиці під зрубними наметовими завершеннями (майже до всіх із них прибудовано або вівтарну частину, або бабинець). Наприклад – цвинтарна Дмитріївська каплиця з села Добротвір Кам'яно-Бузького району.

Таблиця 3.7

Перевірка гіпотези сакралізації клунь на українському підґрунті

Превалююча конструкція клунь Карпат і Центральної України	Превалююча конструкція клунь Полісся та Північного Прикарпаття
	
Деякі з виявлених каплиць регіонів	Деякі з виявлених каплиць регіонів
 <p data-bbox="427 1088 671 1115">Село Ісаї, Львівщина</p>	 <p data-bbox="1038 1088 1331 1115">Село Клесів, Рівненщина</p>
 <p data-bbox="316 1536 469 1570">Село Татарів</p> <p data-bbox="619 1536 783 1570">Село Ворохта</p> <p data-bbox="432 1570 667 1592">Івано-Франківщина</p>	 <p data-bbox="1038 1491 1331 1518">Село Прилуцьке, Волинь</p>
 <p data-bbox="379 1968 719 1995">Село Ялинкувате, Львівщина</p>	 <p data-bbox="1002 1980 1369 2007">Добротвір, Північна Львівщина</p>

До цього ж типу без сумніву належала і похідна частина церкви Параскеви з Бузьку. Приклади таких каплиць знаходимо і серед знищених споруд Західної України [37, с. 403, 404, 451, 464].

У М. Драгана бачимо навіть і зображення каплиці з каркасним ярусним верхом [84, рис. 20] і квадратної каплиці, ймовірно з заломом [84, рис. 21] (рис. 3.18 а, б). Тут, вочевидь, спостерігаємо процеси «зворотних впливів» коли розвинена форма, характерна для церковного верху передається в архітектуру каплиць, зокрема подібні ж процеси спостерігаємо на Гуцульщині, де сьогодні широко будуються придорожні каплиці у формі мініатюрних гуцульських церков (рис. 3.18 в).

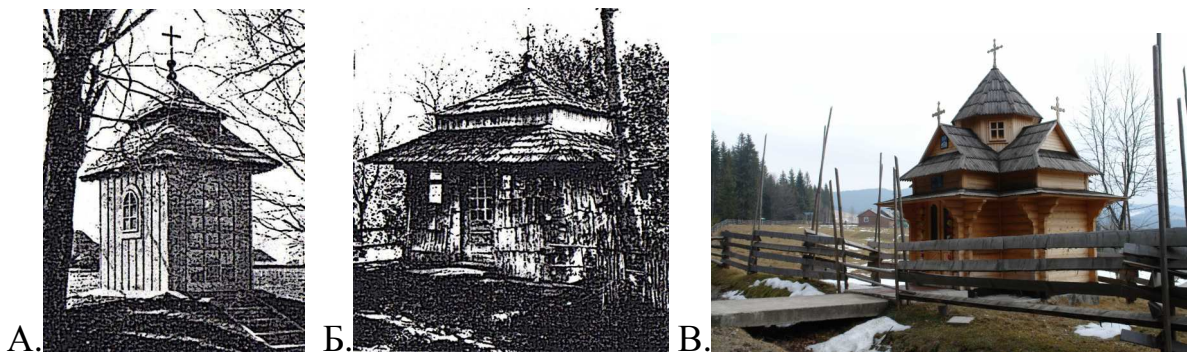

Рис. 3.18 Каплиці з «зворотними впливами» конструкції церков.
 А – с. Баличі Подорожні, Жидачівський повіт, Львівщина (за М. Драганом);
 Б – с. Орява, Сколевський повіт, Львівщина (за М. Драганом);
 В – На перевалі біля с. Кривопілля, Івано-Франківщина

Таким чином, з табл. 3.7 бачимо спорідненість форм українських клунь (комор) і каплиць, а також спостерігаємо різні стадії перетворення каплиць на церкви. Зауважимо, що всі відомі нам приклади такого перетворення стосуються лише центричних каплиць з наметовими верхами, наближеними до клунь поліського типу. Каплиці з верандами, наближені до клунь прикарпатського та центрально-східного типу як правило не розвиваються в церкви, ймовірно, через невідповідність гребеневого перекриття (на відміну від зрубного намету) притаманним українським церквам тенденціям вертикалізму, або ж ймовірно – ми не маємо інформації про такі перетворення.

Таким чином, спробу екстраполяції японського досвіду сакралізації споруд на українське підгрунття можна вважати правомірною. Завдяки цьому вдалося розв'язати давнє теоретичне протиріччя (див. підрозд. 1.1) і відновити логіку перетворення наметових клунь на каплиці і згодом на церкви з наметовими верхами через ланку анімістичних кумирень. Це надає перевагу науковому припущенню родинності українських дерев'яних церков до клунь поліського типу (табл. 3.8).

Тепер роздивимося роль житла у формуванні українських дерев'яних церков. Як ми пересвідчилися вище, базові похідні форми примітивного житла та зерносховища в Японії були гранично різними як за формою, так і конструктивно (порівняємо між собою житло «татеана» і зерносховище «такаюка», див рис. 2.2, 2.3).

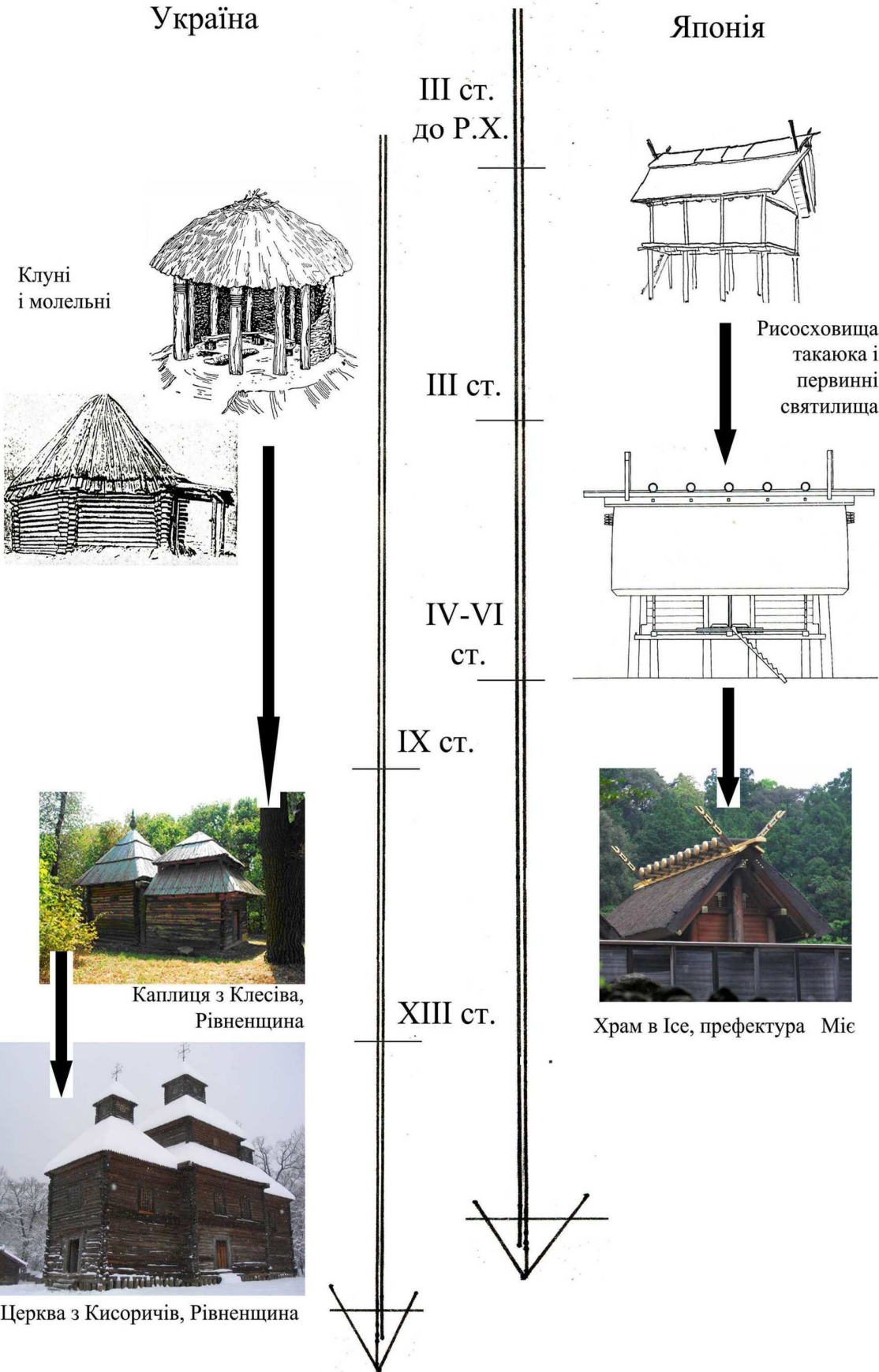
В той же час, на основі аналізу наявної інформації про первинні будівлі давніх слов'ян, що був проведений в попередньому розділі, в Україні констатуємо дещо іншу картину: тут спостерігаємо набагато більш різноманітний арсенал просторово-конструктивних вирішень, які одночасно застосовувалися як в житлових, так і в господарських спорудах. Тобто, різниця між формою та конструкцією первинних жител та клунь на території України не була настільки разючою (див. табл. 2.4, 3.5), подекуди зустрічаємо навіть випадки тимчасового використання клуні під житло [100]. Можливо, саме цим пояснюється непевність у визначенні першооснови українських дерев'яних церков. Адже автентична спорідненість українського житла та клуні кінець кінцем взагалі зводить всі типи споруд нашого народного будівництва до спільного кореня. Проте, ми все ж схильні розділяти значення житла і клуні, навіть якщо вони мають схожу форму, як то бачимо на прикладі карпатських восьмикутних колиб з наметовим перекриттям і поліських клунь. Адже, у першому випадку ідея житла підкреслена центральним вогнищем з отвором в даху над ним, призначеним для виходу диму [170], у другому – вогнища і відповідно, отвору, немає [100].

100
Таблиця 3.8

Реконструкція логіки сакралізації зерносховищ

Україна

Японія

Це істотно впливає на конструкцію перекриття і обумовлює різну логіку перетворення подібних споруд на храми. Таким чином, очікуємо, що конструкція наметового перекриття храмів похідних від колиби і клуні буде різною: або ж із конструктивними рудиментами центрального вихідного отвору для диму, або ж без нього. На жаль, у випадку українських дерев'яних церков неможливо скористатися цим шляхом виявлення генези, бо наметові верхівки, як правило, продовжені тут світловими ліхтарями, що могли з'явитися, як самостійно (через функціональні потреби), так і на місці колишнього димового отвору.

В Японії справа визначення генези храмів є простішою через явну не лише конструктивну, але й зовнішню різницю первинних жител та зерносховищ, що виключає можливість різночитань у визначенні прототипу храму синто, і виводить його генезу від зерносховища. Тим не менше, і в Японії все не так однозначно, як здавалося б. Адже, як ми вже згадували вище, останнім часом до загальноживаної точки зору про походження первинних типів святилищ синто з зерносховищ, долучаються матеріали нових досліджень, що свідчать про наявність деякого впливу архітектури народного житла на формування типології храмів синто, хоча й в пізніші часи та лише в певних регіонах [408]. Схожий процес бачимо і в Україні: адже існування українських дерев'яних церков, чиїм предком є хата, не може підлягати сумніву: деякі з них були детально зафіксовані в кроках М. Драгана [84. рис. 81-84, 132-128], а деякі подібні церкви, такі наприклад, як обстежені нами Богоявленська церква XVIII ст. з села Ракова, Успенська церква XVII ст. з села Меденичі, Покровська церква XVII ст. з села Попелі, Іллінська церква XVII ст. з села Монастир Лішнянський та ін. (всі з Дрогобицького району Львівської області) дожили і до сьогодні (рис. 3.19 а-г). Більшість з них має тризрубний традиційний український план з ширшим нефом, але всі вони автентично були перекриті кроквяними дахами [200, с. 127-129; 312, с. 18-19, 28-29].

Рис. 3.19 Слов'янські сакральні споруди з хатньою генезею
 А-Г – Церкви «хатнього типу»
 (А – Богоявленська церква. з с. Ракова; Б – Покровська церква з с. Попелі; В – Іллінська церква з с. Монастир Лішнянський; Г – Успенська церква з с. Меденичі)
 Д – Так звані «домовини» і «срубці»: надгробки-символи «жител для померлих» з підвищеним накатним перекриттям (за О. Ополовниковим та М. Красовським)

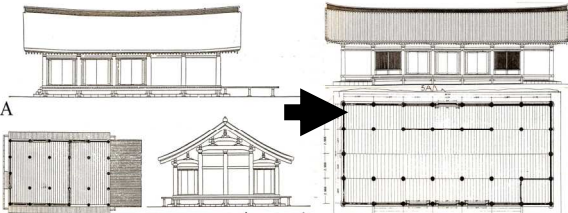

Резони перетворення хати на церкву попередники пояснювали тим, що спочатку мешканці сіл збиралися на богослужіння у великій хаті, яка зрештою почала трансформуватися згідно нових потреб [84, с. 40]. Таким чином, вважалося, що процеси перетворення хат на церкви почалися вже після приходу християнства.

Ця модель кореспондується з японським варіантом впливу житла на культову архітектуру шляхом пристосування буддійськими монастирями отриманих у дар жител. Проте, як ми пересвідчилися на японському прикладі, можливі і інші варіанти сакралізації жител. Адже з досвіду археології та досліджень релігієзнавців, етнографів та культурологів, нам відомо, що житло завжди мало для давніх слов'ян сакральне значення [14, 161]. Зокрема, можна спрогнозувати шлях перетворення жител на святилища через традиції поховальних культів, коли форма житла імітувалася в похованнях і надгробках як алегорія «житла для померлих» (таблиця 3.9). З археології та етнографічних відомостей зрозуміло, що подібні традиції були загалом характерними для всього слов'янського регіону, зокрема, вони були зафіксовані С. Березанскою в похованнях зрубних культур [22, с. 33-46], в курганних культурах України (тут зруб, що імітував житло, встановлювалася в середині кургану) [162, с. 71-73]. В. Завада знаходив подібні ж встановлені над могилами домовини під час дослідження цвинтарів глухих поліських селищ [93, с. 23-25]. Притаманні вони і слов'янам російської Півночі (рис. 3.14 д, ж), де, так само як і на Поліссі, мали вигляд прямокутних рублених або дощатих будиночків з віконцем у західній торцевій стіні¹, перекритих двоскатною покрівлею чи підвищеним накатом [83; 194, с. 215-222]. Не можемо заперечувати і існування третього, виявленого на японській моделі, варіанту передачі традицій житлової архітектури в сакральну, що спровокований екстремальними регіональними умовами розвитку.

¹ Це віконечко призначалося для того, аби душа померлого, що живе в домовині, могла вільно спілкуватися з живими родичами та приймати дари у вигляді їжі [194, с. 215-217].

Таблиця 3.9

Реконструкція логіки процесу сакралізації житла

Україна	Японія
Анімістична модель формування	
 <p data-bbox="244 584 805 651">Логіка формування святилищ з жител через сенсуальну ланку «житло померлого»</p>	 <p data-bbox="866 611 1453 678">Логіка формування святилищ за рахунок переносу поняття житла на «житло божества»</p>
Монотеїстична модель формування	
 <p data-bbox="244 976 805 1066">Християнська модель сакралізації через перенос на житло поняття «місця церковних зібрань»</p>	 <p data-bbox="866 976 1453 1066">Буддійська модель сакралізації через традиції дарування жител під храм з подальшою їх перебудовою</p>
Регіональна модель формування (спорідненість хат і храмів часто лише поверхова)	
  <p data-bbox="272 1794 778 1883">Схожість жител і храмів через однакові екстремальні кліматично-рельєфні чи сейсмічні умови</p>	 <p data-bbox="858 1809 1460 1899">Схожість жител і храмів через однакові екстремальні кліматично-рельєфні чи сейсмічні умови</p>

Він чинний для ізольованих гірських регіонів Карпат. Тут, однак, мова йде не про взаємовплив архітектурних традицій житла і культових споруд, а про паралельність процесів їх формування в екстремальних умовах, коли практичні вимоги диктують необхідну для виживання конкретну форму споруд (див. табл. 3.9). Судячи з відсоткового відношення українських хатніх і верхових церков (його за нашими дослідженнями [312], можна окреслити як 10% і 90% відповідно), хатня генеза храмів має в Україні, як і в Японії, досить обмежені масштаби.

Основні висновки до розділу наведено в табл. 3.10 та викладено в роботах [314, 315, 320, 323, 324, 326, 327, 331].

Висновки

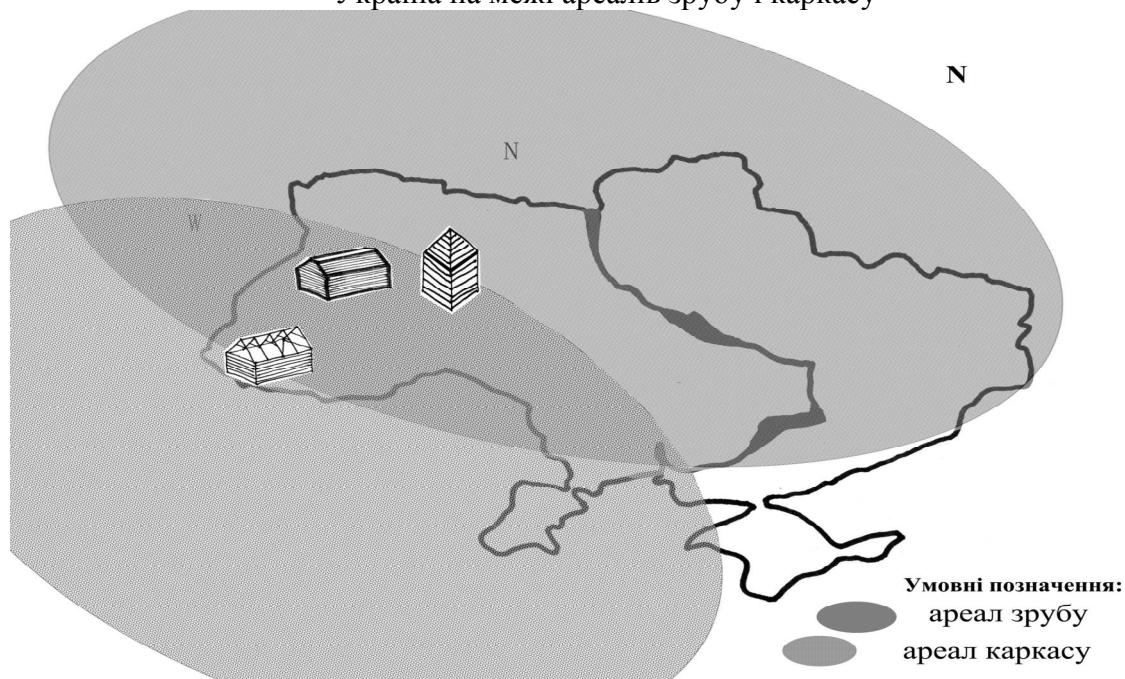
1. Основною закономірністю розвитку зрубною і каркасною систем дерев'яного будівництва в світі є те, що всюди від початку з'являлися обидві конструктивні системи, надалі перевагу отримувала та, що краще відповідала місцевим умовам. Витіснена система продовжувала рудиментарне існування в будівлях допоміжного призначення. Домінування зрубу чи каркасу в кожному конкретному регіоні регулювалося наступними кліматично-сейсмологічними умовами: на користь каркасу – вологий теплий клімат, сейсмічна активність, наявність сильних вітрів чи інших чинників вібрацій; на користь зрубу – сухий холодний клімат, відсутність землетрусів, вітрів чи інших джерел вібрацій.

2. Розповсюдження зрубних та каркасних систем на карті Євразії підпорядковується чіткій системі географічних координат з розподіленням за напрямками північ – південь (температурний критерій) та захід – схід (вібраційний критерій). Землі на межі ареалів різним чином поєднують в собі обидва конструктивні типи. Ареалам зрубною та каркасною систем дерев'яного будівництва супутні ареали кроквяних і зрубних перекриттів.

Таблиця 3.10

Витоки і передумови формування української дерев'яної церкви

Загальні тенденції розвитку конструктивних систем:
Україна на межі ареалів зрубу і каркасу

Основні похідні просторово-конструктивні форми народного будівництва і процеси сакралізації об'єктів дерев'яного зодчества в Україні

Модель сакралізації клунь		
<p>Зрубний намет</p> <p>Клуня, кумирня</p>	<p>Клуня → Кумирня – каплиця → Церква</p>	<p>≈ 90 %</p>
Модель сакралізації жител		
<p>Зрубний накат</p> <p>Житло, домовина</p>	<p>Поховання</p> <p>Житло → Церква</p>	<p>≈ 10 %</p>

3. Україна розташована в зоні межування ареалів зрубу і каркасу. Це обумовлено її географічним положенням на межі Сходу і Заходу, Півночі і Півдня. Змішування конструктивних систем тут виявляється як в паралельному існуванні споруд обох типів, так і в поєднанні двох систем в різних частинах однієї споруди. Одночасно, частина українських територій знаходиться у зоні переходу кроквяних перекриттів у зрубні. Нетипові умови розвитку українського дерев'яного будівництва відповідно провокують нетипові формотворчі і конструктивні рішення.

4. Розташування території України на географічній межі впливів різних культур та будівельних традицій обумовлює незвично широку варіативність первинних зрубних, каркасних та змішаних конструкцій дерев'яного будівництва, а також просторово-конструктивних типів перекриттів. В північній Україні очевидний пріоритет зрубних перекриттів різного типу. Базовими є дві форми: загалом характерний для слов'янських архаїчних жител і поховань плаский або підвищений зрубний накат та характерний для центричних клунь і дохристиянських наметових кумирень Північно-Східної України зрубний намет, що зберігає найбільш архаїчні (неолітичні) просторово-конструктивні форми і може бути пов'язаним з традиціями аналогічних будов Алтаю, Середньої Азії і Паміру. Аналіз археологічних залишків і архаїчних народних споруд України не дає матеріалу для прямих аналогій з розвинутими просторово-конструктивними формами верхів українських дерев'яних церков. Проте зрубний намет може вважатися похідною формою залому. Зрубна конструкція підвищеного накату прогнозується як похідна форма для безверхих («дахових») українських церков.

5. Базові форми первинних сакральних будівель культур сільськогосподарського типу генетично пов'язані з формою зерносховищ. Логіка подібного зв'язку впливає з основної для сільськогосподарських культур ідеї сакралізації зерносховища як місця поклоніння божествам полів

та врожаїв. В якості допоміжного шляху розвитку виступає родинність певних типів культових будівель до житла. В цьому випадку логіка сакралізації може йти або шляхом переносу ідеї житла на поховання як «житло померлого»; або шляхом прямого переносу ідеї житла правителя (верховного жерця) на святилище як «житло бога»; або ж, після розповсюдження ідей монотеїзму, бути спровокованою фактами перебудови жител під культові споруди. Загалом вплив житла на архітектуру культових споруд сільськогосподарських культур є обмеженим, провідним об'єктом сакралізації залишається зерносховище.

6. В результаті екстраполяції на українське підгрунтя загальносвітової логіки сакралізації первинних споруд культур сільськогосподарського типу, висвітлена логіка перетворення наметової центричної клуні північноукраїнського (поліського) типу на дерев'яну церкву із зрубними верхами через проміжну ланку анімістичних кумирень і їх пізнішою трансформацією в каплиці. Логіка трансформації клунь на кумирні полягає в їх ототожненні з місцем перебування духів полів. Правомірність висновку підтверджується аналогіями ужиткових просторово-конструктивних форм каплиць та клунь в межах кожного конкретного регіону України. Це свідчить про наявність стійкого генетичного і сенсуального зв'язку цих будівель.

7. Одночасно, архітектура українських дерев'яних церков генетично пов'язана з житловим будівництвом регіону. Логіка сакралізації кореспондується із загальносвітовою: спостерігаємо дохристиянські ідеї обожнення форми житла через поховальні традиції устрою «будинку померлих» і християнський шлях сакралізації хати як місця зібрань прочан. Хатня генеза має обмежені масштаби і чинна лише для українських безверхих церков з підвищеним зрубним перекриттям накатного типу.

8. Висвітлені шляхи сакралізації підтверджують глибинний зв'язок архітектури української дерев'яної церкви з дохристиянським будівництвом регіону.

РОЗДІЛ 4

УКРАЇНСЬКА ДЕРЕВ'ЯНА ЦЕРКВА: АРХІТЕКТУРНО-ГЕНЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ

4.1. Основні архітектурно-генетичні характеристики української дерев'яної церкви

4.1.1. Просторово-конструктивна форма української дерев'яної церкви: архітектурні прототипи, час і шлях формування. Досвід вивчення світових методик дослідження дерев'яних пам'яток довів необхідність класифікації українських дерев'яних церков за принципово іншими ознаками. В українській теорії архітектури ще з початку ХХ сторіччя і по наш час прийнята класифікація дерев'яних церков згідно характеристик їх планів (плани: хатнього типу, український тридільний та хрестовий [84, с. 39-69), кількості верхів (один, два, три і п'ять, у виключних випадках – дев'ять верхів [84, с. 70-108]) та різних комбінацій форми планів і кількості верхів, що складає доволі велику кількість варіацій, а коли додаємо до цього ще геометричні характеристики складових частин плану та верхів (квадратні, восьмикутні кліті, тощо), то отримуємо і зовсім розгалужену комбінаторику [84, рис. 237, 268, 269; 177. с. 216-236], яка однак розподіляє церкви більше за їх зовнішніми, ніж за принциповими характеристиками.

Це, кінець кінцем, не створює можливості для якихось чітких висновків щодо генези церков, а скоріше приховує відповідь на це питання, яка тим не менше, на нашу думку, зашифрована в її архітектурі і, за умови іншої класифікації, заснованої на принципових архітектурно-генетичних характеристиках українських дерев'яних церков (таких, наприклад, як базова просторова конструкція верхів, або ж пов'язана з внутрішнім простором композиційна структура), могла б бути виявлена. Деякі перспективні шляхи підходу до цього питання вказані в роботах В. Завади, де на прикладі

сакрального будівництва Полісся вказується важливість досліджень внутрішнього простору українських дерев'яних церков для виявлення їх генетичних зв'язків [91]. На жаль, дослідження цієї теми В. Завадою не перевищило рамок однієї статті.

Між тим, в Японії, як ми вже пересвідчилися на прикладах класифікації святилищ синто, викладених в підрозділі 3.1, класифікація сакральних споруд за типами йде не від їх форми або планування, а саме: за основну ознаку типології беруть саме просторово-конструктивну форму храму в тісному зв'язку з особливостями внутрішнього простору. Спосіб організації внутрішнього простору в тектонічній споруді (якою власне і є японські храми, а також – українська дерев'яна церква) безпосередньо впливає з її просторово-конструктивних характеристик. У випадку Японії, ці ознаки (в першу чергу типи покрівель та способи конструювання поєднань каркасу, такі як форма кронштейнів капітелей, устрій з'єднань стовпів та балок, закріплення стовпів у базах, тощо) лягають в основу не лише типологічного розподілення, але навіть і визначення стилістичних ознак споруд, формуючи поняття таких базових японських стилів сакральною архітектури як ва-йо, дайбуцу-йо, дзенсю-йо та сеттю-йо [316, с. 111-128].

Відповідним цій ідеї виявився і принцип класифікації норвезьких дерев'яних церков. Вихованому на українському теоретичному підґрунті фахівцю одразу впадає в око різниця планів норвезьких церков, що вельми нагадує український випадок: чітко можна виділити групу церков з тридільними планами (ширша нава, та дві перспективно зменшені частини, що формують глибинний олтар) з однією декоративною баштою на двоскатному даху над навою, або без башти. Башта не має зв'язку з інтер'єром споруди. Другу групу складають хрестові в плані церкви з центральною баштою. Але норвезькі фахівці класифікують церкви кардинально іншим чином, а саме, за конструкцією нави, яка в даному випадку є чинником особливостей внутрішнього простору церков [364].

Церкви розподіляють на дві основні просторово-конструктивні групи за ознакою «одинарної» або «подвійної» конструкції нави [364]. Якщо церква має наву з подвійною периметральною конструкцією, тобто прямокутник основних несучих стовпів оточений периметром нижчих допоміжних стовпів (таким чином конструкція церкви формує центрично-підвищений внутрішній простір), її відносять до групи церков з «подвійною навою» [364]. До цієї групи відносять церкви в селах Урнес, Боргунд, Копангер, Гол, Хоппестад (тридільні, рис. 4.1 а), Лом, Рінгебу (близькі до хрестових, рис. 4.1 б) та ін. Якщо ж конструкція нави церкви складає лише один периметр стовпів (тобто стовпи лише формують каркас стін) – її відносять до групи церков з «одинарною навою» [364]. Таким чином, сюди попадає більша частина хрестових церков і певна кількість церков з тридільним планом, такі наприклад, як церкви в селах Ундредаль або Рейнлі (тридільний план, рис. 4.1 в), Увдал, або Хоре (хрестовий план, рис. 4.1 г) [389, с. 49-51, 59-60]. Деякі з них мають центральний стовп, що підтримує конструкцію даху. Форма плану та наявність або відсутність галерей, веранд та башт при цьому не враховується. Подібна типологія йде дещо у розріз із звичним для нас способом мислення, але вочевидь є більш ефективною, бо розрізняє церкви не за зовнішніми (часто – поверховими) ознаками форм, а за базовими ознаками просторової конструкції та способами організації внутрішнього простору (рис 4.1 д). В цій типології виявлено більш значущі характеристики церков, аніж просте розподілення на групи за кількістю верхів чи формою плану. Це надає набагато більше можливостей для виявлення генези дерев'яних споруд, оскільки, як свідчить японський досвід досліджень, дерев'яні будівлі принципово відмінної просторово-конструктивної форми, більш ніж ймовірно, мають різну генезу [406, с. 14-23].

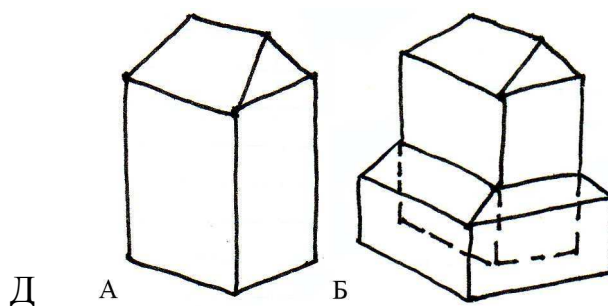

Рис. 4.1 Типологія норвезьких дерев'яних церков за їх просторово-конструктивними ознаками
 А-Б – Церкви «з подвійною навою»: з с. Боргунд (XII ст.), з с. Лом (XIII ст.);
 В-Г – Церкви з «одинарною навою»: з с. Рейнлі (XIII ст.), з с. Увдал (XII ст.);
 Д – Базові просторово-конструктивні схеми норвезьких церков: з «одинарною навою», з
 «подвійною навою»

Варті уваги також способи дослідження генези і типологізації зрубно-вінчастих конструкцій перекриттів-гвіргвіні, основного формотворчого елементу грузинського народного житла дарбазі¹, застосовані дослідником Л.хСумбадзе, який неодноразово наголошував на пріоритетності аналізу просторово-конструктивної форми для виявлення генези дерев'яних будівель [254, с. 111]. Л. Сумбадзе принципово розділив просторові конструкції перекриттів народних жител дарбазі на три основні типи. Два з них: гвіргвіні іберійського (картлійського) типу, що вкриває собою лише центральну частину приміщення і спирається на декілька стовпів, та безстовпний гвіргвіні месхетського типу, що вкриває собою все приміщення і спирається на його стіни, є центрично-вінчастими наметовими конструкціями, вони застосовуються для перекриття центрального приміщення будинку. Ще один вид перекриття є характерним для зимового помешкання ода та хліву боселі, він має повздовжно-вінчасту конструкцію і допоміжне призначення [254, с.16-25, 77-78] (рис. 4.2 а). Для всіх трьох просторово-конструктивних типів перекриттів прогнозовано самостійну генезу і шлях формування. Зокрема, на основі розбіжностей у просторовій конструкції гвіргвіні іберійського і месхетського типів, та спираючись на археологічні дослідження, Л. Сумбадзе вивів їх генезу від різних прототипів: від пласкої земляної покрівлі з центральним димарем і вогнищем під ним для іберійського типу (рис. 4.2 б-в) і від описаного Вітрувієм [257] в якості «колхідського житла» зрубно-вінчастого намету для месхетського типу [254, с. 192, 311, 319] (рис. 4.2 г-д).

Щодо українських церков, то тут в першу чергу треба зосередитися на питанні характеру внутрішнього простору, який в українських церквах завжди тяжіє до відкритого на всю висоту вертикального розвитку.

¹ Дарбазі – грузинський термін для характерного для Закавказького і частково Середне-азійського регіону типу заглибленого в скелі гірського народного житла із гвіргвіні – зрубно-вінчастим наметовим перекриттям центрального приміщення. Зверху гвіргвіні має так зване ердо – отвір для проникнення світла і виходу диму від розташованого в центрі залу вогнища [80; 160; 254].

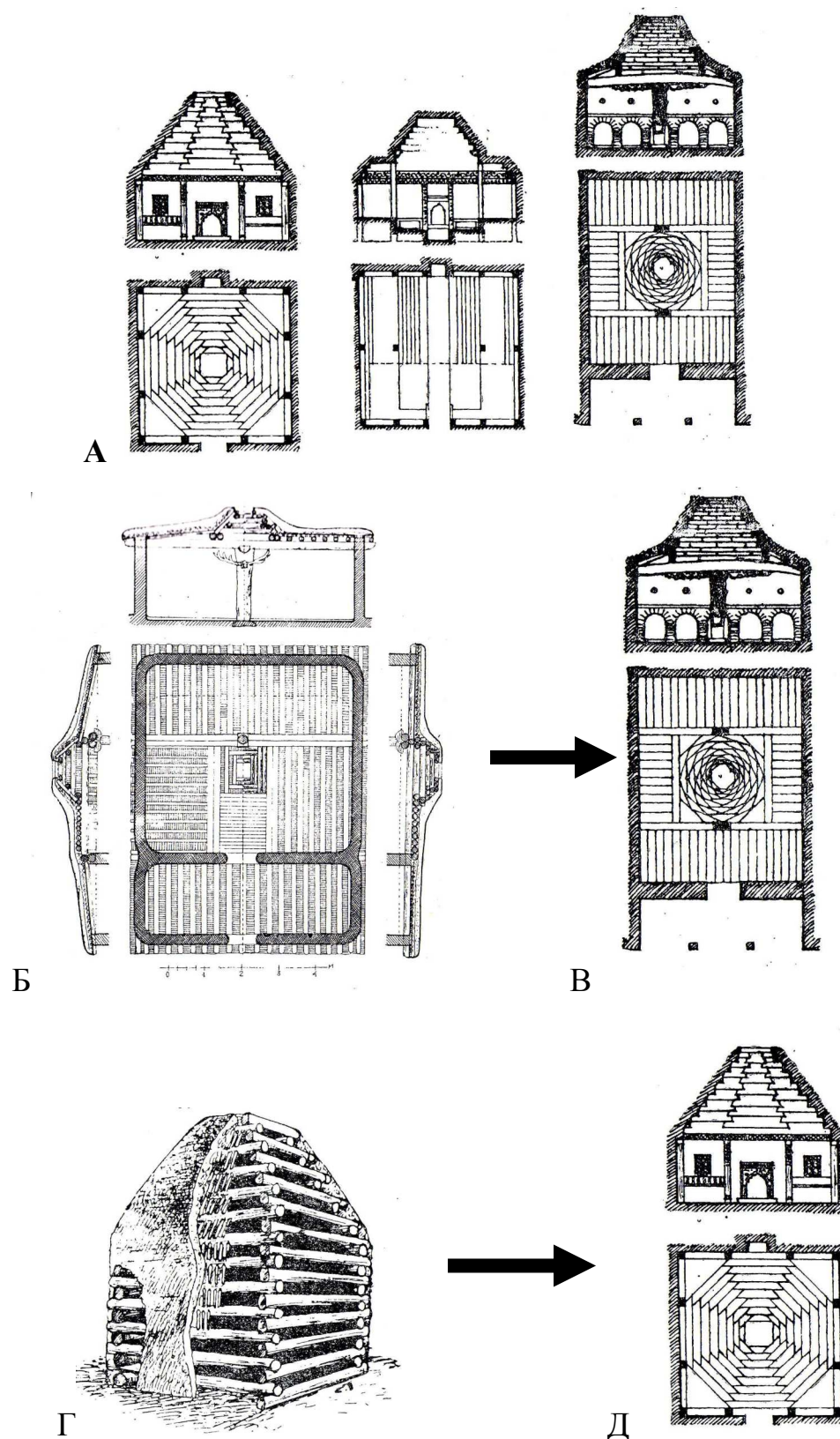

Рис. 4.2 Типологія і прототипи грузинських народних перекриттів за просторово-конструктивною ознакою (за Л. Сумбадзе)

А – Три базові форми перекриттів: гвіргвіні месхетського типу, перекриття ода, гвіргвіні іберійського (картлійського) типу

Б-В – генеза гвіргвіні іберійського типу (з напівземлянкових жител Куро-Аракської культури – поч. III тис. д.н.е.)

Г-Д – генеза гвіргвіні месхетського типу (з описаного Вітрувієм «колхідського» будинку»)

З цього приводу доцільно звернутися до характеристик просторової конструкції, «відповідної» за розвиток внутрішнього простору вгору, а саме, до верха української церкви, що ми його звикли позиціонувати як унікальний елемент «залом». В принципі це твердження не далеко від дійсності – «залом» і справді є самостійною зрубною конструкцією, що вочевидь виникла на українських територіях і не властива сакральному дерев'яному будівництву інших країн. Втім, при більш детальному аналізі виявляємо, що далеко не всі українські церкви базуються на конструкції «залом», а також далеко не всі конструкції, що ми звикли називати «заломом», є конструктивним «заломом» насправді.

Ми виявили п'ять базових просторово-конструктивних елементів вирішення підвищеного, відкритого в інтер'єрі верха української дерев'яної церкви, і далеко не всі вони мають в своїй основі знаменитий «залом»:

1. Зрубний (склепінчастий чи коробчастий) підвищений накат. Самостійно зустрічається у досить малочисленій групі церков, що на сьогодні локалізуються в Дрогобицькому і Старосамбірському районах Львівщини (Покровська церква XVII ст. з с. Попелі, Богоявленська церква XVIII ст. з с. Ракова та ін.). Вочевидь, що ще сторіччя тому таких церков було набагато більше [312, с. 18-19] (табл. 4.1).

2. Наметовий зруб. Самостійно зустрічається лише зрідка, наприклад, у церкві з с. Гладишівка на Волині [346, с. 40]. Архаїчний елемент, істотний для Полісся та Київщини. Вочевидь, раніше його самостійне використання було широко розповсюдженим [312, с. 248-249] (табл. 4.2).

3. Простий зрубний залом. Тут бачимо розпадання на два підтипи: один на основі квадратного (наприклад, Богоявленська церква XVII ст. з с. Кугаїв Львівської області [312, с. 96-97]), інший – на основі центричного багатокутного (восьмикутного, шестикутного) зрубів (як то Михайлівська церква XVIII ст. з с. Зіньків Хмельницької області [312, с. 298-299]). Цей елемент є широкоживаним принаймні з XVI ст. (табл. 4.3).

Таблиця 4.2

Генеза, ареали розповсюдження і приклади застосування просторово-конструктивного типу верху 2 (зрубного намету)

<p>Ареали розповсюдження</p>	<p>Просторово-конструктивний тип 2 (зрубний намет)</p>	
	<p>Прототипи Клуни – кумирні – каплиці</p>	
<p>Застосування: Українські церкви</p>		
<p>с. Гішин, Волинь</p>	<p>с. Жубровичі, Житомирщина</p>	<p>с. Стара Сіль, Львівщина</p>
<p>Російські дерев'яні церкви</p>		
<p>с. Варзуга, Мурманська область</p>	<p>м. Кемь, Карелія</p>	

Таблиця 4.3

Генеза, ареали розповсюдження і приклади застосування просторово-конструктивного типу верху 3 (залому)

<p>Ареали розповсюдження</p>	<p>Просторово-конструктивний тип 3 (залом)</p>
	<p>Походження Утворення із зрубного намету шляхом надбудови верхівки</p>
<p>Застосування: Українські церкви</p> <div style="display: flex; justify-content: space-around;"> <div data-bbox="244 1339 627 1594"> <p>с. Дорогинка, Київщина</p> </div> <div data-bbox="643 1339 1026 1594"> <p>с. Кугаїв, Львівщина</p> </div> <div data-bbox="1042 1339 1441 1594"> <p>с. Зарубинці, Черкащина</p> </div> </div> <p>Дерев'яні церкви в Росії</p> <div style="display: flex; justify-content: space-around;"> <div data-bbox="244 1697 547 2011"> <p>с. Черкасово, Ярославська область</p> </div> <div data-bbox="691 1720 1441 2011"> <p>с. Холм, Костромська область</p> </div> </div>	

4. Просторова конструкція на основі переходу квадратного зрубу в восьмикутній верх без залому (наприклад, гуцульська церква Різдва Богородиці з м. Ворохта на Івано-Франківщині, XVII ст. [312, с. 180-181]). Цей елемент здебільшого властивий гуцульській, бойківській та галицькій школам народного будівництва, втім зустрічається майже по всій території України [312] (табл. 4.4).

5. Складний зрубний залом, утворений на переході квадратного зрубу у восьмикутний верх. Має широкі варіації, розповсюджений по всій території України, втім, концентрація цього елемента припадає на територію центральної України – приблизно від Поділля до Дніпра [312, с. 286-347] (табл. 4.5).

Слід зазначити, що подібне визначення просторово-конструктивних елементів верху само по собі не є відкриттям, деякі з них зустрічаємо в працях попередніх дослідників (наприклад у П.Юрченко [346, с. 24-32]), однак згадуються вони там не як принципова ознака, за якою класифікують церкви, а скоріше в якості допоміжної інформації. Між тим, на нашу думку, на основі аналізу вищезгаданих п'яти базових просторово-конструктивних елементів устрою верхів можна досягти цікавих результатів: логічно припустити, що різні просторово-конструктивні вирішення, які однак застосовувалися для досягнення однієї мети – тобто організації вертикально розкритого внутрішнього простору, могли мати різну генезу. Аби довести та конкретизувати це припущення, проаналізуємо можливі шляхи походження кожного з елементів.

Перший базовий елемент здебільшого характерний для дахових церков. Він являє собою підкроквяну зрубну чи дощату конструкцію, що за своїми геометричними характеристиками наближена до коробчастого або циліндричного склепіння. За рахунок цього в інтер'єрі церкви створюється підвищений внутрішній простір.

Таблиця 4.4

Генеза, ареали розповсюдження і приклади застосування просторово-конструктивного типу верху 4 (восьмерика на четверику)

<p>Ареали розповсюдження</p>	<p>Просторово-конструктивний тип 4 (зрубний восьмерик на четверику)</p>
	<p>Прототипи</p> <p>Муроване будівництво Закавказзя з похідними від дерев'яних перекриттів народного житла або дерев'яні оборонні башти Київської Русі</p>

**Застосування:
Українські церкви**

с. Дрогобич, Львівщина

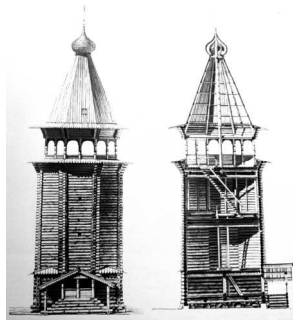

с. Ясіня, Закарпаття

с. Кулешів, Київщина (не збереглася)

Російські дерев'яні церкви

с. Кулига Дракованова Архангельська область

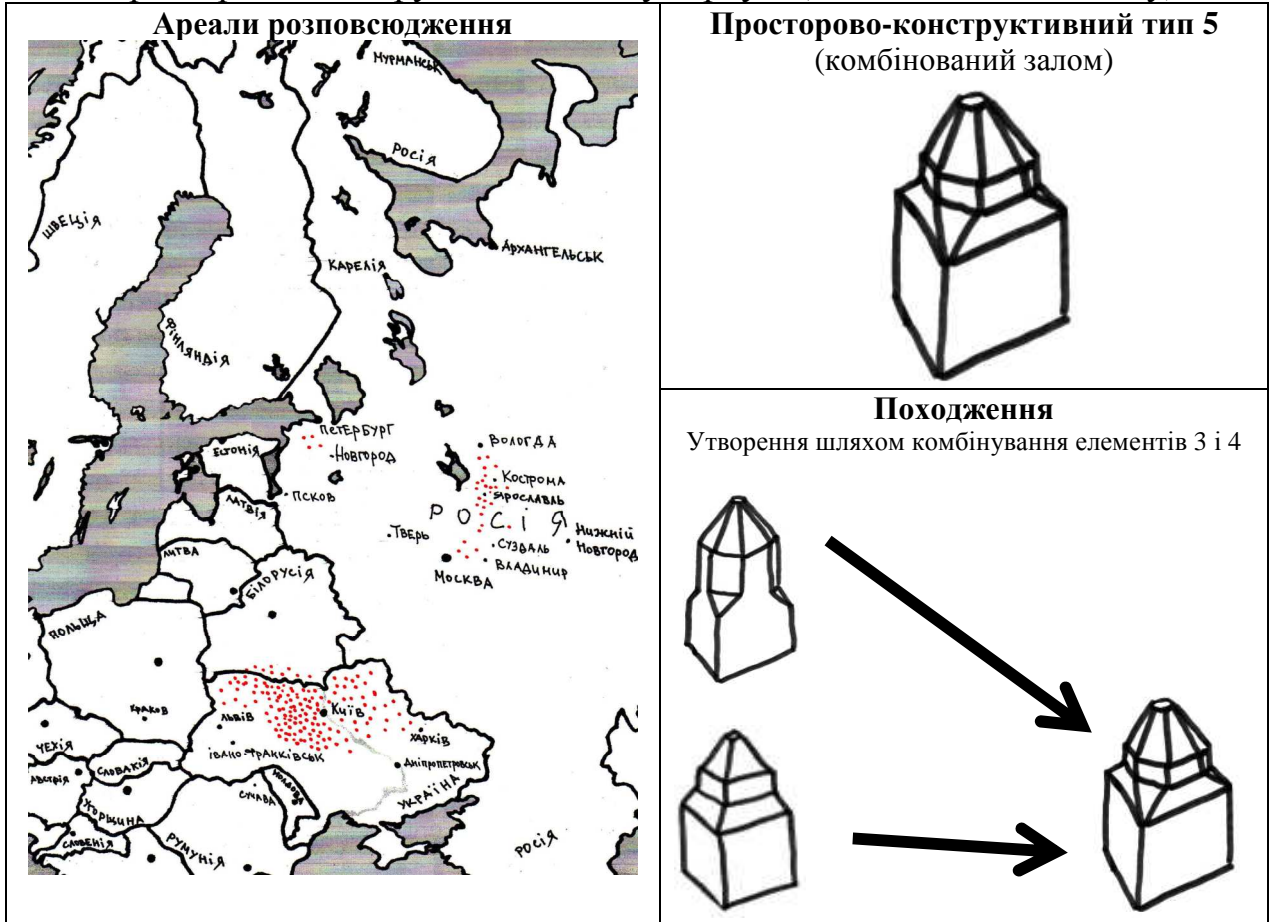
с. Кіжи, Карелія

с. Пильово, Тверська область

Таблиця 4.5

Генеза, ареали розповсюдження і приклади застосування просторово-конструктивного типу вершу 5 (комбінованого залому)

Застосування:
Українські церкви

с. Тучин, Рівненщина

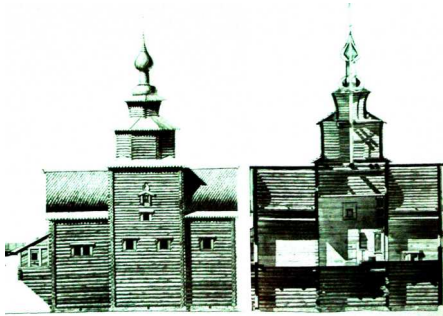

м. Могилів-Подільський, Вінничина

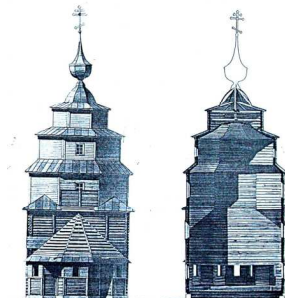

с. Сіявка, Чернігівщина

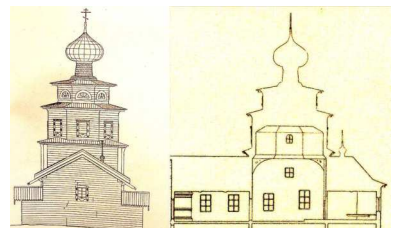
Дерев'яні церкви в Росії

с. Богослов, Ярославська область

с. Черкасово, Ярославська область

с. Шижнема, Перербузька область

Питання генези цієї конструкції є достатньо складним. За просторовою конфігурацією та конструкцію цей тип близький до рубленого двосхилого коробчастого чи склепінчастого «накату», що, як бачимо з підпункту 3.2, в українській народній традиції був ужитковим для льохів і обмеженої кількості архаїчних житлових споруд (див. рис. 3.8 в-г, 3.9 а-б). В архаїчних житлах також бачимо використання фронтона-сволокової повздовжньо-вінчастої конструкції, яку цілком можна вважати прогресивною формою підвищеного зрубного накату (рис. 4.3 а).

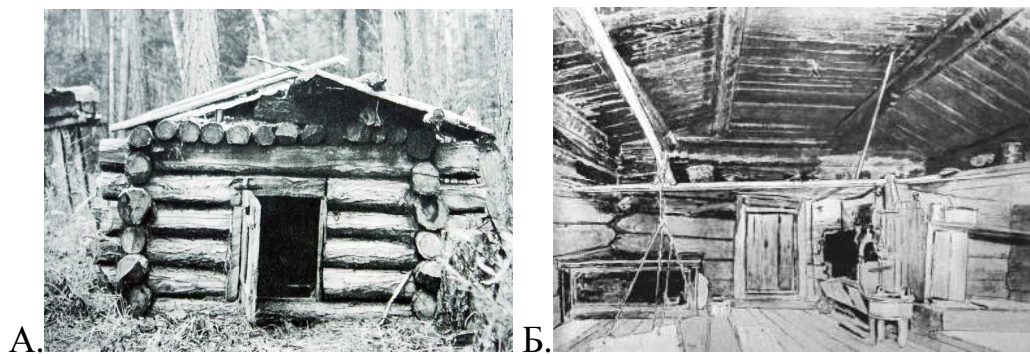

Рис. 4.3 Прототипи просторово-конструктивного типу 1. А – Хатина лісоруба, Карелія (за О. Ополовниковим);
Б – Хата Фількіна, с. Загор'є, Карелія (за С. Забелло та Р. Габе)

Подібні прийоми характерні для архаїчних жител українського і білоруського Полісся [263] та Росії [89, с. 36]. Проте, в переважній більшості випадків такі житла були перекриті під дахом пласкою стелею і не мали тенденції до підняття внутрішнього простору, що без сумніву пояснюється потребою зберегти тепло в оселі. Проте, С. Таранущенко усе ж таки згадує про випадки устрою піднятої накатної стелі і в поліських хатах, щоправда відмічає, що знає про них лише з переказів, і підкреслює, що походження таких хат для нього остаточно незрозуміло [263]. Зображення хат з такою стелею зустрічаємо в дослідженнях російської архітектури, зокрема С. Забелло приводить відповідне зображення карельської хати (рис. 4.3, б) [89, с. 36, рис. 77]. Згадується цей тип і у Л. Сумбадзе, де його виведено в якості перекриття зимового помешкання ода в складі народного грузинського житла дарбазі [254, с. 78-80] (див рис. 4.2 а).

Таким чином бачимо, що подібна конструкція є пов'язаною з житловою архітектурою. Ареал її застосування, вочевидь, розширився після розповсюдження християнства, коли окремі хати стали пристосовуватися під церкви, і для підвищення внутрішнього простору новоутвореної нави пласку хатню стелю перебудовували в трапецієвидну за допомогою підшиття під крокви дощок. Втім, ідея сакралізації простору над житлом за рахунок його підвищення шляхом устрою склепінчастого накату, має глибоке дохристиянське коріння: як ми вже вказували в підрозділі 3.3, воно пов'язано з устроєм «жител для померлих», так званих «домовин», які традиційно встановлювалися над похованнями слов'ян. Тобто – в даному випадку бачимо, що при появі подібних «хатніх» церков, християнські потреби підвищення сакрального простору нави були втілені в життя на основі прадідівських конструктивних методів, що мали відношення до дохристиянських культів, пов'язаних з сакралізацією житла та ідеєю «житла померлих».

Таким чином, можна вважати, що подібна конструкція є похідною з житлової архітектури. Тобто, цей конструктивний варіант перекриття відповідає ідеї генези української дерев'яної церкви з хати, яку на початку ХХ сторіччя висунув М. Драган [84, с. 39-51]. (Цієї ж точки зору згодом притримувалися і інші видатні фахівці, такі як наприклад В. Чепелик [302]). Проте, на нашу думку, цей варіант скоріше за все не призвів, як то припускав М. Драган, до подальшого формування зрубного церковного верха: як ми вже відмічали в пункті 1.1, в ланці перехідних форм, що їх М. Драган використовував в якості доказів для такого твердження [84, с. 72], не знаходимо єдиної церкви із зрубним верхом, а бачимо самі лише варіації вертикального розвитку кроквяного даху, характерні скоріш не для України, а для хатньої та церковної архітектури румунів і західних слов'ян (поляків, чехів, словенів). Тому й не дивно, що переважна більшість українських

церков такого типу локалізується на прикордонних з цими країнами територіях [312, с. 16-19] (див. табл. 4.1).

Дерев'яна сакральна архітектура вищеназваних сусідніх з українцями народів, не дивлячись на здавалося би, територіальну близькість, для наших вчених залишається маловідомою. Через нестачу відповідної інформації, що без сумніву обумовлена ще сепаратистською політикою радянського союзу, під час аналізу особливостей дерев'яних церков українських областей карпатського регіону, виникає багато неточностей. Зокрема, непевний характер має класифікації церков Закарпаття [159, с. 45-98]. Між тим, розвиток народної архітектури цього регіону не визначається кордонами конкретних країн, тим більше, що тут вони під час довгої історії неодноразово суттєво змінювалися. На нашу думку, набагато більш продуктивним є комплексний аналіз дерев'яного будівництва цього регіону з точки зору усвідомлення того, що тут, як визначалося в підрозділі 3.1, маємо справу з зоною змішування зрубної та каркасної систем дерев'яного будівництва: зрубна система, що наступає з північного сходу, зустрічається з каркасною, яка підходить з південного заходу (див. табл. 3.3). Таким чином, тут формуються химерні перехідні форми зрубно-каркасної архітектури, такі, наприклад, як польські костьоли, марамурешські баштові церкви, лемківські чи бойківські церкви, тощо, які поєднують в собі зрубні стіни, вбудовані каркасні дзвіниці та як правило – кроквяні перекриття. По мірі просування далі на північній схід (тобто – в глиб українських територій), доля каркасного будівництва поступово зменшуються і кінець кінцем сходять нанівець. Більш того – з сакральній архітектури частково витісняються також і кроквяні перекриття, які поступово замінюються характерними для України і Росії зрубними баштами різної конструкції (див. підрозд. 3.1). А ось в житловому народному будівництві крокви залишаються домінуючим способом організації дахів.

Виходячи з досліджень Д. Букстона [352, с. 189-325], який майже все життя присвятив вивченню та аналізу дерев'яних церков слов'янських (і особливо – західнослов'янських) регіонів, і спираючись на власний досвід дослідження дерев'яних церков Польщі та Румунії, приходимо до висновку, про ймовірність наявності в них хатнього предка. Розповсюджені тут плани церков, як правило, мають витягнуту з заходу на схід тридільну структуру, проте всі три елементи храму (нартекс, нава, вівтар) тут однакові по ширині (у більш пізніх пам'ятках звужується лише вівтарна частина [352, с. 191-218], рис. 4.4 а-б). Такий план вельми нагадує описану М. Драганом примітивну хату (див. рис. 1.1 а-б), від якої, як він вважав, розвинулися українські дерев'яні церкви [84, с. 39-51], і яка насправді є характерною не лише для українських земель, але й для всього карпатського регіону [352].

Проте, на відміну від українських церков із зрубними верхами над кожною частиною плану ¹, в дерев'яній культовій архітектурі західних слов'ян і румунів широкоживані кроквяні дахи, встановлені над циліндричними або коробчастими зрубними (чи дощатими) стелями. Такі, родинні до хат перекриття, по суті є ідентичними першому просторово-конструктивному типу з нашої типології (рис 4.4 в). Д. Букстон наголошує, що формування каркасних башт над західною частиною церков західнокарпатського регіону проходило поступово, спершу у вигляді невеличких дахових дзвіничок [352, с. 205-214] (рис. 4.4 г). А велетенські каркасні башти польських костьолів та церков Марамурешу, а також характерні для них ускладнені кроквяні дахи, розвинулися на їх основі вже набагато пізніше (XVII-XVIII ст., рис. 4.4 д, ж), і скоріш за все – під впливом стилів мурованої архітектури (в першу чергу – під впливом готики) [352, с.х214-241]. Знаходимо в тамтешніх храмах і багато зразків характерного для житла розташування входів з південного боку (а не з західного, як це звичайно для церков).

¹ Як ми вже зазначали в пункті 1.1, в рамках теорії хатньої генези церков досить важко пояснити механізм перетворення кроквяного даху хати на зрубний центричний верх церкви.

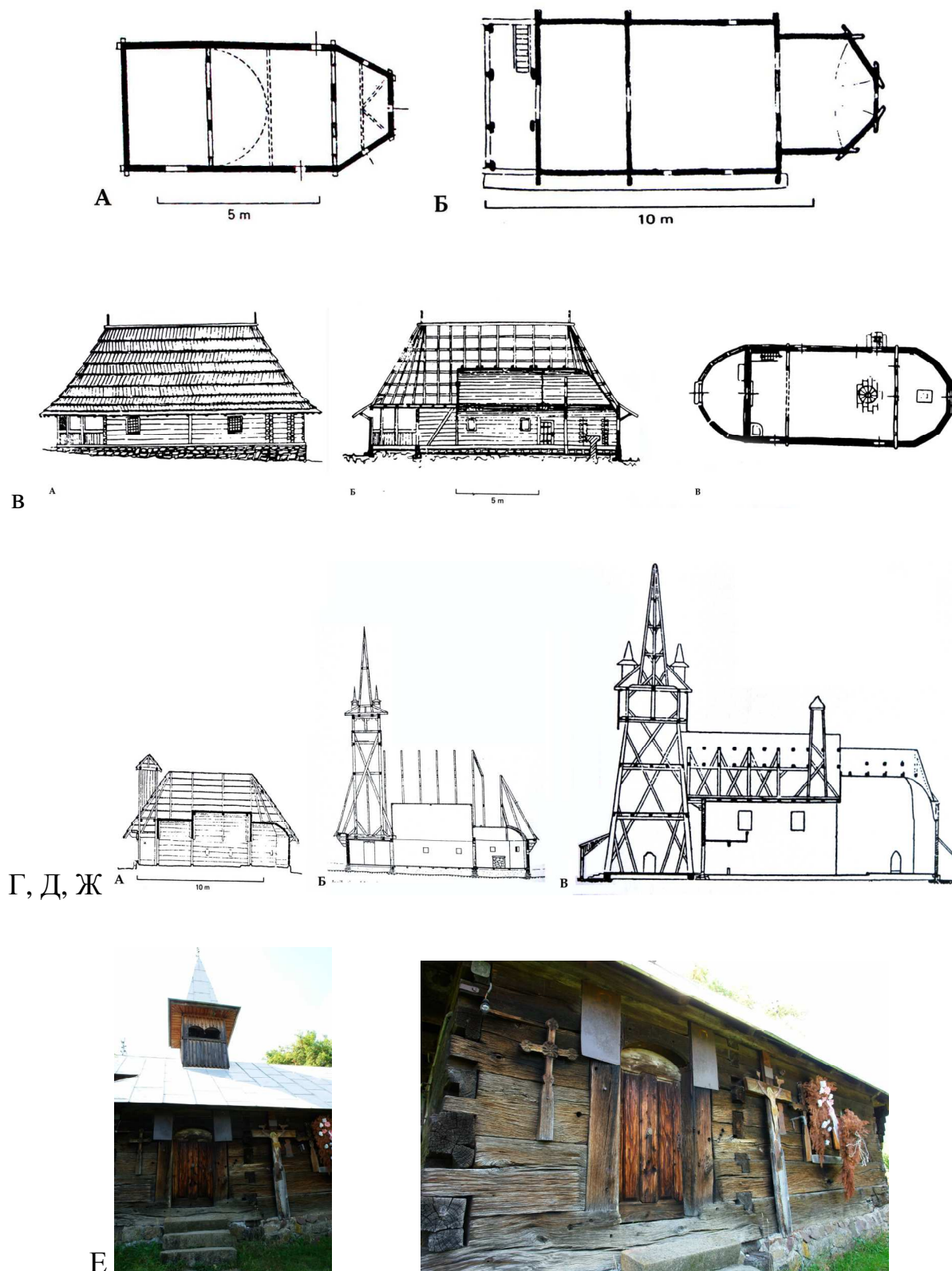

Рис. 4.4. Хатня генеза церков в інших країнах Карпатського регіону
 А-Б – Характерні плани румунських церков: церква з с. Куасені (Лапус), церква з с. Бростені (Горж), за Д. Букстоном;
 В – Сербська хатня церква з с. Велика Плана (Смедерево), 1818 р., за Д. Букстоном;
 Г-Ж – Розвиток західної вежі східноєвропейських церков на основі хатньої конструкції: румунська архаїчна церква з с. Бростені (Горж), румунська церква марамурешського типу з с. Брустурі, польській костюл з с. Коморовіце поблизу Кракова (за Д. Букстоном);
 Е – південний вхід у церквах хатньої генези: церква з с. Рогоз (Марамуреш, Румунія)

Прикладами цього можуть слугувати досліджені нами маленька архаїчна церква з села Сурдешті (Марамуреш, рис. 4.4 е), набагато новіша за неї церква Святих архангелів з села Рогоз (Марамуреш, 1663 р.), та ціла низка церков південної (румунської) Буковини, таких наприклад, як церква св. Миколи з села Вама (XVIII ст.), або церква св. Дмитра з с. Ботусана (1810 р.), та ін.

На відміну, в Україні входи з південного боку є для церков досить рідкісним явищем, до того ж, всі ці випадки концентруються саме в карпатському «перехідному» регіоні [312, с. 16-81, 124-153].

Таким чином бачимо, що хатній предок є більш характерним для церков західних слов'ян. В Україні ж цей конструктивно-просторовий елемент можна пов'язувати з впливом будівельних традицій Західних та Південних Карпат, чи скоріше – єдністю будівельних традицій регіону, який недоцільно розподіляти за сучасним політичним межуванням.

Додатковим доказом може слугувати проведене нами порівняльне дослідження церков Північної (української) та Південної (румунської) Буковини, які належать до особливого, так званого «буковинського» регіонального типу і ззовні схожі на хати з високими дахами, всередині ж ховають підвищений простір. Їх формування інколи пояснюють пануванням у XVI ст. на цій території турків, які вимагали робити християнські храми непомітними і, таким чином, виникла традиція ховати верхи церков під високим дахом. В українській частині Буковини підняття внутрішнього простору під дахом досягається за рахунок низьких зрубних заломів, влаштованих або над всіма частинами плану, або ж лише над навою та олтарем [312, с. 198-216] (рис. 4.5 а). На перший погляд, церкви Південної та Північної Буковини є аналогічними, але це не так. В румунській частині Буковини конструкція залому під дахом є скоріше винятком, аніж правилом [352, с. 259] (рис. 4.5 б).

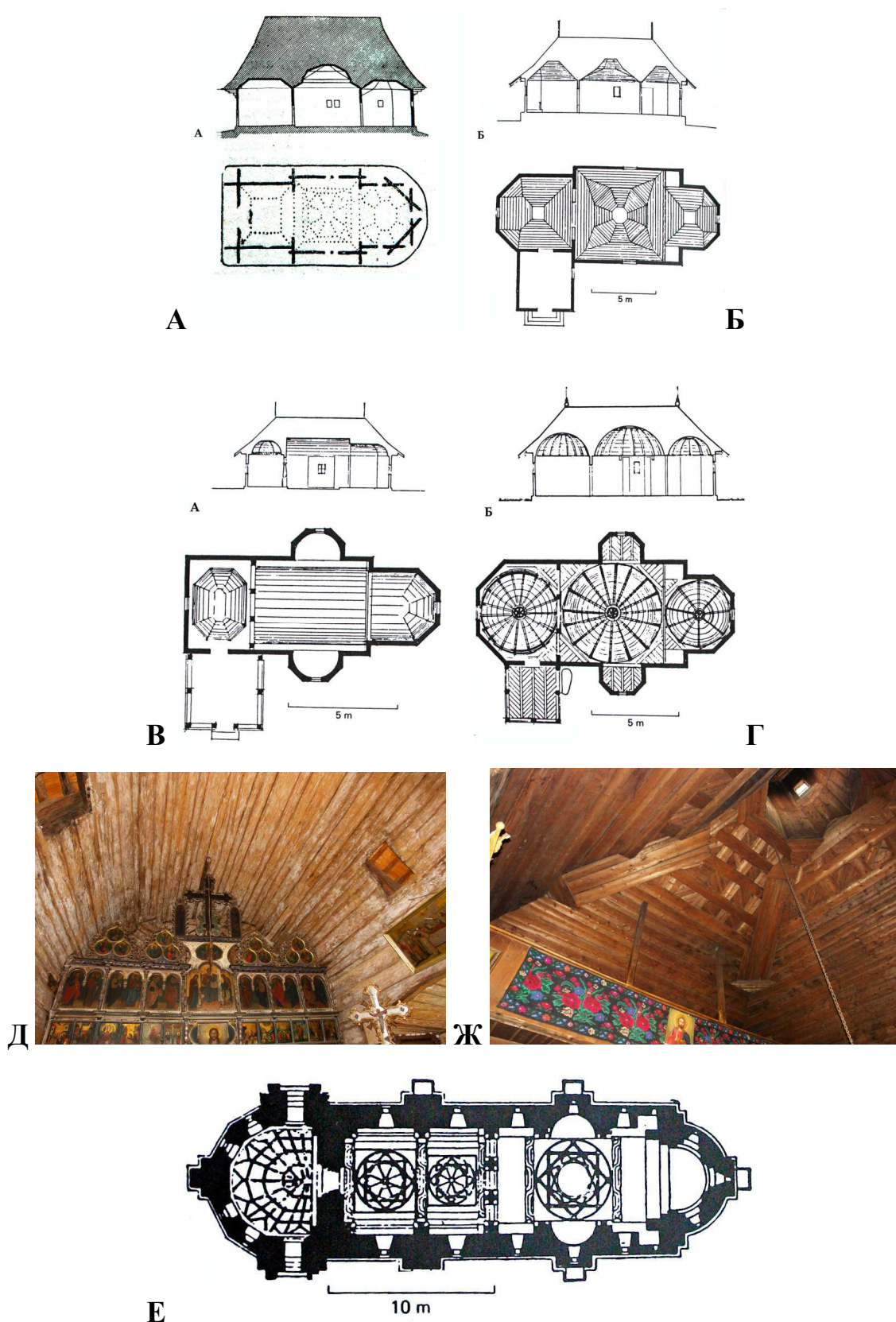

Рис. 4.5 Просторові варіації перекриттів буковинських церков
 А-Б – Буковинські церкви із залами: церква св. Михайла, м. Чернівці (за Г. Логвіним), церква з с. Дорогой, Румунія (за Д. Букстоном);
 В-Ж – Буковинські церкви без заломів (Румунія): церкви з с. Браїєшти і з с. Сервісешті (за Д. Букстоном), церкви з м. Путна і з с. Ботусана;
 Е – План мурованого собору в с. Драгомирна, 1608 р., Буковина, Румунія (за Д. Букстоном)

Переважна більшість церков, що ззовні виглядають точнісінько так само, мають під дахами не верхи з заломами, а циліндричні зрубні стелі (рис. 4.5 в, г), або ж, у більш пізніх зразках – недолугу каркасну імітацію куполів (рис. 4.5 д, ж), що явно виникла під впливом мурованої (візантійської) архітектури регіону [352, с. 259] (рис. 4.5 е). Тобто, тут бачимо явну конструктивну відмінність українських та румунських буковинських дерев'яних храмів, що, на нашу думку, може бути свідченням їх різної генези: українські буковинські церкви споріднені із заломними зрубними церквами, а румунські – з житлом та мурованою архітектурою свого регіону. Це підтверджує і різниця планів церков – на українському боці панує тридільний план з ширшим нефом [148, с. 219] (традиційний український варіант, рис. 4.5 а), на румунському – тридільний рівноширокий план (іноді – із звуженою вівтарною частиною [352, с. 259] (рис. 4.5 в, г)

Таким чином, бачимо, що навіть в таких ніби то схожих формах, може простежуватися різна генеза. Тим більше подібний феномен є можливим і в більш віддалених формах дерев'яних церков і особливо – на території карпатського регіону, де зустрічаються, співіснують і взаємно впливають автентична українська конструкція залому, що насувається з північного сходу, та більш характерні для південного заходу (і скоріш за все – споріднені з житлом і в певній мірі з мурованою архітектурою) кроквяні та циліндрично-зрубні конструкції перекриттів.

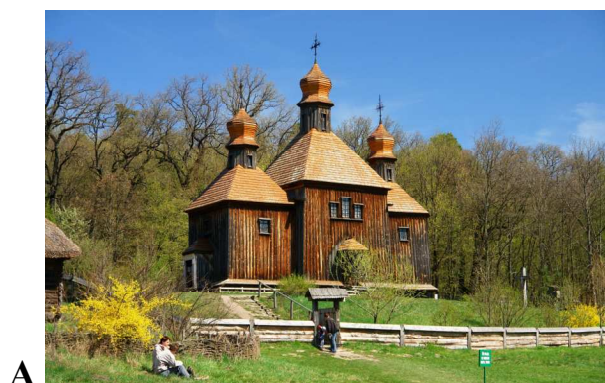
Втім, кроквяні дахові перекриття, підбиті всередині трапецієвидною дощатою стелею (по першому типу), активно використовуються по всій території України для перекриття периферійних зрубів одноверхих церков і в цьому можна побачити істотний вплив хатнього будівництва на українську дерев'яну церкву.

Другий та третій просторово-конструктивні елементи характерних для України верхів є пов'язаними між собою – тобто церкви із заломом скоріш за все є безпосереднім продовженням церков з наметовим перекриттям: з

технічних міркувань верх зрубного намету не зводили в гострий кут, а «обрізали», вочевидь з того й могла виникнути ідея зведення над цією маленькою ділянкою ще одного вертикального зрубу, який до того ж дозволив би освітлювати приміщення згори [84, с. 28] (рис. 4.6 а, див. табл. 4.2, 4.3). Тому не дивно, що більшість збережених архаїчних церков з залами (як Михайлівська церква 1600 року з села Дорогинка Київської області) мають дуже могутній залом (по суті – намет) з маленьким вертикальним зрубом на ньому. А, як свідчать висновки з розділів 2 і 3, конструктивні характеристики наметових церков мають пряме відношення до прадавніх дохристиянських форм будівництва.

Вочевидь, вони походять від центрально-вінчастого перекриття, або ж примітивного зрубного намету над коморами та клунями, характерними для поліського народного будівництва (рис. 4.6 б). Згодом ця конструкція була застосована в кумирнях та каплицях і зрештою – поклала основу конструктивного типу церков з наметовим перекриттям.

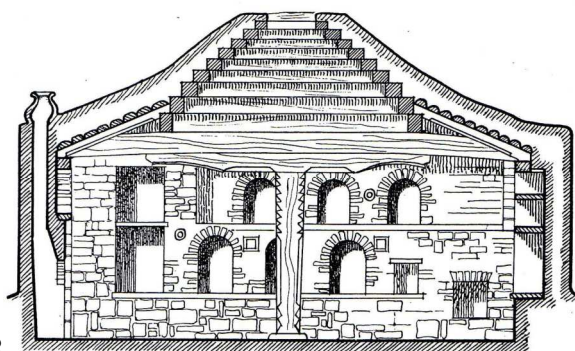
За аналогіями грузинської народної архітектури, цей елемент просторової конструкції можна характеризувати як «гвіргвіні паралельного укладення», що його Л. Сумбадзе називає найбільш давньою формою гвіргвіні [254, с. 321, 341] (рис. 4.6 в, додаток В). Витоки цієї форми дослідник пов'язує із східними впливами. На східному походженні цієї просторової конструкції наголошує також і В. Завада [100]. Ця ж сама форма описана Вітрувієм у якості перекриття «колхідського житла» [257] (рис. 4.6 г). Слід зазначити, що грузинські фахівці є достатньо добре обізнаними з феноменом поліських клунь, і сприймають їх як явище одного порядку з гвіргвіні [254, с. 101, 308]. При цьому, Л. Сумбадзе характеризує конструктивний зріз верхівок наметових перекриттів клунь як рудимент вже непотрібного світлодимового отвору ердо, таким чином виводячи генезу клунь від жител і сенсуально пов'язуючи їх з колибами [254, с. 101].

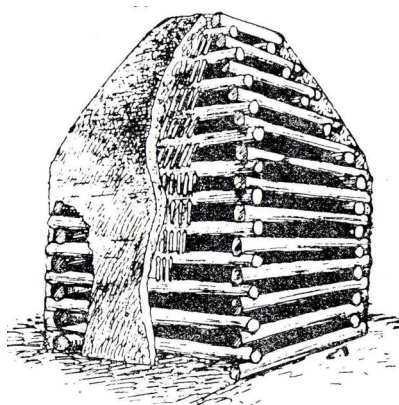
А

Б

В

Г

Рис. 4.6 Генеза зрубно-вінчастих наметів і заломів

А – Приклад примітивного заломі у вигляді світлового ліхтаря над наметом:
 Михайлівська церква з с. Дорогинка Київської області, 1600 р. (МНА в Києві);

Б-Г – Аналоги зрубно-вінчастих наметів: поліська клуня (за С. Верговським), грузинське дарбазі
 (за Л. Сумбадзе), «колхідське жило» за Вітрувієм (реконструкція Л. Сумбадзе)

Проте, на нашу думку, таке припущення не може вважатися очевидним. Як слушно помічає той же Л. Сумбадзе, подібна просторово-конструктивна форма є характерною для багатьох народів світу і цілком могла розвиватися на різних територіях самостійно [254, с. 110, 344]. У всякому разі, не викликає сумніву той факт, що незалежно від своєї генези, саме той конструктивний зріз на верхівці зрубно-вінчастого намету поліських клунь міг послугувати відправною точкою для формування над ним світлового ліхтаря, а згодом і залому.

Особливо хочеться відмітити, що не дивлячись на розповсюджену теорію про те, що, як вказувалося в розділі 1, поява церков з заломаними верхами на основі восьмикутних клітей часто пояснюються впливом бароко (аргументація – їх широке розповсюдження в Центральній та Східній Україні в часи бароко), ми притримуємося менш визнаної думки про більш давнє походження цієї форми. Адже фактом залишається те, що церкви з восьмикутними (шестикутними) клітями будувалися і в давніші часи (як то Святодухівська церква 1502 року з села Потелич Львівської області [312, с.х30-31] та ін.). Вочевидь, вони мали початок в архітектурі багатокутних центричних каплиць і клунь, характерних для Поліського регіону та Північного Прикарпаття, а ті, зважаючи на їх тісний зв'язок з анімістичними віруваннями, ймовірно імітували в дереві круг – символ сонця [286], а на додаток – були зручнішими за квадратні, бо дозволяли отримувати споруди більшої площі за умови використання колод однакової довжини. До того ж, ця форма плану є характерною для жител народів Сибіру і Середньої Азії [87, 214, 254, с. 101, 106], що, можливо, являє єдину традицію з карпатськими колибами, які, в цьому випадку, фіксують західну межу розповсюдження подібних форм.

Останнім часом археологічні розкопки виявили в територіальних межах Галицького князівства залишки декількох дерев'яних ротондальних, двозрубних та тризрубних споруд на основі багатокутних клітей, які з

великою долею вірогідності можна класифікувати як церкви [166]. Ротонда з села Олешки Івано-Франківської області демонструє нетипову для дерев'яної культової архітектури України конструкцію на колі внутрішніх стовпів [279], інші споруди тяжіють до характерних для України центричних багатокутних клітей без внутрішніх стовпів [114, 166].

Звісно, що за такої скудної інформації, вірогідно реконструювати просторово-конструктивну форму перекриття цих давніх церков практично неможливо, проте, не можна не погодитися з думкою дослідника Ю. Диби, який вказує, на композиційну наближеність ротонди з села Олешки до давньоруської мурованої ротонди св. Михайла у місті Володимир-Волинський [82, с. 81] і, таким чином, прогнозує механізм формування Олешківської ротонди шляхом пристосування мурованих систем давньоруського культового будівництва¹ до потреб дерев'яного. В той же час, інші церкви цілком можуть бути продовженням розвитку місцевих будівельних технік, тісно пов'язаних з традиціями дохристиянського будівництва [82, с. 78-82, 100-101].

Тож бачимо, що подібні багатокутні центричні кліті побутували в Україні задовго за часи бароко. Проте, звісно, що масове розповсюдження церков на основі восьмикутних (шестикутних) клітей в центральній Україні XVII-XVIII сторіч було все ж таки викликано впливом певних ідей бароко, але накладалися вони вочевидь уже на підготовану традиціями основу.

Тут не можемо не звернутися до короткого порівняльного аналізу просторово-конструктивних форм конструкцій верхів російських дерев'яних церков, що є достатньо відмінними, але все ж таки – вочевидь мають з нашими спільне коріння, адже зароджувалися вони в Київській Русі і вже поспіль, після монголо-татарського нашестя, розповсюджувалися на віддалені російські території. Стислий огляд ужиткових просторово-конструктивних форм російських церков показує характерність використання

¹ Судячи з наведеного Ю. Дибю варіанту реконструкції, бачимо також можливість родинності Олешківської ротонди до центричних храмів ранньої Візантії [82, с. 102].

елементу 2 (зрубний намет) і його широке розповсюдження по всій території Росії, де наявні дерев'яні церкви (див. табл. 4.2). Інша річ, що намет в Росії має свої особливості – він вузький і високий, влаштований здебільшого на восьмикутній основі. Така конфігурація є не дуже стабільною і тому потребує внутрішніх підпорок, що не дає змоги відкривати внутрішній простір верху. Надзвичайно зацікавлюють дослідження В. Гнедовського, який, на основі аналізу форми характерної для багатьох російських церков восьмикутної внутрішньої стелі купольного типу (так званого «перекриття небом») виказує припущення, що вона може бути рудиментом зниклих, відкритих в інтер'єр зрубних наметів [54]. Таким чином, ці намети в давніх російських церквах були набагато ширшими та нижчими [54], тобто, пропорційно наближеними до похідної з Київської Русі форми, яка затрималася в Україні, на відміну від Росії, без істотних змін.

В центральній Росії наявні також і поодинокі церкви, що мають у верхах конструкції, схожі на заломи [89, с. 140-133, 160-161] (див. табл. 4.3). Втім значна частина з них лише імітує заломи, але не має їх конструктивно. Російські дослідники відносять такі церкви до групи «ярусних» [194, с. 224-253], або ж «центрично-ярусних» [24], яка окрім цього, включає в себе достатньо різні за конструкцією ярусні за формою храми, в тому числі й такі, що не мають навіть натяків на заломи [194, с. 141-147]. Таким чином, конструкція залому не лише не досліджувалася в російській історії архітектури, а навіть не була виділена як окрема одиниця. Походження церков заломного типу практично не знаходить в історії російської архітектури ні логічних пояснень, ні алюзій на українські церкви.

На відміну, англієць Д. Букстон не пропускає цієї конструктивної особливості і наголошує на прямих аналогіях деяких церков ярусної групи з українськими зразками [352, с. 74]. Нетиповість і нечисленність таких церков в Росії, а також чітко визначений ареал їх розповсюдження (Ярославська, Вологодська, Костромська області [194, с. 224-253]) та фіксований час появи

(перша половина XVIII ст.), наштовхує на думку про ймовірність передачі будівельних традицій з України (таку думку висловлювали і М. Драган [84, с.х28] та Г. Павлуцький [198, с. 16-17]), що обновлювалася переселеннями на ці території родин української козацької старшини в зв'язку з отриманнями ними керівних місцевих посад, що було пов'язано з політикою Петра I та імператриці Єлизавети [208, с. 632].

Особливої уваги заслугоує четвертий просторово-конструктивний елемент верху церков (див. таблицю 4.4). Подібна конструкція є найбільш розповсюдженою в ранніх хрестових церквах Гуцульщини, бойківських та галицьких церквах. Щодо гуцульського варіанту, то тут панує думка про прямий вплив на його формування мурованої храмової архітектури Вірменії та Грузії [171]. Зважаючи на історичний факт давньої присутності вірменських колоній в цьому регіоні та відповідності пропорційних співвідношень гуцульських церков мурованим зразкам вірменської архітектури, які були досліджені приблизно на тій же території [171], правильність цього висновку практично не залишає сумнівів. Однак, походження просторово-конструктивного прийому переходу четверика у восьмирік (без залому) в його дерев'яній варіації, на нашу думку, потребує глибшого вивчення. Археологічний матеріал не надає ніяких свідчень про існування цієї просторово-конструктивної форми на теренах України в дохристиянські часи. Проте, археологічні дослідження дозволяють напевне зрозуміти лише план споруд, тобто наша конструкція є практично неможливою для виявлення ординарними шляхами археології. Більш важливо, що таких зразків не виявлено і серед просторових конструкцій архаїчних перекриттів народних споруд України (див. підрозд. 3.2).

Це дає підстави припустити, що цей елемент отримав розповсюдження на території України відносно пізно. Його, як правило, трактують як пряму аналогію з мурованою конструкцією «паруса», що слугує переходом від

основного простору прямокутного в плані храму до круглого (восьмикутного) в плані барабану [84, с. 30].

Втім, існує і протилежна точка зору, що така конструкція спершу виникла в дереві і вже потім передалася у мур [256; 386, с. 37 та ін.]. Так чи інакше, в мурованих хрестовокупольних храмах закавказького типу цей прийом вважається канонічним [117, с. 114-127]. Можна було б прийняти цю точку зору без застережень, адже просторово-конструктивна форма верхів гуцульських дерев'яних церков (див. табл. 4.4), і справді майже аналогічна.

Але сумніви щодо «вірменського походження» викликає надзвичайно широкий ареал розповсюдження цього конструктивного типу, який виходить далеко не лише за межі гуцульських територій, але й за межі карпатського регіону: його використання зафіксовано також і в набагато старших за віком церквах Західної України (наприклад у церкві св. Юра в Дрогобичі, кінець XVI – початок XVII ст.), та в центральній Україні, як то наприклад було у випадку устрою верху дерев'яної церкви з села Метельне на Волині [312, с.х259] чи з села Кулешів на Київщині (рис. 4.7 а, б).

Більш того, присутність цього ж прийому, хоча й своєрідно застосованого, бачимо в архітектурі російських дерев'яних церковних верхів та дзвіниць баштового типу, які судячи з їх форми та конструкції, є тісно спорідненими з оборонним дерев'яним будівництвом часів Київської Русі (рис. 4.7 в, г, див. табл. 4.4). Звернімо увагу, що прийом використовується на достатньо низькому рівні від ґрунту – скоріше для організації форми тіла башти, ніж для її верха.

Подекуди зустрічаємо той же прийом і в конструкції російських дерев'яних оборонних башт XVI-XVII ст. (рис. 4.7 д). На жаль, в умовах відсутності достатньою мірою давніх збережених зразків, ми не маємо можливості виявити пріоритети у давності застосування цього прийому в церквах та оборонних спорудах.

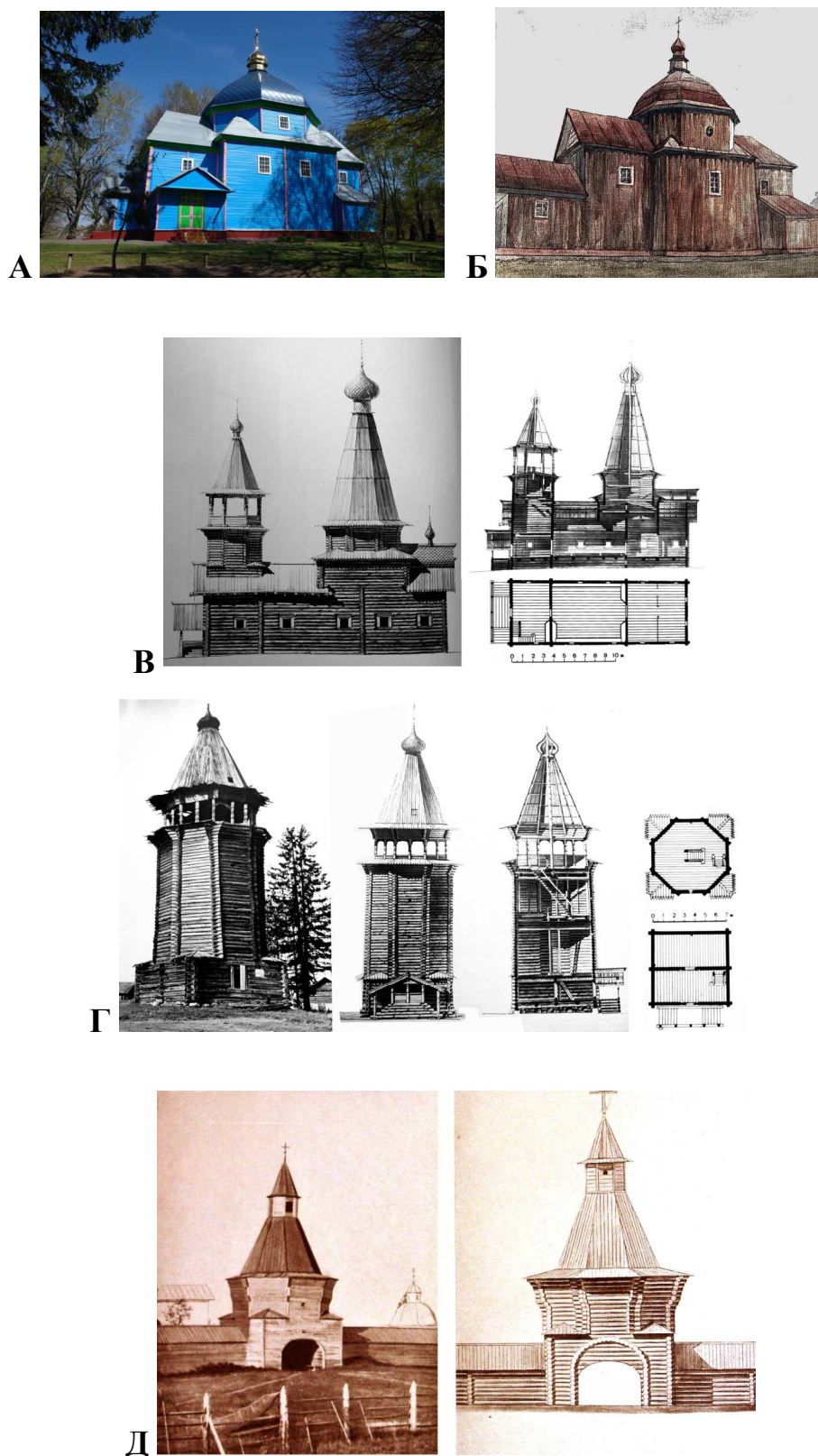

Рис. 4.7 Питання генези конструкції восьмирика на четверику
 А – Просторово-конструктивний елемент 4 за межами Західної України: церква з с. Метельне (1810 р.), церква з с. Кулешів (1775 р., не збереглася, мал. Ю. Івашко);
 В-Д – Застосування зрубної конструкції «восьмирик на четверику без залому» в Росії: Богоявленська церква з с. Чьолмуж Архангельської області (1605 р.), дзвіниця з с. Кулига Дракованова Архангельської області (16-17 ст.), надбрамна башта Ніколо-Карельського монастиря, Росія (за О. Ополовниковим та С. Забелло)

У всякому разі, наявність та спосіб застосування аналогічного прийому в російських дерев'яних дзвіницях і церквах підтверджує ймовірність його незалежного формування з оборонної архітектури. Бо тут, по-перше, не маємо можливостей територіального впливу Вірменії (прийом зустрічається на дуже широкій території Росії, в тому числі і в Сибіру та Карелії [194, с. 12-109], що скоріше за все свідчить про його автентичність). Крім того, впадає у вічі відсутність потреби моделювання в дереві мурованої конструкції «паруса» при спорудженні нижньої частини наметових верхів російських церков, які не мають прямих аналогій з візантійськими храмами. До того ж, в російському варіанті застосування цього прийому фіксується також у дзвіницях баштового типу, причому як уже згадувалося, на дуже низькому, майже пригрунтовому рівні, що вже явно не може мати ніяких аналогій з конструкцією паруса, а скоріше схоже на спробу зміцнення конструкції оборонної (вартової) башти та намагання поширити за рахунок восьмикутного зрубу поле обстрілу (огляду) території. Втім, О. Ополовников [192, с. 168] цілком слушно наголошує на недоцільності використання цього прийому на високих рівнях оборонних башт через те, що виступання кутів четверика під восьмимериком перекриває поле обстрілу під баштою, і тому вважає конструкції Надбрамної башти Ніколо-Карельського монастиря прикладом «зворотного впливу» церковного будівництва на оборонне. Натомість А. Бодє [26] зауважує, що використання подібної конструкції в дзвіницях може мати двояку генезу залежно від висоти положення переходу від четверика у восьмимерик. На його думку, дзвіниці з низьким розташуванням переходу більше пристосовані до сприйняття вітрових навантажень (тому, ймовірно, походять від башт?), а дзвіниці з високим розташуванням цього переходу – імітують церковні форми [26]. Тож бачимо, що російські дослідники також притримуються різних думок з цього питання [26].

Ми з цього приводу висуваємо інше припущення. Археологічні дослідження оборонних башт Київської Русі і дерев'яних оборонних

конструкцій російських монастирів, виявляють наявність як квадратних, так і восьмикутних (шестикутних) в плані зрубних оборонних башт, причому, багатокутні варіанти, як правило, застосовувалися на кутах фортеці, або у випадку непрямих кутів стін (за умови складних планів), квадратні башти – здебільшого в периметрі стін [131, с. 20]. Така закономірність легко пояснюється простою логікою: багатокутна кутова башта легко вбудовується в складну геометрію стіни і дає широке поле обстрілу. В той же час, башта в периметрі стіни квадратна через складнощі вбудови башт багатокутного плану в ланку стіни. Таким чином, можемо припустити, що в надбрамних баштах давні будівничі знайшли компроміс між зручністю вбудови (квадрат) і потребою широкого обстрілу (восьмикутник) за рахунок конструкції переходу четверика у восьмимерик: знизу вона забезпечувала зручність вбудови, а вище рівня стіни могла переходити у восьмимерик, що задовольняло потребу у широкому полі обстрілу, необхідному для захисту брами.

Істотні для оборонного будівництва традиції утворення «повалів» - тобто розширення зрубу зверху, нівелювали незручності виступання кутів восьмирика, що могли б утруднювати простріл нижніх рівнів (див. рис. 4.7 д). Логіку запозичення конструкції оборонних башт для культових споруд в даному випадку вбачаємо через перехідні ланки башт-дзвіниць та каплиць, що, за свідченнями російських дослідників, часто споруджувалися у верхній частині надбрамних башт [131, с. 21-25].

Цікаву інформацію для роздумів надало також наше нещодавнє натурне дослідження південно-буковинської дерев'яної церкви Драгос Вода в селі Путна (Румунія), яку зокрема описував в своїх працях і Д. Букстон [352, с.х263]. Він зазначав, що сховане під кроквяним дахом перекриття цієї церкви являє собою зрубну конструкцію циліндричного склепіння. Однак в натурі ми виявили в перекритті бабинця, що на теперішній час і справді являє собою зрубне циліндричне склепіння, рудименти конструкції зрубного

переходу четверика основи у восьмирик верху, характерного для церков українських Карпат (рис. 4.8).

Рис. 4.8 Церква Драгос Вода з с. Путна, Румунська Буковина.
Зовнішній вигляд з боку південного фасаду та рудименти зрубної конструкції „восьмерик на четверику” в інтер’єрі церкви

Вочевидь, це залишки первинної конструкції церкви, яка датується XIV сторіччям, але протягом існування зазнала декількох перебудов [352, с. 263]. Таким чином, маємо приклад існування просторової конструкції четвертого типу на території істотно віддаленій від ареалу вірменського впливу, що також може слугувати доказом його самостійної генези. Схожу просторово-конструктивну форму простежуємо також в архітектурі грузинського народного житла дарбазі, де існує багато способів укладання зрубно-вінчастих наметів гвіргвіні над центральною залюю.

За класифікацією Л. Сумбадзе, їх можна принципово розподілити на три основних типи: гвіргвіні паралельного, кутового і змішаного укладання [254, с. 32-33]. При цьому, основа плану в більшості випадків буває квадратною чи восьмикутною (рис 4.9 а-в). Як бачимо, гвіргвіні змішаного типу укладання на квадратному плані (див. рис. 2.9 б), є достатньо наближеними до просторової конструкції восьмирика на четверику в українському варіанті (додаток В).

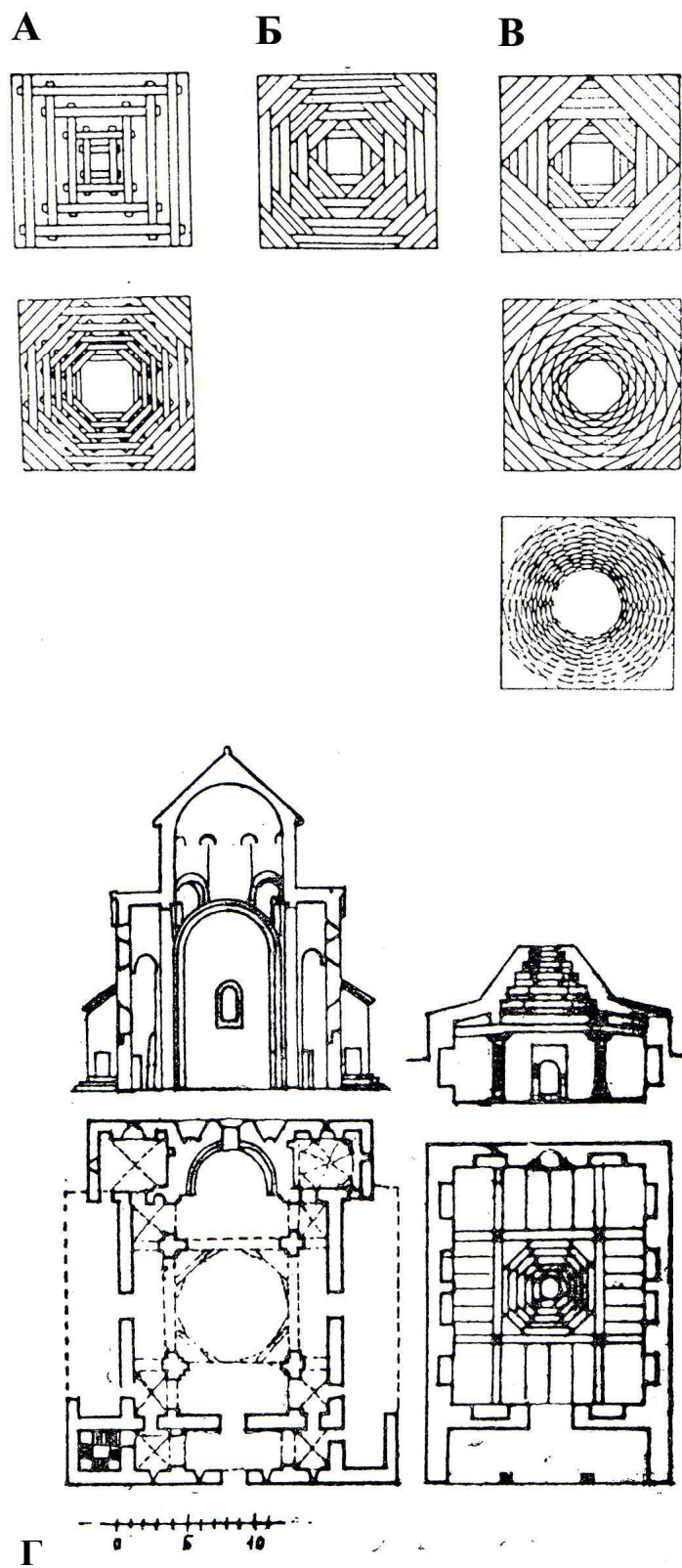

Рис. 4.9 Аналогії перекриття гвіргвіні і просторової конструкції „восьмерик на четверику”

А-Б – Типологія просторових конструкцій гвіргвіні (за Л. Сумбадзе):

види гвіргвіні паралельного (А), змішаного (Б) і кутового (В) укладання;

Г-Д – Генеза композиційно-просторової структури християнських храмів закавказького типу

від закавказького народного житла (за Л. Сумбадзе):

церква Цромі (VII ст., Грузія) і дарбазі Цалкаламанідзе з с. Тваладі (Грузія)

Зв'язок архітектури дарбазі з архітектурою анімістичних зороастрійських ірано-закавказьких храмів вогню з одного боку, та закавказьких християнських церков з іншого боку ¹, у радянських і закавказьких дослідників не викликає сумніву, а з нашої точки зору, наведена ними аргументація є більш ніж переконливою [29, с. 37; 228; 256; 290] (рис. 4.9 г). Таким чином, виникає ще одна версія: можемо прогнозувати генетичну родинність цієї дохристиянської закавказької форми до українських восьмериків на четверику (див. табл. 4.4). Адже, зважаючи на тісні історичні зв'язки Вірменії та Грузії з домонгольською Руссю і присутність там майстрів із закавказького регіону [228], логічно припустити, що формування цього просторово-конструктивного елементу в дерев'яній архітектурі Київської Русі мало закавказький вплив, таким чином, ці традиції передалися в архітектуру української дерев'яної церкви набагато раніше, ніж то прогнозував І. Могитич [171] і не, як він вважав [171], шляхом повторення мурованої конструкції в дереві, а скоріше, шляхом повернення цієї, первинно дерев'яної, просторової конструкції в рідний матеріал, а то й безпосередньої передачі традицій дерев'яного будівництва закавказькими теслями.

В цьому випадку можемо логічно пояснити і присутність цього просторово-конструктивного елементу в арсеналі культового дерев'яного будівництва Росії. Проте, на даному етапі володіння інформацією, пріоритет застосування цієї просторової конструкції в церквах (закавказькі впливи), чи в оборонних баштах Київської Русі (самостійне формування на основі практично-функціональних потреб) довести неможливо. Так чи інакше, загальна логіка процесів розвитку дерев'яного будівництва, накладена на історіографію територіальних переміщень східних слов'ян, обумовлює

¹ Тут мова йде не лише про наявність перехідних форм храмів аналогічної з дарбазі планувальної, пропорційної і об'ємно-просторової структури [254, с. 270, 285, 394], але й про існування зразків храмів перехідної дерев'яно-мурованої конструкції [254, с. 123, 262] та приклади устрою дерев'яного гвіргвіні на місці купола в церквах [290], або влаштування там же мурованої імітації гвіргвіні з достатньою кількістю перехідних варіантів до звичних закавказьких купольних форм [158; 254, с. 260-261; 289; 290]. Є й свідчення аналогічності структури дарбазі з ірано-закавказькими храмами вогню [254, с. 10, 260-261; 290], будови церков на місці анімістичних святилищ [254, с. 18, 248; 290], тощо.

висновок, що вживаною ця конструкція стала не пізніше за часи домонгольської Русі, а після розпаду Київської держави, розповсюдилася як на територію України, так і на територію Росії, де вже поволі пристосовувалася до конкретних будівельних потреб. Такий ранній і централізований шлях передачі традиції цілком пояснює і широку варіативність цього просторово-конструктивного елементу на території України та межових ареалів з іншими країнами, і наявність його в архітектурі російських дерев'яних церков та дзвіниць. В цьому світлі і генеза гуцульських церков стає більш ніж зрозумілою: у їх верхах зодчі використали здавна звичний конструктивний прийом переходу від зрубного четверика до восьмика, а от планувальну, об'ємно-просторову та пропорційну схожість гуцульських дерев'яних церков із вірменськими мурованими зразками і справді, вочевидь, слід пояснювати прямими впливами храмової архітектури активних і багаточисленних у цих краях вірменських громад [171]. Втім, цей просторово-конструктивний тип устрою верху є надзвичайно цікавим не стільки з приводу загадок його походження, скільки з приводу його значення для формування п'ятого базового елементу просторової конструкції верху дерев'яних церков, що є найбільш розповсюдженим в Україні (див. таблицю 4.5). Він поєднує в собі характеристики третього та четвертого просторово-конструктивних типів, тобто сформувався як їх композитна форма: з елементу третього типу була запозичена ідея залому, з елементу четвертого типу – ідея переходу від четверика до восьмика. Слід зазначити, що елемент 5 має велику кількість комбінаторних варіацій (рис 4.10).

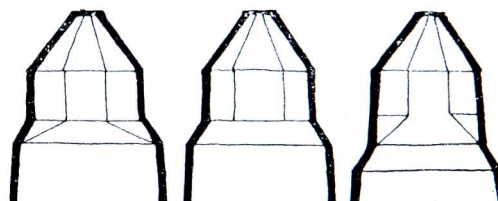

Рис 4.10 Варіації просторово-конструктивної форми п'ятого (комбінованого) типу верху

Таким чином, ми можемо простежити процес розвитку та взаємозв'язку п'яти основних просторово-конструктивних елементів верхів української дерев'яної церкви. Наголошуємо, що в даній схемі проігноровано наявність різноманітних місцевих та стилістичних впливів, що мали локальне географічне або поверхове (декоративне) значення (місцеві школи дерев'яного будівництва, тощо), бо мова в даному випадку йде лише про базові характеристики верхів, що є вираженими в конструктивних прийомах традиційної для української дерев'яної церкви організації вертикально розвиненого внутрішнього простору (рис. 4.11).

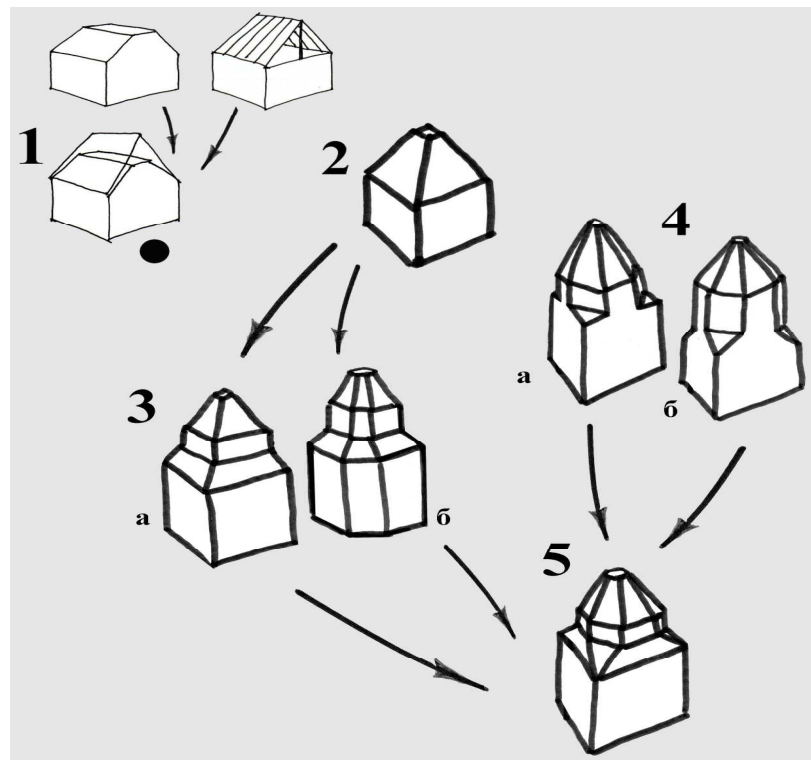

Рис. 4.11 Розвиток базових просторово-конструктивних форм верхів, що забезпечують можливість вертикального розкриття внутрішнього простору в українських дерев'яних церквах

При цьому можемо припустити, що просторово-конструктивні форми верхів типу 1 (підвищений накат) і 2 (наметовий зруб), які мають різні витoki (від житлових споруд і від клунь та дохристиянських кумирень відповідно) є первинними похідними формами перекриття, на основі яких еволюціонувала просторова структура українських дерев'яних храмів. Елемент типу 4 (восьмерик на четверику без залому) при цьому також може бути умовно

включений до групи похідних форм, втім на даному етапі дослідження його генеза залишається остаточно невизначеною, хоча найбільш ймовірним вважаємо все ж таки шлях формування на основі просторової конструкції зрубно-вінчастих наметових перекриттів закавказьких народних споруд (можливо, через вторинну передачу цієї ідеї у мурованих зразках християнських храмів закавказького типу).

Порівняльний аналіз з конструктивними способами устрою верхів російських дерев'яних церков дає також привід припустити, що для дерев'яного сакрального будівництва часів Київської Русі (принаймні – його «офіційної» княжої частини) ведучими просторово-конструктивними елементами були зрубний намет (елемент 2) та беззаломна конструкція восьмерика на четверику (елемент 4), оскільки саме вони згодом передалися і в українську і в російську системи побудови дерев'яних церков, які завдяки історичним обставинам виростили на єдиному підґрунті дерев'яного будівництва Київської Русі. Конструкція залому для «княжого» будівництва Київської Русі, вочевидь, не була характерною (див. підрозділ 1.1), оскільки в протилежному випадку вона б тим чи іншим чином повинна була увійти в систему базових конструктивних методів російських дерев'яних церков. Таким чином, залом, як основний просторово-конструктивний тип верху українських церков, або взагалі виник пізніше (між XIII та XV ст.), або ж існував до того лише на «неофіційному» рівні – в малих сільських церквах, що мали тісний зв'язок з дохристиянськими кумирнями. Після розпаду Київської держави, коли увага державного будівництва повернулася на російські території¹, містечкові церкви з первинними заломами отримали перевагу в розвитку і поступово сформувалися у ведучий стиль. Ареали походження їх з наметових церков згідно з всіма наведеними вище аргументами, прогнозуємо в регіонах Полісся та північних Карпат. Для південно-західних Карпат більш характерний накатний варіант перекриття

¹ Частково – в Галицьке князівство, тим до речі і можна пояснити перевагу в цих землях верхів на основі зрубних восьмериків на четверику.

(базовий елемент 1), що складає єдину будівельну традицію з церковним будівництвом інших народів Карпат (зокрема, поляків і румунів) і, вочевидь, обумовлений не лише і не стільки впливами історичних стилів Європи (зокрема готики), скільки, насамперед – пов'язаний з хатнім будівництвом.

Окрім проаналізованих в попередньому підрозділі п'яти основних просторово-конструктивних елементів організації вертикального внутрішнього простору українських дерев'яних церков, зустрічаємо також і інші, нетипові просторово-конструктивні варіанти вертикального розвитку внутрішнього простору церков, що є або рідкісними, або унікальними. На основі аналізу виявлених зразків, приходимо до висновку, що поява таких «особливих» просторових конструкцій може бути спричинена такими чинниками, як:

- результати перебудови;
- впливи будівельних традицій дерев'яної церковної архітектури інших країн;
- впливи стилів мурованого будівництва;
- випадок збереження зразка зниклого типу просторово-конструктивної форми верху (рудимент сталої просторово-конструктивної форми, що вийшла з вжитку);
- індивідуальний почерк майстра-будівничого (табл. 4.6);

Розберемо деякі приклади згаданих вище варіантів.

Зміни конструкції верху за рахунок пізніших перебудов чи ремонтів є досить розповсюдженою причиною виникнення нетипових просторово-конструктивних форм верхів українських дерев'яних церков. Гарними прикладами можуть стати Миколаївська церква з села Кліщівна Івано-Франківської області (XVII-XVIII ст., рис. 4.12 а), що в результаті перебудови отримала укорочений центральний верх, який перекрив розвиток внутрішнього простору безпосередньо над переходом четверика у восьмирік [200, Т. 2, с. 247].

Нетипові приклади просторово-конструктивного вирішення верхів

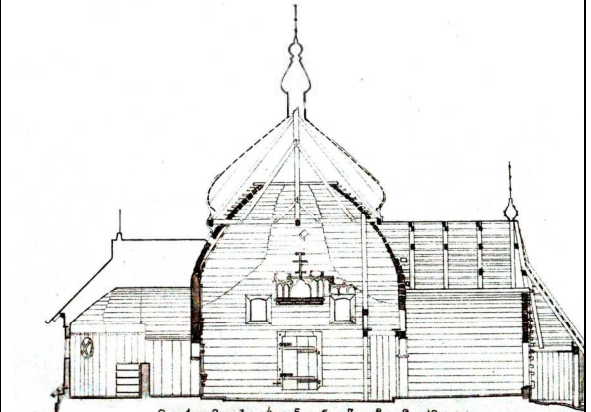
Чинники появи нетипових конструктивних рішень верхів

1. Вплив архітектури інших країн:

с. Ужок, Закарпаття
(Запозичення каркасної вежі з польсько-румунських традицій)

2. Вплив мурованого будівництва:

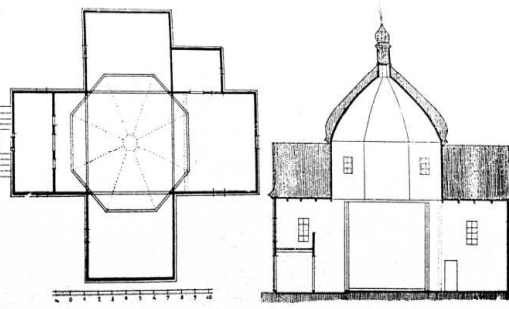

с. Улюч, землі Малопольські
(Опуклий зрубний намет на кшталт мурованої бані)

3. Результат перебудови:

с. Підгірці, Львівщина
Франківщина
(восьмерик верху ширший за четверик основи)

с. Підгірці, Львівщина

с. Кліщівна, Івано-

(редукція верху)

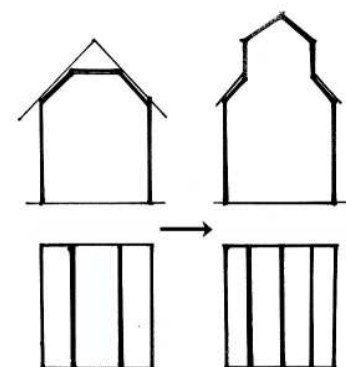
4. Рудимент конструктивного типу:

с. Миколаїв, Львівщина

с. Загір'я, Івано-Франківщина

Походження «повздожнього залому» з підвищеного накату

5. Індивідуальний почерк майстра-будівничого:

За умови консервативної специфіки традицій народного будівництва, такий випадок є малоймовірним і дуже складним для виявлення

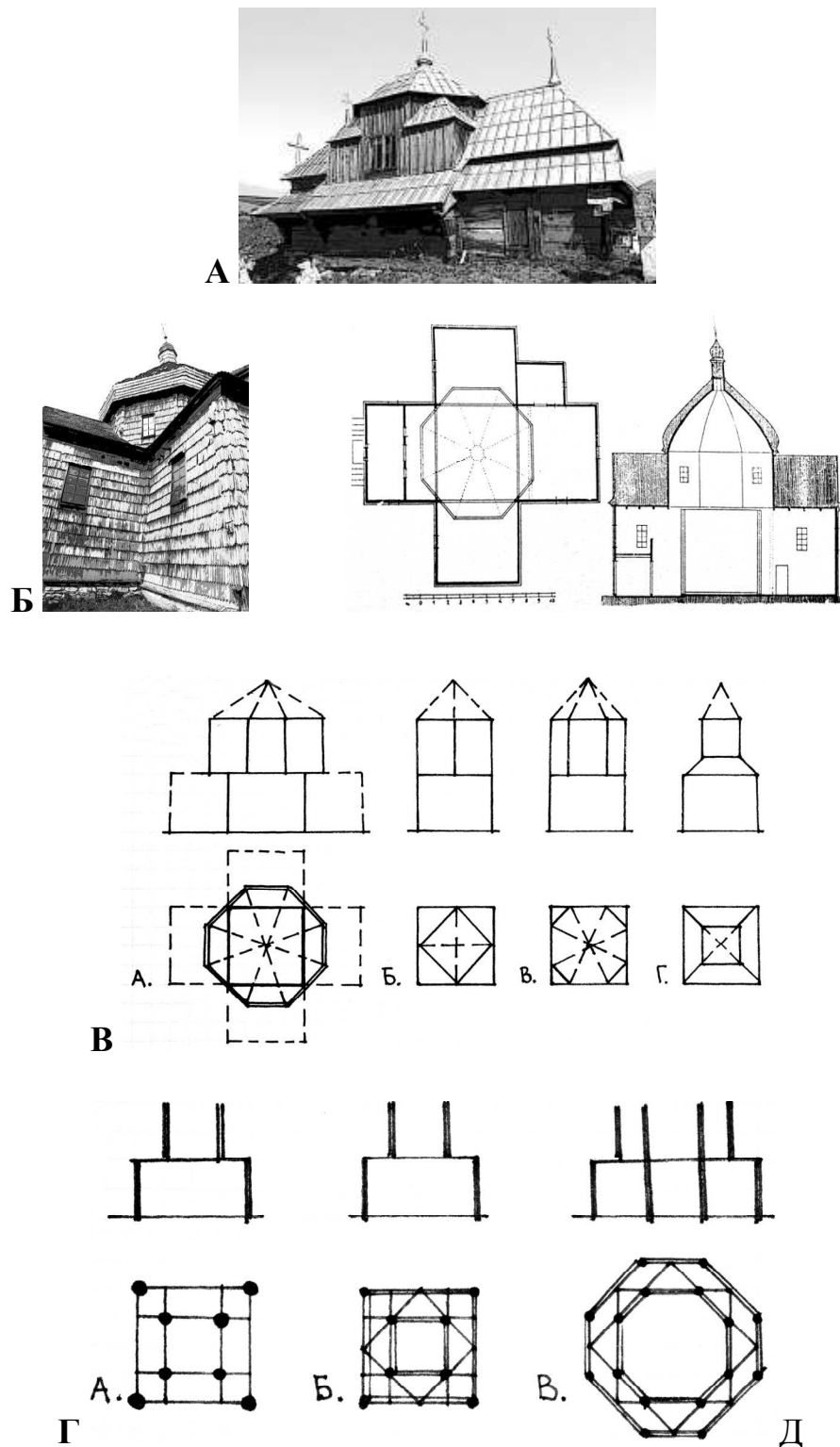

Рис. 4.12 Варіації і казуси теми центричних вінчастих перекриттів в архітектурі світу

А – українська церква з с. Кліщівна;

Б – українська церква з с. Підгірці (креслення за М. Драганом);

В – Ідеї Й. Стрижовського і реальний стан справ: нетиповість конструкції церкви з с. Підгірці після перебудови, припущення Й. Стрижовського і звичайні для України варіанти (за третім та четвертим просторово-конструктивними елементами);

Г-Д – іноземні варіації цієї теми: конструктивна схема бірманської п'ята (на основі досліджень п'ята королівського палацу в м. Мандалай, М'янма) і конструктивні схеми, відомі в румунському будівництві (на основі досліджень монастиря в с. Барсана, Марамуреш, Румунія)

Варта уваги і Борисоглібська церква з села Підгірці Львівської області (XVII ст. втрачена через пожежу у 2006 р., рис. 4.12 б, в), в результаті її перебудови центральний верх розширився і являв восьмикутник, що спирався серединами граней на кути квадрату основи [200, Т. 3, с. 108].

З приводу останнього прикладу, мабуть, варто згадати майже вже сьогодні забуті ідеї Й. Стржиговського, який вважав, що звуження верхів українських церков з заломами влаштоване на основі вписаних квадратів, де кожний вищий і менший квадрат опираються кутами в середину граней нижчого та більшого квадрату [386, с. 340, 621] (рис. 4.12 в). Не дивлячись на, здавалося б очевидну логіку такого архітектурного рішення, цієї просторово-конструктивної форми в Україні не виявлено [84, с. 27]. Проте, подібне рішення цілком схоже із структурою грузинського перекриття гвіргвіні кутової укладки [254, с. 32-33] (див. рис. 4.9 в, дод. В). Рудименти таких просторових конструкцій, як вказували Й. Стржиговський, Л. Сумбадзе та інші дослідники, знаходимо в дерев'яній і мурованій архітектурі країн Південно-Східної і Середньої Азії [254, с. 120-123, 127-167, 344; 386, с. 37]. Це може слугувати додатковим аргументом на користь версії про походження такої конструкції з дерева та її вторинності в мурі [254, с. 344].

Проте зауважимо, що просторові конструкції дерев'яного гвіргвіні кутового укладання (те, що описував Й. Стржиговський) і змішаного укладання (те, що маємо в українських восьмириках на четверику, див. рис. 4.9 б), по суті є просторовими варіаціями однієї і тієї ж конструктивної теми. В цьому світлі, ідеї Й. Стржиговського можемо вважати не далекими від істини. У всякому разі, наочно бачимо, що основна його думка про генезу цієї просторової конструкції з дерева та родинність її до українських дерев'яних церков [386, с. 621] є загалом вірною. Не можемо заперечити і її очевидних зв'язків з архітектурою країн Закавказзя, Ірану і Центральної Азії [386, с. 621].

Втім, дещо подібне зустрічаємо і в інших країнах. Зокрема, в каркасному дерев'яному будівництві Румунії (рис 4.21 б, в, див. дод. В), знаходимо просторово-конструктивні елементи, наближені до гвіргвіні кутового і змішаного укладання (рис. 4.12 г), проте тут її використовують здебільшого для малих форм сакральної архітектури (каплиць над святими джерелами, літніх олтарів). Схожу схему зустрічаємо також у каркасних конструкціях типу п'ята дерев'яного будівництва Бірми [188] (рис. 4.12 д)¹. Проте, такі приклади через незначну кількість вінців і широкі проміжки між ними, можна скоріше віднести до типу каркасних, ніж зрубно-вінчастих конструкцій, що, скоріш за все, свідчить про однаковість світової конструктивно-формотворчої думки і навряд чи викриває якісь генетичні зв'язки цих форм з українським або ірано-закавказьким аналогами.

Яскравим прикладом впливів з архітектури інших країн можуть стати комбіновані зрубно-каркасні (зрубна основа з каркасною баштою над бабинцем) храми західних областей України (лемківські, бойківські, закарпатські, деякі західно-поліські). Таке явище пояснюється впливом традицій дерев'яного будівництва сусідніх країн, зокрема Польщі і Румунії, яке за багатьма ознаками наближено до готичного стилю мурованої архітектури Західної Європи (рис. 4.13 а) [148]. Тобто, як ми вже вказували, тут маємо справу із процесами змішування конструктивних систем зрубу і каркасу на територіях межування їх ареалів розповсюдження, до яких належить регіон Карпат (див. підрозд. 3.1). Втім, іноді виникнення каркасного верху над бабинцем пояснюється і результатом перебудови. Ця конструкція є достатньо поширеною в західних областях України, ми не розглядаємо її серед типових просторово-конструктивних елементів лише тому, що організація верха з закриттям його внутрішнього простору (каркасні

¹ В обох випадках використання такої підвищеної конструкції формотворчо і сенсуально збігається з ідеями анімістичних капищ – наметової „сіні” на чотирьох стовпах [83], встановленої над ідолами, священними джерелами, тощо.

башти відокремлюються від інтер'єру стелею), загалом не характерна для традиційної схеми українських церков.

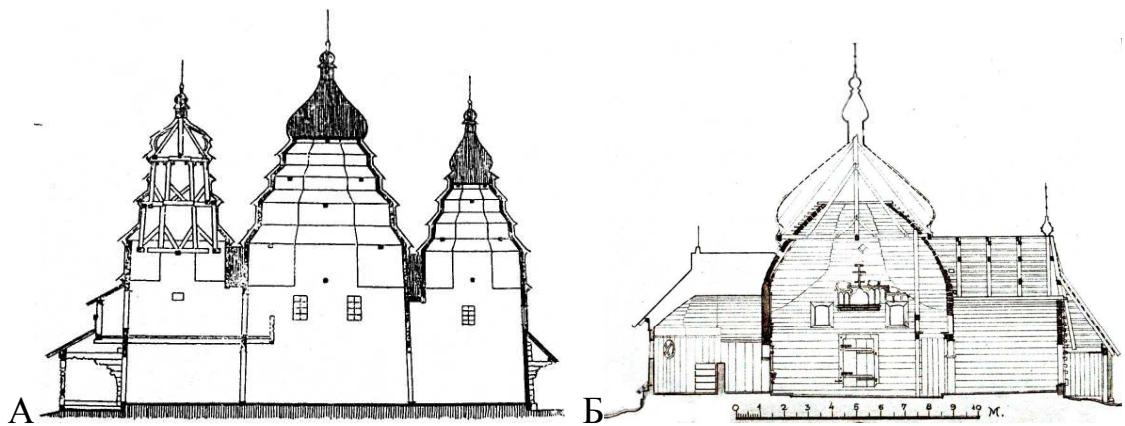

Рис. 4.13. Варіанти запозичень конструктивних рішень верхів. А – з дерев'яного будівництва сусідніх країн. Церква з с. Кривка (розріз за М. Драганом); Б – з мурованої архітектури. Церква з с. Улюч (Сянок), за креслеником А. Вариводи

Випадки запозичення форм мурованої архітектури є доволі рідкісними. Один з них зафіксовано в збірці начерків А. Вариводи [78, іл. 135-140], де вміщені докладні кресленики архаїчної української церкви з села Улюч (провінція Сянок земель Малопольських, рис. 4.13 б, 1510 р.) Як бачимо з рис. 4.13 б, центральний верх церкви за допомогою плавно окреслених звужень зрубу (за принципом величезного залому) імітує форму приземкуватого широкого мурованого куполу.

За умови консервативних традицій розвитку народної архітектури, оригінальність мислення будівничого є найбільш рідкісним чинником нетипових просторово-конструктивних рішень верху церкви. До того ж – і найбільш складним для виявлення, бо такий резон можливо довести лише за наявності відповідної інформації у літописах церкви, яких взагалі збереглося небагато, а ті, що є, не завжди навіть називають імена будівничих.

Але для нашого дослідження, найбільш цікавими є випадки, коли рідкісну конструкцію підйому внутрішнього простору церкви можна розглядати як «рудимент» – випадково збережений приклад зниклого просторово-конструктивного елементу з іншою генезою. З цієї точки зору виключний науковий інтерес складає виявлена та обстежена нами під час перепису та

фотофіксації збережених архаїчних церков Івано-Франківщини Хрестовоздвиженська церква з села Загір'я Рогатинського району [312, с. 232]. Перекриття над навою церкви являє собою щось на зразок залому, але на відміну від звичного українського залому на основі намету, ця конструкція базується на чітко вираженому прямокутному плані і має досить складний абрис: звуження зрубу по довгих сторонах не розбито прямовисними ділянками, а являє собою поєднання двох площин з різним ухилом. Як виявилось, Хрестовоздвиженська церква з Загір'я описана у збірці «Пам'ятки архітектури України» [200, Т. 2, с. 146-147].

Церква належить до XVIII сторіччя, відомості про капітальні ремонти та перебудови церкви, за яких перекриття могло змінити первинну форму на теперішню, – відсутні. Тобто, з значною долею вірогідності можна вважати, що така форма перекриття була наявна в храмі з самого початку його існування. Що це – випадковий одиничний приклад оригінальної просторово-конструктивної форми верху, чи відгомін усталених традицій будівництва, забутих протягом сторіч? Маючи на увазі суто консервативний характер народного зодчества, більш вірогідно уявити другий варіант. Звісно, без проведення детального дослідження піддахового простору Хрестовоздвиженської церкви з села Загір'я, стверджувати щось важко (рис 4.14 а). Але все-таки дозволимо собі висловити деякі думки з цього приводу. Подібна конструкція може бути рідкісним (хоча й достатньо пізнім), не знайденим М. Драганом, зразком, що підтверджує вірогідність теорії походження дерев'яної церкви з заломом від хати. Адже – якщо припустити вірогідність цієї теорії, перетворення кроквяних дахів на зрубні верхи з заломами так чи інакше повинно було відбуватися. Тож, зробимо гіпотетичну спробу реконструювати шлях такого перетворення.

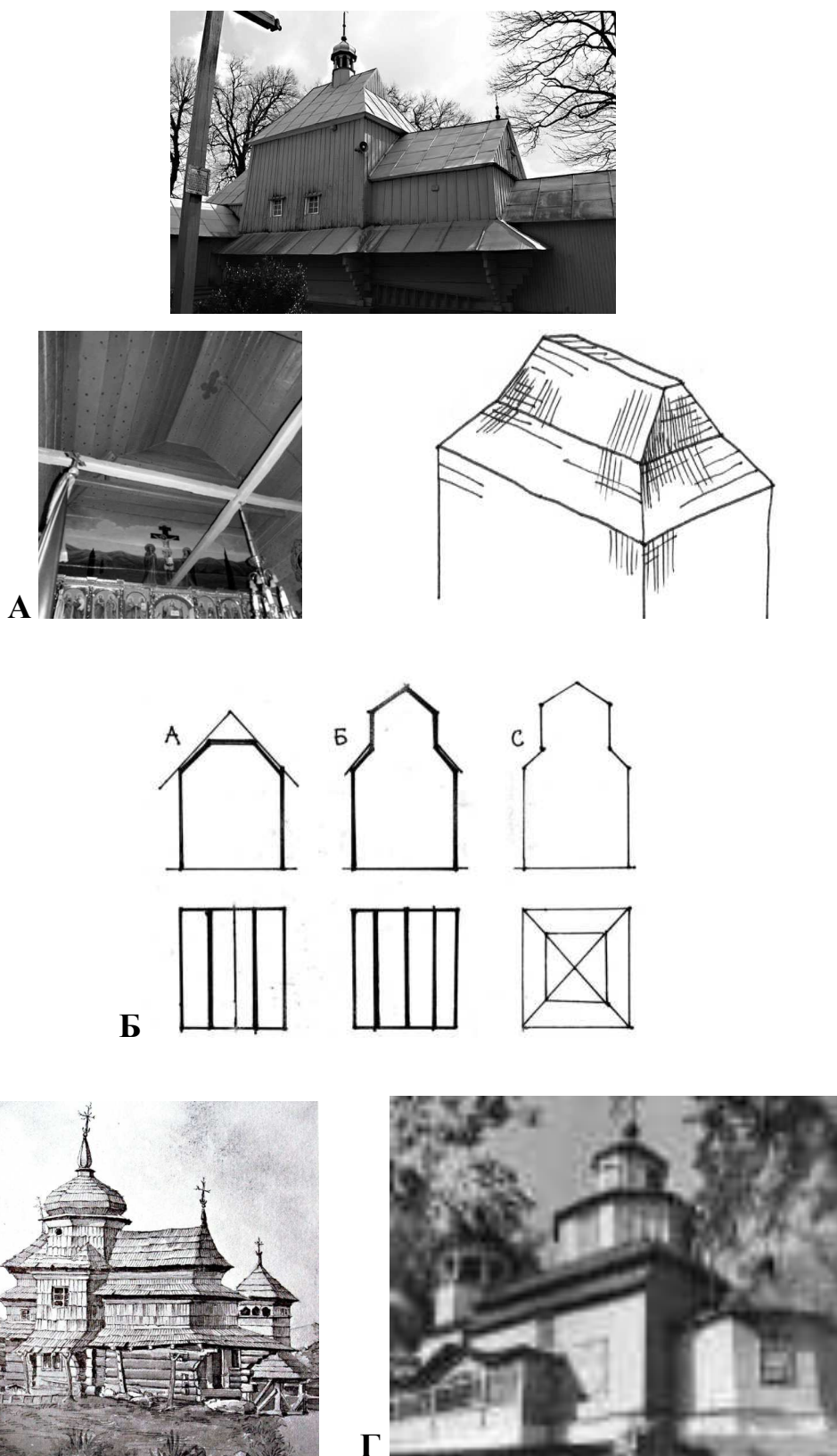

Рис 4.14 Гіпотетичний шлях формування центрального залому із підвищеного накату (базовий елемент 1)

А – Приклад перехідної форми перекриття:

Хрестовоздвиженська церква з с. Загір'я (XVIII ст.);

Б – Гіпотетична схема формування залому з підвищеного накату;

В-Г – Існуючі церкви з «повздожніми» заломами: церква з с. Миколаїв (малюнок А. Вариводи), Іллінська церква з м. Гомель, 1793 р. (за Г. Логвиним)

На нашу думку, в цьому випадку не варто було б намагатися виводити формування залому починаючи від зрубного намету – адже шлях його утворення з кроквяного даху занадто складний. Найбільш ймовірно, що зрубне перекриття почало утворюватися під кроквяним дахом спершу як стеля. Оскільки для церковної споруди пласка стеля хатнього типу була не бажаною, її підбивали з дощок або робили з тонких зрубних колод у коробчастій, рідше склепінчастій формі (остання більш характерна для церков сусідніх східноєвропейських країн), таким чином на примітивному рівні досягаючи необхідного для християнського культу вертикального розкриття простору нави. Ця форма є описаним нами під номером 1 просторово-конструктивним елементом верху (рис. 4.14 б). Це зрубний (або дощатий) накат, що виник під кроквами. Як вже згадувалося вище, подібні коробчасті стелі істотні для українських дерев'яних церков дахового типу. Таким чином, припускаємо, що первісні перехідні форми церковних перекриттів від кроквяної конструкції до зрубного залому починалися від коробчастого зрубного перекриття-стелі під кроквами (рис 4.14 б). На такій основі, вже цілком ймовірно виникнення примітивних зрубних заломів, які однаке простіші за формою ніж залом на основі намету: адже звуження конструкції в таких залах можливе не з чотирьох, а тільки з двох паралельних боків (рис. 4.14 б). Умовно позначимо таку просторово-конструктивну форму «повздовжній» (або ж «двобічний») залом. Пізніше подібна конструкція могла б розвинутися у повноцінний залом (рис. 4.14 б). До речі, приклади повздовжніх заломів подекуди існували в досвіді українського дерев'яного будівництва.

І хоча збережені зразки такого типу нам особисто невідомі, зображення церков цього архаїчного типу зустрічаємо в нотатках А. Вариводи (церква з села Миколаїв біля м. Стрий Львівської області, 1538 р., рис. 4.14 в) [78, іл. 89] та інших дослідників [84, іл. 34, с.17], схожі випадки знаходимо і на

межових з Білоруссю територіях, як наприклад Іллінська церква з міста Гомель (рис. 4.14 г).

Зацікавлюють також вміщені в статтях Л. Динцеса [83] і А. Боде [23] малюнки з альбому XVII ст. А. Меєрберга, що зображують зниклі російські дерев'яні церкви в Печорському монастирі і селі Крестці з чітко виявленою просторовою конструкцією повздовжнього залому (рис. 4.15 а).

Л. Динцес при цьому, прогнозує їх генезу з архітектури дохристиянських поховальних срубців, які, як відомо, імітували форми жител [83]. А. Боде називає цей тип «повздовжньо-ярусним» [24] і, разом з іншими російськими дослідниками [195], прогнозує його як похідну форму для більш розвинених російських церков, так званого «каскадного» типу [23, 24] (рис. 4.5 б). Дослідник також зауважує його можливий зв'язок з «центрично-ярусними» просторовими конструкціями церков [24] (тобто, із залами). Таким чином, ми виходимо на розуміння зв'язку просторово-конструктивної форми повздовжнього залому із структурою похідного від жител та поховальних споруд підвищеного нахату, визначеною нами базовим елементом 1.

Теоретична можливість поступового формування традиційного (центричного, чотирибічного) залому з просторової конструкції повздовжнього залому не викликає сумнівів. Л. Сумбадзе продовжує цю тему і показує можливість походження таких перекриттів із повздовжньо-вінчастих конструкцій над житловим приміщенням ода і хлівом боселі в грузинському народному житлі дарбазі [254, с. 77-80, 214] (див рис. 4.15 в). Він також вважає принципово можливим їх поступовий перехід до конструкції центричного гвіргвіні через знайдені ним зразки проміжних форм трибічного гвіргвіні [254, с. 214, 341] (рис. 4.15 г). Проте, виходячи з рідкості використання трибічного гвіргвіні, сам дослідник відносить цей приклад скоріше до випадкових форм, аніж до правил розвитку, і наголошує на більшій ймовірності його формування шляхом спрощення центрично-вінчастих перекриттів гвіргвіні [254, с. 214, 341].

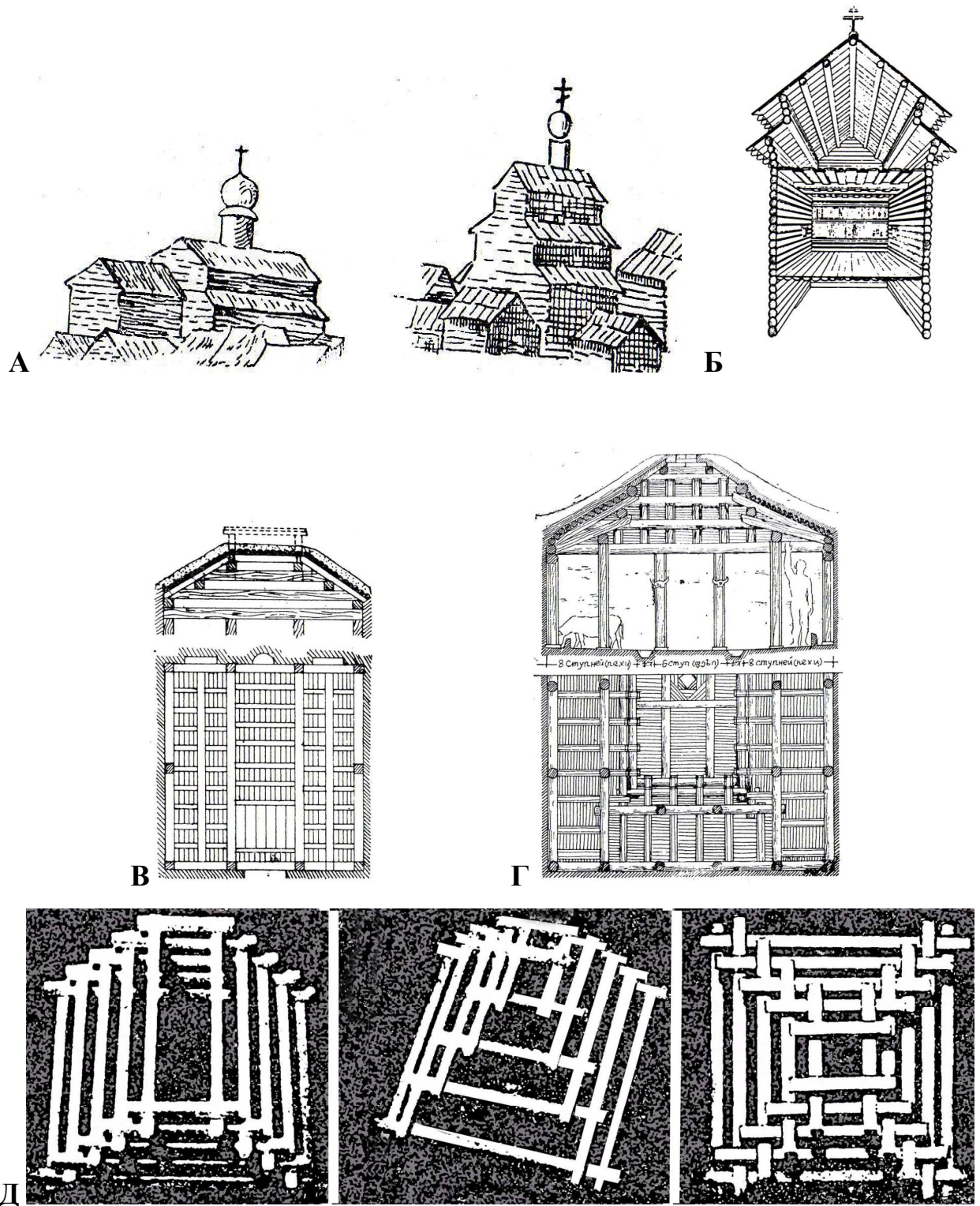

Рис. 4.15 Пошуки перехідних форм між зрубним накатом і заломом, повздовжньо-вінчастими і центрично-вінчастими конструкціями перекриттів в дослідженнях іноземних фахівців
 А-Б – Російський досвід: церкви в Печорському монастирі та с. Крестці (з альбомів А. Меєрберга),
 схема російської дерев'яної церкви «каскадного» типу (за Д. Букстоном);
 В-Г – Розвиток підвищеного накату у конструкцію, близьку до повздовжнього залому в
 перекриттях приміщень ода і боселі у грузинському народному житлі (за Л. Сумбадзе);
 Д – Реконструкція процесу на виявлених прикладах перекриттів грузинського народного житла (за
 Л. Сумбадзе)

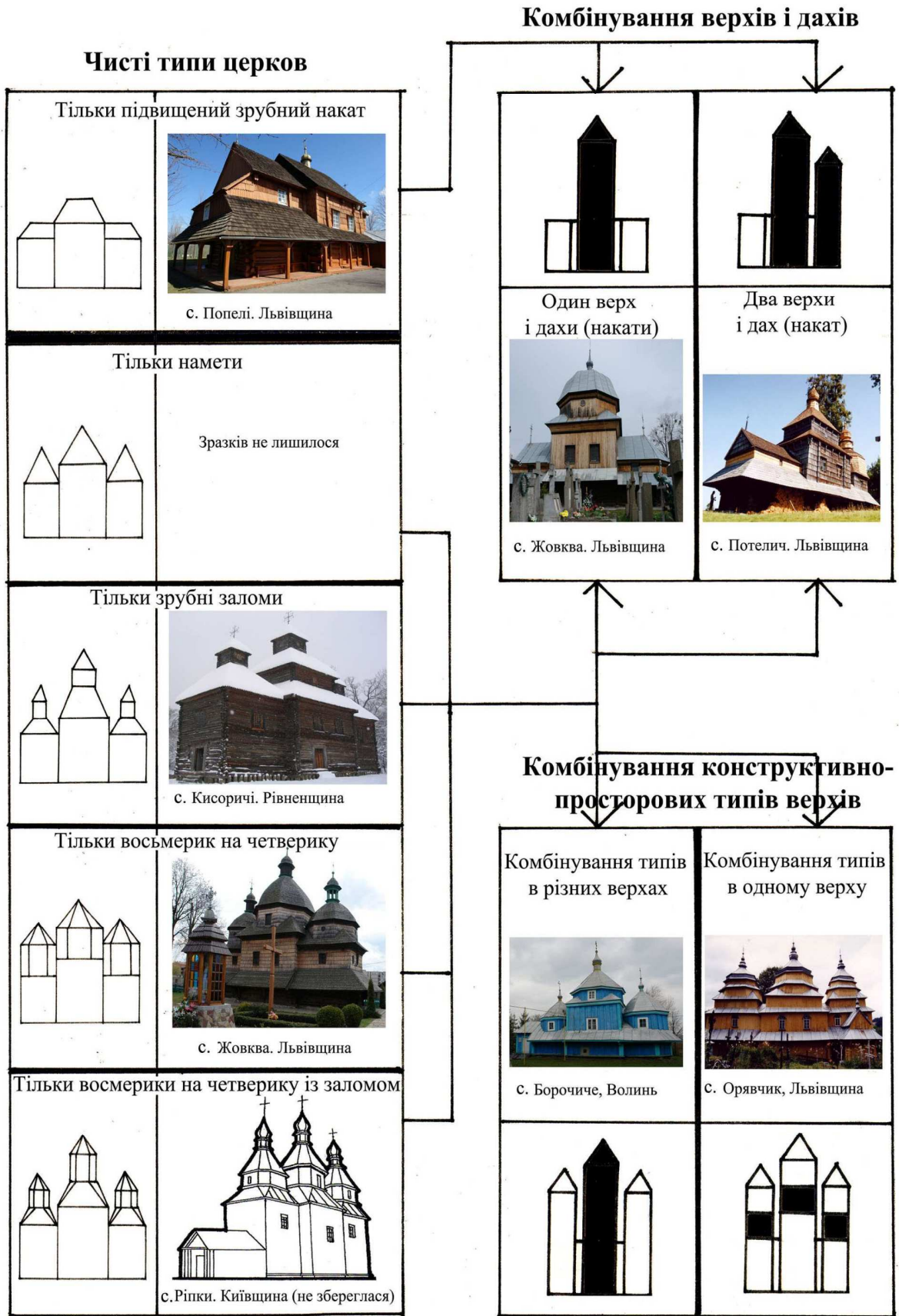
Таким чином, припущення спеціалістів з генези дерев'яної архітектури різних країн загалом збігається з нашим висновком: приведені вище міркування описують досить довгий і занадто ускладнений шлях розвитку просторової конструкції традиційного (центричного, чотирибічного) залому з його повздожньої (двобічної) форми, тож ми приводимо їх лише в ознайомчому плані і не включаємо в подальші теоретичні розробки. Ці дві просторово-конструктивні форми, скоріш за все розвивалися паралельно, маючи різні прототипи – в українському варіанті – поліські клуні (кумирні, каплиці) та житлово-поховальні споруди відповідно. Інша річ, що конструкція повздожнього залому не отримала широкого розвитку в Україні і залишилася в певній мірі «тупиковою гілкою». Втім, ймовірно, що Хрестовоздвиженська церква з села Загір'я є не єдиним збереженим прикладом подібної перехідної конструкції перекриття. Можливо, що недосліджені або забуті храми української землі ховають й інші подібні «казуси», за умови знайдення яких, наші міркування з цього приводу зможуть отримати подальший розвиток.

4.1.2. Просторова композиція української дерев'яної церкви: основні типи. Хочемо наголосити, що названі в підрозділі 4.1.1. п'ять базових просторово-конструктивних типів верхів української дерев'яної церкви зустрічаються не так часто в чистому вигляді (тобто – один тип на одну церкву), як в змішаному (табл. 4.7). Власне кажучи, навіть елемент 3 є похідним від елементу 2, а елемент 5 – похідним від поєднання елементів 3 і 4. При цьому бачимо варіанти поєднання декількох просторово-конструктивних типів не лише в різних верхах однієї церкви, але навіть і їх комбінації в одному церковному верху. При цьому виникають як варіанти поєднання зрубних просторових конструкцій перекриттів різних типів, так і поєднання зрубних та кроквяних (дахових) перекриттів ¹.

¹ В першу чергу така практика була розповсюдженою при будівництві одноверхих церков.

Таблиця 4.7

Комбінаторний шлях формування української дерев'яної церкви

Якщо проаналізуємо об'ємно-просторову композицію українських дерев'яних церков ¹ в її нерозривному зв'язку з внутрішнім простором споруди, то побачимо, що загалом всі українські дерев'яні церкви можна класифікувати на основі різниці цих базових показників. А саме, спостерігаємо чітке розподілення на два композиційно-просторові типи, які можемо умовно позначити як споруди з «центрично-підпорядкованою» та «незалежно-комбінованою» структурою. До першого типу відносяться одноверхі тридільні та хрестові церкви, а також умовно група дахових безверхих церков з підвищеною на основі зрубного накату (просторово-конструктивний елемент 1) центральною частиною ². До другого типу відносяться триверхі церкви на основі тридільного плану, а також п'ятиверхі та дев'ятиверхі хрестові церкви. «Центрично-підпорядкована» структура являє собою просторово-композиційну форму підпорядкованого типу: бічні безверхі складові є меншими і композиційно залежними від підвищеного, відкритого в середину центрального простору церкви. «Незалежно-комбінована» структура являє собою просторово-композиційну форму, що складається з декількох поєднаних між собою, проте відносно композиційно незалежних, майже рівних за значенням, підвищених частин (серед яких центральна, як правило, трохи ширша та вища). Підкреслюємо, що в обох випадках, всі наведені характеристики проявлені як в інтер'єрі, так і в екстер'єрі споруди (табл. 4.8).

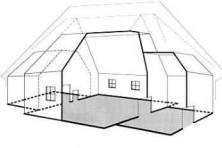
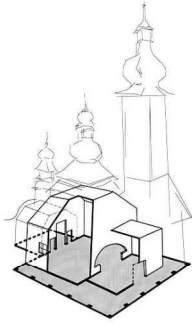
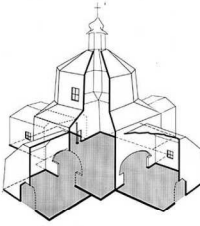
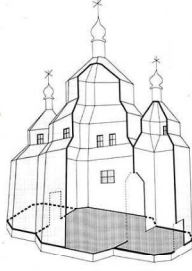

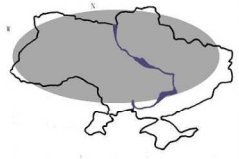
Неважко зауважити, що деякі типи церков не вписуються у вищеназвані групи – двоверхі церкви на основі тридільного плану та триверхі церкви на основі хрестового плану є чимось на зразок проміжних форм, що поєднують в собі властивості обох типів (табл. 4.9).

¹ Наприклад, наведених за класифікацією М. Драгана [84, с. 70-108], тобто, одноверхих, двоверхих та триверхих церков на основі традиційного українського тридільного плану, та одноверхих, триверхих, п'ятиверхих і дев'ятиверхих церков на основі хрестового плану.

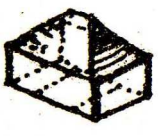
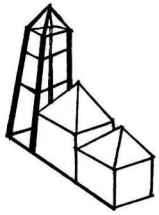
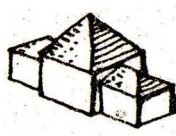
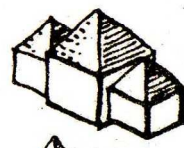
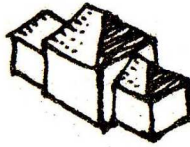
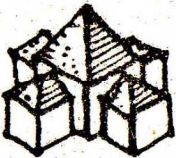
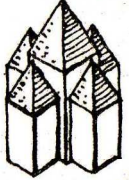
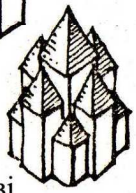
² Група хатніх церков також може розглядатися і як окремий, локальний, наблизений до центрично-підпорядкованого, композиційний тип (див. табл. 4.8).

Таблиця 4.8

Базові просторово-композиційні типи української дерев'яної церкви

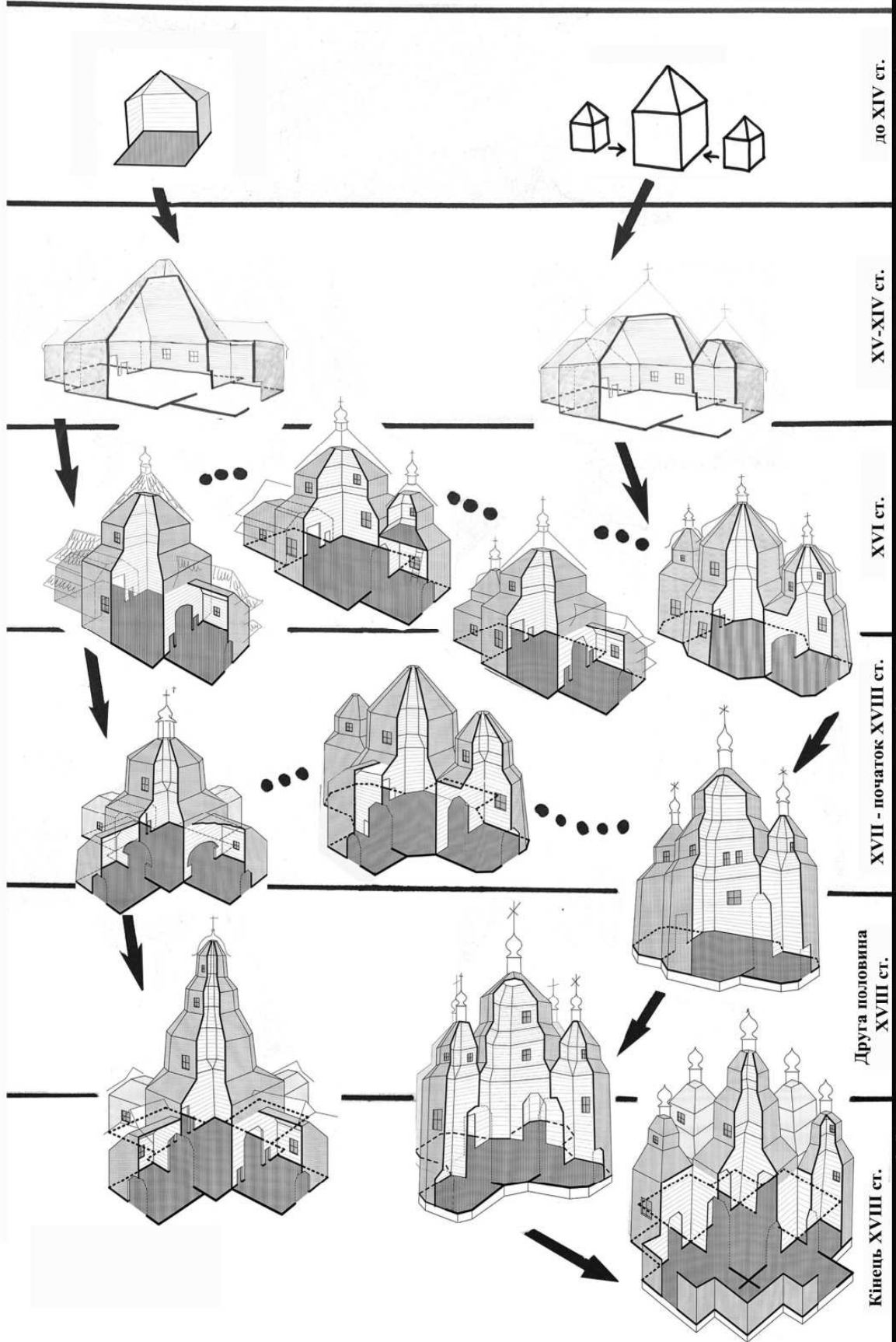
локальні типи		національні типи	
безверхий (хатній)	західний асиметричний	центрично-підпорядкований	незалежно-комбінований
			
ареали переважного побутування базових просторово-композиційних типів			
 Північно-західні регіони	 Бойківські, лемківські, західно-поліські та північно-карпатські церкви із дзвінницями над бабинцем	 Центральні регіони і гуцульські церкви	 Вся Україна

Комбінаторні форми просторово-композиційних типів української дерев'яної церкви

			
			
Накатні	З каркасною вежею	Наметово-накатні	Наметові

Таблиця 4.9

Шлях формотворення українських дерев'яних церков
“незалежно-комбінованого” і “центрично-підпорядкованого” композиційного типу

М. Драган вважав одноверхі церкви на основі українського тридільного плану похідними формами для триверхих (з проміжними формами двоверхих церков) [84, с. 78], Д. Букстон притримувався протилежної точки зору, називаючи одноверхі церкви маргінальними формами триверхих [352, с. 95-101]. Ми з цього приводу маємо дещо відмінну думку. Спираючись на факт родинності архітектури українських дерев'яних церков до наметових клунь (через ланку кумирень і каплиць) та виходячи з принципової різниці характеру просторово-композиційної форми церков вищеназваних типів, вважаємо за можливе прогнозувати їх паралельне існування та незалежний шлях формування (див. табл. 4.9). Тим більше, що принаймні з XV ст., ми можемо спостерігати розвинуті зразки як одного, так і іншого типу [312]. До речі, Г. Павлуцький також наполягав на давності українських триверхих дерев'яних церков та їх глибокому національному укоріненні ще від часів Київської Русі [198, с. 22-25]. Якщо вірною була б думка М. Драгана про поступове формування триверхих церков з одноверхих, то не змогли б ми знайти триверхих (або навіть двоверхих) церков серед найбільш архаїчних зразків. А якщо правий був би Д. Букстон, то навпаки – не було би серед архаїчних зразків одноверхих церков, самі лише триверхі.

Тож, відтворюючи можливий шлях формування церков обох типів, можна припустити, що церкви з «центрично-підпорядкованою» структурою могли виникнути шляхом одночасної або різночасової прибудови до каплиці вівтарної та вхідної частин¹. В цьому випадку сільські будівничі могли користуватися простими доступними методами спорудження кроквяного даху над зрубними стінами, або влаштуванням накату над зрубом (по типу примітивного житлового будівництва Полісся, що було описане в підрозд. 3.2). Підтвердженням наявності цього процесу є також існування значної кількості вже відомих нам дводільних одноверхих церков-каплиць (зокрема Дмитріївської цвинтарної каплиці в селі Добротвір, та церкви св. Параскеви в

¹ Реальність такого шляху формування довів В.Завада на основі дослідження цвинтарної каплиці з с. Дроздні та ін. пам'яток Поліського регіону [100].

місті Буськ на Львівщині [312. с. 42-43]), формування яких не пройшло до кінця шлях утворення тридільного плану – від початку то були центричні каплиці, до яких згодом прибудували вівтарну або вхідну частини [200, Т 3, с.х113-114, 144] (див. пункт 3.3.1). Проте, не виключаємо тут і можливості впливу ідей візантійського та закавказького християнського будівництва, що тяжіє до схожих просторово-композиційних форм.

Щодо формування багатoverхих церков з «незалежно-комбінованою» структурою, то тут логічно припустити їх походження або шляхом поєднання двох чи більше наметових каплиць з підвищеним внутрішнім простором, або ж розглядати більш складний варіант поступового формування: різночасових прибудов та перебудов однієї каплиці, який ми зокрема можемо спостерігати на прикладі історії створення дослідженої нами церкви Косми і Даміана з села Махнівці на Львівщині. Тут до старої, перенесеної з лісу каплиці, спершу було прибудовано вхідну частину, пізніше стару й нову частини роз'єднали, вбудувавши між ними нову наву із зрубним верхом. Таким чином, церква з дводільної одноверхої стала тридільною двоверхою. Ще пізніше прибудували південну та північну частини, таким чином церква перетворилася на хрестову [200, Т. 3, с. 137].

Інше питання, чому саме виникає це, зараз визнане однією з провідних ознак української дерев'яної церкви, тяжіння до багатoverхості. Адже не важко помітити, що на Русі і в Україні навіть і муровані храми, на відміну від Візантії та Закавказзя, здебільшого багатoverхі. На нашу думку, відповідь криється в стійкості анімістичного світогляд (політеїзму), що обумовлює багатобаштовість багатобожних святилищ, де кожна окрема башта присвячена іншому божеству. (Докладніше див. розд. 5)

Проте, на західних прикордонних територіях України спостерігаємо ще й третій тип комбінаторики просторово-конструктивних форм верхів дерев'яних церков – це поєднання автентичних для України просторових конструкцій верхів з іноземними елементами, що пояснюються впливом

культового будівництва сусідніх країн (див. табл. 4.8). Так, наприклад, відомі варіанти симбіозу автентичних традицій та іноземних впливів в сакральному дерев'яному будівництві лемків, бойків та поліщуків, де над західною частиною церкви (бабинцем) з'являється в більшій (лемки) чи меншій (бойки і поліщуки) мірі розвинена каркасна конструкція верхів, яка не дає змоги проглядати внутрішній простір зсередини до верхівки¹ [92, 98, 138, 142, 145]. В деяких випадках дзвіниця над бабинцем стає настільки високою, що порушується також і властива українським церквам симетрія композиції, а вся форма церкви набуває характерної для західних середньовічних стилів культової архітектури асиметрії і динаміки. Таким чином руйнуються традиційні для українських дерев'яних церков принципи устрою як зовнішнього, так і внутрішнього простору. Тому, хоча цей «асиметричний» тип просторово-композиційної структури деяких українських дерев'яних церков західних прикордонних територій і можна умовно вважати третім об'єктом нашої композиційно-просторової класифікації, його ні в якому разі не можна визнати національним типом, тим більше, що й сформувався він не раніше XVII ст., тобто, принципово пізніше часів формування базових національних просторово-композиційних і просторово-конструктивних ознак української дерев'яної церковної архітектури.

4.1.3. Пропорції і деталі архітектури української дерев'яної церкви: регіональні і часові нюанси. Як було аргументовано на основі висновків ведучих іноземних фахівців (Й. Енсеніуса [364], Т. Сакураї [408], Л.хСумбадзе [254]) в підрозділі 2.1, архітектурні деталі та пропорції дерев'яних споруд є достатньо швидкозмінними ознаками і тому не несуть в собі фундаментальної інформації про походження і ранні етапи формотворення пам'яток, а можуть скоріше вказувати на вторинні

¹ Закриття вертикального внутрішнього простору характерне для сакрального дерев'яного будівництва західних слов'ян і північної Росії, проте абсолютно неістотно для України.

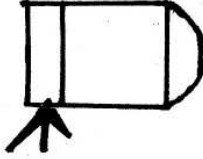
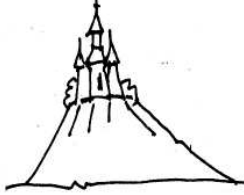
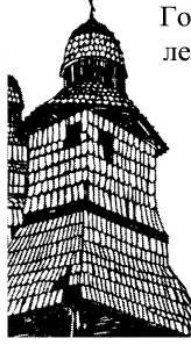

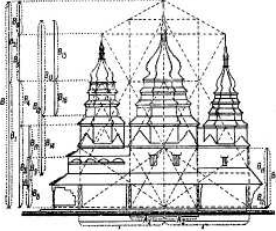
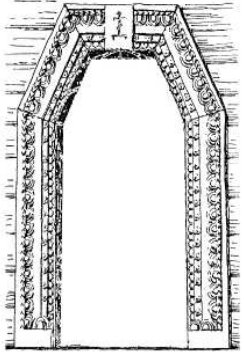

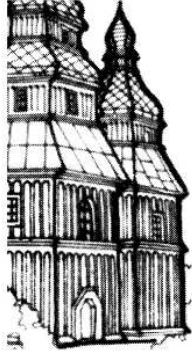
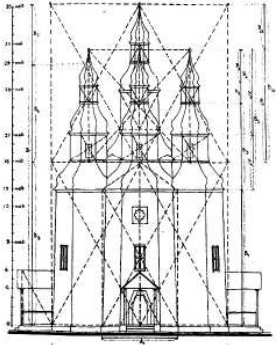
стилістичні впливи, або ж ілюструвати собою результати пристосування форм під зміну тих чи інших умов існування.

У випадку української дерев'яної церкви, на наш погляд, подібна закономірність виражена навіть яскравіше за іноземні варіанти. Бо, на відміну, наприклад, від Японії, де дерев'яна архітектура являла собою продукт розвитку державних ідей і практично від початку формувалася професійними архітекторами та будівничими [423, с. 16-18], в Україні дерев'яна сакральна архітектура була практично від самого початку розповсюдження християнства витіснена на народний рівень і тому характеризувалася особливою консервативністю форм та канонізацією будівельних прийомів, що сторіччями передавалися від батька до сина без істотних змін. Таким чином, її базова просторово-композиційна структура та просторово-конструктивна форма залишалися практично незмінними, в той час як пропорції та архітектурні деталі еволюціонували під впливом вподобань замовників, кліматичних, ландшафтних та етнічних умов існування (табл. 4.10). Їх формування у відомому нам вигляді проходило достатньо пізно, приблизно в межах XVII-XVIII ст. Парафія впливів на формотворення українських дерев'яних церков архітектурних стилі мурованого будівництва Західної і Східної Європи також здебільшого окреслена варіаціями архітектурних деталей та поверхневих форм окремих елементів пам'яток (табл. 4.11).

З всього зазначеного вище стає очевидним, що загально визнана різниця деталей архітектури та пропорцій дерев'яних церков Сходу і Заходу України, переважно лежить поза межами базових архітектурно-генетичних характеристик їх структури і, в першу чергу, обумовлюється різницею кліматично-ландшафтних умов та часу зведення, що, без сумніву, підтверджує глобальний загальнонаціональний характер архітектурного явища української дерев'яної церкви.

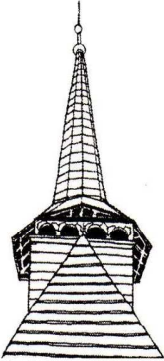

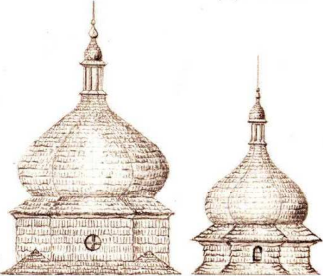

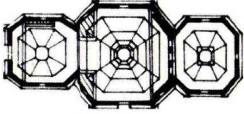
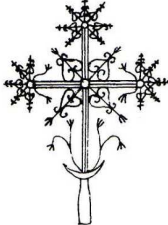
Таблиця 4.10

Гене́за української дерев'яної церкви:
зв'язок з народним будівництвом

Анімістичні будівельні традиції	Об'єктивні географічні критерії		Час, регіон
	клімат: оздоблення	реле'ф: пропорції	
 <p>вхід з півдня</p> <p>розташування на пагорбі, за межами села</p>	 <p>Гонта, лемех</p> <p>опасання, піддашся</p> 	<p>приземкуваті, горизонтальні:</p> 	<p>ХІІІ- ХVІІ ст.</p> <p>Захід- Північ</p>
 <p>семантика декору</p>	<p>шалівка</p> <p>відсутність опасання і піддашся</p>	<p>вертикальні</p> 	<p>ХVІІІ ст.</p> <p>Схід- Південь</p>

Таблиця 4.11

Гене́за української дерев'яної церкви:
зв'язок із стилями мурованої архітектури Європи

романика-готика	барокко	
<p>базилікальні асиметричні композиції з перевагою західного фасаду</p> <p>Готичні елементи оздоблення</p> 	<p>нечисленні барокові деталі</p> 	<p>ХІІІ- ХVІІ ст. Захід- Північ</p>
	<p>Барокові елементи зовнішньої форми</p> <p>пластика плану</p> <p>бароковий декор</p> 	<p>ХVІІІ ст. Схід- Південь</p>

4.1.4. Українські дерев'яні церкви місцевих шкіл народного зодчества (XVII-XVIII ст.) в світлі результатів архітектурно-генетичного аналізу.

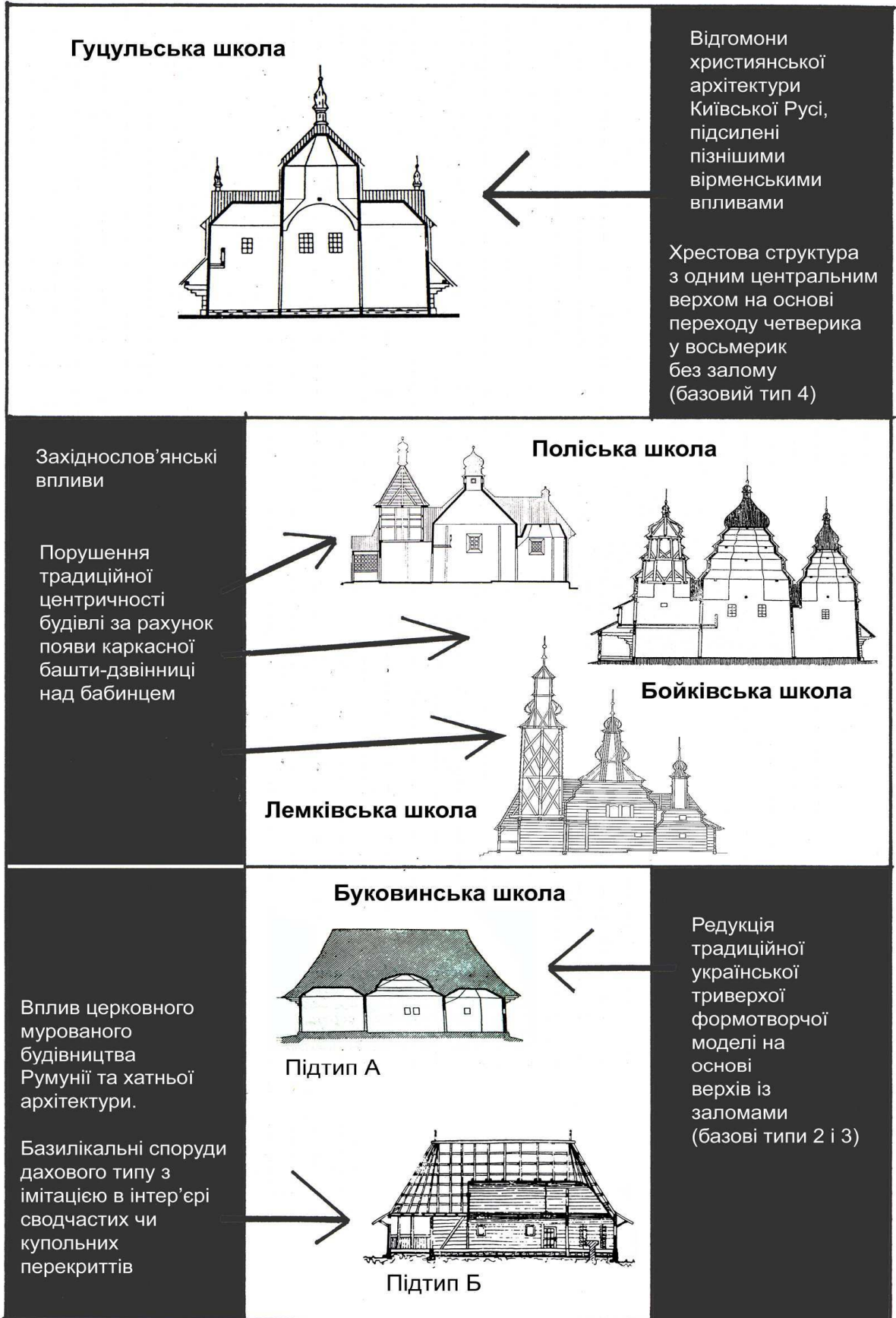
Те саме, здається, можна сказати і про більшість «місцевих шкіл» культового дерев'яного будівництва України, що здебільшого, розрізняються лише комбінаторикою базових композиційних схем та просторово-конструктивних елементів, а також відмінностями архітектурних характеристик рівню надбудови: архітектурними деталями, пропорціями. Адже, як було доведено вище, формування основних ознак просторово-конструктивної форми і композиції українських дерев'яних церков було завершено ще до кінця XV ст.

В межах цього часу народною будівельно-архітектурною традицією були остаточно закріплені такі основні типи українських дерев'яних церков, як тридільна триверха і тридільна одноверха, що несуть в собі відбиток дохристиянського культового будівництва слов'ян, а також дотична до будівництва Київської Русі і країн Візантійсько-Закавказького регіону – одноверха хрестова церква. Між тим, більшість народних «місцевих шкіл» дерев'яної архітектури України сформувалася лише у XVII-XVIII ст., тобто набагато пізніше часів завершення основних процесів формотворення української дерев'яної церкви.

Проте, в характеристиках деяких «місцевих шкіл» народного церковного будівництва України все ж таки можливо простежити певні відмінності архітектурних показників базового рівня, а відповідно – і відмінності генези (табл. 4. 12). Зокрема, галицька і гуцульська місцеві школи народного будівництва в більшій мірі ніж основна маса інших українських дерев'яних церков несуть в собі відбитки традицій дерев'яного будівництва Київської Русі, що в першу чергу проявляється в стійкому використанні хрестових одноверхих композицій церков та укрупненого, часто приземкуватого, центрального просторово-конструктивного елементу верху «восьмерик на четверику без залому».

Таблиця 4.12

Специфіка базових архітектурно-генетичних показників в місцевих школах української дерев'яної церкви

На наш погляд, це достатньо легко пояснити впливом на архітектуру галицької і гуцульської шкіл народного будівництва будівельних традицій Київської Русі. У випадку галицької школи, найбільш ймовірний шлях передачі цих традицій йшов через Галицьке князівство, яке, на відміну від Київського та Чернігівського князівств, продовжувало незалежний розвиток на українських територіях і після монголо-татарського нашествия. У випадку ж гуцульської місцевої школи, передача тих самих традицій мала вторинний характер. Скоріш за все, як неодноразово вказував І. Могитич [171], була напряму пов'язана із розповсюдженням на цих територіях Вірменських общин з їх близькими до Візантійсько-Закавказького типу традиціями мурованої церковної архітектури, що не могло не відбитися на характері дерев'яного культового зодчества регіону¹.

Між тим, лемківська (в більшій мірі) та бойківська (в меншій мірі) та частково поліська «місцеві школи» українського дерев'яного культового будівництва тяжіють до часткових змін традиційної просторово-конструктивної форми і композиції храмів, що сталася не раніше XVII ст. під впливом дерев'яного будівництва західних слов'ян (в першу чергу – поляків). Тому ми і дозволили собі вище умовно віднести ці церкви до додаткової «західної», або ж «асиметричної» просторово-композиційної моделі українських дерев'яних церков. Подібний феномен, як слушно зауважують дослідники В. Завада [96] і Т. Лісенко [137, 138, 139, 142, 145], зумовлюється прикордонним розташуванням церков лемківської, бойківської та поліської шкіл та неодноразовими історичними змінами кордону межування України і Польщі, що неминуче потягло за собою обоюдні взаємовпливи архітектурно-будівельних традицій.

Більш заплутаний випадок являють собою церкви буковинської школи, що відмічаються негомогенною просторово-конструктивною формою

¹ Цей вплив, як довів своїми дослідженнями І. Могитич [171], проявлений в тому числі і в пропорційності церков галицької школи, що є практично аналогічною зразкам вірменських мурованих церков на Гуцульщині.

перекриттів, яка розпадається на два принципово відмінні підтипи із вочевидь різною генезою. Перший підтип буковинських церков має захвані під даховою покрівлею низькі верхи із заломами і таким чином, значною мірою продовжує суто українські будівельні традиції (див. рис. 4.5 а, б). Інший підтип має влаштовану під даховою покрівлею дощату накатну або коробчасту стелю, що можна вважати прямою ремінісценцією будівельних традицій румунської Буковини (див. рис. 4.5 в, д). Таким чином, впливає висновок про неточність сучасного визначення буковинської місцевої народної школи дерев'яних церков, що було сформульовано лише за зовнішніми показниками пам'яток, без урахування базових особливостей їх просторово-конструктивної форми. Проведене нами у 2009 році натурне обстеження виявило характер розподілу означених вище просторово-конструктивних підтипів серед церков території української і румунської Буковини. А саме, на українській частині Буковини превалює український підтип із захваними під дахом заломами, на землях румунської Буковини однозначну перевагу має тип румунський, з накатною стелею під дахом. Це повністю підтверджує наші висновки та надає підстави для розділення місцевої буковинської школи на два окремі типи – «українсько-буковинський» та «румунсько-буковинський», перший з яких має пряму дотичність до українських національних архітектурних традицій, інший же не має до них практично ніякого відношення. Так само, прямим продовженням румунських, проте, уже не буковинських, а трансільванських традицій, слід вважати і деякі культові пам'ятки прикордонних з Румунією областей Закарпаття. Однак, так само, як і у випадку буковинської школи, висновок про відношення кожної конкретної закарпатської церкви до тих чи інших архітектурно-будівельних традицій може бути зроблений лише на основі ретельного дослідження її просторово-композиційної та просторово-конструктивної структури.

4.2. Основні етапи формотворення архітектури української дерев'яної церкви

На основі проведеного вище аналізу основних архітектурно-генетичних ознак української дерев'яної церкви, можливо окреслити базові етапи становлення цього архітектурного явища. Неважко помітити, що ці етапи є тісно пов'язаними з специфікою історичного розвитку регіону і відмежовані один від одного кардинальними зламами характеру розвитку. Загалом, часи якісних зламів розвитку архітектури української дерев'яної церкви кореспондуються з ключовими історичними подіями, що викликали різкі зміни в характері та активності застосування тих чи інших об'ємно-композиційних схем і просторово-конструктивних форм українського культового будівництва з деревини. Тому вважаємо за доцільне розділити загальний процес формування розвитку архітектури української дерев'яної церкви на 4 принципові етапи. Перший етап – від початку розвитку до IX ст., слід розглядати, як підготовчий. Адже він проходив ще до часів розповсюдження християнства і тому лише певним чином закладав архітектурну і ментальну підоснову для створення українських дерев'яних церков. Тим не менше, значення цього етапу є надзвичайно великим, оскільки, як ми неодноразово переконалися вище, саме в цей час формувалися саме ті особливості дерев'яного культового будівництва регіону, що надалі істотно вплинули на архітектуру української дерев'яної церкви. Зокрема, саме в цей час виникають і відпрацьовуються на будівлях різноманітного призначення два найбільш давні просторово-конструктивні типи верхів української дерев'яної церкви – підвищений накат і залом. Межею цього етапу вважаємо зламний історичний момент, пов'язаний з викликаним новою політикою киеворуських князів, початком активної християнської експансії регіону. Другий етап – X-XIII ст., можна умовно визначити як етап Київської Русі. Тут спостерігаємо передачу нових

архітектурних традицій східнохристиянського (візантійського і закавказького) культового будівництва. Вочевидь, що саме під їх впливом, в цей час формується новий просторово-конструктивний тип верхів української дерев'яної церкви – восьмерик на четверику без залому. Ще важливішим є початок формування базових композиційних типів українських дерев'яних церков, в першу чергу – одноглавої дерев'яної церкви на хрестовому плані. Якісною межею цього етапу стає монголо-татарське нашествя, що призводить до занепаду давньоруських традицій на українських теренах та зсуву центру державного храмобудівництва на Північ (сучасні російські території). Третій етап розвитку – XIV-XVI ст., можливо визначити як етап становлення національної самобутності. Саме тоді відбулося формування базових національних рис української дерев'яної церкви. Після монголо-татарської навали на українських теренах спостерігаємо послаблення візантійської архітектурної традиції, за рахунок чого можливість виходу на перший план отримали дохристиянські (в першу чергу – культово-анімістичні) будівельні традиції та прийоми регіону. Вочевидь, саме в цей час остаточно формується просторова конструкція залому та виникають міцні процеси формування церков з каплиць та кумирень шляхом комбінаторного поєднання незалежних складових, в результаті чого розвиваються тридільні і хрестові багатOVERХІ церкви. Таким чином, до кінця третього етапу всі основні архітектурно-генетичні характеристики і композиційні типи (незалежно-комбінований та центрично-підпорядкований) української дерев'яної церкви вже можна вважати остаточно сформованими. На останньому етапі – XVII – поч. XIX ст., що його можна умовно визначити як етап ускладнення базових форм, ми здебільшого спостерігаємо комбінаторну варіативність та поверхове ускладнення сформованих до поч. XVII ст. базових архітектурних ознак української дерев'яної церкви та виникнення останнього базового просторово-конструктивного типу верху – восьмерика на четверику без

залому, що, однак, сам по собі також є не самотійною, а комбінаторною формою між простим восьмериком на четверику і заломом. Останній період характеризується також ростом вертикальних пропорцій церков та формуванням локально-національних (так званих, місцевих) шкіл української дерев'яної культової архітектури, в рамках яких, під впливом будівельних традицій західних слов'ян, врешті виникає також додатковий асиметричний (західний) композиційний тип української дерев'яної церкви.

Таким чином бачимо, що генеза української дерев'яної церкви є не лише синкретичною (тобто – різні просторово-композиційні типи церков можуть мати різну генезу), але й комбінаторно-синкретичною (тобто, різну генезу можуть мати різні просторово-конструктивні елементи однієї споруди). У всякому разі стає ясно, що генеза української церкви є набагато складнішою, ніж здавалося: українська церква має не один, а декілька архітектурних прототипів (зокрема, зерносховище і житло), а в різних регіонах країни її структура під впливом різних історичних, географічних, кліматичних та культурних умов, формувалася різними шляхами. Все це, кінець кінцем, створило традиційні комбінаторно-просторові форми української дерев'яної церкви, які надалі сторіччями повторювалися в народному сакральному зодчестві незліченними поколіннями церковних будівничих. Основні просторово-композиційні і просторово-конструктивні ознаки української дерев'яної церковної архітектури сформувалися ще до XV ст. Надалі розвиток йшов лише шляхом еволюції архітектурних деталей, пропорцій і комбінаторних форм, проте не усталених просторово-композиційних і просторово-конструктивних рішень. Найбільш важливими його здобутками слід вважати ріст вертикальних пропорцій церков центрально-східних територій України та, у випадку центрично-підпорядкованих структур – формування додаткових верхів над периферійними клітями, що врешті могло перетворювати тип композиції церкви з центрично-підпорядкованого на незалежно-комбінований.

4.3. Вплив дерев'яного культового будівництва України на муровані церкви XIV-XVII ст.

Віддаючи належну данину уваги унікальному архітектурному явищу, яке ми звикли визначати терміном «українське (козацьке) бароко», мало хто замислюється над тим, що засади цього архітектурного феномену повинні були бути закладені набагато раніше за епоху українського бароко (XVII-XVIII ст.).

Не для кого не є новиною, що за своїми внутрішньою суттю та архітектурно-просторовими особливостями, церкви українського бароко скоріш наближені до форм українських народних дерев'яних церков, аніж до будов європейського бароко [38]. З огляду наукових джерел, складається враження, що цей процес запозичення мурованим будівництвом форм дерев'яного зодчества в національних масштабах виник спонтанно, нібито, з політичної волі гетьмана Мазепи [38]. Але при більш детальному дослідженні українського архітектурного надбання з'ясовується, що механізм подібних запозичень був опрацьований в Україні набагато раніше доби козацького бароко. Приклади запозичення мурованими церквами об'ємно-просторових властивостей дерев'яних храмів можна виявити починаючи з XIV сторіччя. При цьому за відсутністю повної інформації про українську архітектуру більш ранніх етапів розвитку, відсутність існування більш ранніх прикладів такого запозичення заперечувати також не можна. Зокрема, викликає цікавість нещодавня робота Ю. Диби, котрий достатньо аргументовано прогнозує можливість завершення відомого з археологічних досліджень квадрифолію «Полігон» (урочище «Карпів Гай», м. Галич, орієнтовно XII ст.) у вигляді восьмикутного дерев'яного зрубного верху [82, с. 61, 88].

Якщо роздивимося українську дерев'яну церкву XVIII ст. – прототип мурованої козацької церкви доби українського бароко, то в більшості

випадків побачимо п'ятидільну п'ятиверху церкву на хрестовому плані (набагато рідше – тридільну триверху церкву на основі українського традиційного тридільного плану з ширшою середньою частиною – нефом). Пропорційні особливості такої церкви мають яскраво виражений східноукраїнський характер – це висока, струнка церква з багатьма заломами верхів і помітним ухилом стін всередину, внутрішній простір її розподілений на п'ять (у випадку тридільного плану – на три) відносно незалежних, але пов'язаних між собою великими отворами відсіків, перспективно розкритий від низу до верхівок бань та яскраво освітлений.

Що ж до зразків подібних же запозичень архітектурно-просторових особливостей дерев'яних церков мурованими, що мали місце у XIV-XVII сторіччях, то дерев'яна церква-прототип у цьому випадку має дещо інший характер: це церква значно архаїчнішого типу – тридільна, на основі українського народного традиційного церковного плану з ширшою середньою частиною, одноверха або триверха, з невисокими верхами, приземкувата за пропорціями (форма істотна для західноукраїнських архаїчних форм дерев'яних церков). В даному випадку вважаємо важливим констатацію наявності самого процесу запозичень мурованою архітектурою форм дерев'яної. Характер же споруди при цьому за різних епох може бути і є абсолютно іншим, істотним для свого часу – адже форми дерев'яних церков також змінювалися і розвивалися протягом сторіч. Тому й не дивно, що результати запозичень мурованою архітектурою форм дерев'яної у XIV-XVII ст. були істотно відмінні від результатів аналогічних запозичень, що мали місце у XVIII ст. Адже в кожному випадку запозичення йшло з різних за часом і тому істотно відмінних дерев'яних прототипів. Цікавим є також факт, що ще навіть наприкінці XVII сторіччя в селах зустрічалися випадки будови мурованих церков, що імітували не сучасні їм, а архаїчні дерев'яні форми, прикладом цього є церква в селі Нагоряни Тернопільської області.

За звичаєм дослідники мало уваги звертають на муровані церкви архаїчного типу із запозиченнями об'ємно-просторових властивостей дерев'яних храмів. Здебільшого через те, що більша частина цих церков розташована в важкодоступних сільських місцевостях. На даний момент нам вдалося дослідити 14 таких церков, і це звісно далеко не всі із збережених на наш час. Інформацію по досліджених церквах зведено в додатку Д. Всі зазначені церкви знаходяться в межах Західних областей України. Вони зведені в невеликих населених пунктах (села, малі міста) і поєднують у собі функції як сакральної, так і оборонної споруди, де в давні часи навколишні мешканці могли ховатися у разі небезпеки. Схожі процеси призвели в середньовічній Західній Європі до побудови романських храмів-фортець та монастирів-фортець і є дуже добре відомими в історії розвитку архітектури. Але на відміну від Європи, де оборонне будівництво від початку розвивалося на основі суто мурованої конструкції [392, с. 123-169; 393, с. 145-207], в Україні ще за часи Київської Русі були розвинуті традиції фортечного будівництва з деревини та народні традиції будови дерев'яних церков. В результаті, наряду з мурованими фортецями європейського зразку, що здебільшого будувалися для оборони крупних міст або ж із стратегічно-військовою метою (наприклад, Хотинська, Кам'янець-Подільська фортеці та багато інших), в невеликих селищах України у XIV- XVII сторіччях бачимо розповсюдження традицій будови оборонних церков змішаної муровано-дерев'яної конструкції.

Найголовніше – на прикладах архаїчних муровано-дерев'яних церков є можливість докладного вивчення початкових етапів процесу запозичення мурованою архітектурою форм дерев'яної. Деякі з цих церков є безверхими – в таких випадках можна говорити про запозичення з дерев'яної архітектури лише структури тридільного плану з ширшою середньою частиною, традиційного для українського народного дерев'яного культового зодчества. Значну частину з досліджених церков складають церкви так званого

«перехідного типу» - тобто мішаної муровано-дерев'яної конструкції з мурованим низом та дерев'яними верхами. На нашу думку, конструкція склепінь подібних церков є одним з найцікавіших предметів для вивчення, оскільки, складає саме ту «перехідну ланку» де в тій або іншій пропорції «сполучаються» між собою мурована та дерев'яна частина споруди. Склепіння таких церков можуть бути сформовані за різноманітними схемами, які можливо умовно розподіляти на дві основні групи, такі як: склепіння, що дають можливість розкриття простору знизу вгору, до верхівок бань (за типом дерев'яної церкви) та склепіння, що не дають такої можливості. Конструкція подібних склепінь, як правило, буває оригінальною в кожному окремому випадку і може бути як мурованою, так і дерев'яною. Але, як правило, вірогідність висновків за результатами поверхового дослідження перекриття таких церков може бути сумнівною через можливість зміни первинної форми склепіння за рахунок різночасових перебудов та реконструкцій, які далеко не завжди відображені в історичних документах.

Цілком ймовірно, що в процесі більш детального вивчення окраїнного українського архітектурного надбання, кількість виявлених церков подібного типу могла б бути набагато більшою. У всякому разі з цих знахідок ми можемо зробити висновок, що процес запозичення мурованою церковною архітектурою об'ємно-просторових особливостей народних дерев'яних церков не став для України у XVII сторіччі чимось таким, що виникло несподівано і на порожньому місці. Не дивлячись на будь-які, хоча б і цілком обґрунтовані, історико-політичні тлумачення цього феномена, ми вважаємо неможливим виникнення в Україні подібного процесу без підґрунтя сформованих протягом попередніх сторіч традицій запозичення мурованою архітектурою форм дерев'яної.

Акцентуючи увагу на процесах переходу форм дерев'яної архітектури в муровану, не зайвим здається звернути увагу на подібні ж, вже неодноразово згадувані нами, процеси, що мали місце в архітектурі східних країн. Зокрема,

в таких країнах як Китай, Лаос, В'єтнам, Корея, Таїланд протягом всіх історичних періодів розвитку архітектури були наявні процеси змішування мурованих і дерев'яних конструкцій в одній споруді та взаємні формотворчі запозичення дерев'яної і мурованої будівельних систем [188, с. 51-140, 142-146, 277-302]. Архітектура Центральної Азії і країн Іранського регіону та Закавказзя також залишила немало доказів існування подібних процесів [256]. Архітектура Індії, хоча і в меншій мірі, проте теж дає підстави підозрювати наявність дерев'яних прототипів традиційних форм мурованої архітектури [382, с. 39-44].

В оборонній (замковій) архітектурі Японії XIV-XVII сторіч (тобто часу, що відповідає будові архаїчних змішаних муровано-дерев'яних церков в Україні) розвиток оборонного будівництва теж йшов шляхами переходу від дерев'яної до мурованої конструкції. Пік розквіту замкової культури Японії припадає на період Момояма (1573-1600 рр.): неспокійні часи постійних військових сутичок та феодалної роздробленості. За відсутністю єдиного центру управління місцеві військові лорди будували замки і контролювали навколишні землі [394, с. 72-75]. З приходом до власті наймогутнішого з сьогунів, Токугава Іеясу (початок періоду Едо: 1615-1867 рр.), який остаточно поєднав країну, феодалні замки почали занепадати [394, с. 76]. Головною спорудою замку була центральна оборонна вежа-донжон. Походження донжону виводять від самурайського житла з дозорною баштою на даху. Перші донжони і справді зберігають багато рис дозорних башт з самурайських жител [394, с. 74]. Але наприкінці періоду Момояма замкові донжони стають завеликими, і вся конструкція змінюється: донжони набувають різкого ярусного звуження вгору [394, с. 74]. Основою замка слугувала база з гігантських валунів, яку звичайно робили зверху ширшою ніж знизу, іноді навіть з вигином, аби по ній було неможливо видертися вгору. На цю муровану основу встановлювався каркас з товстих дерев'яних стовпів та балок, проміжки заповнювалися дрібним камінням, дерев'яними

дошками, глиною, й тинькувалися [394, с. 74-75]. Саме тому зовнішність японських замків не видає їх суті – здається ніби то мурована споруда. Тинькувалися навіть крокви – аби запобігти пожежі. Тим не менше, така змішана структура поступалася в міцності мурованим замкам середньовічної Європи, бо її було легко спалити [316, с. 100-104].

Таким чином, порівнюючи процеси переходу дерев'яної конструкції в муровану в оборонній архітектурі України і Японії, можемо констатувати:

- в Україні процес мав обмежені масштаби і існував поряд з традиціями зведення справжніх мурованих споруд як альтернатива для невеликих міст та селищ, що не могли дозволити собі будову мурованої твердині. Споруди такого типу, як правило, поєднували в собі сакральну та оборонні функції і наслідували форми дерев'яних церков;

- в Японії процес переходу дерев'яних оборонних споруд в муровані мав широкі масштаби і знайшов вираження в спорудах великого розміру та стратегічного значення. Адже за умови відсутності в Японії попередньо сформованих традицій мурованого будівництва (за причини частих землетрусів, відсутності придатного для будівництва каміння та глибинної тяги японців до естетики деревини), муровано-дерев'яні оборонні споруди не мали конкуренції з боку суто мурованих замків. Замки поєднували в собі функції оборонної та житлової споруди і наслідували форми самурайських жител з дозорними баштами;

- незважаючи на перевагу в масштабі будівництва, в Японії спостерігаємо лише початкові стадії процесу переходу дерев'яної конструкції в муровану: як то поява кремезної мурованої основи та частковий перехід нижньої частини дерев'яних споруд до змішаної муровано-дерев'яної конструкції шляхом забутовки дерев'яного каркасу;

- в Україні цей процес зайшов набагато далі і по суті досяг логічного завершення, тобто повного перетворення дерев'яної споруди в муровану, яка тим не менше, зберегла об'ємно-просторову форму дерев'яної. В Україні

знаходимо пам'ятки, що ілюструють всі стадії процесу перетворення дерев'яної споруди на муровану (див. дод. Д).

В українському культовому будівництві XIV-XVII ст. бачимо три основні стадіальні форми між переходом дерев'яної конструкції оборонної церкви в муровану:

- церкви з мурованою основою та стінами і дерев'яними верхами без мурованого склепіння (відкриті в інтер'єрі по типу дерев'яних церков), або ж дерев'яними верхами відокремленими в інтер'єрі мурованими склепіннями (5 досліджених церков, див. дод Д);

- муровані церкви з дерев'яними елементами (баштами-дзвіницями над бабинцем, як в церкві з с. Касперівці [312, с. 371]; прибудованою дерев'яною дзвіницею, як у церкві з с. Дорогобуж [312, с. 350]), а також рідкісний приклад дерев'яної церкви з с. Заланів [312, 168], що має тридільну муровану вівтарну частину (всього 4 церкви. див. дод. Д);

- повністю муровані церкви, що зберігають планувальні та об'ємно-просторові характеристики дерев'яних церков відповідного часу (5 досліджених церков в таблиці дод. Д і більше 10 споруд, виявлених додатково, як то церкви в с. Низкиничі, Підгайці [312, с. 363, 375] та ін.). Звісно, що переліченими пам'ятками цей список не обмежується.

Таким чином, на прикладі розвитку оборонних споруд України (провінційних оборонних церков) та Японії (феодалських замків) бачимо певну подібність процесів переходу об'ємно-планувальної структури дерев'яних споруд в муровану архітектуру шляхом стадіального розвитку змішаної муровано-дерев'яної конструкції, що в Японії мали широкий масштаб, але не досягли логічного завершення, а в Україні відповідно – мали скромніший масштаб, але досягли кінцевого результату (див. дод. Д). Таким чином, очевидно, що збережені українською дерев'яною церквою прадавні будівельні традиції поступово віддзеркалилися і в мурованому сакральному зодчестві України, що створило передумови для формування самобутнього

стилю «українське бароко». За виявленого стану справ, не можемо не підтримати думку дослідника В. Вечерського [38] про недоцільність називати цей стиль «українське бароко», оскільки бачимо його давню українську автентичність, яка явно переважає над будь-якими бароковими впливами. Цей висновок знаходить підтвердження й у виявлених нашим дослідженням і наявних щонайменше з XVI ст. впливах українського традиційного дерев'яного культового будівництва на архітектуру мурованих храмів свого часу.

4.4. Науковий підхід до реконструкції форми та проектування українських дерев'яних церков в національних традиціях

Прикладним результатом виявлення генези просторово-композиційних типів української дерев'яної церкви, а також похідних форм та етапів формотворення просторово-конструктивних елементів її верхів, є розробка рекомендацій щодо нового будівництва українських дерев'яних церков в національних традиціях. Залежно від комбінаторики використання тих чи інших просторово-конструктивних елементів верхів на основі тієї чи іншої просторово-композиційної структури церкви, ми можемо свідомо досягати тих чи інших ефектів архітектурного образу. Кожного разу тим не менше, залишаючись в рамках національної традиції. Рекомендації розроблені з урахуванням творчої свободи архітектора і можуть бути легко застосованими в будь-яких умовах. Основні положення рекомендацій викладено в таблиці 4.13. Як бачимо з таблиці, рекомендації згруповано по чотирьом основним показникам, а саме:

- часові, територіальні та сенсуальні характеристики застосування тих чи інших базових просторово-конструктивних елементів верхів українських дерев'яних церков та традиційні способи їх комбінаторних поєднань в межах однієї споруди (табл. 4.13 А);

Таблиця 4.13

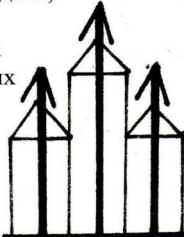
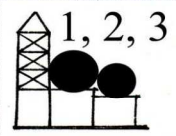
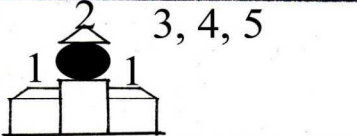
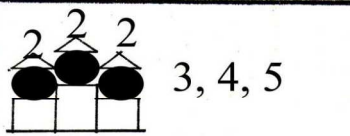
Рекомендації для проектування нових українських дерев'яних церков

**А. Базові просторові конструкції зрубних верхів церков:
характеристика, генеза, географія**

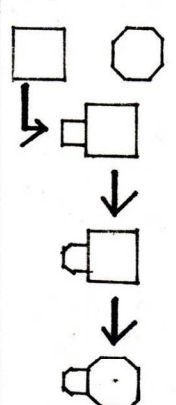
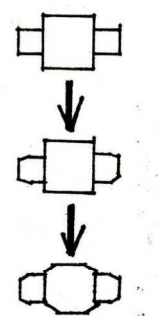
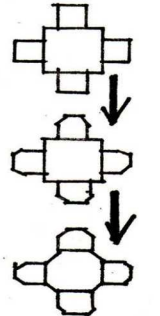
Просторово-конструктивні типи верхів українських дерев'яних церков	1	2	4	3	5
	Підвищений накат	Намет	Восьмерик на четверику	Залом	Восьмерик на четверику із заломом
Генеза з:	Базові місцеві дохристиянські типи		XII-XIII ст.	XIV-XVI ст.	XVII-XVII ст.
Характеристика, генеза, географія типу	Походження з жител та домовин, впливи Західних слов'ян, Захід України		Зв'язок з будівництвом Київської Русі, впливи Вірменських церков, Ареал кнізівств Київської Русі	Автентичний національний тип, козацькі церкви, зв'язок з культурами анімізму, Вся територія України	Синтетичний тип більш нового часу, козацькі церкви, Центральна Україна
Традиції комбінаторики просторових конструкцій верхів					
самостійне використання типу	+	+	+	+	+
		(архаїчні типи)	(2)	(2)	(2)
Комбінаторика просторових конструкцій в межах одного верху					
завершення	+	+	-	-	-
середина, повтор	-	-	-	+	+
основа верху	-	-	+	+	+
Комбінаторика просторових конструкцій в різних верхах					
центр-альний верх	+	+	+	+	+
крила	+	+	+	+	+
Комбінаторика просторових конструкцій залежно від форми зрубної кліті					
квадратна кліть	+	+	↓	+	↓
восьмикутна кліть	-	+	↓	+	↓

4.13 (продовження)

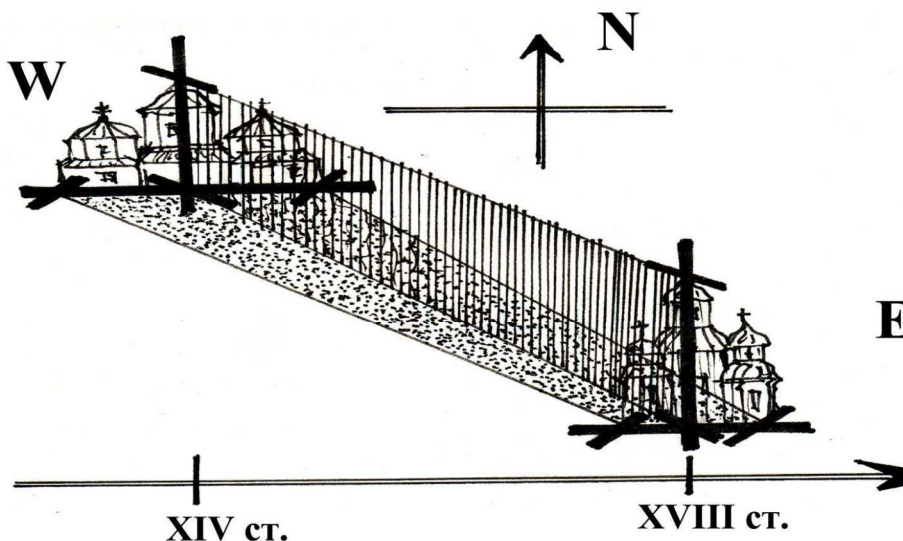
Б. Основні композиційно-просторові типи українських дерев'яних церков

<p>Тип і характеристика просторової моделі</p>	<p>Асиметрична модель Вплив західних стилей</p> 	<p>Центрично-підпорядкована модель Вплив будвництва Київської Русі - Візантії, Вірменії</p> 	<p>Незалежно-комбінована модель, Вплив місцевих дохристиянських традицій Національна самобутність</p>
<p>Комбінаторика типів верхів залежно від моделі</p>	<p>1, 2, 3</p> 	<p>2, 3, 4, 5</p> 	<p>2, 2, 2, 3, 4, 5</p>

В. Основні планувальні рішення українських дерев'яних церков

<p>Часові межі</p> <p>XII ст.</p> <p>XVI ст.</p> <p>XVIII ст.</p>	 <p>Архаїчні плани</p>	<p>Українській тридільний план</p> <p>Національний тип</p> 	<p>Хрестовий план</p> <p>Вплив Київської Русі - Візантії</p>
<p>Просторові конструкції верхів не залежать від форми плану церкви</p>			

Г. Основні пропорції церков та їх залежність від місця і часу будови

- часові, територіальні та сенсуальні характеристики застосування просторово-композиційних типів українських дерев'яних церков (табл. 4.13 Б);
- часові, територіальні та сенсуальні характеристики застосування планувальних рішень українських дерев'яних церков (табл. 4.13 В);
- основні часові та територіальні пропорції українських дерев'яних церков (табл. 4.13 Г) ¹.

З таблиці 4.13 стає зрозумілим, що використання кожного з п'яти визначених на початку цього розділу просторово-конструктивних елементів верхів українських дерев'яних церков веде до вираження тих чи інших смислових відтінків архітектурного образу церкви.

Відтінки смислу можуть бути посилені або послаблені за рахунок використання різних просторово-композиційних типів, планувальних рішень та пропорцій церков. А саме, самостійне застосування похідних дохристиянських елементів 1 і 2 (зрубний накат та зрубний намет) рекомендовано для створення архаїчного образу церкви, тісно пов'язаного з дохристиянськими будівельними традиціями регіону. Архаїчний присмак образу підсилюється шляхом використання ротnodальних та дводільних планувальних рішень. В той же час, їх використання в якості завершення бокових клітей церков веде або до підкреслення візантійських традицій (елемент 1), або ж до акцентування глибоко національного, самобутнього кореня (елемент 2). Одночасно, елемент 2 (намет) є необхідним для завершення будь-яких верхів з використанням елементів 3 (залом), 4 (восьмерик на четверику без залому), або 5 (восьмерик на четверику із заломом).

Використання елемента 3 (залом) в будь-якому разі підкреслює національну автентичність, проте, має свої смислові відтінки залежно від форми

¹ Оскільки ця тема є в достатній мірі дослідженою попередниками, для розробки даного підрозділу рекомендацій ми спиралися на праці Ю. Івашко [109], І. Могитича [171, 177] та В. Чепелика [303-305].

та пропорцій. Зокрема, залом з широкою основою і вузькою верхньою частиною, а також залом на основі квадратного плану, виражають форми більш архаїчні (XIV-XVI ст.), ніж залом з ширшою верхньою частиною, або на основі восьмикутного плану (XVII-XVIII ст.). Це, як вказувалося на початку розділу, обумовлено специфікою розвитку елемента залом з намету шляхом встановлення на останньому світлового ліхтаря (вузький верхній ярус на широкому заломі з подальшою тенденцією розширення верхнього ярусу) та пізнішими впливами бароко (восьмикутні в плані верхи замість чотирикутних).

Автентично-національний смисловий відтінок образу церкви посилюється, якщо оберемо для новобудови незалежно-комбінований тип просторової структури та тридільний план. Часові характеристики образу при цьому можуть бути модельовані і за рахунок форми клітей основи (квадратна для старшого образу, шестикутна або восьмикутна – для молодшого). Самостійне використання восьмикутного елемента 3, особливо на основі восьмикутної пригрунтової кліті та за умови кількарязового повторення елемента 3 в одному верху і витягнутих вгору пропорцій новобудови провокує виникнення образу козацької церкви центрально-східної України.

Якщо ж ми маємо завдання підкреслити зв'язок церкви з давнім православно-християнським будівництвом (Візантійські та Закавказькі впливи), а також із церквами Київської Русі, то тут доцільно самостійно або комбінаторно використовувати просторово-конструктивний елемент 4 (восьмерик на четверику без залому). Ідея родинності до християнського будівництва Візантії і Русі може бути посилена вибором центрично-підпорядкованого просторово-композиційного типу та хрестового плану новобудови. Часові характеристики образу при цьому також можуть бути модельовані за рахунок форми клітей (квадратна для старшого образу, шестикутна або восьмикутна – для молодшого).

Слід мати на увазі, що просторово-конструктивний елемент 4 також є характерним для західноукраїнських церков Галичини та Гуцульщини. Це пояснюється близькістю цього регіону до традицій будівництва Київської Русі і Закавказзя через передачу архітектурних прийомів Галицького князівства та пізнішу активність на цих територіях вірменських общин.

Використання просторово-конструктивного елемента 5 в якості бази для елемента 3 (так само, як і самостійне використання елемента 3), особливо у випадку витягнутих пропорцій новобудови, тягне за собою виникнення образу козацької церкви центрально-східної України XVIII ст., проте використання цього ж елемента самостійно, в межах приземкуватих пропорцій, може створювати образ центрально-української, або навіть і західноукраїнської церкви більш архаїчного типу (XVII ст.)¹.

За бажанням, допитливий проектувальник може виявити із складеної нами таблиці 4.9 також і інші традиційні закономірності, проте, звісно, кожного разу творче проектне завдання має вирішуватися з урахуванням конкретних умов і задач нового будівництва.

Представлені в таблиці 4.9 рекомендації можуть стати в пригоді також і для вирішення питань реконструкції форми по археологічним залишкам дерев'яних церков. Зокрема, користуючись наведеними параметрами, ми вважаємо сумнівним варіант реконструкції восьмикутної Воскресенської церкви-ротонди у Галичі [82, с. 101], (рис. 4.16 а) на основі конструкції залому. Адже археологічних свідочств існування просторово-конструктивної форми верху Воскресенської ротонди з Галича у вигляді залому не існує [82, с. 100-102]. Між тим, результати нашого дослідження свідчать про відсутність цього елемента в дерев'яному будівництві Київської Русі (до якого і належав даний зразок).

¹ Окремою темою є використання тих чи інших просторово-конструктивних форм верхів, композиційних типів, планувальних чи пропорційних рішень церков для створення будівель в традиціях місцевих архітектурних шкіл. Проте, ця тема виходить за рамки даного дослідження.

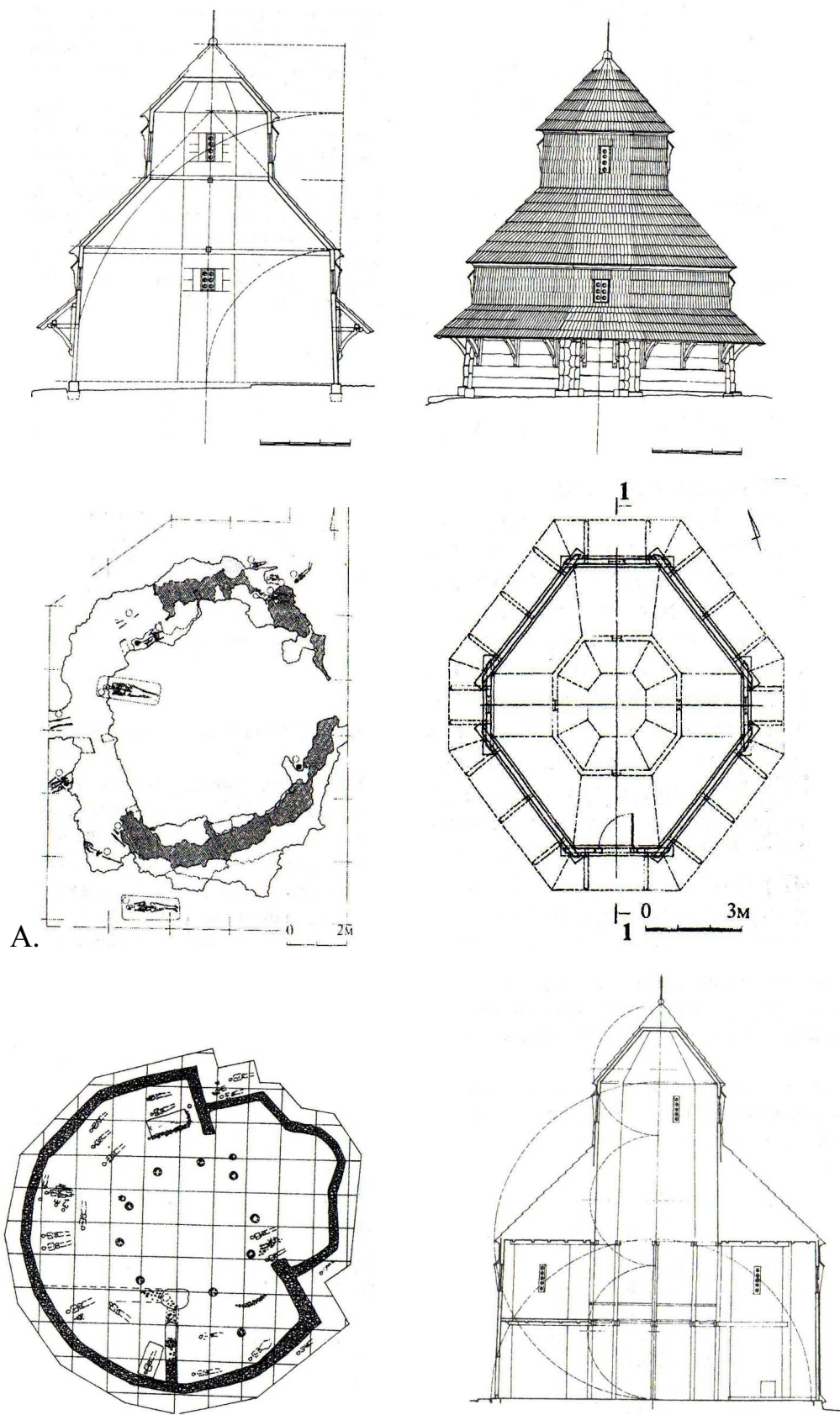

Рис. 4.16 Нещодавні спроби реконструкції форми українських дерев'яних церков XII-XIII ст. по археологічних залишках. А. Церква Воскресіння в Галичі (археологічний план фундаментів, спроба реконструкції Ю. Диби, Ю. Лукомського, З. Лукомської); Б. – Олешківська ротонда (план фундаментів, спроба реконструкції Ю Диби).

Тож, в цьому випадку більш правомірною була б реконструкція з використанням простого зрубно-наметового завершення (просторово-конструктивний елемент 2). Цей висновок певним чином можна підкріпити за рахунок порівняння планів Воскресенської і Олешківської ротонд [82, с.19-21]. Остання була зведена з використанням внутрішнього центрального кола стовпів, які, вочевидь, слугували опорою для вужчої башти другого ярусу [82, с. 102], (рис. 4.16 б). Таким чином, впливає ймовірність, що галицькі будівничі дійсно не знали просторої конструкції залому, бо ж потрібної їм ярусної композиції Олешківської ротонди намагалися досягти такими гранично нетиповими для українського дерев'яного будівництва методами, як спирання башти другого ярусу на пригрунтові стовпи¹.

Основні результати цього розділу підсумовано в табл. 4.14, 4.15 та висвітлено в наукових працях [310, 313, 317, 319, 322, 323, 333, 335].

Висновки

1. Просторово-конструктивна форма найбільш оригінального архітектурного елементу української дерев'яної церкви – її верхів, не є гомогенною. Вирізняються 5 сталих різновидів та певна кількість нетипових варіацій устрою верхів. Сталими (базовими) типами є: підвищений зрубний накат; зрубний намет; зрубний залом; поєднання зрубних четверика і восьмерика; залом на поєднанні четверика і восьмерика. Принципова різниця цих типів свідчить про їх різну генезу.

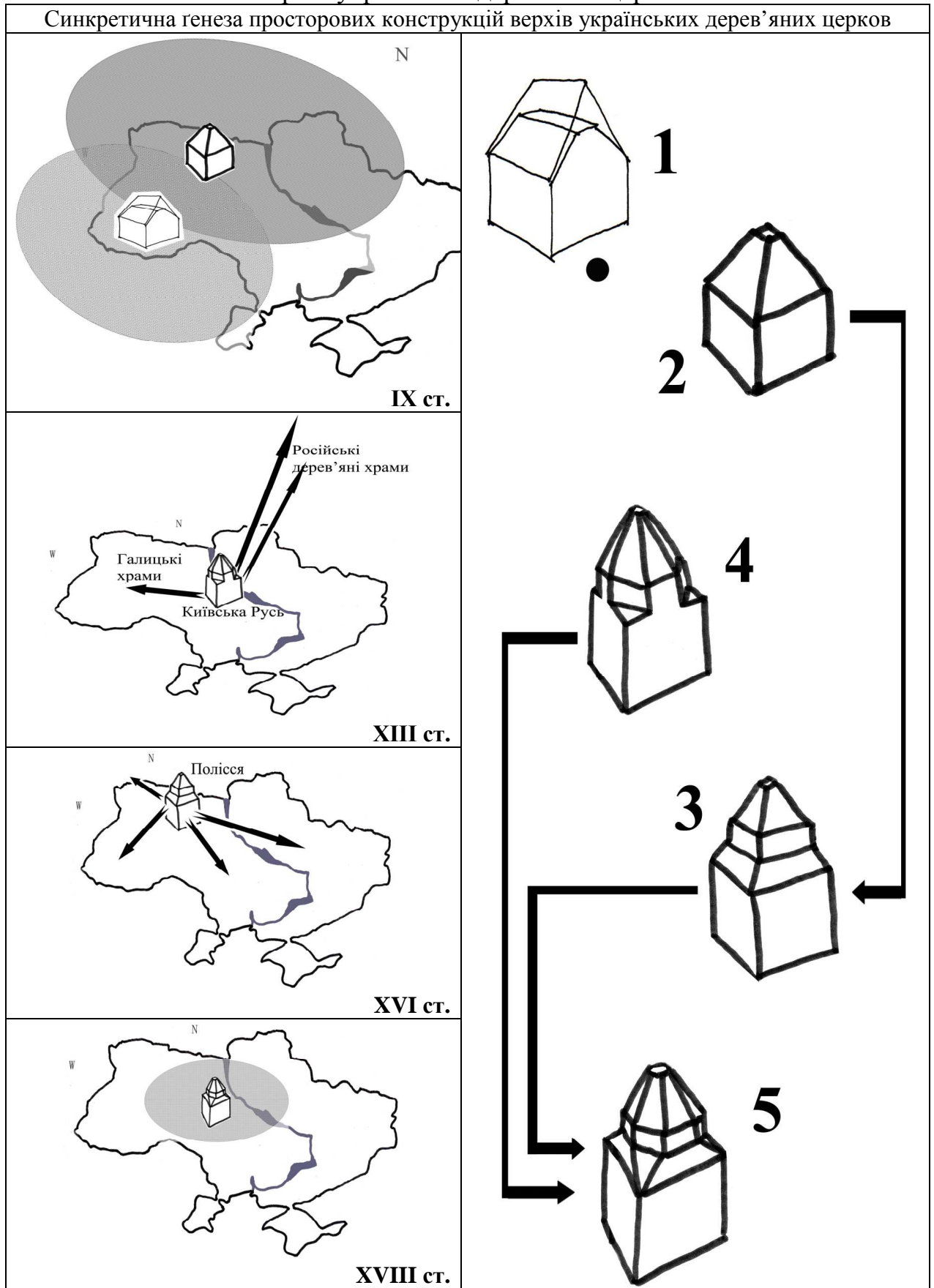
2. Просторово-конструктивні типи верхів 1 і 2 є похідними ужитковими формами зрубних перекриттів слов'янського регіону. Тип 1 (підвищений зрубний накат) веде генеалогію від житла і поховальних споруд. Зона його розповсюдження перекидає всю територію України.

¹Такі будівельні методи та архітектурні форми скоріше характерні для мурованого будівництва пізньої античності і ранньої Візантії, або ж – для дерев'яного будівництва Бірми і Румунії (див. дод. В).

Таблиця 4.14

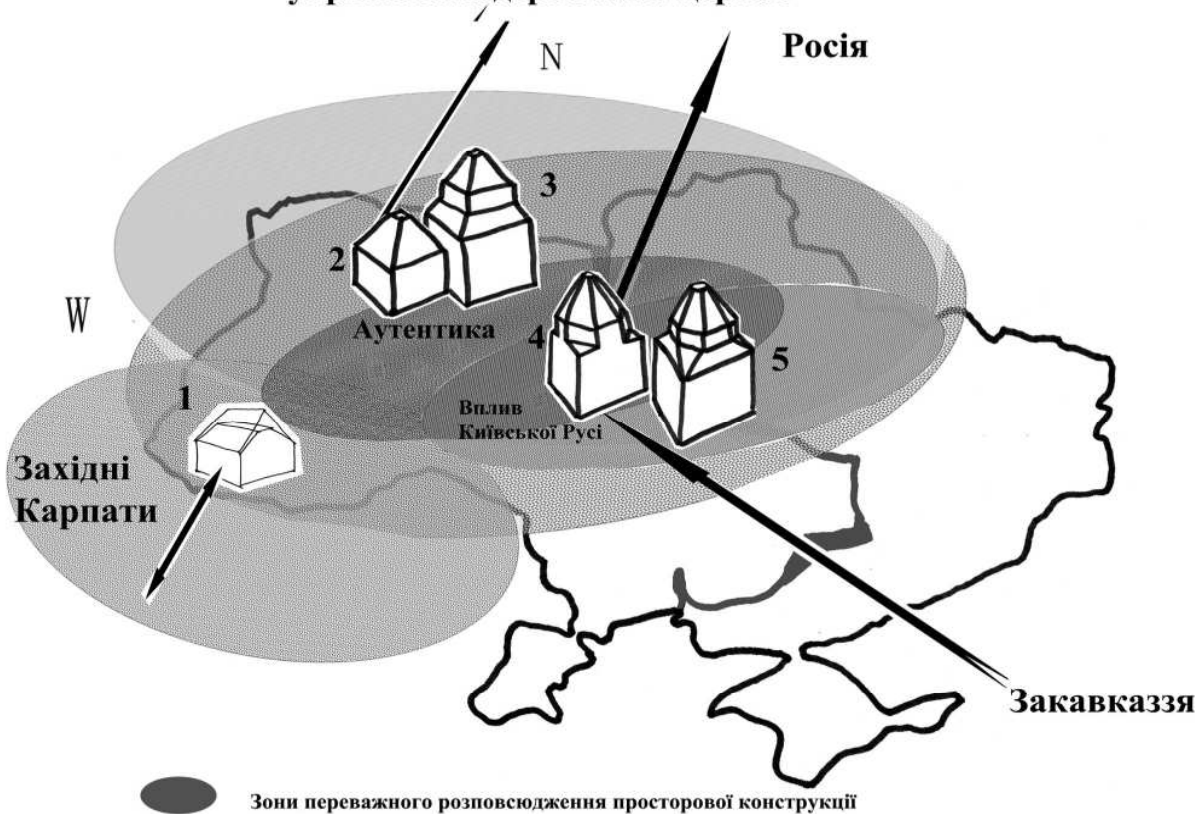
Гене́за, час і ареал формування п'яти просторово-конструктивних типів
верхів української дерев'яної церкви

Синкретична гене́за просторових конструкцій верхів українських дерев'яних церков

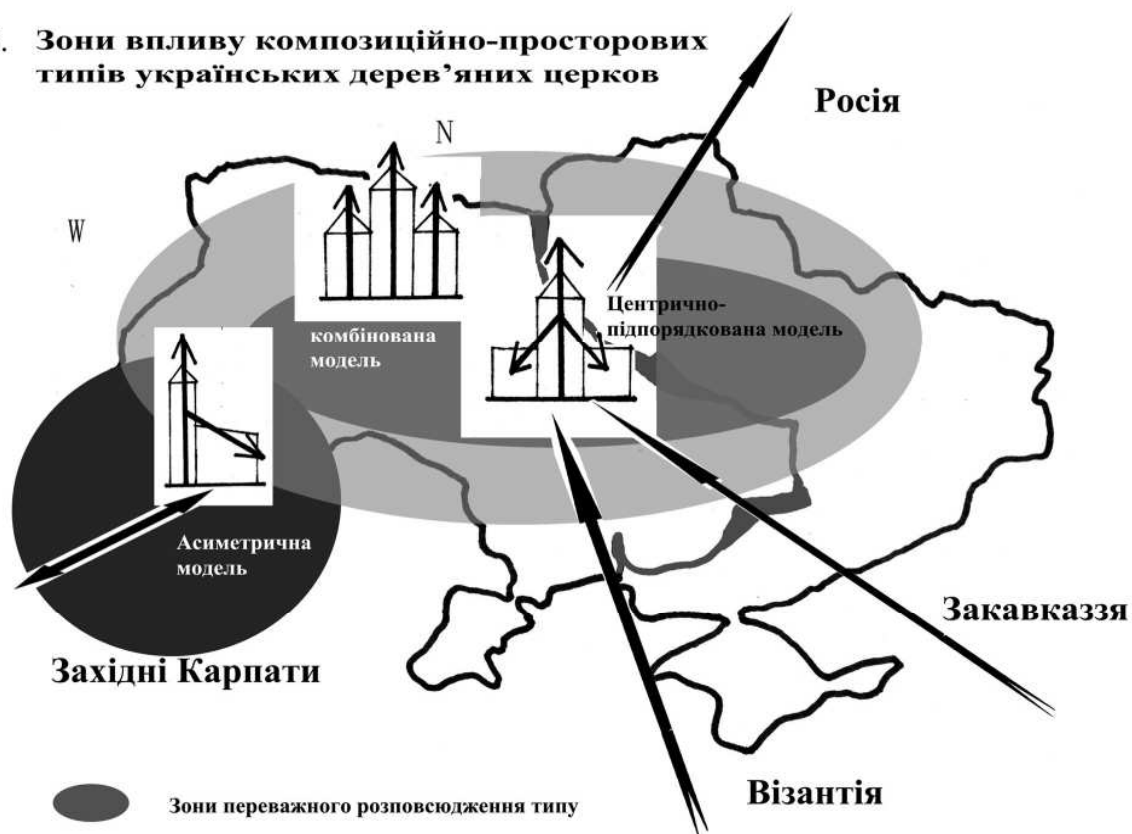

Таблиця 4.15

А. Зони впливу просторових конструкцій верхів українських дерев'яних церков

Б. Зони впливу композиційно-просторових типів українських дерев'яних церков

Подібні традиції простежуються також у церковному будівництві Росії, але самостійне використання типу 1 характерне здебільшого для карпатського регіону, що складає єдину традицію з церковним будівництвом інших народів Карпат і, можливо, має вторинний зв'язок з формами мурованої культової архітектури європейських середньовічних стилів. Подальший розвиток цього типу у зрубні верхи вважається сумнівним через практичну важкість устрою конструктивного переходу і фактичну відсутність перехідних форм між типом 1 та всіма іншими типами верхів.

3. Походження просторово-конструктивного типу верху 2 (зрубний намет) пов'язано з устроєм центричних клунь та кумирень північних регіонів України. Цей елемент розповсюджений також в дерев'яній архітектурі Росії, проте нехарактерний для західних слов'ян. Просторово-конструктивний тип 2 є похідною формою для унікального українського просторово-конструктивного типу 3 (зрубний залом). Трансформація, вочевидь, мала під собою практичні резони освітлення інтер'єру. Залом не був характерним для дерев'яного будівництва домонгольської Русі. Він виник на теренах України пізніше (між XIII та XV ст.), або ж існував до того лише на периферії, де вплив дохристиянського будівництва відчувався сильніше. Ареал походження залому можна прогнозувати в регіонах Полісся та північних Карпат.

4. Конкретним прототипом просторово-конструктивного типу верху 4 (четверик на восьмерику без залому) можуть бути центрично-вінчасті дерев'яні перекриття народних закавказьких жител, передані в архітектуру Київської Русі через призму мурованих форм християнських храмів вірмено-грузинського типу. Цей просторово-конструктивний тип з'явився на українських територіях в часових межах приходу на Русь християнства, тобто між X та XII ст. Просторово-конструктивний тип верху 5 (залом на переході зрубного четверика у восьмерик) трактується як поєднання типів 3 і

4. Таким чином, очевидні його комбінаторна природа та більш пізні походження (не раніше XIV ст.).

5. Композиційна структура українських дерев'яних церков розпадається на два принципові типи, що, вочевидь, формувалися паралельно, але різним шляхом. Це дає підстави для створення альтернативного варіанту типології українських дерев'яних церков за принциповими відмінностями їх пов'язаної з внутрішнім простором композиційної структури. До першого «центрично-підпорядкованого» типу належать одноверхі та дахові церкви. Тут об'єми бічних клітей є композиційно залежними від підвищеної центральної частини. Прогнозований шлях формотворення таких церков – прибудова допоміжних частин до центрального елемента і в меншій мірі – наслідування візантійсько-закавказьких планувальних принципів (для хрестових церков), або ж розвиток з хатнього плану (для безверхих дахових церков). Композиція церков «незалежно-комбінованого» типу складається з декількох рівнозначних об'ємів. До нього належать церкви з розвиненим верхом над кожною кліткою. Прогнозований шлях формотворення таких церков – поєднання декількох незалежних складових в одну структуру, проте не виключені також і випадки розвитку додаткових верхів над «центрично-підпорядкованими» структурами. Двоверхі церкви на тридільному плані та триверхі на хрестовому трактуються як перехідні форми між двома виявленими типами. В якості додаткового типу може бути визначено розповсюджену на західно-карпатських територіях України, проте сформовану набагато пізніше (починаючи із XVII ст.) «західну модель» з вищою каркасною, не пов'язаною з внутрішнім простором, баштою над бабинцем. В цьому випадку спостерігаємо руйнацію характерних для української дерев'яної церкви просторово-композиційних ознак за рахунок впливів будівельних традицій західних слов'ян.

6. Різниця просторово-конструктивної форми і об'ємно-просторової композиції українських дерев'яних церков є глибинним виявленням різниці

їх генези і безпосередньо не пов'язана з прийнятим в сучасній архітектурній теорії розділенням на територіальні та місцеві будівельні школи. Формування базових архітектурно-генетичних характеристик і основних композиційних типів українських дерев'яних церков було завершено до кінця XVI ст. Надалі спостерігаємо здебільшого процеси ускладнення комбінаторики просторово-композиційних рішень, зміни характеру архітектурних деталей та пропорцій. Таким чином, українська дерев'яна церква продовжувала розвиватися, проте не змінювала свої базові ознаки.

7. Більшість місцевих шкіл сформувалася у XVII-XVIII ст., тобто набагато пізніше часів завершення базових процесів формотворення української дерев'яної церкви. Різниця між церквами тих чи інших українських місцевих шкіл здебільшого характеризується різницею комбінаторики базових композиційних і просторово-конструктивних схем, а також відмінностями вторинних архітектурно-генетичних характеристик (архітектурних деталей, пропорцій), що були обумовлені впливом локальних кліматичних, ландшафтних та етнічних чинників. В меншій мірі дотичні до цього впливи архітектурних стилів мурованого будівництва Європи.

8. Проте, в деяких народних школах сакрального дерев'яного будівництва України можливо простежити певні відмінності архітектурно-генетичних характеристик базового рівня, що свідчить про глибинні відмінності шляху формотворення. А саме: лемківська (в більшій мірі) та бойківська (в меншій мірі) школи тяжіють до часткових змін просторово-конструктивної форми і об'ємно-просторової композиції храмів під впливом традицій дерев'яного будівництва західних слов'ян («західна модель»). Це зумовлюється розташуванням таких церков на прикордонних землях із значним рівнем міжнаціональних взаємовпливів та історичної дифузії народонаселення. Галицька і в більшій мірі гуцульська школи народного будівництва тяжіють до традицій дерев'яного будівництва Київської Русі (переважне використання хрестових одноверхих композицій церков та просторово-

конструктивного елементу верху «восьмерик на четверику без залому»). Це зумовлюється передачею давніх будівельних традицій Київської Русі через Галицьке князівство та дотичні до нього, розповсюджені на цих територіях Вірменські общини. Церкви так званої буковинської школи відмічаються неомогенною просторовою конструкцією перекриттів, яка розпадається на два принципово відмінні підтипи, що мають різну генезу. Один з них, із захованими під покрівлею верхами із залами, продовжує суто українські традиції, інший, із влаштованими під покрівлею накатними або коробчастими стелями, є прямою ремінісценцією будівельних традицій румунської Буковини.

9. Базові етапи формотворення української дерев'яної церкви є тісно пов'язаними з специфікою історичного розвитку регіону. Загальний процес розвитку її архітектури містить 4 принципові етапи, що відмежовані один від одного кардинальними зламами характеру розвитку. На першому, дохристиянському етапі (від початку розвитку до IX ст.), спостерігаємо формування основ дерев'яного культового будівництва регіону, що надалі істотно вплинули на архітектуру української дерев'яної церкви. На другому етапі Київської Русі (X-XIII ст.), спостерігаємо передачу нових архітектурних традицій східнохристиянського будівництва. На третьому етапі становлення національної самобутності (XIV-XVI ст.), проходило формування базових рис української дерев'яної церкви, коли після монголо-татарської навали спостерігаємо послаблення візантійської архітектурної традиції і вихід на перший план національних дохристиянських будівельних прийомів. До кінця цього етапу всі основні архітектурно-генетичні характеристики і композиційні типи української дерев'яної церкви вже остаточно сформовані. На останньому етапі ускладнення базових форм, (XVII – поч. XIX ст.), спостерігаємо варіативний розвиток та ускладнення сформованих до поч. XVII ст. архітектурно-генетичних характеристик української дерев'яної церкви.

10. Це дає підстави визначати генезу української дерев'яної церкви як синкретично-комбінаторну. Генезу церкви слід вважати синкретичною тому, що її просторово-конструктивна форма має декілька різних архітектурних прототипів. Комбінаторною генезу слід вважати тому, що просторово-конструктивні елементи різного походження можуть вільно комбінуватися в межах однієї будівлі як по вертикалі, так і по горизонталі. Причиною розвинутих традицій комбінування в одній будівлі елементів з різною генезою визнано особливості шляху формотворення українських дерев'яних церков, що на ранніх етапах часто мав комбінаторний характер, тобто традиційні композиційні типи церков формувалися за рахунок поєднання автономних архітектурних одиниць. Все це дає підґрунтя для формулювання принципів формотворення української дерев'яної церкви.

11. Процеси запозичення мурованою сакральною архітектурою України рис дерев'яної мали місце принаймні з XIV ст. У XVII-XVIII ст. ці традиції знайшли продовження в мурованій культовій архітектурі національного стилю. Таким чином, збережені українською дерев'яною церквою прадавні будівельні традиції віддзеркалилися в мурованому сакральному зодчестві України.

РОЗДІЛ 5

УКРАЇНСЬКА ДЕРЕВ'ЯНА ЦЕРКВА В КОНТЕКСТІ ТРАДИЦІЙ САКРАЛЬНОЇ АРХІТЕКТУРИ СВІТУ

5.1 Закономірності розвитку сакральної архітектури світу

5.1.1. Архетипові формотворчі моделі храмів на Сході і Заході.

Стислий аналіз політеїстичних (анімістичних) культових будівель світу загалом виявляє розмежування архітектурних традицій на Сході і Заході.

Важливу роль для формування просторової композиції політеїстичних (анімістичних) споруд багатьох східних і південно-східних країн зіграла архетипова ідея стовпа або ж гори-сходів для божества, що ведуть з неба на землю. Зокрема, більшість дослідників схиляється до думки, що прообразом індуїстських ступінчастих башт-шикхара став вівтар давніх арійців, який являв собою стовп на кубічній основі. Згодом ця форма відобразилася також і в індійській буддійській ступі, що мала на верхівці ярусну парасольку «чаттра», встановлену на кубічній платформі «харміка» [430, с. 17]. Щоправда, деякі дослідники зводять генезу «шикхара» до образу гори Меру – легендарного житла індуїстських божеств [382, с. 14], але, у загальному розумінні питання, це не становить суттєвої різниці, оскільки сакральний сенс гори Меру індуїстів, був практично той же, що й у вівтарного стовпа давніх арійців – гора Меру втілювала ідею сходів для божеств з неба на землю і назад, а на додаток, уособлювала ярусну структуру небес: поняття, загалом характерне для світогляду релігій індуїстського кореня [123, с. 22] (рис 5.1 а). Схожі, виражені в архітектурній формі первинних святилищ і храмових будівель традиції, мали також давні кхмери (Камбоджа, Таїланд, рис 5.1 б, в) [360, с. 14-17, 22-25], та інші народи Індокитаю (Бірма, Індонезія) [184, с. 17-36; 188, с. 51-53].

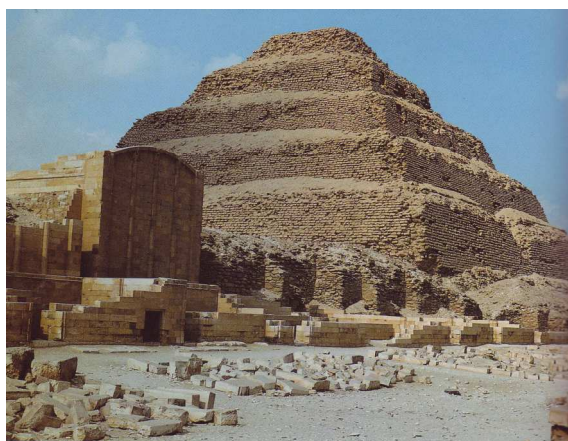
А

Б

В

Г

Д

Рис. 5.1 Ідея сходів з неба на землю в архітектурі храмів Сходу

А-В – Композитні баштові храми на основі башт „шикхара”: храм Кандар’я Махадева, Кхаджурахо, Індія (А), храм Байон, Ангкор, Камбоджа (Б), храм Ват Чайваттханарам, Аютая, Таїланд (В)

Г-Д – Ступінчасті піраміди: піраміда Джосера, Єгипет (Г), «храм Написів», Паленке, культура Майя (Д)

Подібними за сенсом є і вертикальні стовбури дерев, що встановлювалися в святилищах синто в Японії і слугували мостом між небом і землею для божеств [390, с. 130-131]. Ідея стовпа (або гори) – сходів, що поєднує небо і землю і дає змогу божествам в необхідний момент спускатися вниз, отримує розвиток також у вигляді пірамід та ступінчастих башт Вавилону, Єгипту, і Давньої Америки (рис. 5.1 г, д) [19, с. 11-24]. При цьому в багатьох традиціях (Індія, Таїланд, Індонезія, Камбоджа, Китай) важливу роль грає також ідея наскрізного відкриття вертикального простору в інтер'єрі споруд, що також пояснюється тенденцією до символічного поєднання простору неба і землі – цього разу – за допомогою внутрішньої структури храму [286] (табл. 5.1).

Важливу роль у формуванні анімістичних культових споруд Південної Азії грає також поєднання окремих центричних вертикальних елементів в багатOVERXІ, ланкові або хрестові планувально-просторові композитні структури. Обов'язковою умовою при цьому є композиційна й масштабна підпорядкованість всіх периферійних вертикальних елементів центральному (Індія, Камбоджа, Бірма ¹, див. рис. 5.1 а-в). Такі тенденції в першу чергу пояснюються ідеєю необхідності відокремлення кожної архітектурної одиниці (башти) храму, оскільки кожна з них була присвячена іншому божеству, і таким чином весь храм являв собою поєднане святилище багатьох божеств. Центральне місце в структурі храму займала башта-помешкання найбільш поважного божества ². З появою і поширенням буддизму ці автентичні традиції збереглися і змішалися з буддійськими: надалі центральна башта храму могла присвячуватися Будді, а інші – місцевим божествам (модель кхмерів [360, с. 22-23]), або ж всі башти храму могли присвячуватися різним стадіям з життя Будди (індонезійська модель [359, с. 19-22]).

¹ Для країн Далекого Сходу багатOVERXІСТЬ та композитна структура культових споруд нехарактерна

² Зокрема, подібні традиції є широкоживаними в культових спорудах давніх кхмерів [360, с. 22-25].

Таблиця 5.1

Особливості анімистичних споруд Сходу і Заходу

Країни і регіони	Особливості									
	Відмінні для Сходу і Заходу					Загальні для Сходу і Заходу				
	Пірамідальні об'єми або наявність вертикальних елементів	Ступінчасті об'єми або вертикальні елементи	Центричні плани	Композитні плани	Поєднання відокремлених башт у спільну об'ємну структуру	Відкритість внутрішнього простору	Спорідненість з природою	Наявність відкритих святилищ		
Індія	+	+	+	+	+	+	+	+		+
Південно-Східна Азія	+	+	+	+	+	+	+	+		+
Давня Америка	+	+	+	частково	частково	-	+	+		+
Єгипет, Вавилон	+	+	+	-	-	-	+	+		+
Китай	+	+	+	-	-	-	+	+		+
Японія	+	+	частково	-	-	-	+	+		+
Слов'яни, германці, кельти, скандинави	+	+	частково	частково	-	частково	+	+		+
Античність	-	-	-	-	-	-	+	+		+

Для країн Центральної Азії (Ірано–Закавказький регіон) були характерні дещо інші традиції та сенсуальні характеристики культової архітектури політеїзму, в першу чергу, пов'язані із специфікою культу зороастризму, що ставив на чільне місце ідею поклоніння вогню¹ [133. с. 152-168]. Таким чином, у зороастрійських «храмах вогню» основна увага приділялася підняттю внутрішнього простору над центральним вогнищем [254, с. 10]. Ця ідея, як правило, втілювалася в життя за рахунок купольної або наметової просторової конструкції на чотирьох стовпах з центральним отвором для виходу диму [254, с. 10]. Генеза цього типу тісно пов'язується з архітектурою народних жител цього ж регіону [254, с. 183, 192]. Багатоверхість храмів для Закавказзя нехарактерна [254, с. 45], проте, наявна ідея поодиноких ступінчастих башт, що втілюють сакральний сенс «шляху з неба», або «світової вісі», принаймні, ступінчастість оборонних житлових башт цього регіону закавказькі дослідники пояснюють саме таким чином [250-253].

Анімистичні традиції культур Заходу (в тому числі і античності) суттєво відрізняються – сакральні споруди тут, за рідкісними виключеннями, тяжіють до цільних прямокутних (видовжених) планів², висота культових споруд зазвичай менша від їх лінійних характеристик, вертикальні акценти відсутні, або вторинні, ідеї ступінчастості і центричності проявлені слабше [19, с. 25-50]. Звернемо увагу також на переважну відсутність культових споруд, які присвячувалися декільком божествам, що, вочевидь, пояснює відсутність комбінаторних структур³.

Таким чином, підсумовуючи сказане вище, можна відзначити, що загальносвітові тенденції формотворення культових споруд можна

¹ Зороастризм в принципі є релігією достатньо оригінальною і мало вивченою, що поєднує в собі виражені риси політеїзму та індивідуальної релігії [186, с. 11-14], тобто, допускаючи багатобожжя, спирається на авторитет головного божества Ахура-Мазди та має в своїй основі вчення, створене на основі духовного прозріння видатної індивідуальності Заратуштри [134, с. 14-21].

² Центричні круглі храми в архітектурі Античності виникають лише на пізніх етапах розвитку [19, с. 25-39].

³ Такі традиції були характерними лише для етрусків, що викликало до життя існування композитних храмів на основі поєднань декількох прямокутних целл [19, с. 43]. Проте, це скоріш є виключенням із загальної картини розвитку архітектури античності.

розподілити на декілька базових композиційних моделей: Далекосхідну, Південно-Азійську, Центрально-Азійську (Ірано-Закавказьку) та Західну. Проте, зрозуміло, що все розмаїття композицій культових споруд в рамках одного світового регіону не обмежується єдиною моделлю. Тим не менше, певні закономірності простежуються не лише в загальній композиції культових споруд, але і в специфіці їх формування, що в межах конкретних регіонів або ж конкретних підтипів споруд мала принципові відмінності. Загалом, можна виділити три основні схеми формування культових споруд світу. Першим, найбільш простим (назвемо його – одиночно-вертикальним) шляхом, виникали культові споруди на основі поодиноких вертикальних, часто – ярусних, домінант, такі наприклад як індійські ступи або пагоди Китаю та Японії, бірманські п'ята, тощо. Сакральний сенс виникнення таких споруд, як ми виявили в підрозділі 5.1, полягає в ідеях світової вісі (вертикалізм) та небесних сходів для божества (ярусність). При цьому, деякі з таких споруд (наприклад, бірманські п'ята та індійські ступи) можуть мати підвищений внутрішній простір, що також є асоціацією символічного поєднання неба і землі. За певних умов розвитку, ці поодинокі елементи з підвищеним внутрішнім простором можуть комбінуватися в багатобаштові центрично-вертикальні структури, такі, наприклад, як індуїстські та кхмерські храми на основі башт шикхара, бірманські монастирі на основі п'ята, індокитайські храми на основі поєднання ступ. Такі комбінаторні структури, як правило, є симетричними і мають одну центральну вертикальну домінанту. Таким чином, ми виходимо на розуміння механізму другого шляху формування (назвемо його комбінаторним). Неважко зробити висновок, що перший і другий можливі шляхи формування є пов'язаними між собою, точніше – другий шлях формування є можливою (проте не обов'язковою) варіацією продовження першого. Третій шлях формування є самостійним, це розвиток культових споруд на основі цільних об'ємів значної площі, які можуть мати різну, часто доволі складну форму. Цей шлях

також передбачає можливості розвитку та зміни архітектурної форми, проте завжди в рамках єдиного об'єму. До культових споруд, сформованих третім шляхом, можна віднести зороастрійські, античні, християнські хрестовокупольні, базилікальні та ін. храми. Назвемо цей третій шлях формування – цільним. Цікаво, що якщо культові споруди одиночно-вертикального і цільного шляхів формування можуть мати в своїх витоках як політеїстичну (наприклад, анімістичні кумирні п'ята чи храми зороастризму з їх цільним підвищеним простором над вогнищем), так і наближену до монотеїстичної (наприклад, ступи з їх меморіальною спрямованістю чи християнські базиліки з їх горизонтальним відображенням картини всесвіту [286]) сенсуаліку, то комбінаторний шлях формування є однозначно політеїстичним, бо безпосередньо впливає з ідеї розподілу різних складових частин (башт, верхів, клітей) храму під помешкання різних богів (див. підрозд. 5.1.).

Для слов'янських культур залежно від часу та географії можуть бути в певній мірі притаманні ті чи інші з композиційно-сенсуальних особливостей архітектури Сходу, такі як:

- центричність плану, що чітко проглядає в археологічних залишках слов'янських капищ, молелень і кумирень [220] (див. рис. 2.10 в, 2.13 а, 5.2 в);
- ступінчастість примітивних об'ємів, що її можемо спостерігати на прикладах кам'яних пірамідок біля священних природних об'єктів (рис. 5.2 а);
- вертикалізм, проявлений в традиціях встановлення в капищах вертикальних об'єктів для моління (стовпів, ідолів, тощо) [220] (рис. 5.2 в);
- традиції відкриття (вертикального розкриття) внутрішнього простору кумирень [83] (див. рис. 2.10 в), тощо.

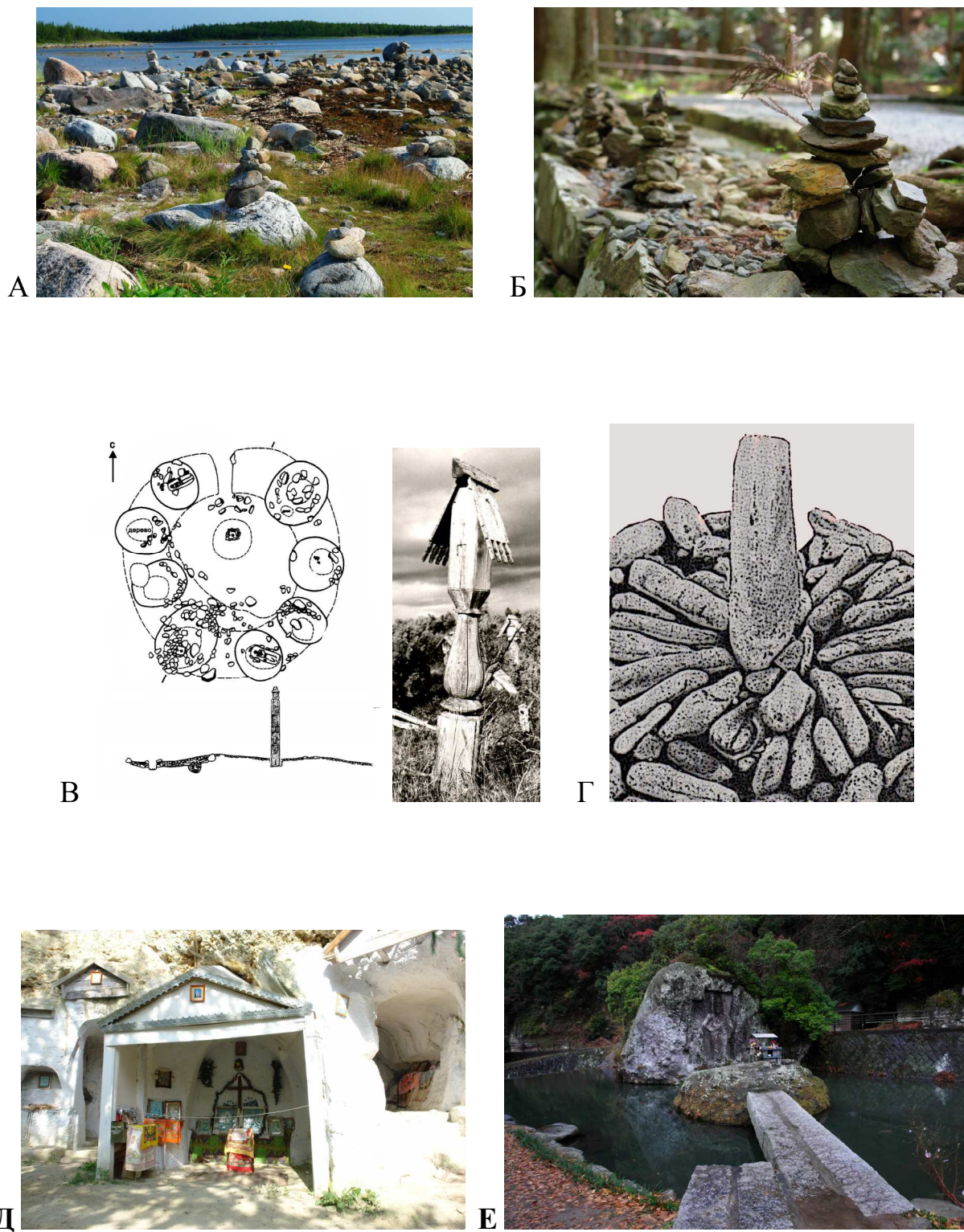

Рис. 5.2 Ярусні і вертикальні сакральні структури слов'ян і Японії, традиції встановлення кумирень біля визначних об'єктів природи

А-Б – «Кам'яні пірамідки» як молитва духам місцевості: північ Росії; Японія
 В – Капище з ідолом з розкопок у святилищі Богіт, Тернопільщина (за І. Русановою) і надмогильні стовпи дохристиянської традиції, Карелія (за О. Ополовниковим);

Г – Кам'яні священні площадки із стовпом в центрі в префектурі Айті, Японія;
 Д – Печерна каплиця в скелях, Бакота, Хмельниччина; Е – Річкове святилище Каванака-Фудо, префектура Оїта, Кюсю

Просторово-конструктивну форму кумирень, що звичайно являла собою невелику перекриту зрубним наметом центричну кліть (по типу поліських клунь), або ж каркасний намет на стовпах (по типу молелень селища Пустинка [21, с. 80]) дослідники пов'язують з традиціями устрою капищ у святилищах слов'янського анімізму [83]¹. Наприклад, згідно з літописними джерелами, відоме слов'янське святилище в Арконі являло собою оточену стінами підвищену конструкцію на чотирьох стовпах, під якою було встановлено ідола [83].

Цікаво, що певні відомості з ужиткових вірувань давніх слов'ян стверджують, що вони теж уявляли собі ярусну структуру небес [81]. А традиції встановлення сакральних вертикалей (ідолів, дерев) як шляху поєднання неба і землі описувалися неодноразово, і багатьма дослідниками (рис. 5.2 б) [162, с. 218-226; 194, с. 214-221; 220].

З археологічних відомостей бачимо також і наявність загальноживаних (в тому числі і на українських територіях [220]) традицій влаштування багатобожних святилищ, що, як ми виявили вище, могло стати підґрунтям для формування центричних композитних храмів з кількома відокремленими баштами. Але в той же час, характеристики сакральних споруд слов'ян (принаймні – на нашому рівні володіння інформацією) були наближені і до західних (античних) схем. Певні типи сакральних споруд слов'ян, і в першу чергу, так звані «довгі будинки» (див. рис. 2.13 в) демонстрували цільні видовжені плани і об'єми без вертикальних акцентів [220]. Втім, вивчення таких особливостей у випадку слов'ян серйозно утруднене поганим станом збереженості і незначною кількістю археологічних залишків сакральних споруд (див. табл. 5.1).

На основі аналізу фактичних матеріалів, загальною рисою для всього анімістичного простору світу можна вважати спорідненість сакральних

¹ Цікаво, що схожі архітектурні традиції та сакральний сенс спостерігаємо також в бірманських п'ята – каркасних павільйонах наметового типу над священними джерелами і святими місцями [188, с. 121-125] (див. підрозд. 4.2).

споруд з природою, наявність відкритих святилищ біля визначних природних об'єктів поклоніння (див. табл. 5.1, рис. 5.2 д, е).

У вивченні загальних тенденцій розвитку архітектури політеїстичних релігій світу знову стає в пригоді Японія, оскільки вона на сьогодні є єдиною країною в світі, де ці вірування досі вживані. До того ж, як ми вже неодноразово вказували вище, сакральний простір давньої Японії має надзвичайно багато аналогій з українським варіантом, які, звісно, можна пояснити об'єктивними причинами збігу зовнішніх обставин, але лише частково. Ситуації в Японії і Україні є одночасно досить схожими і різними. А саме, в обох випадках маємо подібну історичну ситуацію і загалом однакові передумови розвитку: прадавня культура України, так само як і японська, належить до типу сільськогосподарських культур, автентичними релігіями яких були пантеїстичні вірування в духів природи, культу родючості, віра в «одухотвореність» природних сил, елементів ландшафту, звірів та рослин, поклоніння каменю і дереву (прикрашання стрічками, приношення дарів, освячення могутніх валунів та старих дерев [162, с. 226-227]). Ритуали давніх вірувань в Україні та Японії також розвивалися схожим шляхом [311, с. 8-17].

Привертає увагу і початкова етнічна неоднорідність території Японії (населення, скоріш за все, прибувало на острови декількома різними шляхами, зокрема частково з Алтаю, Полінезії та Кореї, причому кожен етнос приносив свої міфи і картини світобачення, котрі згодом утворили в Японії химерний конгломерат [187, с. 11-14, 27-55]). В Україні в свою чергу міфологія і картина світобачення зберігає відгомони різних етнічних впливів (слов'янського анімізму, трипільських і скіфських культів, ірано-арійську міфологію тощо [123, с. 348]), що також свідчить про синкретизм сакрального світогляду.

Культово-архітектурні прояви світоглядних систем України і Японії також загалом схожі. В обох випадках бачимо наявність традицій обмежування

священного простору у вигляді геометричних кам'яних площадок з вертикальним елементом в центрі (капища з кам'яними чи дерев'яними стовпами-ідолами в Україні, рис. 5.2 в, майданчики-сікі з вертикальним камінням або стовбурами дерев в Японії, рис. 5.2 г), а також наявність як святилищ під відкритим небом, так і дерев'яних святилищ закритого типу (тобто споруд, що мали розвинений внутрішній простір). Спільними рисами також є наявність місцевих (родинних) та центральних святилищ, а також традиції встановлення кумирень в лісах та на гірських перевалах, над джерелами, водограями, бухтами (рис. 5.2 д, е).

Цікавою є також виявлена в Україні та Японії та проаналізована подібність процесів становлення примітивних форм святилищ шляхом віддзеркалення форми зерносховищ, дослідження яких вже дало плідні результати щодо питань вивчення генези української дерев'яної церкви з заломом (див. підрозд. 3.2).

Особливо архітектурні аналогії з Японією помітні в Україні в часи Бронзи, зокрема, плідні результати дали розкопки поселення Пустинка на Поліссі (С.хБерезанська), що належало до східнотшинецької культури (її відносять до групи ранньослов'янських [21, с. 9]), під час яких виявили добре збережені залишки центричних каркасних молелень (ймовірно – з підвищеним покриттям наметового типу [21, с. 80]) та зерносховищ на палях, наближених за структурою до японських [21, с. 52] (див. рис. 2.10 б, в).

А ось результати розкопок поселень, що існували на території України в більш пізню добу і належали вже до оформлених слов'янських культур, дають менше свідчень подібного роду, знахідки залишків культових архітектурних споруд тут достатньо нечисленні і всі вони, як правило, влаштовані вже на «західний взірець», тобто не мають вертикальних акцентів і часто бувають видовженими [220] (див. рис. 2. 13 в).

Процеси подальшого розвитку та «осуспільнення» прадавньої релігії в японському варіанті в IV-V сторіччях нашої ери призвели до укладання

релігійного епосу та встановлення офіційної ієрархії божеств, пальма першості в якій була віддана богині сонця Аматерасу, що являлася покровителькою імператорському клану [187, с. 55-61]. Все це вельми нагадує суспільно-релігійні процеси, пов'язані з встановленнями верховного язичеського божества, що мали місце під час Київської Русі, і характеризувалися тим, що верховним божеством в пантеоні язичеських божеств визнавалося божество-покровитель правлячого князівського клану [123, с. 354].¹

Таким чином бачимо на території України свідoctва наближення як до східної, так і до західної моделі розвитку сакральних споруд політеїзму, причому в ранні часи наближеність до східної моделі була виражена яскравіше.

5.1.2. Архітектура політеїзму і монотеїзму: проблеми спадковості традицій. Тема віддзеркалення в архітектурі сакральних споруд монотеїзму конструктивних та просторових особливостей святилищ політеїстичних релігій є дуже мало вивченою. В історії світової архітектури маємо чимало прикладів як свідомого наслідування, так і неприйняття архітектурою культових споруд новітньої релігії досвіду сакрального будівництва прадавньої віри, що побутувала в межах даної країни на початкових етапах розвитку. Однак цікаво, що навіть у такому випадку, це «заперечення» архітектурних принципів попередніх вірувань не є повним, і за умови проведення ретельного історико-архітектурного аналізу сакральних споруд будь-якої країни, ми все ж таки можемо виявити в їх структурі достатньо прихованих рис – відгуків архітектури автентичних культів. Особливо це твердження стосується споруд дерев'яної архітектури, оскільки, як відомо, вона в набагато більшій мірі ніж муроване зодчество, є витвором народної

¹ Перун був божеством-покровителем князів Київських [123, с. 354].

творчості, що відмічається консерватизмом та традиціями збереження одних і тих самих будівельних методів протягом сторіч.

Загалом можна виділити дві основні тенденції розвитку таких взаємовідносин: східно-буддійську¹ (симбіотичну) та західно-християнську (відокремлену).

В культурах буддійського Сходу після розповсюдження буддизму автентична релігія кожного регіону продовжувала своє офіційне існування, а святилища двох (і більше) релігій толерантно існували поряд. В тій чи іншій мірі, ставалося змішування буддійських архітектурно-будівельних традицій з традиціями автентичних багатобожних релігій, що не лише слугувало міцним каталізатором розвитку архітектури останніх, але й істотно змінювало буддійську архітектуру, надаючи їй в кожній окремій країні неповторного місцевого колориту.

На заході ж з приходом християнства стався своєрідний «обрив традицій», бо структура античного храму не отримала продовження в монотеїстичній сакральній архітектурі Західної Європи. Сакральна функція надається базиліці – прагматичній громадській споруді часів Давнього Риму, ідея храму як «місця зібрань» замінює прадавню функцію святилища як «помешкання бога», а рудименти анімістичних культів помітні лише в декорі романських і готичних храмів [19, с. 58-81]. Важливо підкреслити також примусову заборону існування прадавніх релігій і відповідно – відсутність їх офіційних споруд. Риси анімістичної архітектури, однак, могли в тій чи іншій мірі підсвідомо проявлятися в християнській архітектурі у вигляді елементів декору.

Україна та Японія мають нетипову (відмінну від східної і західної загальносвітових моделей) специфіку архітектурних взаємовпливів культових споруд анімізму і монотеїзму. В Японії традиції релігійного

¹ Хоча буддизм не можна визначити в повній мірі як релігію монотеїстичну [123, с. 183], проте він належить до так званих індивідуальних релігійних систем вищого рівня, що є максимально наближеними до монотеїзму [186, с. 11-14].

синкретизму досягли граничної, неістотної для інших культур Сходу форми, а в Україні, як буде описано нижче, «мімікрійного симбіозу». Специфічність пояснюється ще й перевагою на цих територіях дерев'яного будівництва.

З пункту 5.1. бачимо, що до моменту приходу новітньої монотеїстичної релігії, культово-історична ситуація в Японії і Україні була в цілому схожою. Звісно, якщо йдеться про архітектурно-просторові або конструктивні особливості українських та японських культових та житлових споруд цього часу, то вони разом із схожими рисами, мали й суттєві відмінності. Але якщо говоримо саме про процеси та тенденції розвитку дерев'яної архітектури – бачимо виражену подібність.

Надалі, як на територію України, так і в Японію приходить новітня релігія. У випадку Японії, це сталося наприкінці VI - початку VII сторіччя, коли з Індії через Китай та Корею на японські острови поступово почав поширюватися буддизм [186, с. 13-15].

На території України така ж подія сталася трохи пізніше, наприкінці X сторіччя, коли Князь Володимир хрестив Русь. З цієї поворотної точки суспільно-ідеологічна картина розвитку релігійного світогляду в Японії та Україні починають докорінно різнитися. Адже буддизм є релігією дуже толерантною, його тактика не «войовничість», а пристосування до існуючих умов та споконвічних релігій тих земель, на які він поширювався. Буддизм, що розповсюдився на території Японії десь близько VII сторіччя, не намагався знищити всі прояви попередньої релігії, а пристосувався до неї. Буддизм не витіснив старовинну релігію Японії, а утворив з нею симбіоз. Докладніше кажучи – Будда був сприйнятий давніми японцями як ще одне божество – одне з тих, що й так без ліку населяли природу навкруги, хіба що тільки могутніше, а тому й більш популярне. З боку ж буддизму місцеві божества стали трактуватися як захисники та наслідувачі вчення [187, с. 302-305].

В історії Японії можемо спостерігати довгі періоди, коли релігійні культури буддизму та прадавньої японської релігії синто, зливалися настільки, що їх взагалі не можна було розрізнити, як це, наприклад, було в гірських осередках синкретичної релігії Сюгендо [186, с. 210-211]. Та й по сьогодні в кожному буддистському храмі обов'язково є святилище синто, а в кожному храмі синто – буддистський павільйон. Саме ця «миролюбна» особливість буддизму і дала архаїчним спорудам шанс на виживання, а японським фахівцям з історії архітектури – унікальну можливість вивчення процесів формування та розвитку первинних храмів синто.

В Україні маємо абсолютно іншу ситуацію, коли новітня релігія – «ортодоксальне» християнство завойовує своє місце «вогнем і мечем». Як відомо з історії, прихід християнства на Русь ознаменувався «скиданням ідолів у Дніпро», руйнуванням капищ, заборонаю відправлень поганських культів і таке інше [123, с. 363-368]. Але старовинні релігійні обряди та культури все ж таки пристосовуються до нових умов і починають існувати на території Київської Русі, особливо на її малодоступних територіях, в прихованому вигляді, а згодом навіть частково входять до християнського культу [56, с. 80; 123, с. 364; 185]. З плином часу, початковий смисл тих чи інших язичеських обрядів забувається, або теоретики християнства врешті решт знаходять ним біблейське пояснення. Якщо сьогодні загалом окинемо поглядом християнські традиції України, то побачимо їх досить істотну відмінність від «початкового зразка», своєрідний «місцевий колорит», який здебільшого і є прихованою пам'яттю язичеських культів, їх духовним відбитком у сучасності [56, с. 80-83; 185].

А як же подібні процеси позначилися в архітектурі культових споруд Японії і України? Буддизм привніс в Японію досконалі техніки китайського культового дерев'яного будівництва часів епохи Тан – періоду найбільш величного злету китайської культури. Разом з буддистськими монахами, в Японію добиралися і храмові будівничі (часто самі монахи ними й були),

тому японська буддійська архітектура ранніх етапів достатньо близька до китайської. Інша річ, що пристосовуючись до інших сейсміко-кліматичних та культурних умов, іншої естетики та культурних вподобань, китайська архітектурна система в Японії поступово зазнала кардинальних змін, які почали виразно проявлятися вже в найперших буддійських будівлях на території Японії, і не останню роль у цьому перетворенні зіграли саме будівельні традиції синто [316, с. 58-59].

До моменту розповсюдження буддизму культові споруди синто відмічалися граничною простотою: святилища або імітували форму зерносковищ «такаюка», або не будувалися зовсім – вважалося, що священним місцем молитви є сам той природний об'єкт, де існує (або – куди сходять з небес) божество. Цей об'єкт, так зване «божественне тіло» [187, с.х188-192], в старовину здебільшого являвся елементом природного ландшафту – незвичної форми скалою, джерелом, водограєм, морською бухтою або просто примітною горою. Трохи пізніше в Японії також поширилося обожнювання старих дерев [187, с. 182-185]. За традиціями раннього синто перед священним об'єктом природи достатньо було лише встановити пам'ятні знаки: так звані «небесні стовпи», браму «торіі», прикраси з стрічок та гілок, або ж легкий молитовний павільйон, і святилище вважалося оформленим [390, с. 125-131].

Пишність та ускладнена конструкція буддійської архітектури підштовхнули розвиток архітектурної складової святилищ синто, і першим надбанням стала поява повноцінної споруди-святилища де в священній скриньці зберігається невеликий артефакт природного або штучного походження, що перебрав функцію «божественного тіла» [187, с. 189-192]. Буддійська архітектура Японії в свою чергу відчувала вплив архітектурних прийомів синто, звичною справою також було і існування поєднаних синто-буддійських святилищ [407, с. 111-112].

Таким чином, можна підсумувати, що вплив архітектури буддизму на споруди синто проявлявся в:

- появі в складі природних святилищ стаціонарних павільйонів закритого типу, нехарактерних для автентичного синто, що тяжіло до відкритих культових місць влаштованих біля визначних об'єктів природи;
- ускладнені планування святилищ синто та появі в їх складі характерних для буддійських монастирів споруд, таких, наприклад, як галерейні паркани чи ярусні брами;
- ускладнені об'ємно-просторової форми та конструкції окремих павільйонів, використання в їх структурі характерних для буддійської архітектури способів поєднань деталей каркасу;
- передачі святилищам синто характерних для буддизму стилістичних форм та способів декорування, зокрема – вигину кутів дахів та фарбування деревини в червоний колір;
- формування на цій основі нових конструктивних типів головних павільйонів.

Вплив архітектури синто на споруди буддизму проявлявся в:

- спрощенні архітектурних форм буддійських храмів та зміні їх естетики в бік суворої стриманості та природної простоти;
- виникненні лісових гірських монастирів, що супроводжувалося зникненням регулярного планування обителів та появою нових типів споруд, які ефективно використовували природний ландшафт і зокрема – активно залучали до архітектурних комплексів природні печери, що наближало буддійські осередки до відкритих місць поклоніння об'єктам природи, характерних для синто;
- використанні в спорудах простих природних матеріалів;
- повному синкретичному злитті архітектури двох релігій в культових центрах релігії Сюгендо.

Яскравою ілюстрацією процесів архітектурного симбіозу традицій синто та буддизму може бути формування типу японських ярусних пагод з центральним стовпом [316, с. 58-59; 329]. Характерний для конструкції старовинних японських ярусних пагод внутрішній «серцевий» стовп, що притаманний лише японськими зразкам, за результатами нещодавніх досліджень японських фахівців [407, с. 18-27] має не стільки конструктивне, скільки сакральне значення, а його появу в конструкції пагод пов'язують з прадавніми віруваннями японців – традиціями вертикального встановлення у святилищах синто стовбурів дерев, за допомогою яких божество може спуститися на землю [390, с. 130-131]. Тож, на цьому прикладі бачимо поєднання сакральних ідей буддизму та синто, а саме – поєднання архітектурної ідеї буддійської ступи (прообразу пагоди) та властивого для синто стовпу, що уособлює ідею небесних сходів для божества.

Проте, ідея «небесного стовпа-сходів» проявилася у японській пагоді дещо іншим шляхом ніж в сакральних анімістичних спорудах Індії, Камбоджі та інших країн Сходу. А саме – не в появі композиційного домінуючого вертикального ступінчастого елементу або груп таких елементів (див. табл. 5.1), а в наявності «серцевого стовпу» в середині ярусної пагоди. Не виключаємо й можливості існування подібного до індійського варіанту «анімістичного» чинника також у давньому Китаї, що ймовірно й призвело до появи багатоярусних вертикальних споруд, глиняні макети яких знаходимо в китайських похованнях епохи Хань [47, рис. 24-26] (див. рис. 2.5), та подальшого «виростання» на китайському підґрунті напівсферичної індійської ступи у багатоярусну вертикальну пагоду [316, с. 58-59]. Таким чином, структуру японської пагоди можемо вважати не унікальним, а лише найбільш наочним прикладом архітектурного синкретизму політеїстичних та монотеїстичних релігій в історії східних країн.

Цікаво, що, як ми визначили трохи вище, подібні ж традиції «стовпа-сходів» були характерними й для політеїстичної (анімістичної) віри давніх

слов'ян і передусім, предків українців, тому можемо припустити, що саме вони врешті решт відбилися у вертикально-центричній наметовій структурі кумирень та спричинили потребу у вертикальному розкритті їх внутрішнього простору.

В японському варіанті ми одночасно маємо два типи культових споруд – споруди синто та буддійські, що відчували сильний взаємний вплив, а іноді навіть і поєднувалися в спільну архітектурну систему. Проте, в Україні невдовзі після приходу християнства не залишилося «офіційних» культових споруд язичества, а його архітектурно-будівельні традиції вимушені були «зачаїтися».

Тим не менше, а може навіть і завдяки цьому, вони сильно вплинули на архітектуру християнських дерев'яних споруд народного зодчества. Зокрема, конструктивна основа зрубного, відкритого в інтер'єрі споруди намету, вочевидь, наслідувана з дохристиянських кумирень. Важливу роль також відіграє збереження традицій співіснування з природою, (табл. 5.2), що є, на нашу думку, однією з найбільш показових характеристик, яка виказує родинність українських дерев'яних церков до святилищ первинного анімізму. Адже спорідненість з природним оточенням є однією з основних ознак анімістичних храмів будь-якої країни, що й не дивно, адже тут мова йде про вірування, органічно пов'язані з духами природи загалом, і з духами-покровителями природних об'єктів конкретної природної місцевості, зокрема.

У випадку української дерев'яної церкви, спорідненість з природою можна виявити в наступних характеристиках:

- переважне розміщення в ландшафті по тих же основних принципах, що і язичеські святилища. В багатьох випадках це було буквально розташування в межах території давніх зруйнованих язичеських святилищ – за межами поселення, на підвищеній ділянці рельєфу, біля священних природних об'єктів, в оточенні скель, валунів, текучої води та старих дерев;

Таблиця 5.2

Гармонія з природою як ознака спорідненості українських дерев'яних церков
зі святилищами анімізму

Ознаки спорідненості з природою	
<p>Відповідність силуетів природним об'єктам (деревам, вершинам), співзвучність рельєфу,</p> <p>Успенська церква з с. Тухолька Львівщина, 1767 р., малюнок А. Вариводи</p>	<p>Розташування на пагорбі, віддалено від села (по типу анімістичних святилищ)</p> <p>с. Ясіня, Закарпаття</p>
<p>Використання натуральних матеріалів</p> <p>с. Кисоричі, Рівненщина</p>	<p>Розташування каплиць поблизу визначних природних об'єктів</p> <p>с. Бакота, Хмельниччина</p>
<p>Веранди і галереї як елементи, що забезпечують плавне перетікання внутрішнього простору у зовнішній</p> <p>Успенська церква з с. Меденичі Львівщина, 1644 р. малюнок А. Вариводи</p>	<p>Використання в декорі і обрядовості храму дохристиянських природних символів та живих рослин</p> <p>с. Зарубинці, Черкащина</p>

- гармонія споруди з навколишнім ландшафтом, як то розташування церков з урахуванням місцевого рельєфу ¹, схожість силуетів церков з обрисами природних об'єктів – верхівками гір, кронами дерев ²;

- наявність в структурі дерев'яної церкви таких елементів як веранди, галереї (піддашся, опасання), що не лише захищають споруди і прочан від дощу та снігу, але й полегшують перетікання внутрішньо простору храму у зовнішнє оточення і таким чином підсилюють зв'язок його інтер'єру з природним ландшафтом;

- використання виключно природних будівельних матеріалів: аскетична простота та естетика «патини часу» потемнілої, а іноді навіть і порослої мохом деревини;

- використання в декорі храму дохристиянської символіки (різьблення одвірків), в обрядовості та сезонних прикрасах храму – залучення великої кількості рослин, квітів, збереження культів поклоніння скелям, джерелам тощо (див. табл. 5.2).

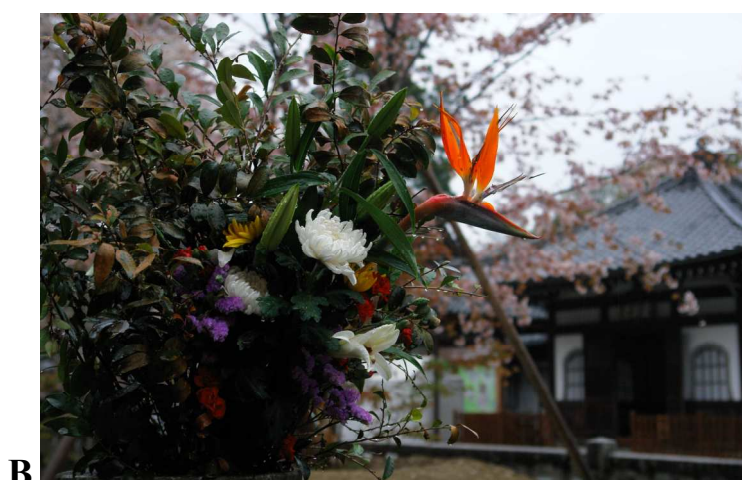
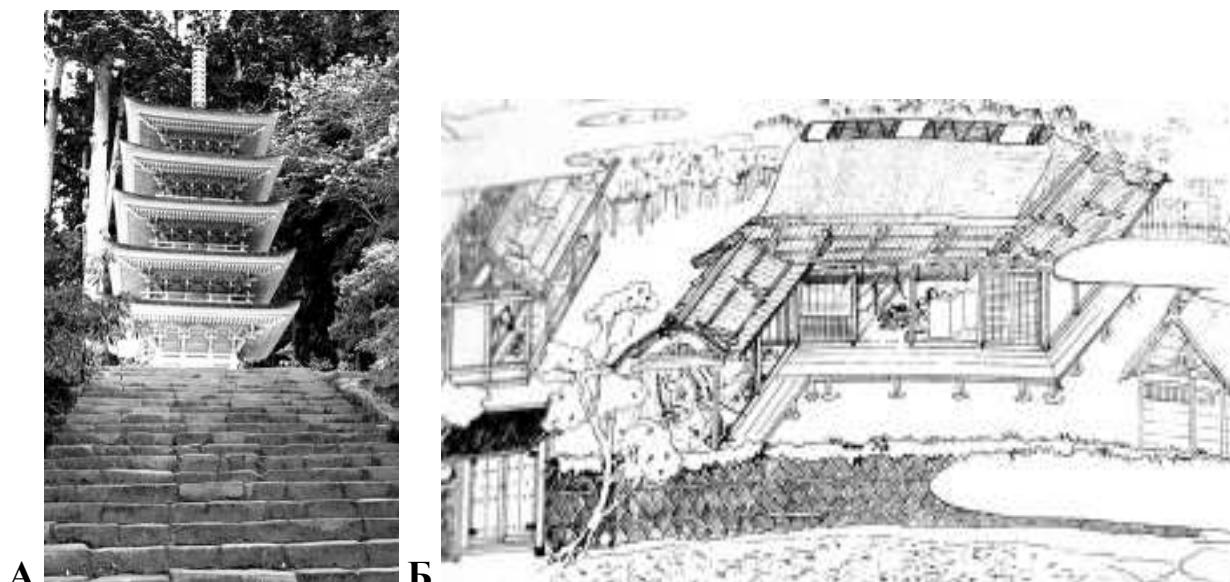
Маючи на увазі всі визначені вище характеристики, спробуємо порівняти українську ситуацію з японською, де спорідненість архітектури з природою досягла мабуть найвищого в світі рівня. Як було зазначено вище, японська культова архітектура розвивалася в умовах симбіозу близьких до слов'янського природного анімізму автентичних вірувань синто та прийдешнього з Китаю буддизму. Симетрична, регулярна, пишна буддійська архітектура китайського зразка на японському підґрунті майже одразу почала змінювати свій характер у бік натуральності, асиметрії, спорідненості з природою. Зміни буддійської доктрини в період Хей'ан та поява великої кількості гірських монастирів ще більше прискорили формування самобутніх архітектурних прийомів та конструктивних методів храмового будівництва Японії. Комплекси гірських монастирів відмічалися геніальною

¹ Невисокі західні церкви як правило розташовують на пагорбі, високі східні в річковій долині або біля ставка.

² Силуети бойківських верхів звичайно порівнюють із смереками, верхи східноукраїнського типу – з тополями, тощо.

співзвучністю з природою, а збудовані з натуральних, майже необроблених, матеріалів споруди були настільки вдало вписані в навколишнє оточення, що здавалися природними елементами ландшафту. (рис. 5.3 а). Як вказувалося вище, серед основних чинників такого перетворення архітектурної доктрини японські фахівці наряду з зміною умов існування монастирів (перехід з рівнинних міських територій до диких лісових гір), називають вплив естетичних традицій святилищ синто, що з прадавніх часів розташовувалися поблизу примітних природних об'єктів, відмічалися мінімальним втручанням в природний ландшафт й використанням натуральних матеріалів. Та й однією з причин заснування великої кількості монастирів в горах можна назвати вплив традицій синто. Так само, як і в Україні, особливу роль з точки зору спорідненості архітектури з природою грали галереї та веранди – елементи, що забезпечують перетікання внутрішнього простору у зовнішнє оточення. Веранди та галереї були притаманні японським спорудам ще з добуддійських часів [394, с. 16-21], а прийдешня з Китаю будівельна мода, що й собі мала подібні елементи, співпала з автентичними вподобаннями японців (рис. 5.3 б). Так само як і в Україні, в декорі і обрядовості японських храмів використовується багато природних елементів: рослин та квітів (рис 5.3 в, г).

Цікавим здається й ще один факт, пов'язаний з віруваннями анімізму, зокрема й синто. Мова йде про вже описані вище традиції присутності в анімістичних святилищах Японії так званого «божественного тіла», тобто, об'єкта природи, куди сходить божество. Схоже, подібні процеси мали місце й в Україні – принаймні, їх рудименти знаходимо в деяких дерев'яних церквах, зокрема в старій гуцульській церкві Вознесіння (Струківській) з села Ясіня Закарпатської області (датування цієї церкви має істотні розходження), де за розповідями місцевих старожилів, роль вівтарю виконує величезний пень старого священного дерева.

В

Г

Рис 5.3 Співзвучність японської культової архітектури природному оточенню

А – Гармонія з навколишнім ландшафтом (Пагода храму Муродзі, префектура Нара, доба Хей'ан); Б - «Перетікання» внутрішнього простору помешкань у зовнішній, культурні традиції існування «посередині» між внутрішнім і зовнішнім – веранди, галереї, переходи (свиток епохи Камакура 1185-1333 рр.);

В-Г – Традиції використання рослин в декорі і обрядовості японських храмів: храм Дзао-до, Йосіно (В), храм Кімії-дера, Вакаяма (Г)

Тобто, в цьому випадку ми вже наочно бачимо прямий зв'язок української дерев'яної церкви з ідеями природного анімізму. Тобто, тут спостерігаємо істотні аналогії в розвитку українських та японських дерев'яних культових споруд по всім зазначеним вище характеристикам гармонізації з природним оточенням, що, на нашу думку, свідчить на користь важливої ролі анімістичного чинника у генезі українського дерев'яного храму.

Тим більше, що останні археологічні знахідки спростовують версію про швидке зникнення культових осередків анімізму після приходу християнства і свідчать про затяжний період двовір'я – одночасного існування двох культів на території України (язичеський – на неофіційному рівні). Зокрема, на Тернопільщині виявлена система з трьох крупних язичеських центрів на річці Збруч, які функціонували аж до XIII ст., тобто – протягом декількох сторіч одночасно з вже достатньо розвиненим християнством. Розкопки святилищ на Збручі дали в розпорядження дослідників інформацію про культові споруди закритого типу (дивись пункт 2.2.2). Однак, за теорією, яку визнає більшість фахівців-археологів [220], культові споруди пізніх етапів існування цих язичеських центрів відчували певний вплив архітектури християнських традицій. Тобто, так само як і в японському варіанті, бачимо і зворотний процес: не лише анімістичні традиції впливали на християнство, але й християнське будівництво впливало на анімістичну архітектуру. Втім, звісно, що через описану вище специфіку відносин язичества і християнства (тобто – поступове знищення язичеських святинь взагалі), анімістичні традиції у християнських спорудах отримали набагато ширші можливості для розвитку, ніж християнські традиції в анімістичних спорудах. Тим більше, що як вже згадувалося вище, християнські церкви, як правило, будувалися на місцях давніх язичеських святилищ [56, с. 80; 254, с. 18, 284], а подекуди для будови церков використовували і деякі частини лісових кумирень [100] (див. розділ 3). Тому не дивно, що цей вплив в першу чергу виявлявся саме в формах народної сакральної архітектури з деревини. Тим часом, як культова

мурована архітектура України до певного часу наслідувала закордонні зразки та в цілому розвивалася єдиними для всієї Східної Європи шляхами, українська дерев'яна церква зберегла автентичне надбання прадавніх часів.

Отже бачимо, що в Україні та Японії, за умови однакового характеру автентичної політеїстичної релігії, прихід різних за типом новітніх монотеїстичних релігій (буддизму в Японії та православного християнства в Київській Русі), призвів до різних результатів. А саме: до формування культових споруд з різними градаціями виявлення рис архітектури прадавньої релігії в культових спорудах прийдешньої. Для релігійно-симбіотичної Японії характерне свідоме використання будівельних традицій синто в буддійській архітектурі та взаємні стилістичні запозичення в архітектурі культових споруд обох релігій.

А для України характерне приховане (латентне) існування рис язичеської культової архітектури в архітектурно-просторовій формі та конструкції народних дерев'яних церков, що зберігають такі основні риси анімістичних храмів як центричність, вертикалізм, розкриття інтер'єру вгору, ярусність, багатобаштову композитну структуру. Підтвердження спорідненості українських дерев'яних храмів із святилищами первинного анімізму полягає також у їх співзвучності навколишньому ландшафту та близькості до природи, наявності елементів, що полегшують перетікання внутрішнього простору храму у зовнішній (веранди, галереї), аскетичній простоті нефарбованої деревини (див. табл. 5.2), використанні в декорі давніх анімістичних символів (солярних знаків, тощо), збереженості в обрядовості храму великої кількості ритуалів анімістичного походження.

Особливої уваги потребує той факт, що незважаючи на «проявлену», «офіційну» форму релігійного синкретизму в Японії, в конструкції більшості японських храмів обох релігій переважає буддійська першооснова (видозмінена згідно з локальними умовами техніка китайського будівництва), в той час як автентичні традиції синто більше впливають на естетику храмів.

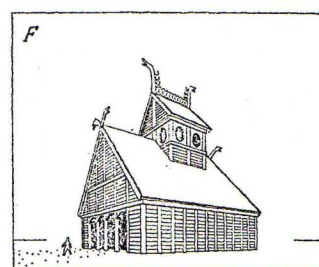
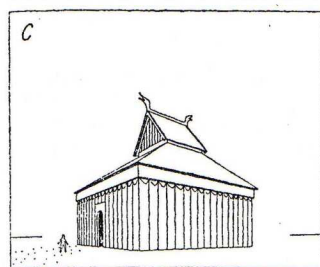
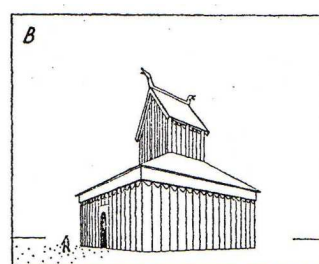
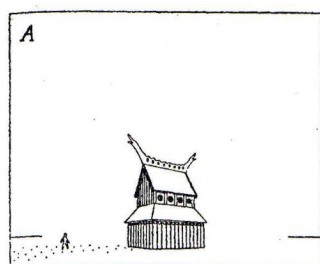
А в архітектурі української дерев'яної церкви риси культового будівництва дохристиянських часів збережені не лише в естетиці, але й у першооснові їх об'ємно-просторової форми та конструкції. Тим не менше, в обох випадках слід підкреслити виключно важливу (базову) роль подібних запозичень. Таким чином, бачимо не лише спорідненість загальних суспільно-історичних передумов виникнення та становлення дерев'яних прадавніх типів культових споруд України та Японії, але й схожість шляхів розвитку архітектури, що призвели до формування розвинених культових споруд відносно недавнього часу.

В просторі Європи схожі симбіотичні процеси можемо спостерігати на прикладі норвезьких дерев'яних церков. Ситуація з дослідженням феномену норвезької дерев'яної церкви також має багато спільного з українським варіантом. На території сучасної Норвегії (частково – Швеції) так само, як і в Україні, з незапам'ятних часів було сформовано унікальну конструктивну та об'ємно-просторову систему побудови дерев'яних храмів. Але питання генези норвезьких дерев'яних церков, так само як і українських, залишається не до кінця з'ясованим [389, с. 11-12].

Серед версій генези норвезької дерев'яної церкви переважає думка про її походження шляхом створення дерев'яних аналогів мурованих романських та готичних церков Західної Європи [349]. Християнство розповсюдилося в Скандинавських країнах порівняно пізно (лише в XI-XII сторіччях) [389, с. 15], тобто в часи розквіту означених стилів. Історичним фактом є примусове розповсюдження християнства (і разом з цим – початок будови дерев'яних церков та руйнування святилищ анімізму) конунгом Олафом, що ріс та виховувався в християнському світі Західної Європи, і повернувшись на батьківщину разом з поєднанням країни на вернув її до християнства [389, с. 15]. Планувальна структура норвезьких дерев'яних церков і справді близька до західноєвропейських зразків мурованої романсько-готичної храмової архітектури. В норвезьких дерев'яних церквах, і особливо – в розвинутому їх

типі «з подвійною навою» (описані в пункті 4.1.1) повністю присутня відповідна західно-християнському культу організація плану і внутрішнього простору: наявні нава, вівтарна частина, повздовжнє розподілення нави на нефи за допомогою рядів стовпів, обхід навкруги храму, в тому й за вівтарем (виконувався по зовнішніх галереях), та ін. Відкриті в інтер'єрі елементи конструкцій двосхилого даху нагадують нервюри (церкви з с. Гол, с. Урнес та ін., рис. 5.4 а), у внутрішньому оздобленні є випадки використання імітованих у деревині романських капітелей (церкви з с. Урнес, с. Копангер та ін., рис. 5.4 б) або елементів схожих на арки (церкви з с. Боргунд, с. Гол та ін., рис. 5.4 в). Але, на наш погляд, це лише поверхневі характеристики норвезьких дерев'яних церков. Зокрема, виходячи з отриманих з розкопок відомостей [364], їх просторова конструкція (як ми вже вказували в розділах 3-4) розвивалася послідовно від церков «палісадного» та «стовпового» типів до «ставу».

Загальний принцип просторової організації церков за допомогою центричного ярусного підвищення, наштотує на думку про наявність інших, місцевих і, вочевидь, більш давніх за християнство витоків норвезьких дерев'яних церков. Серед них можна прогнозувати два можливих варіанти: впливи народного будівництва (жител, зерносховищ) та дохристиянського сакрального будівництва (язичеські храми та святилища). Серед версій для широкого кола читачів такі можливості не згадуються [389, с. 10-15]. Але норвезькі фахівці-дослідники не уникають подібних версій, проте судячи з доступної англійською мовою фахової літератури, ці версії не мають особливої популярності. Зокрема, відомий спеціаліст з норвезьких дерев'яних церков Й. Енсеніус відмічає, що питання генези норвезької дерев'яної церкви дискутується вже понад 160 років і далеке від свого вирішення [364].

Г

Д

Е

Рис. 5.4 Норвезька дерев'яна церква: анімістична і християнська складові
 А-В – Елементи конструкції норвезьких дерев'яних церков, наближені до стилів європейської мурованої архітектури: схожі на нервюри та арки (церква з с. Гол, XIII ст. А, В), схожі на романські капітелі та арки (церква з с. Урнес, XII ст., Б);
 Г – Деякі варіанти реконструкції анімістичного святилища в Упсалі (за Олсеном);
 Д-Е – Декор анімістичного походження в норвезьких дерев'яних церквах: різьблення порталу церкви в с. Урнес (ймовірно – збереглося від більш ранньої церкви, Д); декорування на гребнях дахів церкви з с. Боргунд (Е)

Серед можливих витоків він називає не лише наслідування форми мурованих церков Західної Європи, але в тому числі і народну архітектуру Скандинавії прадавніх часів, і можливі язичеські впливи [364]. Серед археологічних матеріалів також знаходимо свідчення будови християнських храмів в місцях язичеських святинь [219, с. 66-69]. В той же час, не можемо нехтувати таким фактом, як археологічна знахідка залишків дерев'яного дохристиянського храму каркасної конструкції (датується не пізніше XI ст.), що були виявлені 1926 року під більш пізньою романською церквою в Упсалі (рис 5.4 г). Археологами фіксовано наявність в плані храму двох окреслених стовповими ямами вписаних квадратів [219, с. 66-69], тому храм цілком може бути реконструйованим у вигляді споруди, близької за просторово-конструктивною основою до норвезької дерев'яної церкви «з подвійною навою» (див. рис 5.4 г). До того ж, мотиви декорування норвезьких дерев'яних церков (різьблення одвірків та капітелей, зображення драконів та чудовиськ на гребнях дахів та ін., рис. 5.4 д, е) однозначно мають язичеське походження [362].

В інтер'єрах храмів присутній акцентований ярусний розвиток простора вгору, що, як ми пересвідчилися вище, може бути ознакою анімістичних культів. Те ж саме можна сказати і про галереї навколо храму, які дають можливість його ритуального обходу і можуть асоціюватися не лише з культовими потребами християнства, але й з традиціями відправлення язичеських культів, що також потребували обходження навкруги святилищ [219, с. 66-69].

В таких умовах не можемо гребувати якимось з чинників на користь іншого – в об'ємно-просторовій структурі норвезької дерев'яної церкви бачимо явні ознаки синтетичної генези (чого не виключає і Й. Енсеніус [364]): на локальні конструктивно-будівельні прийоми, в тому числі, й пов'язані з традиціями анімізму, з часом наклалися більш ускладнені архітектурні традиції християнської архітектури західноєвропейського зразка

XII-XIV ст., що врешті решт сформувало унікальну синкретичну за образом та формою споруду.

В тому вбачаємо багато спільного з історією розвитку та об'ємно-просторовими особливостями української дерев'яної церкви.

5.2. Місце української дерев'яної церкви в процесі розвитку сакральної архітектури світу

5.2.1. Українська дерев'яна церква: анімістичні і християнські, східні і західні характеристики. В сучасній науковій теорії прийнято вважати, що формування просторово-композиційних особливостей української дерев'яної церкви в цілому проходило в територіальних межах України. Проте на ранніх етапах розвитку цієї галузі архітектурної теорії були спроби виведення генези української дерев'яної церкви з архітектури Західної Європи чи східно-православних країн (Візантія, Греція, Вірменія). Зустрічалися і більш екзотичні версії її походження (див. розд. 1).

На нашу думку, продовження дослідження української дерев'яної церкви в світовому масштабі може дати плідні результати щодо виявлення її генези та значення для розвитку світової архітектури загалом. Проте, бажаного результату можна досягти лише за умови зосередження не на формальних аналогіях (форма плану, кількість верхів, тощо), а на ґрунтовних особливостях об'ємно-просторової форми і просторої конструкції українських дерев'яних церков.

Серед таких особливостей найбільш характерними вважаємо центричний вертикалізм та комбінаторний шлях формотворення, що призвів до поєднання в складі однієї споруди декількох зрубних клітей, які мають спільний внутрішній простір лише на приґрунтовому рівні, а вище вертикально розкривають його в декількох незалежних верхах. Як було

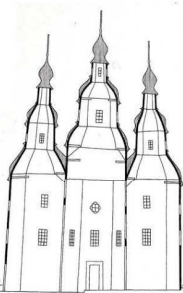

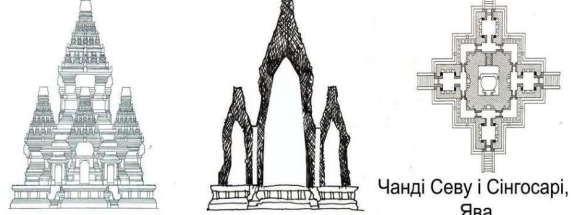
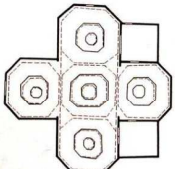
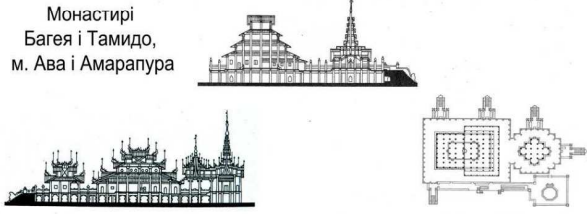

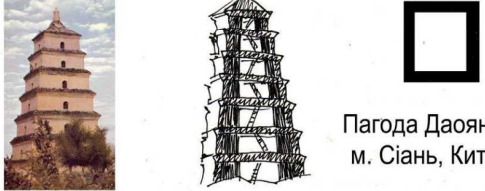
визначено в підрозділі 5.1, саме такі характеристики притаманні розвинутим формам політеїстичних храмів східного типу.

Проведемо більш докладні порівняння композиційної структури української дерев'яної церкви і культових споруд Сходу. Культові споруди Заходу при цьому будуть грати роль контрольної групи пам'яток. Результати такого порівняння представимо в табличній формі (табл. 5.3). В окремому стовбці таблиці 5.3 графічним способом позначимо ступінь наближеності просторово-композиційної форми українських дерев'яних церков до тих чи інших іноземних формотворчих моделей. Як бачимо з таблиці 5.3, найперше впадає у вічі подібність ярусних верхів української дерев'яної церкви до китайських та японських пагод. Проте, мова тут йде лише про формальну поверхневу подібність окремо взятого верха. Особливо яскраво ця подібність виявлена у випадку церков бойківської школи, які мають верхи з численними, розташованими близько один до одного, заломами.

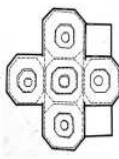

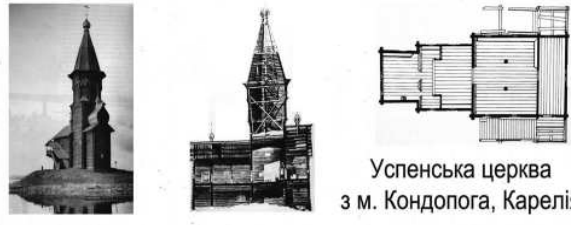

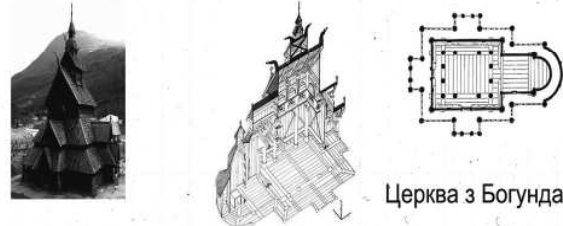
Саме ця формальна аналогія більше сторіччя тому дала початок химерним гіпотезам про родинність українських дерев'яних церков з архітектурою Китаю [369]. Щодо подібності внутрішнього простору, конструктивної або функціональної подібності – в цьому випадку їх немає. І це не дивно. Адже навіть у здавалося б таких близьких «родичів» як китайська та японська пагоди існують принципові розбіжності по цих трьох пунктах. Як ми вже вказували вище, обидва типи пагод беруть початок з індійської буддійської ступи, але надалі бачимо настільки суттєві відмінності їх розвитку, що це дає нам підстави стверджувати, що форма японської пагоди не була напряму запозичена з Китаю, а в більшій мірі є результатом самостійного формотворчого процесу [329]. На відміну від китайської пагоди, яка має розвинений поповерховий внутрішній простір, японська ярусна пагода по суті є скульптурою: весь її інтер'єр займає могутній «серцевинний» стовп (рис. 5.5 а-в).

313
Таблиця 5.3

Українська дерев'яна церква і культові споруди світу:
рівень аналогій

Українська дерев'яна церква	Рівень аналогій	Південноазійські і далекосхідні культові споруди	
		 <p>Храм Брахмешвара в Бхубанешварі, Індія</p>	Храми індуїзму (Індія)
		 <p>Храм Ангкор-Ват, Ангкор, Камбоджа</p>	Храми кхмерів (Камбоджа, Таїланд)
		 <p>Чанді Севу і Сінгосарі, Ява</p>	Чанді (Індонезія)
 <p>Церква Покрови з с. Сміле, Чернігівщина (не збереглася за С. Таранущенко)</p>		<p>Монастирі Багея і Тамидо, м. Ава і Амарapura</p> 	Дерев'яні храми Бірми
		 <p>Храм Ананди, Паган, Бірма</p>	Буддійські храми-ступи (Таїланд, Бірма, Лаос, В'єтнам та ін.)
		 <p>Пагода Даоянта, м. Сіань, Китай</p>	Пагоди (Китай, Японія, Корея та ін.)

5.3 (продовження)

Українська дерев'яна церква	Рівень аналогії	Муровані церкви Європи та Ірано-Закавказького регіону	
		 <p data-bbox="845 504 1077 548">Собор Софії Київської</p>	<p data-bbox="1268 358 1428 515">Візантійські церкви Київської Русі</p>
		 <p data-bbox="845 604 1077 672">Собор Софії Константинопольської</p>	<p data-bbox="1268 616 1428 728">Візантійські і Закавказькі церкви</p>
 <p data-bbox="263 1041 518 1108">Церква Покрови з с. Сміле, Чернігівщина</p>		 <p data-bbox="973 996 1236 1075">Собор Нотр Дам ле Гранд, Пуатьє, Франція</p>	<p data-bbox="1268 862 1428 1019">Церкви середньо- вічної Європи</p>
		Дерев'яні церкви Європи	
		 <p data-bbox="686 1344 1157 1388">Церква з Великої Плани, Смедерево, Сербія</p>	<p data-bbox="1268 1187 1444 1422">Дерев'яні церкви Карпат (західних слов'ян, румунів та ін.)</p>
		 <p data-bbox="997 1590 1236 1657">Успенська церква з м. Кондопога, Карелія</p>	<p data-bbox="1268 1444 1428 1568">Російські дерев'яні церкви</p>
		 <p data-bbox="1053 1870 1236 1915">Церква з Богунда</p>	<p data-bbox="1268 1702 1428 1825">Норвезькі дерев'яні церкви</p>

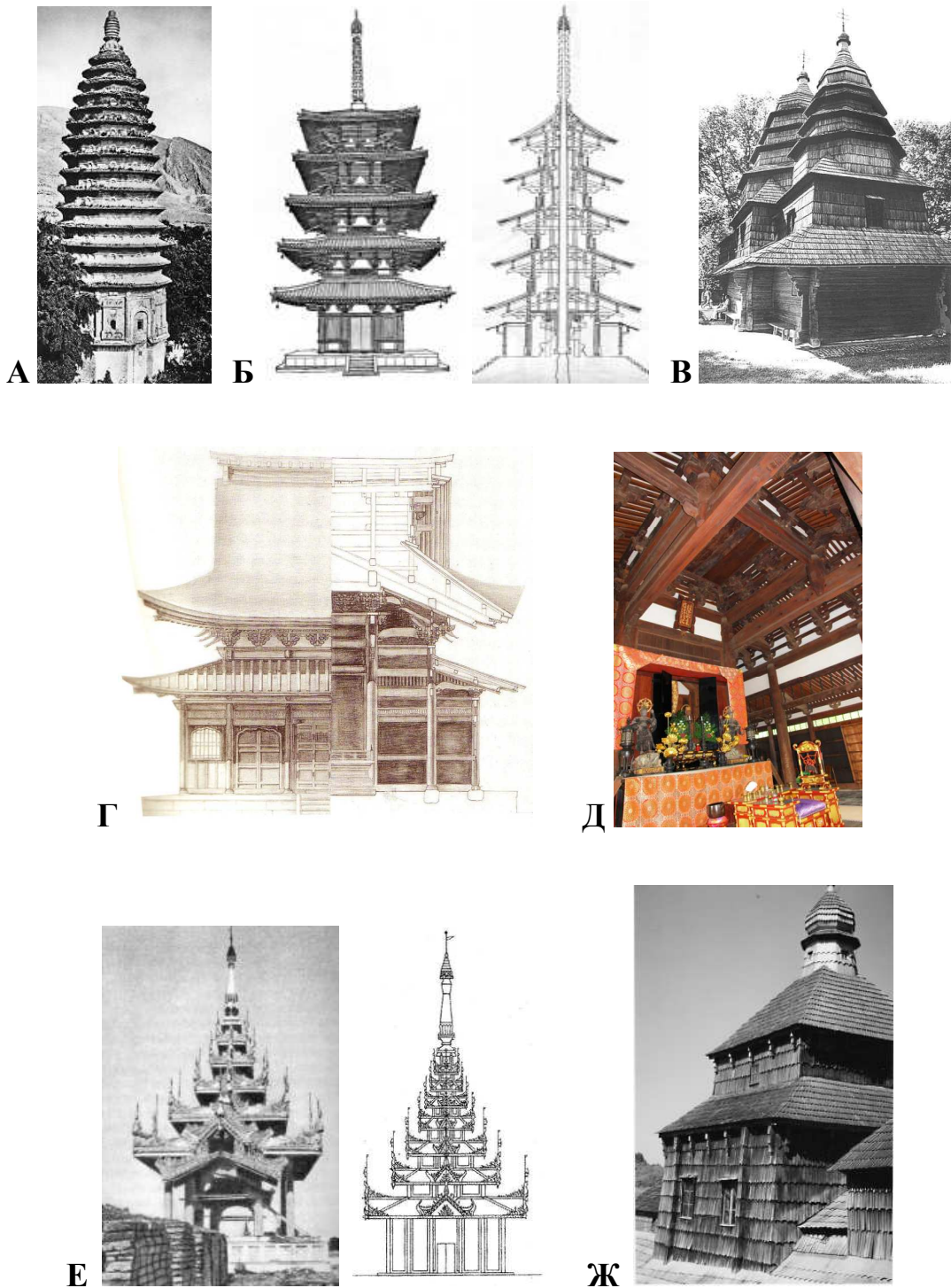

Рис 5.5 Ярусні дерев'яні висотні споруди Сходу і українська дерев'яна церква
 А-В – Китайська та японська пагоди в порівнянні з верхом української дерев'яної церкви: пагода
 Сунь'юеся, VI ст., провінція Хенань (за Н. Віноградовою, А), пагода храму Хорюдзі, Японія, VII
 ст. (екстер'єр та розріз – за М. Фудзіта Б), верхи української бойківської церкви з села Кривки,
 Львівської області, XVIII ст. (фото автора, В);
 Г-Д – Японські павільйони стилю Дзен: храм Сьофукудзі, Токіо, епоха Муроматі (за Такесі
 Накагава, Г), храм Дзенпуку-ін Сяка-до, префектура Вакаяма, епоха Камакура (Д);
 Е-Ж – Бірманська п'ята та верх української дерев'яної церкви: бірманська п'ята королівського
 палацу в Мандалаї (за С. Ожеговим, Е), верх української церкви з села Потелич Львівської області,
 початок XVI ст., Ж)

За характером внутрішнього простору набагато більше наближена до українських верхових церков структура японських павільйонів стилю дзен, що були розповсюджені в період Середньовіччя. Це були великі, квадратні в плані центричні споруди під чотирихилим дахом з причілками, оточені підвісною покрівлею, що справляло враження двоюрисності. Насправді ж, ці споруди в інтер'єрі мали єдиний простір, що в кращих будовах цього стилю набував центричного ступінчастого підвищення за рахунок поступового збільшення висоти внутрішніх стовпів до центру та похилих зв'язків між ними [416, с. 63-67] (рис. 5.5 г, д).

В розмові про ярусні башти Сходу, не можна обійти увагою і конструкцію бірманської дерев'яної башти п'ята, що її встановлювали над джерелами та святими місцями (рис. 5.5 е, ж). Конструктивно п'ята відрізняється від пагоди і очевидно розроблена на основі місцевих бірманських традицій будівництва з деревини [188, с. 121-124]. В основі п'ята лежить примітивна рамна конструкція без центрального стовпа. На основні несучі елементи навішуються декоративні різьблені прикраси [188, с. 123-124]. (Порівняємо з японсько-китайським варіантом, де прикрашаються різьбою безпосередньо несучі дерев'яні конструкції [188, с. 124].) Окрім формальної схожості з верхом української церкви (ярусна башта), п'ята має з ним й деякі аналогії внутрішнього простору – під п'ята розташований павільйон сакрального значення з центральним підвищенням інтер'єру.

Живлення для роздумів дає також звичай використання одразу декількох п'ята в конструкціях бірманських дерев'яних монастирів [188, с. 125-133], що нагадує вже не один окремо взятий верх української церкви, а всю її багатOVERХУ композитну структуру. Тобто, у випадку бірманських п'ята формальна аналогія з українською дерев'яною церквою виражена яскравіше ніж у варіанті пагоди (рис. 5.5, е, ж).

Найбільш повні формальні аналогії з архітектурою української дерев'яної церкви ми зустрічаємо не в дерев'яній, а в мурованій архітектурі Південної і

Південно-Східної Азії. Зокрема, у багатобаштових мурованих храмах кхмерської архітектури Камбоджі. В Ангкорі – священному мертвому місті кхмерів, ми знаходимо багато споруд, що мають аналогії з традиційною формою української дерев'яної церкви одразу по трьох основних архітектурних показниках: плануванню, просторовій композиції та характеру інтер'єру (рис. 5.6, а, б).

Якщо ми проаналізуємо просторово-планувальну структуру надбрамних храмів центрального ядра міста (Ангкор-Том), або храму Ангкор-Ват, то побачимо тридільні або хрестові в плані будови з ширшою середньою частиною. Над кожною частиною плану зведено ярусні башти, за формою та пропорціями досить схожі з бойківськими верхами. Найвизначнішим у цьому випадку є те, що внутрішній простір будов Ангкора також досить наближений до простору української дерев'яної церкви – це три (або п'ять) відокремлених, але пов'язаних на пригрунтовому рівні отворами, об'ємів без внутрішніх перекриттів. Інтер'єр вільно проглядається знизу і до самої верхівки ступінчастої башти. Тобто – бачимо архітектурні структури, наближені до типової просторової організації української дерев'яної верхової церкви (рис 5.6 а, б). Однак, в конструктивному плані кхмерські храми не мають нічого спільного з українськими дерев'яними церквами. Конструктивної схожості, власно кажучи, і не може бути – адже будівельний матеріал в Камбоджі не деревина, а камінь, (або ж, у більш ранніх пам'ятках – цегла [360, с. 26-29]).

Отже – камбоджійські споруди можна було б скоріше порівняти не з самими українськими дерев'яними храмами, а з мурованими храмами доби українського бароко, які, як відомо, запозичили свої основні об'ємно-просторові характеристики з архітектури українських дерев'яних церков, але повторювали їх форми за допомогою кардинально інших конструктивних принципів, істотних для мурованого будівництва [38].

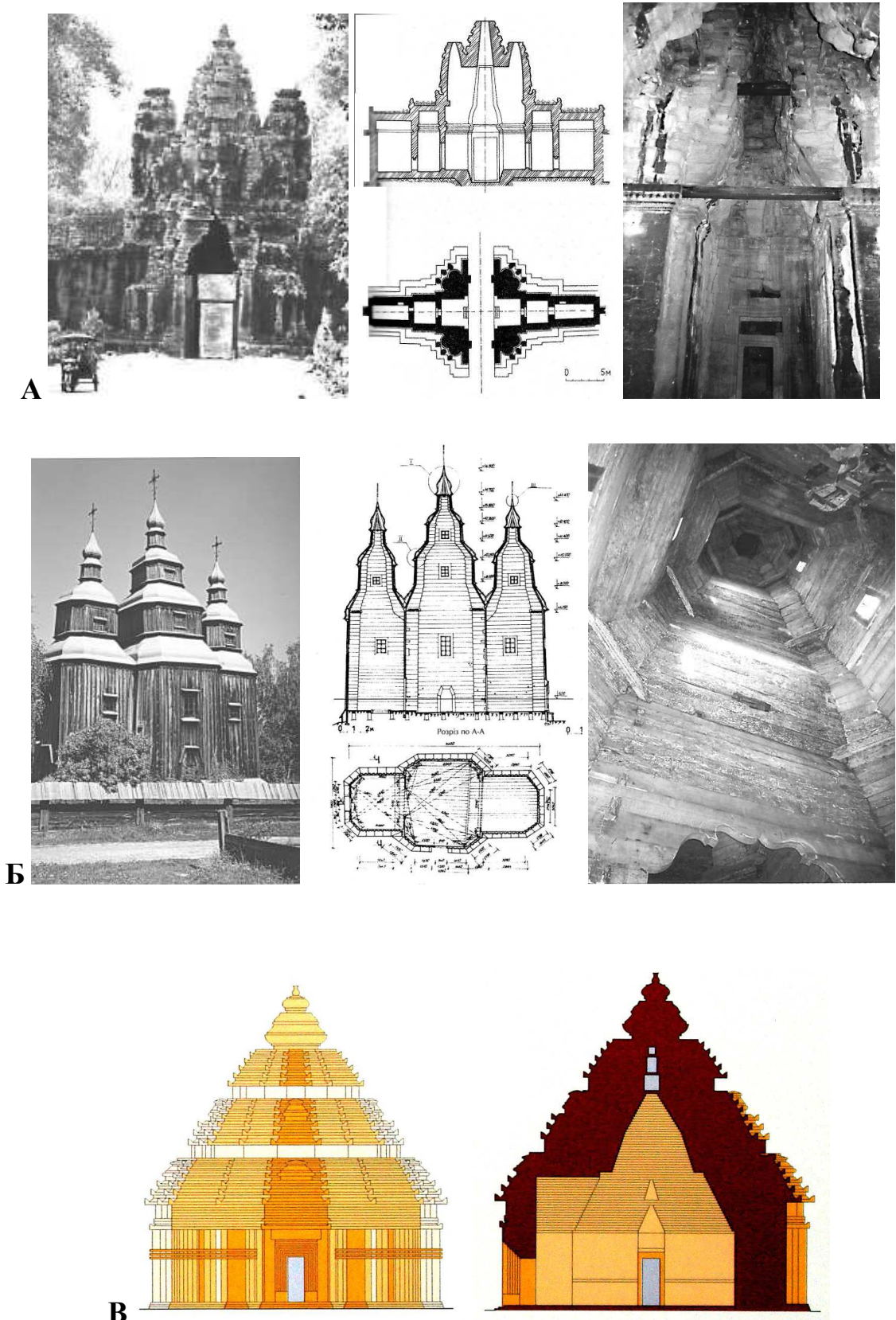

Рис. 5.6. Ярусні муровані висотні споруди Сходу і українська дерев'яна церква
 А-Б – Кхмерський храм та українська дерев'яна церква: екстер'єр та інтер'єр надбрамного храму Ангкор-Том, XII-XIII ст., Камбоджа, місто Ангкор (фото автора, розріз та план за С.хОжеговим), екстер'єр та інтер'єр української церкви з села Зарубинці, XVIII ст. (фото автора, розріз та план за Ю. Івашко);
 В – Храм бога Сур'я в Канараку, Індія (за Г. Стерліном)

Якщо продивимося генезу камбоджійських храмів, то дерев'яних предків не знайдемо [360, с. 29]¹. Релігія камбоджійців є конгломератом індуїзму, буддизму та місцевих кхмерських вірувань, причому всі три складові частини культу як правило співіснують в одному храмі – багатобаштова конструкція дозволяє без складнощів розподіляти територію богослужінь, і кожне божество таким чином отримує власну башту-житло-святилище [360, с. 22-25]. Основна форма камбоджійської башти, скоріш за все, запозичена з Індії, від індуїстських храмів на основі так званої башти-шикхара [360, с. 24]². Але індійські храми на основі шикхара не мають настільки подібних до української дерев'яної церкви верхів, як кхмерські. Внутрішній простір шикхара індійського (індуїстського) храму ще достатньо тісний і малий порівняно з товщиною стіни, він не має акцентованого розвитку вгору, хоча і демонструє зачаткові риси цієї тенденції [382, с. 74-99] (рис 5.6 в).

Не можна не помітити також і споріднених рис в об'ємно-просторових формах української і норвезької дерев'яної церкви, що про неї ми вже неодноразово згадували. Перше, що впадає у вічі, – схожість способу організації внутрішнього простору українських та норвезьких дерев'яних церков, що в обох випадках має яскраво виражений ярусний розвиток вгору і є повністю відкритим до верхівки. Особливо ця схожість внутрішнього простору помітна в українських церквах з заломами (рис. 5.7 а). Друга важлива спільна риса: тектонічність конструкції, що в обох випадках спричиняє принципову відповідність форми інтер'єру та екстер'єру споруд.

¹ Але це ще не означає, що їх зовсім не було, принаймні, багато з дослідників припускають можливість розвою просторової форми башт типу індійських шикхара (до яких належать і камбоджійські варіанти) з дерев'яних центричних зрубно-вінчастих, або каркасно-вінчастих просторових конструкцій [254, с. 258]. Є навіть і свідчення наявності в Південній Азії певних рудиментарних форм таких перекриттів та їх перехідних варіантів у мур [254, с. 111-120]. З нашої точки зору, таке припущення видається більш ніж ймовірним.

² Порівняємо з архітектурою В'єтнаму або Таїланду, де переважає буддизм, а більшість храмів збудовано на основі запозиченої з Індії та розвинутої форми буддійської ступи [188, с. 141-302].

Рис. 5.7. Подібні риси в архітектурі українських і норвезьких дерев'яних церков
 А – Спосіб організації внутрішнього простору церков: норвезька церква з селища Гол (XIII ст., в МНА м. Осло), українська церква з села Зарубинці (XVIII ст., в МНА с. Пірогово, Київ);
 Б – Тектонічна відповідність форми інтер'єру та екстер'єру церков: норвезька церква з с. Боргунд (XII ст.), українська церква з с. Зарубинці;
 В – Подібність планів (вторинний чинник): 1 – норвезька церква з с. Боргунд (XII ст., за Й. Енсеніусом), 2 – українська бойківська церква з с. Кривка (XVIII ст., за Г. Логвиним), 3 – українська лемківська церква з м. Мукачево (XVIII ст., за Г. Логвиним)

Невеличкі декоративні башти, що подекуди присутні на дахах норвезьких церков, при цьому не грають істотної ролі, і скоріше класифікуються як зовнішній декор даху, тому вважаємо можливим не брати їх до уваги (рис. 5.7 б). Третя подібна риса – це типологія планів церков: хрестові та тридільні (традиційні з ширшим нефом і закарпатського типу з вужчою вівтарною частиною) в українському варіанті та хрестові й перспективно звужені тридільні в норвезькому варіанті ¹ (рис. 5.7 в).

З цього приводу здається перспективним провести аналогії між формуванням об'ємно-просторової структури норвезьких і українських церков та вертикально розвинутих ярусних культових споруд Сходу, що є прямим вираженням світогляду анімізму. В цьому підрозділі ми вже виявили сенсуальну подібність об'ємно-просторової ярусної підвищеної структури українських дерев'яних храмів до пагод Китаю і Японії та баштових храмів Індії, Камбоджі, Бірми, Таїланду (уособлення обителі божеств – гори Меру, або ж стовпа-сходів божества з небес на землю).

Що ж до норвезьких церков, то тут, на відміну від українського варіанту, подібна аналогія проглядає не лише у формі, але й в особливостях просторової конструкції храму, що є досить схожою до бірманських п'ята (див. рис. 5.5 е) і японських середньовічних центричних ярусних павільйонів стилю дзен (див. рис. 5.5 г, д). Проте, це виключне цікаве питання виходить за межі даної роботи. Тож, оскільки ця тема потребує окремого дослідження, поки що не беремо на себе сміливість пояснювати причини такої вражаючої схожості норвезьких дерев'яних церков із східними храмами. Втім, маємо намір звернутися до цієї проблеми в майбутньому, адже за умови бурхливої історії морехідних походів скандинавів, прогнозувати прямі культурні зв'язки узбережжя Норвегії з Далеким Сходом цілком можливо.

¹ Проте, тут формування схожих планів можна розуміти, скоріше як реакцію на потреби християнського культу: як відомо, плани церков, як в Україні так і в Норвегії формувалися вже на християнському етапі, тобто, на відміну від основи (похідної просторової конструкції) церков, що скоріш за все має коріння в анімістичних культурах [362, 364], плани церков є більш пізнім і тому менш для нас показовим етапом розвитку.

Тож, підсумуємо культові споруди східної архітектури, що мають виражені аналогії з українською дерев'яною церквою та класифікуємо їх за характером цих аналогій. До першої групи віднесемо аналогії за об'ємно-просторовою формою всієї споруди або окремих елементів її композитної структури (наприклад, верхів), до другої – аналогії за формою плану, до третьої – аналогії за характером внутрішнього простору, тощо. Окремо позначимо наявність функціональної та просторово-конструктивної подібності. Звертаємо увагу на те, що деякі типи споруд можуть належати до декількох груп одночасно (табл. 5.4 А).

Зазначимо також контрольну групу західноєвропейських культових будівель, які (за певними виключеннями) виявилися набагато менше наближеними до структури українських дерев'яних церков (табл. 5.4 Б). З таблиці 5.4 бачимо, що наближені до української дерев'яної церкви культові споруди світу (як дерев'яні, так і муровані) загалом можна класифікувати в порядку збільшення аспектів схожості планувальних, просторово-композиційних і просторово-конструктивних архітектурних характеристик наступним чином:

- китайські та японські пагоди (аналогія лише за зовнішньою формою окремих елементів);
- японські павільйони стилю дзен та деякі китайські павільйони (аналогії за характеристиками інтер'єру);
- бірманські п'ята і дерев'яні монастирі на їх основі (аналогії за формою, частково за інтер'єром);
- храми Індокитаю на основі видозміненої ступи (часткові аналогії за формою та інтер'єром);
- індуїстські і кхмерські багатобаштові храми на основі шикхара (повні аналогії по всім ознакам, окрім конструкції та будівельного матеріалу).

Таблиця 5.4

Ступінь спорідненості верхів української дерев'яної церкви з верхами
сакральних споруд світу

А. Споруди країн Сходу

Споруда	Країна	Матеріал	Тип об'ємно-просторової аналогії			Функція	Конструкція
			Екстер'єр	Інтер'єр	План		
Пагода	Китай	Цегла	*	—	—	*	—
Пагода	Японія	Деревина	*	—	—	* **пізні пагоди	—
Буддійський павільйон	Японія, Китай	Деревина	*	**	—	***	—
П'ята	Бірма	Деревина	**	**	—	**	—
Храми Індокитаю на основі ступи	Лаос, Бірма, Індонезія, Таїланд	Камінь, цегла	*	**	—	***	—
Індуїстський храм	Індія	Камінь	**	**	*	***	—
Кхмерський храм	Камбоджа	Камінь, цегла	***	***	***	***	—

Б. Контрольна група – споруди країн Заходу

Споруда	Країна	Матеріал	Тип об'ємно-просторової аналогії			Функція	Конструкція
			Екстер'єр	Інтер'єр	План		
Візантійські храми	Візантія, Греція, Росія, Україна	Камінь, Цегла	---	*	*	***	---
Храми романіки та готики	Франція, Германія та ін.	Камінь, цегла	---	---	---	***	---
Дерев'яні церкви Західних та Південних Карпат	Польща, Словенія, Чехія, Румунія, Угорщина	Деревина	*	---	**	***	*
Російські дерев'яні церкви	Росія	Деревина	*	---	**	***	*
Норвезька церква "ставкірке"	Норвегія і прилеглі території	Деревина	*	*	**	***	---

Позначення таблиці: --- подібність відсутня; * є деякі подібні риси; ** достатня подібність; *** сильна подібність

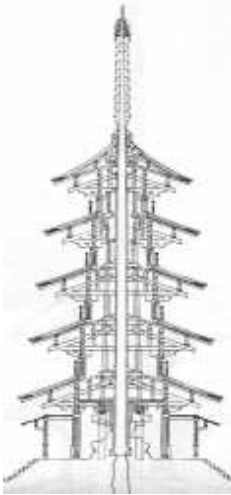
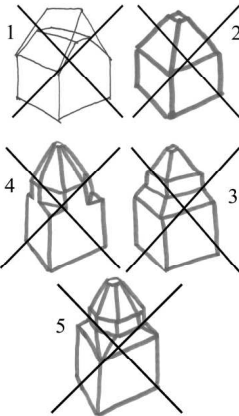
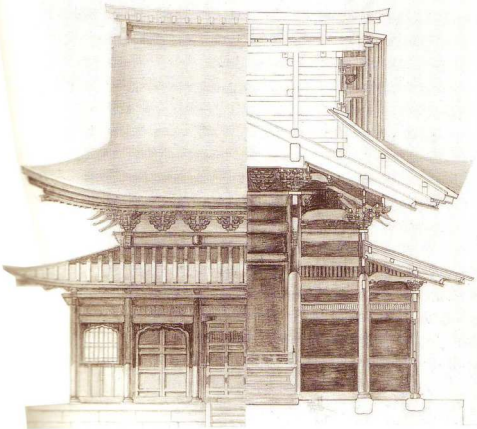
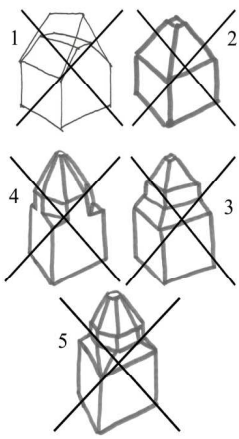

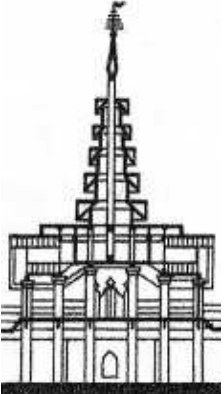
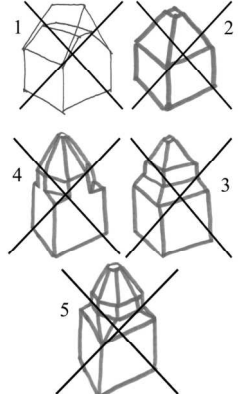
Було проведено також порівняльне дослідження просторово-конструктивних форм перекриттів дерев'яних культових споруд світу. Як видно з таблиць 5.4 і 5.5, у жодному з світових варіантів не було виявлено аналогій просторових конструкцій верхів українських дерев'яних церков на основі залому (просторово-конструктивні елементи 3 і 5, див. підрозд. 4.1). Певні аналогії просторово-конструктивних елементів типу 1 (підвищений накат), 2 (зрубний намет) і 4 (восьмерик на четверику) було виявлено в дерев'яній культовій архітектурі Росії і країн Карпатського і Закавказького регіонів, що повністю кореспондується з висновками розділу 4 і свідчить про самобутність феномену української дерев'яної церкви, його родинність до дерев'яного будівництва Київської Русі та наявність певних перехрещень витоків з архітектурою країн Карпатського і Закавказького регіонів (див. розділ 4).

Як ми пересвідчилися вище, на відміну від дерев'яних церков сусідніх країн (західних слов'ян та інших народів Карпатського регіону і Росії), внутрішній простір українських дерев'яних церков постійно тяжіє до вертикального розкриття до верхівки. В цьому він наближений до політеїстичних храмів Індії, Індокитаю, Далекого сходу та Ірано-Закавказького регіону. Наявні також і характерні для багатьох сакральних споруд Сходу (Індія, Камбоджа, Бірма та ін.) центричний вертикалізм, ярусність та комбінаторна структура храмів (див. табл. 5.1). Це свідчить про те, що просторово-композиційні характеристики української дерев'яної церкви були сформовані в тісному зв'язку із культовими спорудами політеїзму східного типу. Просторово-конструктивна ідея підвищення внутрішнього простору, ймовірно, впливала з наметової конструкції анімїстичних кумирень і капищ, не виключений і вплив традицій підняття перекриття над центральним вогнищем у зороастрійських храмах вогню¹.

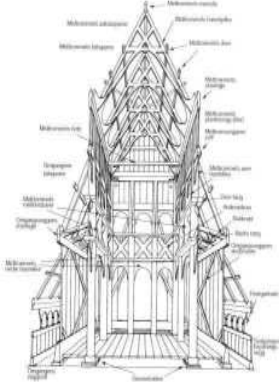
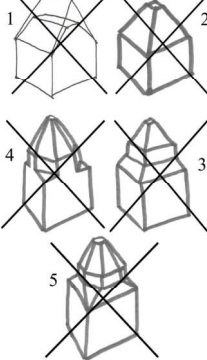
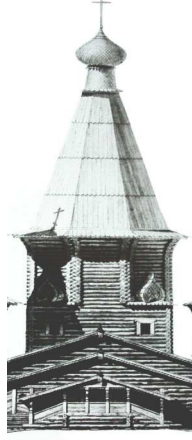
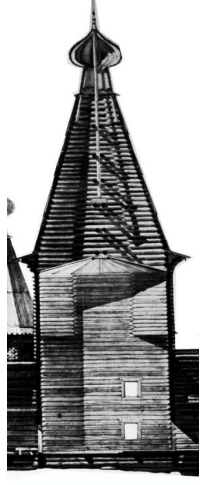
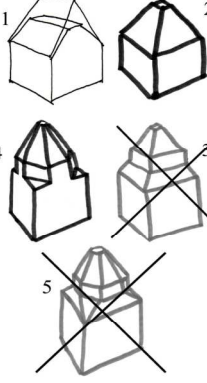
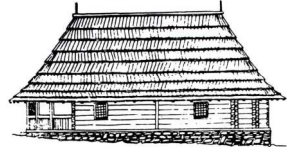
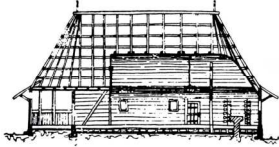
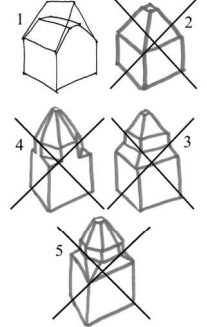
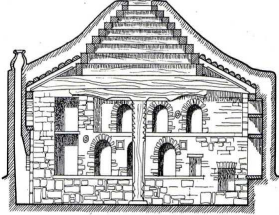
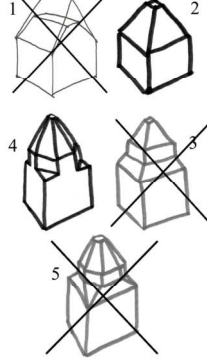
¹ Наявність істотного впливу зороастрійських традицій на культуру і менталітет українців останнім часом стає очевидним з робіт К. Тищенко [276].

Таблиця 5.5

Просторова конструкція верхів української дерев'яної церкви
та інші вертикальні просторові конструкції дерев'яної архітектури світу

Іноземні просторові конструкції дерев'яних вертикальних архітектурних елементів			Варіанти українських просторових конструкцій дерев'яних верхів (наявність або відсутність аналогій)
Країна, Вид споруди	Екстер'єр	Розріз	
Пагода Японія	 Пагода храму Хорюдзі, м. Асука		
Буддйський павільйон Далекий Схід	 Павільйон Дзідзодо храм Сьофукудзі, м. Токіо, Японія		
П'ята, тезаун, храмовий верх Бірма	 Тезаун з п'ятою над брамою в м. Мандалаї	 П'ята монастирю Багея, м. Ава	

5.5 (продовження)

<p>Церковний каркасний верх</p> <p>Норвегія</p>	 <p>Церква з с. Боргунд</p>		
<p>Церковний зрубний верх баштового типу</p> <p>Росія</p>	 <p>Успенський собор. м. Кемь, Карелія</p>		
<p>Зрубні підвищенні перекриття церков</p> <p>Країни регіону Карпат</p>	 <p>Сербська хатня церква з с. Велика Плана (Смедерево)</p>		
<p>Центрично-вінчасті перекриття закавказького народного житла</p>	 <p>Грузинське народне житло дарбазі з перекриттям гвіргвіні</p>		

А сакральний сенс ступінчастої ярусності верхів був близьким до розповсюдженої на Сході ідеї божественного «стовпа-сходів» з неба на землю. Проте, як бачимо з результатів розділу 2, такі ознаки як багатoverхість, комбінаторність і ярусність однозначно не впливають з археологічного матеріалу України і прилеглих територій, аналогів не знаходимо й серед архаїчних народних споруд. Можливо, що ці тенденції прийшли в Україну пізніше. Оскільки нами було виявлено принципову схожість просторово-композиційної структури українських дерев'яних храмів із східними сакральними спорудами політеїзму, тож найбільш ймовірним видається саме цей шлях наслідувань. Проте, для чистоти експерименту, проаналізуємо з цієї ж точки зору просторову композицію візантійських храмів та сакральних споруд Заходу. В якості прикладів оберемо європейські муровані сакральні споруди основних старих стилів (до доби Середньовіччя включно) та дерев'яні храми різних типів, а саме: романські та готичні храми, наближені до них дерев'яні церкви західних слов'ян і румунів, російські та норвезькі дерев'яні церкви. Результати аналізу порівняємо з об'ємно-просторовою структурою українських дерев'яних церков (табл. 5.6). З таблиці 5.6 чітко бачимо, що всі вищезначені, характерні для анімістичних споруд Сходу об'ємно-просторові показники притаманні лише українським дерев'яним церквам та частково – мурованим храмам візантійського типу, в меншій мірі – норвезьким і російським дерев'яним церквам.

З усього архітектурного середньовічного надбання християнських мурованих храмів Європи, лише візантійська архітектура, подібно до українських дерев'яних церков, подекуди дає вертикально розкритий в інтер'єрі висотний центричний простір. Пояснення криється, на нашу думку, в історії становлення візантійських храмів, що відчували в період закладання об'ємно-просторової структури сильний вплив будівельних тенденцій політеїстичної культової архітектури східного типу [29, с. 35-37].

Таблиця 5.6

Анімстичні запозичення східного типу: українська дерев'яна церква та інші християнські храми

	Спорідненість з природою	Центричні композиційні плани	Пірамідальні об'єми	Ступінчасті вертикальні елементи	Поєднання відокремлених башт у спільну об'ємну структуру	Розвиток внутрішнього простору вгору
Українська дерев'яна церква	+	+	+	+	+	+
Візантійські храми	-	частково	+	+	частково	+
Російська дерев'яна церква	+	частково	частково	частково	частково	-
Норвезька дерев'яна церква	+	+	+	+	частково	+
Дерев'яні церкви інших країн регіону Карпат	+	-	-	-	-	-
Романіка і готика	-	-	-	-	-	-

До того ж, навіть в культових питаннях, візантійське християнство набагато сильніше за західноєвропейське зберігає прадавню анімістичну атрибутику. Зокрема, показовими є традиції покладення вівтарного каменю [123, с. 261], що за своєю суттю дуже наближені до загальносвітових ідей анімізму, де подібний камінь був основною святиною святилища і слугував місцем сходження божества [187, с. 181-191], тощо.

Останні дослідження закавказьких та російських фахівців підтверджують не лише виказану Н. Бруновим ідею прямого зв'язку архітектури візантійського храму з східними прототипами [29, с. 35, 37, 45], але й переконливо аргументують пріоритет ірано-закавказького регіону у вирішенні питання поєднання циліндричного барабану з квадратною основою та формуванні хрестово-купольної системи, що тісно пов'язана з дерев'яними просторовими конструкціями храмів вогню та народних жител [163, 228, 290]. Окрім іншого, Л. Сумбадзе підкреслює, що Візантія перейняла центричний вертикалізм храмів Сходу [254, с. 285].

В цьому плані надзвичайно цікавим видається дослідження А. Флієра, який виділяє дві основні світові моделі формотворення храмів: східну вертикально-центричну (з акцентом на об'єм споруди) і західну горизонтально-витагнуту (з акцентом на план споруди) [286]. Сенс просторово-композиційної форми храмів при цьому трактується як вертикальне вираження ідеї всесвіту (центрична вертикальна вісь земля-небо) для споруд Сходу, і горизонтальне вираження цієї ж ідеї для споруд Заходу (виявлена в плані з заходу на схід вісь земля-небо). Візантійська система по А. Флієру, завдяки географічним та культурологічним особливостям свого формування, поєднує обидві ці риси [286], тобто, виражає ідею мирової вісі як в плані, так і в об'ємі споруди. Висновки А. Флієра певним чином збігаються з нашими результатами, хоча, на відміну від нього, наші дослідження залучають ще одну композиційну характеристику: кількість верхів храму. Як було показано вище, багатoverхість є характерною рисою

архітектури української дерев'яної церкви і анімістичних храмів південної Азії (цей чинник безпосередньо пов'язаний з ідеями багатобожжя), проте, за рідкісними виключеннями не характерна для країн Закавказзя та Візантії.

Тобто, можна вважати, що з візантійсько-закавказькими впливами, автентично схильне до традицій політеїстично-східного типу, українське дерев'яне храмобудівництво додатково ввібрало в себе ще й традиції Сходу, віддзеркалені у структурі візантійської (закавказької) церкви. Це органічно продовжило і розвинуло закладені в основі слов'янського дохристиянського будівництва тенденції і послугувало міцним каталізатором розвитку народного сакрального храмобудівництва України у самобутній національний стиль. Таким чином, в розповсюдженні традицій візантійського християнства, бачимо для українського сакрального будівництва (так само як і для архітектури японського синто після приходу буддизму) не переривання, а продовження і розвиток автентичних традицій.

В той же час, як неодноразово вказувалося вище, українська дерев'яна церква кардинально відрізняється від культових споруд Західної Європи практично по всіх виділених пунктах, починаючи від самих простих, таких як вертикалізм чи ярусність. Важливо підкреслити, що для дохристиянських (античних) культових споруд західної Європи ідея «стовпа-небесних сходів» для божества не характерна (див. підрозд. 5.1). Надалі теж саме можна сказати про більшість західно-християнських храмів доби Середньовіччя. Це, однак, не заважає такій архітектурі створювати вертикальні акценти. Проте тут вони мають абсолютне інше призначення. Якщо у символіці візантійського храму піднесений купол асоціюється з небом і небесним божественним світом [34]¹, в базилікальних спорудах романсько-готичного стилю вертикальні елементи, як правило, виконують суто практичну, а не символічну функцію, зокрема слугують дозорними баштами або зорово-

¹ Що не так уже й далеко від ідеї божественного стовпа-сходів з неба на землю, або ж – світової вісі [66]

слуховими акцентами ¹ визначення храму у просторі міста. До цієї ж категорії припадають і дерев'яні церкви західних слов'ян і румунів, в тому числі й каркасні дзвіниці над бабинцем лемківських та бойківських церков тяжіють до західного прагматичного варіанту ². У випадку ж композиції українських дерев'яних верхових церков спостерігаємо повне поєднання близьких за своєю суттю символічних понять анімізму і візантійського християнства «башта-шлях з неба» і «башта-небо». В тому українська церква зберігає родинність до східного світогляду та ідей анімізму. Тобто, можна вважати, що за своєю генезою верхи українських дерев'яних церков набагато сильніше наближені до ступінчатих башт Сходу, ніж до вертикалей європейських дзвіниць.

Як було визначено в підрозділі 4.2, типова структура української дерев'яної церкви розпадається на два основні типи: церкви з незалежно-комбінованою і центрично-підпорядкованою композицією. Роздивимося це питання в річищі загальних процесів сенсуального формотворення культових споруд світу. Неважко відстежити, що українські дерев'яні церкви незалежно-комбінованого композиційного типу однозначно належать до комбінаторного (див. підрозд. 4.1, 5.1, табл. 5.6), отже – політеїстичного, шляху формування. Слід зазначити, що ми поки що не знайшли світових аналогів подібного формотворення ³. Адже у випадку української дерев'яної церкви незалежно-комбінованого композиційного типу (багатоверхої церкви), формотворення відбувалося за рахунок поєднання анімістичних

¹ Як то, наприклад, дзвіниці.

² Цікаво, що у випадку Румунії чи Словенії, центрично-вертикальна символіка анімізму не виявилася в архітектурі храмів навіть за умови передачі християнства візантійського типу, вочевидь через те, що візантійська ідеологія не зустріла тут підтримки автентичної структури дохристиянських сакральних споруд, а накладалася вже на розвинені архітектурні зразки базилікального типу.

³ Дещо схожі риси має шлях формування буддійських комбінаторних храмів Індокитаю на основі ступи. Проте, тут стикаємося з особливостями генези самої ступи, що, як відомо, поєднує в собі, як політеїстичну, так і буддійську сенсуаліку [49]. До того ж, визначення буддизму як однозначно монотеїстичної релігії також є невірним [123, с. 183], тож не можемо з повним правом називати ці храми будівлями монотеїзму, а відтак приклад формування української дерев'яної церкви зберігає свою світову унікальність.

(дохристиянських) просторово-конструктивних елементів комбінаторним, тобто, політеїстичним за сенсом, способом (див підрозд 4.1, 4.2) у монотеїстичну християнську споруду ¹.

Інша річ – українські дерев'яні церкви центрично-підпорядкованої композиції, що формально виглядають достатньо близькими до Візантії і в більшій мірі – до християнської архітектури закавказьких країн. Вище ми неодноразово викривали можливості прямих і непрямих впливів закавказької дохристиянської і християнської архітектури на формування українських дерев'яних церков. Проте, в композиційній структурі українських дерев'яних церков центрично-підпорядкованого типу, також бачимо достатньо свідочств їх комбінаторного шляху формування ² (див. підрозд. 4.1, 4.2) і відтак – принципових відмінностей від цільної структури храму закавказького хрестовокупольного типу. Можна було б звісно аргументувати до родинності українських дерев'яних церков з багатоглавими хрестовокупольними храмами давньоруського типу, проте тут є серйозна відмінність. Як відомо, додаткові глави в давньоруських храмах встановлювалися в діагональних напрямках відносно центральної глави, що було обумовлено особливостями хрестовокупольної конструкції ³. Це є прямим свідочством вторинності такого багатоглав'я, що розвилось на Русі ⁴ на основі переважно одноглавої

¹ Звісно, не слід забувати про потреби християнського культу, згідно яких формувалася структура української дерев'яної церкви. Проте, християнські канони виконувалися тут достатньо приблизно, відштовхуючись лише від базових потреб культу, таких, наприклад, як тридільність плану або орієнтація споруди по сторонах світу, введення в архітектуру певних елементів християнської символіки та необхідних функціональних одиниць (як то, наприклад, дзвіниці), тощо.

² Певне, що схожим шляхом йшло також і формотворення російських та норвезьких дерев'яних церков (див. табл. 5.6), проте подробиці цього питання виходять за рамки даної роботи.

³ Додаткові глави встановлювалися в пазухах хреста, утвореного перехрещенням циркульних зводів перекриття, центральна (основна) глава при цьому знаходилася в самому перехресті зводів.

⁴ Неважко помітити, що «багатоглав'я» візантійської архітектури набагато сильніше проявлене в країнах регіону Київської Русі, аніж в автентичних візантійських землях [29, с. 32-57; 179]. І хоча ми, на сучасному рівні володіння інформацією, за нестачею обґрунтованих доказів, не можемо підтримати думку певних дослідників про автентичну багаточисельність дохристиянських святилищ східних слов'ян [83, 179], слід визнати, що така можливість гіпотетично існує. З цього можна припустити і можливість зворотного впливу язичеських будівельних традицій на візантійські, тобто накладання слов'янського анімїстичного світобачення на прийдешню модель візантійського храму, що призвело до розповсюдження багатобаштових храмів, пов'язаних з ідеєю «язичеських» багатобожних святилищ, де кожна структурна одиниця присвячувалася іншому божеству.

візантійсько-закавказької церковної архітектури. В українських дерев'яних церквах додаткові глави встановлюються чітко по осях схід-захід (у хрестових храмах додатково – південь-північ), тобто по прямому хресту відносно центрального верху.

Таким чином, кожна складова частина споруди має свій верх. У випадку одноверхих (центрично-підпорядкованих) храмів, така потенція все ж таки збережена, оскільки, хоч верхів і немає, бічні прибудови (рамени) розташовуються у вигляді прямого, орієнтованого по сторонах світу хреста, план є хрестовим, а сам храм безстовпним і, скоріш за все, сформованим комбінаторним шляхом¹. Тож загалом просторово-конструктивна форма і шлях формування українських дерев'яних церков центрично-підпорядкованої композиції (одноверхих) є принципово відмінними від хрестовокупольних мурованих храмів. Тож можемо говорити тут скоріше про вплив окремих будівельних прийомів, аніж про загальні композиційні паралелі.

Таким чином в планувально-просторовій композиції української дерев'яної церкви очевидно стає перевага східних політеїстичних моделей формотворення. Огляд ґрунтовних робіт попередників [236, с. 117-159], присвячених впливу літургійних особливостей православного культу на формування архітектури храму візантійського типу, веде до висновку, що у випадку української дерев'яної церкви літургійні потреби християнського культу впливали на формотворення храмів відносно слабо.

Основний ареал їх впливу можна окреслити в рамках проявлення характерної для культових будівель православ'я умовної тридільності, або ж хрестовості планів², в рідкісних випадках, як то наприклад в церкві св. Юра з Дрогобича – появі таких вписаних в загальну об'ємно-просторову структуру

¹ На відміну від прямокутного або квадратного хрестовокупольного плану стовпних візантійсько-закавказьких церков.

² Хоча, як було зазначено вище, шлях формування подібної форми планів істотно відрізнявся від візантійсько-закавказьких прикладів і скоріш за все мав комбінаторну природу.

храму функціональних прибудов як крилоси¹, орієнтації будівель по осі захід-схід, появи додаткових, необхідних для потреб культу входів та більш дрібній специфіці декору й внутрішнього устрою церков.

Постійні процеси передачі традицій народного дерев'яного будівництва в муровану архітектуру України (через муровано-дерев'яні оборонні церкви XIV-XVI ст. до державних храмів українського козацького бароко, див. підрозд. 4.3), призвели до безперервності українських автентичних традицій сакральної архітектури ще від часів анімізму, що зробило її справді національним феноменом.

Причини подібної «вибраності» українських дерев'яних церков вбачаємо в унікальній специфіці географічного положення території України на межі Сходу і Заходу. Як уже було зазначено в попередніх розділах, територія України розташована не лише на межі світових ареалів розповсюдження зрубною та каркасною систем дерев'яного будівництва, але і здавна була перехрестям різноманітних культур і народів Сходу і Заходу [207, с. 25-45; 228].

Все це, разом з історичними чинниками, призвело до нетипового шляху формування українських дерев'яних церков, і тим самим, обумовило їх самобутність. Що ж до можливостей переселень далеких східних народів на територію України чи навпаки – українців далеко на схід, то хоч подекуди подібні гіпотези і виникають в тому чи іншому, часто – доволі обґрунтованому вигляді [27, с.х19-32, 276; 339, с. 9-24], жодна з них на сьогодні не є доведеною, тож тут ми мало що можемо стверджувати. Втім, східну спадковість в менталітеті, культурі, мистецтві та архітектурі українського народу заперечувати неможливо. Як неможливо і закривати очі на цілу низку сучасних досліджень в галузі суміжних наук (археологія, культурологія, ретроспективна філологія ті ін.), що відкривають в історії

¹ В деяких випадках спостерігаємо також появу пізніших поверхневих прибудов для функціональних потреб: ризниці, паламарні, тощо.

українського народу все більше й більше свідчень про його, глибоко пов'язане з давніми культурами Сходу, металеве коріння.

5.2.2. Унікальний аспект і загальносвітове значення української дерев'яної церкви. Тож, визначимо причинно-наслідковий механізм, що призвів до формування української дерев'яної церкви у світовий феномен: до унікальності її просторово-конструктивної форми та виключно нетипової для європейських християнських будівель просторово-композиційної структури. Загалом, всі причинно-наслідкові зв'язки можна розділити на дві групи, що беруть свій початок від географічних умов території України або з особливостей її історичного розвитку. Історичні чинники, в свою чергу можуть розподілятися на етногенічні, політичні, економічні, тощо (табл. 5.7).

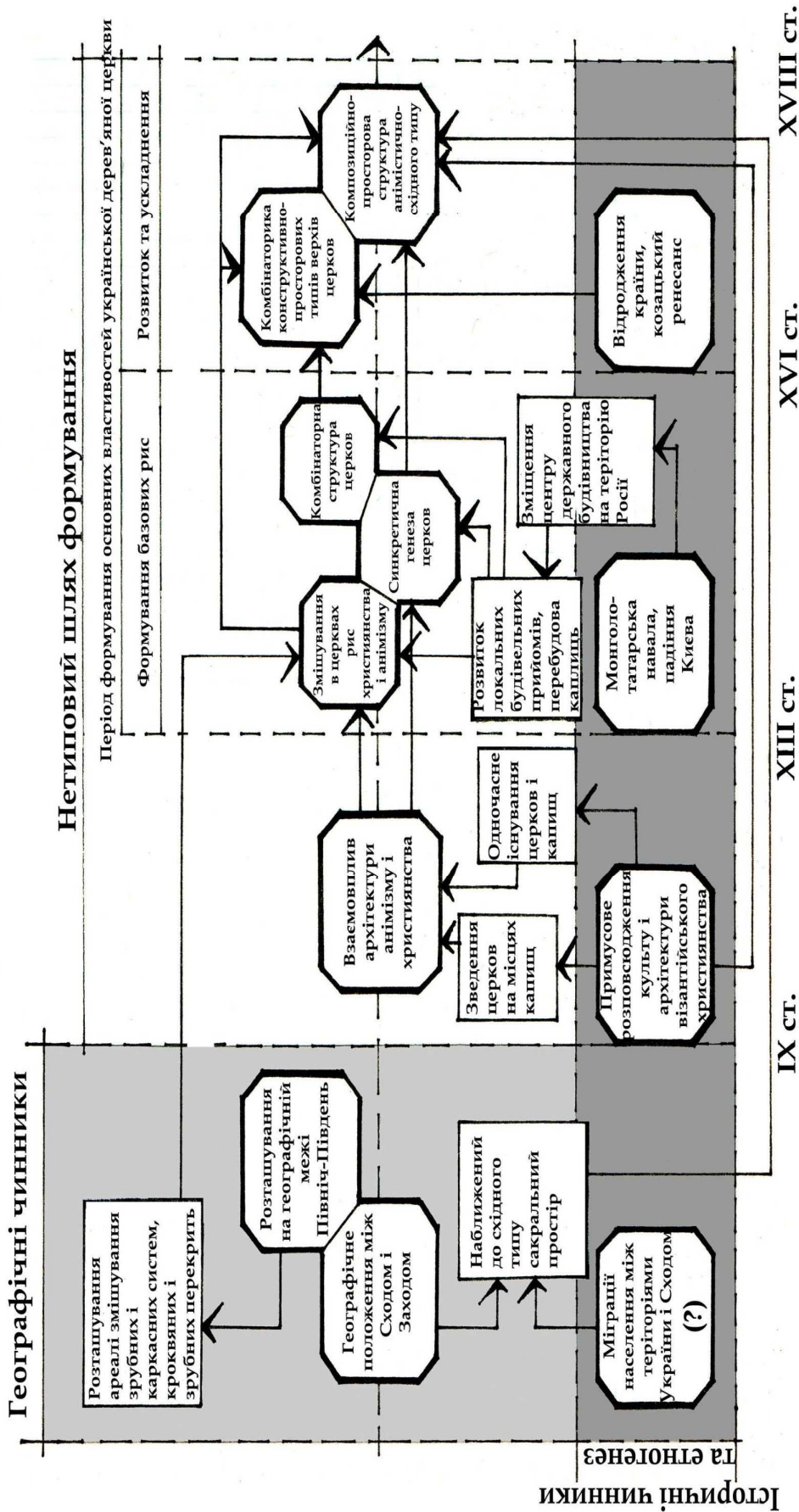
Географічні чинники формування та їх наслідки:

- географія положення українських територій між Сходом і Заходом, що обумовило в цьому регіоні змішування ментального, культурного і сакрального простору східного і західного типів з перевагою впливу Сходу і викликало до життя такі притаманні культовій архітектурі східно-політеїстичного типу архітектурно-просторові характеристики як багатOVERХІСТЬ і комбінаторну структуру храмів. Поміж іншим, це явище може бути пояснено в тому числі і можливостями прадавніх міграційних обмінів прадавнього народонаселення протоукраїнських територій та країн Сходу;

- географія положення українських територій між Північчю і Півднем, що обумовило формування в перехідній зоні між ареалами зрубних та каркасних систем дерев'яного будівництва та одночасно – в ареалі змішування зрубних і кроквяних конструкцій покриттів. Це в сукупності призвело до самотності просторово-конструктивних і планувально-композиційних рішень.

Таблиця 5.7

Шлях формування української дерев'яної церкви:
причинно-наслідковий зв'язки

Історичні чинники формування та їх наслідки:

- примусове впровадження християнства, що обумовило так зване двовір'я¹, практику пристосування споруд анімізму під церкви, будову християнських святилищ на місці анімістичних та призвело до змішування будівельних традицій анімізму і християнства;

- запозичення деяких традицій культової архітектури візантійсько-закавказького християнства, що послугувало каталізатором розвитку, в певній мірі посилювало у XI-XII ст. східно-анімістичний характер українських дерев'яних храмів, проте загалом звернуло його на більш традиційний для християнської Східної Європи шлях розвитку;

- монголо-татарське нашествя, що обумовило втрату переваги державного будівництва Київської Русі та перехід метрополії на територію сучасної Росії. На українських теренах спостерігаємо повернення до місцевих дохристиянських архітектурно-будівельних традицій, розвиток локальних, тісно пов'язаних з анімізмом форм будівництва, на основі цього – поєднання декількох каплиць з наметовими верхами у церкви та формування просторових конструкцій залому, що призвело до явної переваги анімістичного кореня в архітектурі українських дерев'яних церков, їх синкретичної генези і комбінаторної структури (східна політеїстична модель розвитку);

- відродження країни і пошуки національного стилю в добу Козацького ренесансу, що обумовило розвиток, ускладнення і варіативність просторово-конструктивних форм верхів українських дерев'яних церков, одночасно – призвело до розповсюдження поверхневих рис бароко.

Все це загалом уможливило унікальний синкретично-комбінаторний шлях формування українського дерев'яного храму, широку варіативність та самобутність його композиційних і просторово-конструктивних форм, а також явне тяжіння до нетипових для культових споруд Європи

¹ Тобто одночасне існування протягом декількох сторіч культів і архітектурних споруд християнства і анімізму [123, с. 363].

композиційних рішень і архітектурних прийомів з арсеналу політеїстичної архітектури східного типу.

Основні здобутки розділу наведено в табл. 5.8, 5.9, 5.10, 5.11 та висвітлено в роботах [317, 323, 325, 328, 329, 332, 334, 336].

Висновки

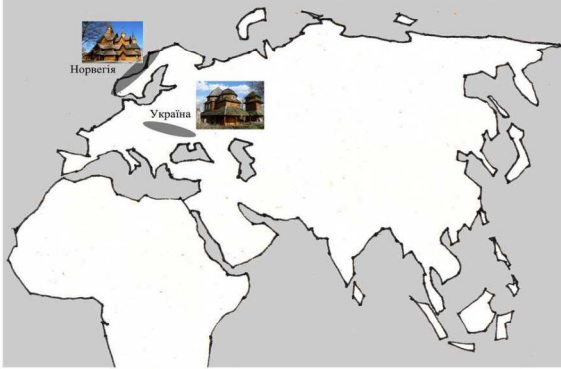
1. Архетипові моделі сенсуального формотворення політеїстичних, а згодом і монотеїстичних культових будівель на Сході і Заході є принципово відмінними. На Сході, в свою чергу, існує розбіжність формотворення в регіонах Далекого Сходу, Південної (Індія та Індокитай) і Центральної (Ірано-Закавказький регіон) Азії. Анімістичне будівництво слов'янських культур займає проміжне положення між східною і західною моделями, частково уособлюючи і ті й інші риси.

2. Спільною детермінантою політеїстичних культових споруд Сходу визнано центричний вертикалізм їх просторової композиції, викликаний ідеями світової вісі або небесних сходів для божества. Зокрема, для країн Далекого Сходу притаманна найбільш проста модель формотворення на основі поодиноких ярусних вертикалей. Для культових споруд Південної Азії додатковою детермінантою є наявність комбінаторної структури з кількома поєднаними на нижньому рівні ступінчастими вертикалями (баштами) з відкритим внутрішнім простором, що впливає з традицій створення багатобожних святилищ, де кожна з башт присвячувалася іншому божеству. Для Центральної Азії характерна цілісна центрично-вертикальна модель: наявність культових будівель значної площі, із центральною, відкритою в інтер'єрі вертикаллю, оточеною нижчими ділянками підпорядкованого типу. Ідея цієї моделі пов'язана із смисловими архетипами місцевих культів вогню, які потребували формування цілісного підвищеного простору над священним вогнищем.

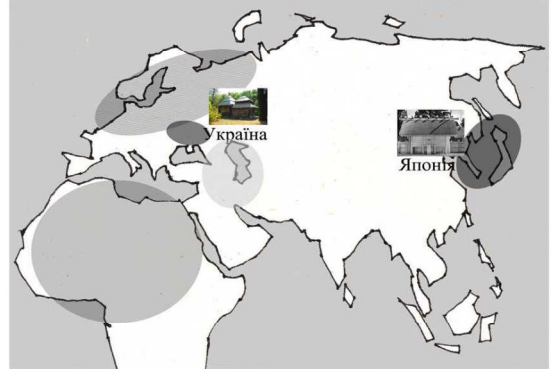
Таблиця 5.8

**Феномен української дерев'яної церкви:
загальносвітовий контекст та унікальні риси**

Зони географічних ареалів межування зрубної і каркасної систем дерев'яного будівництва

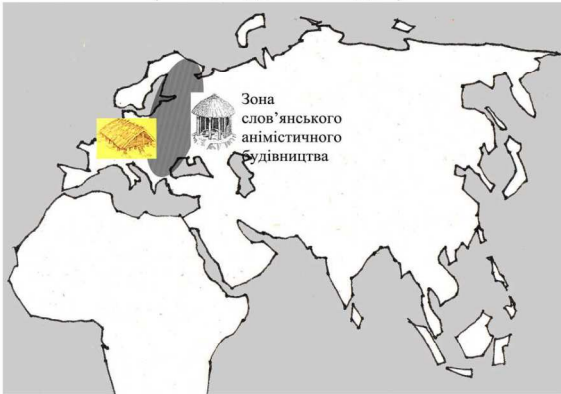

Первинні процеси сакралізації клунь у хліборобських культурах світу

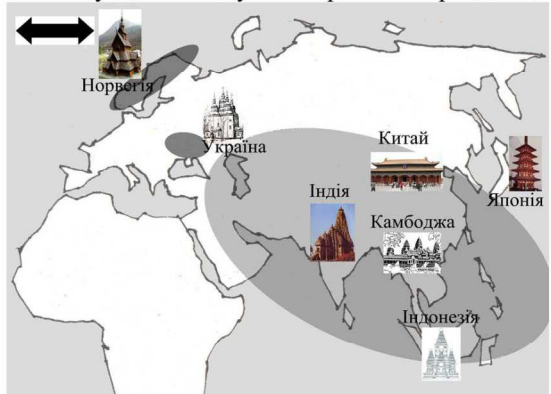

● Процеси в достатній мірі вивчені ● Є відомості про наявність таких процесів

Зона слов'янського анімстичного будівництва (між Сходом і Заходом)

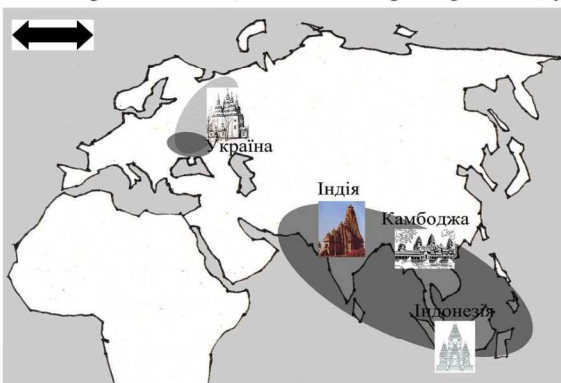

Східна модель тісного взаємовпливу архітектури анімізму і монотеїзму та її європейські рецидиви

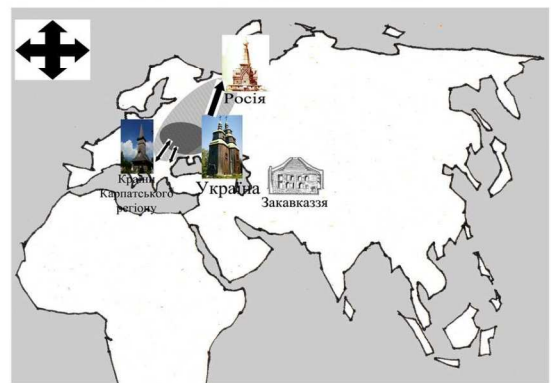

● Унікальна модель східного типу ● Типова східна модель

Композиційно-просторова структура культових споруд та її сакральний сенс, спільність з простором Сходу

Ареал існування просторової конструкції верхів української дерев'яної церкви

● Яскраво виражений східний тип ● Є певні елементи східного типу

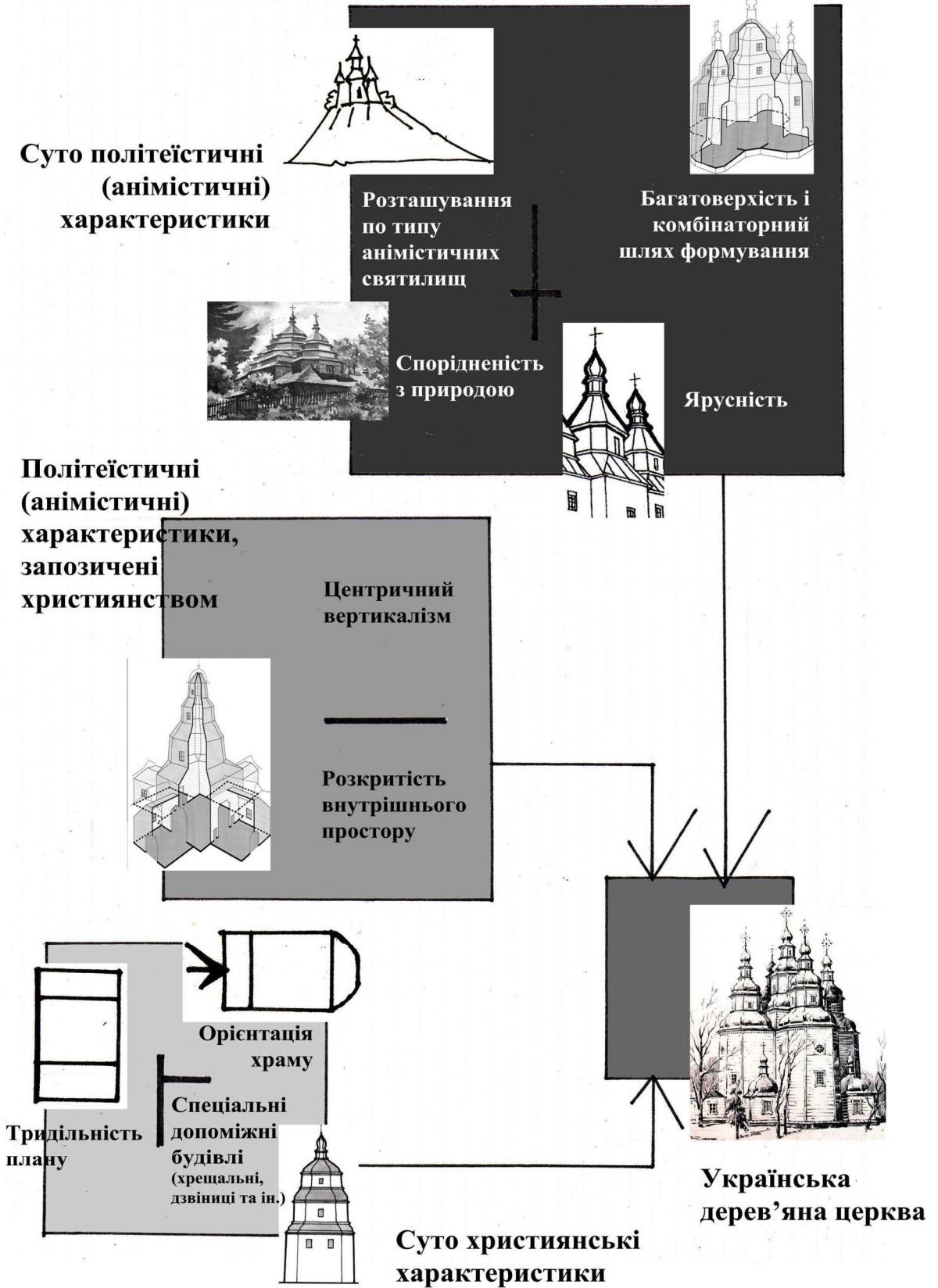
● Центр розвитку, присутність всіх типів ● Ареал присутності деяких простих типів

↔ Риси, унікальні для архітектури Заходу, або архітектури монотеїзму

⊕ Риси, унікальні в принципі

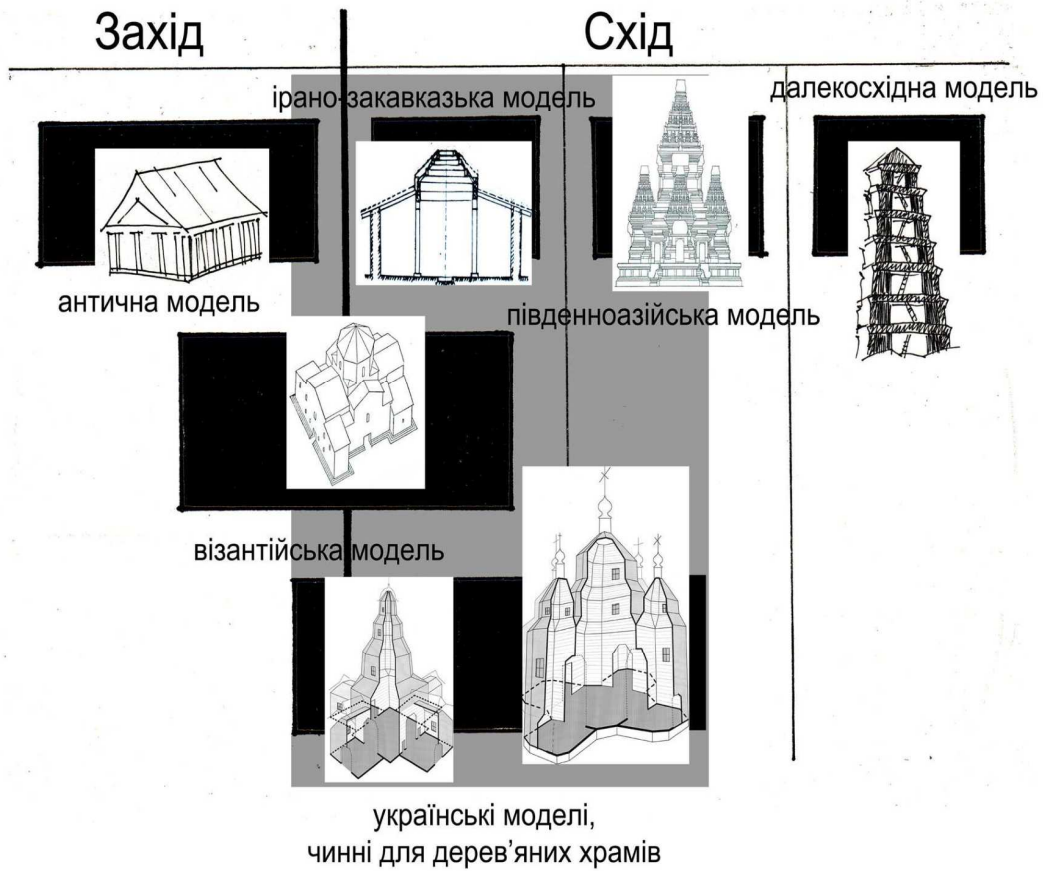
УЧУ
Таблиця 5.9

Архітектура української дерев'яної церкви:
анімістична і християнська складові

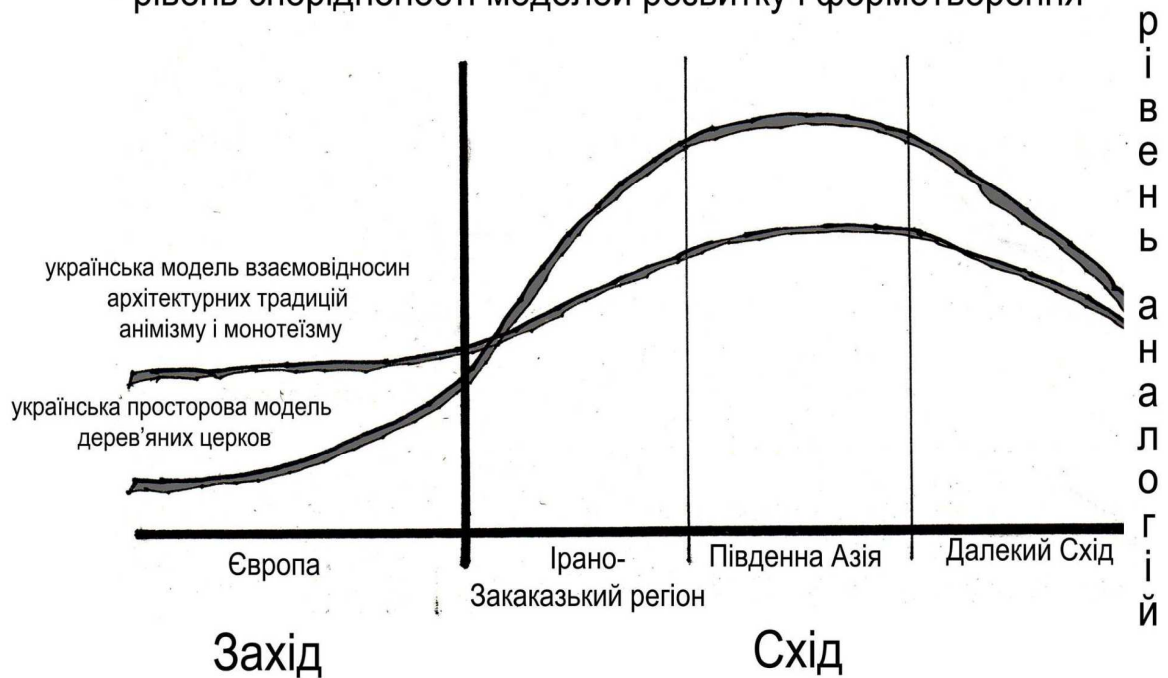

Таблиця 5.10

Архетипові формотворчі моделі храмів на Сході і Заході по відношенню до української дерев'яної церкви

Українська дерев'яна церква і культові споруди світу: рівень спорідненості моделей розвитку і формотворення

Таблиця 5.11
Архітектурно-генетичні характеристики української дерев'яної церкви
західні, східні, політеїстичні, монотеїстичні і унікальні риси

	Західний світ	Унікальність	Східний світ	базовий рівень
	монотеїзм		політеїзм, синкретизм	
Просторово-конструктивна форма				
Просторова композиція				
Сенсуаліка форми				
Шлях формування				
Архітектурні деталі				
Декор				
Пропорції				
	Західний світ	Унікальність	Східний світ	

Умовні позначення:

Архітектурні традиції анімізму (політеїзму)

Архітектурні традиції монотеїзму (християнства)

3. Традиції західного політеїстичного будівництва суттєво відрізняються: храми будуються здебільшого на основі витягнутого плану (архетипи помешкання божества і будинку померлих). Ярусність, центричний вертикалізм, вертикальне розкриття внутрішнього простору і комбінаторна структура для них загалом не характерні. Глибинний розвиток простору переважає над центрично-вертикальним.

4. Характер взаємовідносин архітектурних традицій політеїзму і монотеїзму є відмінним на Сході і Заході. Для Сходу характерне паралельне існування і постійний взаємовплив архітектури політеїзму і монотеїзму. На Сході практично всі особливості культового будівництва, що автентично мали політеїстичний сенс (центричний вертикалізм, ярусність, тощо) були адаптовані композиційною структурою храмів монотеїзму та переосмислені на основі нових парадигм. Особливо це помітно у Східно-Візантійському та Закавказькому християнському будівництві. Єдиною особливістю формотворення політеїстичних храмів, що практично не притаманна спорудам монотеїзму, є характерна для південно-азійських храмів комбінаторність шляху формування і відповідно – композиційної структури. На Заході розповсюдження християнства призвело до зникнення храмів політеїзму і переривання їх архітектурних традицій.

5. Цю специфіку формотворення можна використовувати в якості допоміжного показника генези пам'яток сакральної дерев'яної архітектури світу, в тому числі і України. Шлях формотворення українських дерев'яних церков не може бути однозначно охарактеризований, як східний або західний. У першооснові їх композиції переважають риси східного культового будівництва дохристиянських часів: південно-азійська (індуїстська) комбінаторна формотворча модель для церков незалежно-комбінованого типу і центрально-азійська (зороастрійська) модель для церков центрично-підпорядкованого типу. При цьому, у випадку незалежно-комбінованого типу тяжіння до характеристик культової архітектури політеїзму виражено

яскравіше, оскільки притаманна цьому типу комбінаторна багатобаштова структура є характерною лише для споруд політеїзму, в той час як структура центрично-підпорядкованого типу спостерігається також і в східно-християнських храмах, що є достатньо тісно пов'язаними з традиціями центрально-азійського зороастризму. До парафії західних впливів можна віднести лише відносно пізні поверхові ремінісценції стилів архітектури Західної Європи.

6. Таким чином, тяжіння української дерев'яної сакральної архітектури до світового дохристиянського контексту стає очевидним. Вона сформувалася на межі традицій Сходу і Заходу, анімізму і монотеїзму з перевагою східних анімістичних рис. Українські дерев'яні церкви зберігають такі основні ознаки культових споруд анімізму як центричність, вертикалізм, ярусність, багатoverхість, відкритість внутрішнього простору, наближеність до природи. Тяжіння українських дерев'яних церков до політеїстичної архітектури східного типу проявлено також і в чинності нетипового для храмів монотеїзму комбінаторного шляху формотворення, що в свою чергу викликало до життя комбінаторність їх композиційної структури. Це виводить українську дерев'яну церкву в ряд унікальних світових явищ. Підтверджує свою світову унікальність також і просторова конструкція залому.

7. Функціональні та літургійні потреби християнського культу вплинули на форму українських дерев'яних церков достатньо слабо і виявлені здебільшого в умовній тридільності або ж хрестовості планів (в рідкісних випадках – появі крилосів), орієнтації будівель на осі захід-схід, появі додаткових входів та більш дрібній специфіці декору й внутрішнього устрою церков. Характерною християнською рисою також можна вважати сучасну відсутність в Україні симбіотичного існування споруд політеїзму і монотеїзму.

8. Розвиток української дерев'яної церкви проходив не еволюційним, а революційним способом, тобто, шляхом різких якісних стрибків і зломів. Чинники (причини якісних зломів розвитку), що призвели до унікальності просторово-конструктивної форми та нетипової для християнських будівель об'ємної композиції української дерев'яної церкви, і врешті сформували її у світовий архітектурний феномен, можна розділити на географічні та історичні. Історичні чинники, в свою чергу, можуть розподілятися на етногеничні, політичні, економічні.

9. До географічних чинників відносяться нетипове положення українських територій на зламі кліматичних (Північ-Південь) та культурних (Схід-Захід) ареалів. Це обумовило самобутні архітектурні рішення на основі змішування зрубних та каркасних будівельних систем і призвело до синкретичного злиття східного і західного менталітету з перевагою східних впливів. Не можна ігнорувати також і можливість прадавніх міграцій і культурних зв'язків з народами Південної Азії.

10. Серед історичних чинників значущим є примусове впровадження християнства на Русі (злам між першим та другим етапами розвитку), що обумовило кількасотрічний період двовір'я та призвело до змішування будівельних традицій анімізму і християнства. Запозичення традицій культової архітектури візантійсько-закавказького християнства в період Київської Русі послугувало каталізатором розвитку українських дерев'яних церков, проте звернуло його на більш традиційний для християнської Східної Європи шлях. Виникнення одноверхих хрестових церков центрально-підпорядкованого типу можна пояснити саме впливами візантійського і закавказького культового будівництва, яке формувалося з перевагою рис архітектури центрально-азійського регіону. Надалі розвиток української дерев'яної культової архітектури різко змінив русло через монголо-татарське нашествя (злам між другим та третім етапами розвитку), що обумовило переривання традицій будівництва Київської Русі. Формування

комбінаторної структури і багатoverхості українських дерев'яних церков (незалежно-підпорядкований тип) частково можна пояснити саме цим фактом. На перший план виходять місцеві дохристиянські будівельні традиції, розвиваються тісно пов'язані з анімізмом форми будівництва: спостерігаємо процеси поєднання декількох каплиць з наметовими верхами у церкви, початок формування просторово-конструктивної форми залому. Відродження країни і пошуки національного стилю в добу Козацького ренесансу (четвертий етап) в свій час обумовили подальший самобутній розвиток архітектури української дерев'яної церкви.

11. Все це загалом уможливило унікальний синкретично-комбінаторний шлях формування української дерев'яної церкви, широку варіативність та самобутність її просторово-композиційних і просторово-конструктивних рішень, а також тяжіння до нетипових для культових споруд Європи архітектурних прийомів з арсеналу політеїстичного культового будівництва східного типу.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

1. У дисертації наведено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової проблеми генези (витоки, етапи і принципи архітектурного формотворення) української дерев'яної церкви. Для вирішення проблеми застосовано сучасні теоретичні здобутки світових фахівців та оригінальні авторські підходи. Основною засадою дослідження є аналіз базових архітектурно-генетичних характеристик української дерев'яної церкви в контексті розвитку сакральної архітектури світу. Робота започатковує новий для вітчизняної науки напрям досліджень, що дозволить українським фахівцям зосередити увагу на досі нерозроблених питаннях генеалогії вітчизняної і світової сакральної архітектури. Результати роботи науково обґрунтовують автентичність, загальнонаціональний характер і виключне загальнокультурне значення архітектурного феномену української дерев'яної церкви та дозволяють якісно поліпшити рівень реставрації українських дерев'яних церков та їх авторського проектування в національних традиціях.

2. В роботі розроблено теорію генези української дерев'яної церкви, що може бути описана п'ятьма базовими принципами:

- принципом самостійності та синкретичності генези;
- принципом консервативності базових форм;
- принципом тектоніки та центричності структури;
- принципом комбінаторності форми і шляху формотворення;
- принципом революційності розвитку.

3. Самостійність генези української дерев'яної церкви розуміється як автентичність шляху формування її базових архітектурно-генетичних характеристик та їх незалежність від впливів форм мурованої архітектури. Під синкретичністю генези української дерев'яної церкви мається на увазі наявність декількох принципово різних прототипів її просторово-конструктивної форми.

4. Просторово-конструктивна форма і просторова композиція української дерев'яної церкви є її основними архітектурно-генетичними характеристиками. Ці виключно консервативні (сформовані не пізніше XVI ст.) ознаки виходять за рамки «локально-народного» архітектурного явища: їх генеза підпорядковується глибинним загальносвітовим закономірностям формотворення дерев'яних сакральних споруд. Зокрема, детерміновані в роботі негомогенні за походженням та шляхом формування п'ять базових просторово-конструктивних типів верхів української дерев'яної церкви і два основних типи її пов'язані з інтер'єром просторової композиції, залишаються основою практично всіх українських дерев'яних храмів незалежно від віку та географічного положення будівлі. Вказані п'ять просторово-конструктивних типів верхів можуть комбінаторно поєднуватися в рамках кожного з композиційних типів української дерев'яної церкви. Місцевими ландшафтно-кліматичними умовами та впливом стилів мурованої архітектури обумовлюється лише специфіка вторинних архітектурно-генетичних характеристик (деталі, пропорції) церков. При цьому, специфіка архітектури сформованих у XVI-XVIII ст. основних місцевих шкіл української дерев'яної церкви в значній мірі обумовлена загальнонаціональними процесами розвитку української дерев'яної сакральної архітектури і лише на цій давній основі корегується тими чи іншими локальними архітектурно-будівельними традиціями. Виключення складають бойківські, лемківські та деякі інші церкви прикордонних територій, в архітектурі яких активніше відчувається вплив будівельних традицій сусідніх народів.

5. Основними вказаними вище просторово-композиційними типами українських дерев'яних церков є центрично-підпорядкований (з одним центральним верхом) та незалежно-комбінований (центрично-симетричний багатoverхий) типи. Це кореспондується з архетиповими композиційними моделями політеїстичних культових споруд Сходу: Центрально-Азійською

(центрично-підпорядкованою зороастрійською) та Південно-Азійською (комбінаторною індуїстською) відповідно. В обох випадках тісний зв'язок українських дерев'яних церков з культовою архітектурою східно-політеїстичного типу є очевидним, проте в церквах незалежно-комбінованого типу він виражений яскравіше. При цьому, комбінаторність структури української дерев'яної церкви незалежно-комбінованого типу напряму обумовлена комбінаторністю шляху її формотворення (традиціями поєднання декількох, часто негомогенних за генезою, архітектурних одиниць в одну споруду) і не може бути пояснена впливами візантійсько-закавказької християнської архітектури. Залишається або прогнозувати автентичну наявність анімістичних багатoverхих храмів у слов'ян цього регіону, або ж допускати ймовірність прадавніх впливів південно-азійського (індо-арійського) будівництва.

6. Процес формування української дерев'яної церкви проходив не шляхом еволюційного розвитку, а різкими революційними скачками, що було обумовлено унікальними географічними, культурними та історичними умовами регіону. Похідною цього процесу є нетипові передумови формування української дерев'яної церкви: специфіка розвитку в зоні межування географічних ареалів каркасних і зрубних конструкцій дерев'яного будівництва, східних і західних культурних архетипів. Надалі процес формотворення два рази різко змінював напрям за рахунок історичних умов. Ключовими зламами характеру розвитку були примусове впровадження християнства на Русі, що призвело до змішування будівельних традицій анімізму (язичництва) і християнства, та монголо-татарське нашествя, що призвело до переваги дохристиянських архітектурно-будівельних традицій, ініціювавши формування комбінаторної структури і багатoverхості українських дерев'яних церков. Для культових і функціонально-літургійних потреб християнства українська дерев'яна церква є лише поверхово пристосованою.

7. В результаті, українська дерев'яна церква сформувалася як цілісний архітектурний феномен із нетипово високим ступенем самобутності. Основними унікальними рисами української дерев'яної церкви є шлях її формотворення у монотеїстичну культову будівлю політеїстичним шляхом комбінаторного поєднання анімістичних за походженням архітектурних одиниць та просторова конструкція залому. Це унікальний приклад монотеїстичного храму, чия архітектура безперервно продовжує духовні і архітектурно-будівельні традиції нації від анімістичних часів.

8. У XIX-XX ст. природній процес розвитку української дерев'яної церкви було призупинено через політичні резони, спершу пов'язані з імперськими амбіціями царської Росії, пізніше – радянського союзу. Зараз спостерігається відродження феномену української дерев'яної церкви, яке протікає у двох напрямках: шляхом продовження давніх традицій народного будівництва місцевими майстрами і шляхом авторського проектування. Перший шлях, на нашу думку, не потребує спеціального коригування, оскільки через відродження місцевих будівельних традицій, автоматично виходить на автентичні принципи розвитку. Однак, шлях авторського проектування українських дерев'яних церков потребує створення чітких орієнтирів, що могли б забезпечити будівництво храмів у національних традиціях. Ці орієнтири (в першу чергу, принципи формотворення української дерев'яної церкви) є одним з результатів дослідження, що дозволило розробити в рамках даної роботи конкретні рекомендації до проектування в Україні нових дерев'яних церков в національних традиціях із заданими генетично-часовими характеристиками. Ці рекомендації також можуть бути використані під час реставрації та наукової реконструкції форми давніх дерев'яних церков українських територій.

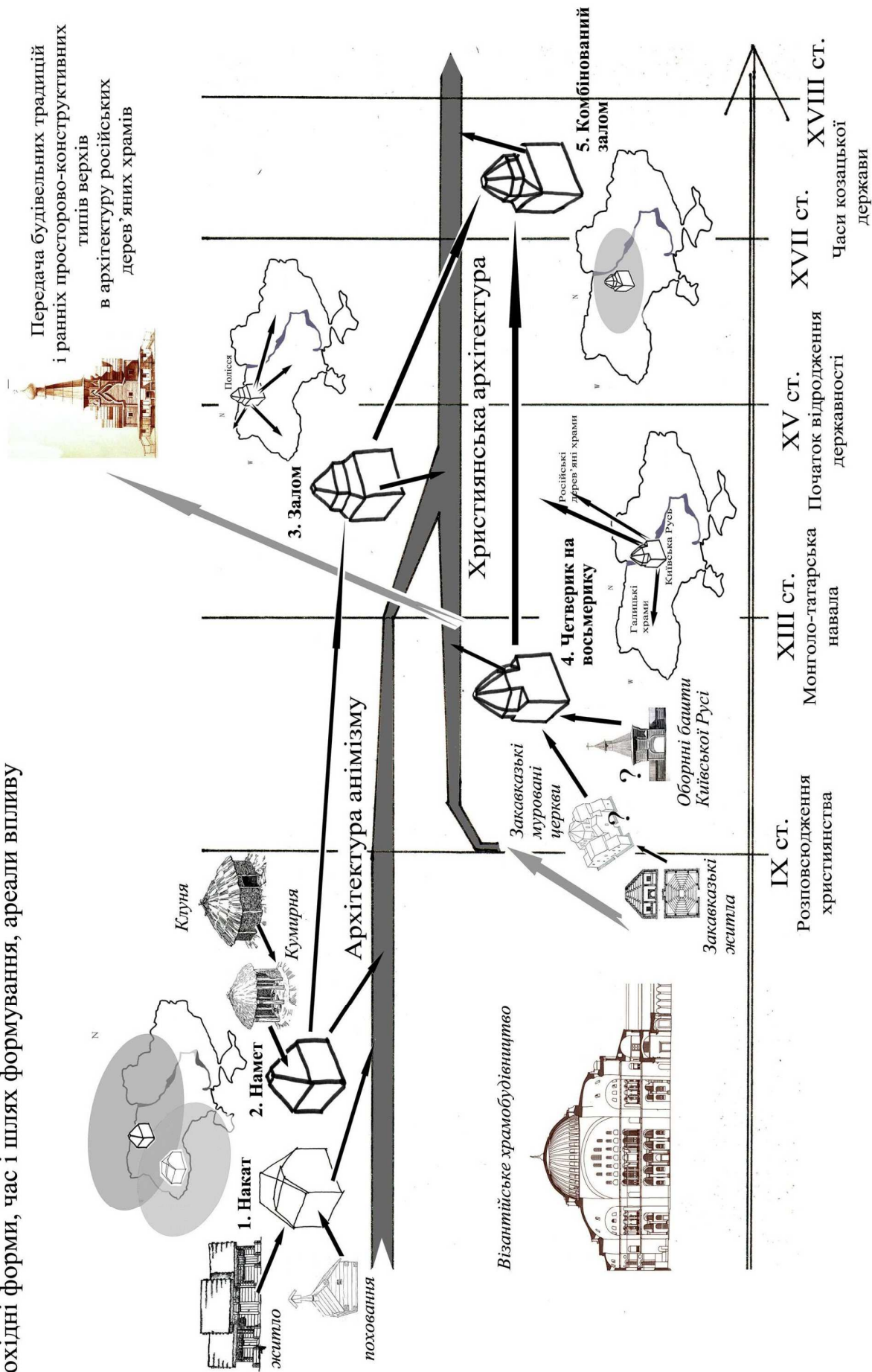
9. Результати роботи розкривають декілька можливих напрямів подальшого дослідження. Зокрема, дозволяють продовжити і поглибити розроблення такої окресленої проблеми, як генеза світової сакральної

архітектури. Конкретні дослідження питання генези сакральних будівель окремих країн із розвиненим дерев'яним храмобудівництвом, а також тих країн, де дерев'яні храми зараз фактично відсутні, проте наявні переконливі свідчення їх давнього існування з подальшим запозиченням їх просторової форми мурованою архітектурою, дозволять скласти повну картину розвитку (закономірностей, особливостей, шляхів формотворення та генетичних зв'язків) дерев'яних храмів окремих країн, зокрема і сакральної архітектури світу загалом.

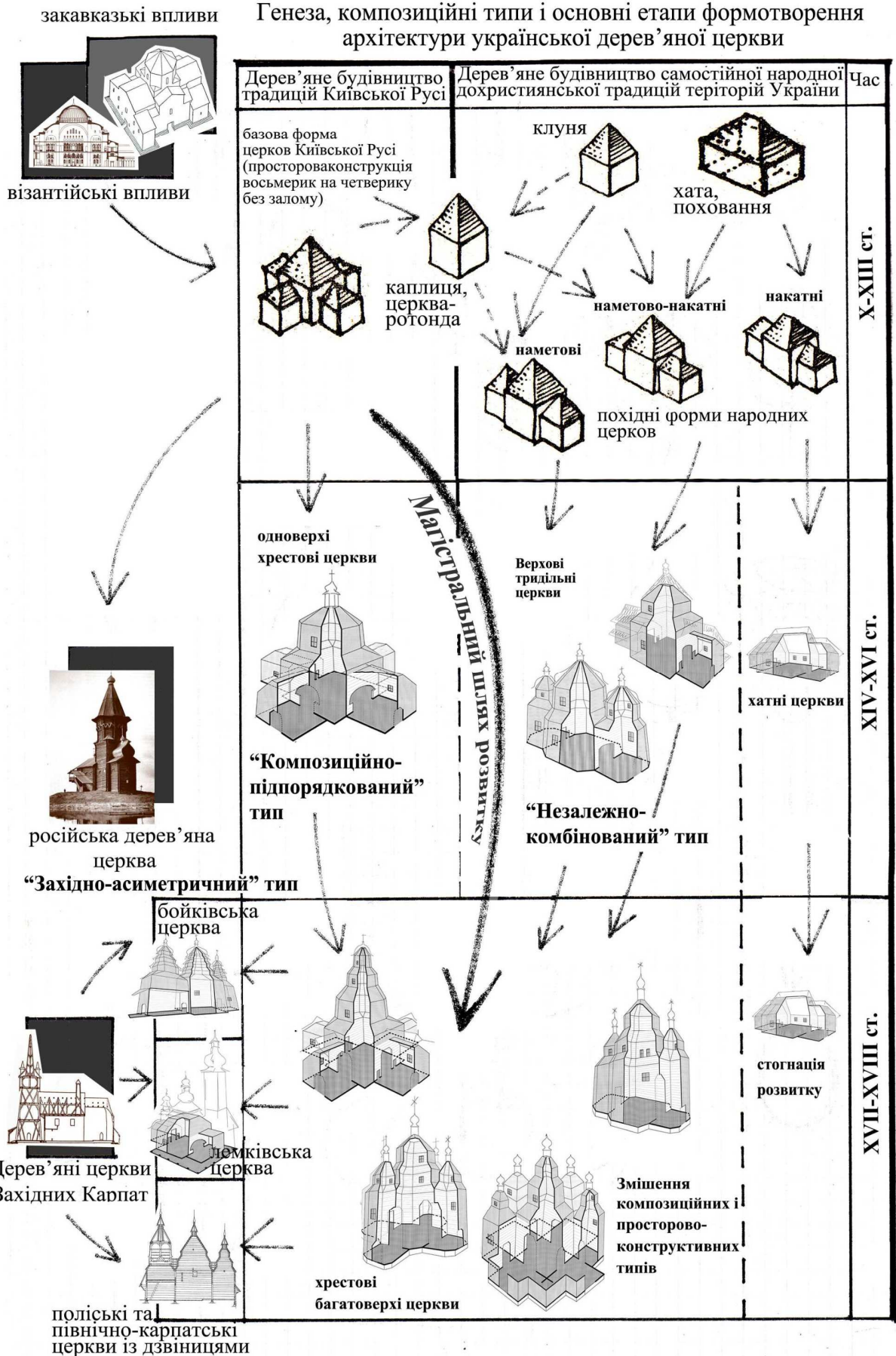
Основні результати роботи підсумовано в таблицях 6.1, 6.2, 6.3

Таблиця 6.1

Просторова конструкція верхів української дерев'яної церкви: похідні форми, час і шлях формування, ареали впливу

Таблиця 6.2

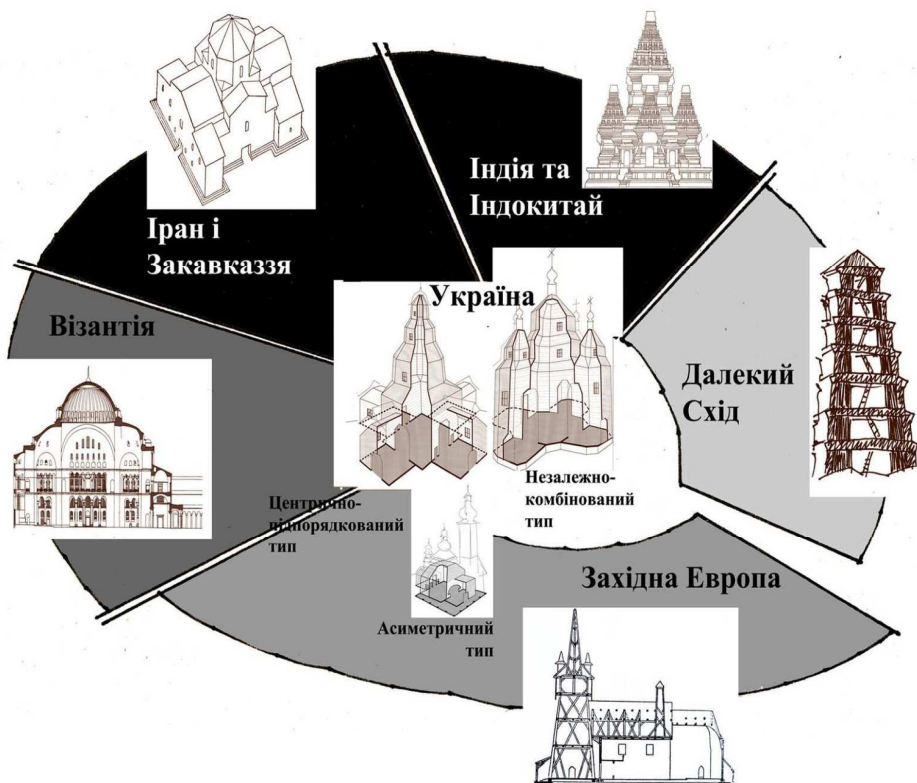
Таблиця 6.3

Українська дерев'яна церква в контексті традицій сакральної архітектури світу

Українська дерев'яна церква є цілісним архітектурним феноменом із нетипово високим ступенем самобутності. Це унікальний світовий приклад монотеїстичної споруди, яка безперервно продовжує духовні і архітектурно-будівельні традиції нації від анімістичних часів

Місце української дерев'яної церкви серед сакральних споруд світу

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абашина Н. С. Ранньослов'янські житла поселення Обухів II / Н. С. Абашина // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. – К.: Ін-т археології НАН України, 2004. – С. 277-300.
2. Александрович В. Нововіднайдені джерельні матеріали до історії дерев'яного церковного будівництва другої половини XVII століття / В. Александрович // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. ССXLIX: Праці Комісії архітектури та містобудування. – Львів: НТШ, 2005. – С. 535-560.
3. Антонова Е. В. Обряды и верования первобытных земледельцев Востока / Антонова Е. В. – М.: Наука, 1990. – 286 с.
4. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (Реннеславянский и Древнерусский период) / [Аулих В. В. [и др.]; под ред. А. П. Черныша. – К.: Наукова думка, 1990. – 187 с.
5. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (Энеолит, Бронза и раннее Железо) / [Балагури Э. А. [и др.]; под ред. А. П. Черныша. – К.: Наукова думка, 1990. – 184 с.
6. Археологія України: курс лекцій. / [за ред. Л. Л. Залізняка]. – К.: Либідь, 2005. – 504 с.
7. Археология Украинской ССР. Т. 1: Первобытная археология / [С. С. Березанская [и др.]; отв. ред. Д. Я. Телегин. – К.: Наукова думка, 1985. – 567 с.
8. Археология Украинской ССР. Т. 3: Раннеславянский и древнерусский периоды / [В. Д. Баран [и др.]; отв. ред. В. Д. Баран. – К.: Наукова думка, 1986. – 573 с.
9. Архитектура античного мира (Греция и Рим) / [под ред. В. Ф. Маркузона, Б. П. Михайлова]. – М.: Из-во литературы по строительству, 1973. – 712 с.

10. Архитектура Западной Европы (Средние века) / [под ред. А. А. Губера]. – М.: Из-во литературы по строительству, 1966. – 696 с.
11. Асеев Ю. С. Стили в архитектуре Украины / Асеев Ю. С. – К.: Будивэльник, 1989. – 102 с.
12. Ащепков Е. А. Архитектура Китая / Ащепков Е. А. – М., 1959. – 207 с.
13. Ащепков Е. Русское деревянное зодчество / Ащепков Е. А. – М.: Гос. изд-во архитектуры и строительства, 1950. – 104 с.
14. Байбурин А. К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян / Байбурин А. К. – Л.: Наука, 1983. – 188 с.
15. Байрак Я. Закарпатський музей народної архітектури та побуту / Я. Байрак, П. Федака // Вісник інституту „Укрзахідпроектреставрація”. – Львів, 1996. – Вип. 4. – С. 67-73.
16. Баран В. Д. Давні слов’яни / Баран В. Д. – К.: ВД «Альтернативи», 1998. – 335 с.
17. Баран В. Д. Походження слов’ян / Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В. – К.: Наукова думка, 1991. – 144 с.
18. Баран В. Д. Ранні слов’яни між Дніпром і Прип’яттю / Баран В. Д. – К.: Наукова думка, 1972. – 244 с.
19. Бартенева И. А. Очерки истории архитектурных стилей / И. А. Бартенева, В. Н. Батажкова – М.: Изобразительное искусство, 1983. – 264 с.
20. Бевз М. В. Методологічні основи збереження та регенерації заповідних архітектурних комплексів історичних міст (на прикладі Західної України): автореф. дис. ... д-ра архіт.: 18.00.01 / Бевз Микола Валентинович; Харк. держ. техн. ун-т буд-ва та архіт. – Харків, 2004. – 32 с.
21. Березанская С. С. Пустынка. Поселение эпохи Бронзы на Днепре / Березанская С. С. – К.: Наукова думка, 1974. – 150 с. + 25 табл.
22. Березанская С. С. Усово Озеро. Поселение срубной культуры на Северном Донце / Березанская С. С. – К.: Наукова думка, 1974. – 150 с.

- 23.Боде А. Б. Деревянные церкви с каскадными покрытиями / А. Б. Боде // Архитектурное наследство. – М., 2010. – Вып. 52. – С. 98-114.
- 24.Боде А. Б. К вопросу о чертах сходства в деревянном культовом зодчестве Скандинавии и северо-запада России / А. Б. Боде // Деревянное зодчество. Новые исследования и открытия. – М. – СПб.: Коло, 2010. – Вып. 1. – С. 23-39.
- 25.Боде А. Б. Поонежские кубоватые церкви: местное своеобразие и общерусские традиции / А. Б. Боде // Архитектурное наследство. – М., 2009. – Вып. 47. – С. 118-124.
- 26.Боде А. Б. Черты местного своеобразия в архитектуре деревянных колоколен Поонежья XVII-XIX веков / А. Б. Боде // Архитектурное наследство. – М., 1996. – Вып. 40. – С. 7-17.
- 27.Бонгард-Левин Г. М. От Скифии до Индии / Г. М. Бонгард-Левин, Э. А. Грантовский. – М.: Мысль, 1983. – 208 с.
- 28.Боровский Я. Э. Концепция язычества и христианства в зарубежной историографии и данные археологии / Я. Э. Боровский, А. П. Моця. – Славяне и Русь (в зарубежной историографии). – К.: Наукова думка, 1990. – С. 121-138.
- 29.Брунов Н. И. Архитектура Византии / Брунов Н. И. – М.: Изд-во литературы по Строительству, 1966. – С. 16-160.
- 30.Брунов Н. И. Храм Василия Блаженного в Москве. Покровский собор / Брунов Н. И. – М.: Искусство, 1988. – 255 с.
- 31.Бурдо К. Б. Трипільська культура: Спогади про золотий вік / К. Б. Бурдо, М.Ю. Відейко. – Харків, 2006. – 359 с.
- 32.Бурдо Н. Сакральний світ Трипільської цивілізації / Бурдо Н. – К.: Наш час, 2008. – 296 с.
- 33.Бусеева-Давыдова И. Л. Об истоках композиционного типа «восьмерик на четверике» в русской архитектуре конца XVII в. / И. Л. Бусеева-

- Давыдова // Архитектурное наследство. – М.: Стройиздат, 1985. – Вып. 33. – С. 220-226.
34. Бусеева-Давыдова И. Л. Представления о символике храма в культуре Древней Руси (по письменным источникам) / И. Л. Бусеева-Давыдова // Архитектурное Наследство. – М., 2001. - № 44. – С. 3-16.
35. Верговський С. В. Давнє народне будівництво українського та білоруського Полісся / С. В. Верговський // Народна творчість та етнографія. – 1979. - № 2. – С. 74-78.
36. Вечерський В. В. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини / Вечерський В. В. – К.: Головкиївархітектура – НДІТІАМ, 2001. – 350 с.
37. Вечерський В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України / Вечерський В. В. – К.: НДІТІАМ Головкиївархітектура, 2002. – 594 с.
38. Вечерський В. До питання про національний стиль в архітектурі України XVII-XVIII ст. / В. В. Вечерський // Архітектурна спадщина України. – Вип. 1. – К.: Українознавство, 1994. – С. 102-113.
39. Вечерський В. До питання типології української церковної архітектури доби Гетьманщини / В. В. Вечерський // Українська академія мистецтва: досл. та наук-метод. пр., – Вип. 8. – К., 2001. – С. 129-136.
40. Вечерський В. Курс історії архітектури країн Східної Європи / Вечерський В. В. – К.: АртЕк, 2007. – 270 с.
41. Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України / Вечерський В. – К.: Видавничий дім АСС, 2005. – 588 с.
42. Вечерський В. Тетраконхи в контексті світової архітектури / В. Вечерський // Архітектурна спадщина України. – Вип. 2. – К.: Українознавство, 1995. – С. 89-98.
43. Вечерський В. Українські дерев'яні храми / Вечерський В. – К.: Інформаційно-аналітична агенція „Наш час”, 2007. – 272 с.

- 44.Відейко М. Ю. Архітектура трипільської культури VI-III тис. до. н. е. / Відейко М. Ю. // Давні поселення України. – К., 2005. – С. 9-80.
- 45.Відейко М. Ю. Трипільські протоміста: Історія досліджень / Відейко М. Ю. – К.: 2002. – 140 с.
- 46.Відейко М. Ю. Трипільська цивілізація / Відейко М. Ю. – К., 2003. – 184 с.
- 47.Виноградова Н. А. Искусство Китая / Виноградова Н. А. – М.: Изобразительное искусство, 1988. - 104 с.
- 48.Виноградова Н. А. Искусство Японии / Виноградова Н. А. – М.: Изобразительное искусство, 1985. - 104 с.
- 49.Воронин Н. Н. Зодчество Северо-Восточной Руси XII – XV веков: в 2 т. / Воронин Н. Н. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1961.
Т. 1 XII столетие – 1961. – 584 с.
Т. 2 XIII – XV столетие – 1962. – 559 с.
- 50.Воронина В. Л. Доисламская символика в архитектуре Средней Азии и зарубежного Востока / В. Л. Воронина // Архитектурное наследство. – М.: Стройиздат, 1985. – Вып. 33. – С. 252-258.
- 51.Геврик Т. Дерев'яні храми України: шедеври архітектури / Геврик Т. – Нью-Йорк: Український музей, 1987. – 112 с.
- 52.Глухарева О. Н. Архитектура Японии / О. Н. Глухарева, А. М. Прибыткова. – М.: Из-во лит-ры по стр-ву, 1971. – Т. 9. – С. 531-591.
- 53.Глушко Ю. Омріяна країна дітей Одина / Глушко Ю. – К.: Наш час, 2008. – 208 с.
- 54.Гнедовский В. К вопросу о происхождении перекрытия «небом» в древнерусском деревянном зодчестве / В. Гнедовский // Культура средневековой Руси. – Л.: Наука, 1974. – С. 126-130.
- 55.Гнідець Р. Основні принципи та національні ознаки формування баневих просторів в українському храмобудуванні / Р. Гнідець //

- Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. ССXLIX: Праці Комісії архітектури та містобудування. – Львів: НТШ, 2005. – С. 243-256.
56. Голобуцький П. В. Запровадження християнства на Русі – правда і вигадки / Голобуцький П. В. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1987. – 96 с.
57. Гончаренко М. Досвід історичних досліджень архітектури Українських храмів за вибраними працями кінця XIX – початку XX ст. / М. Гончаренко // Архітектурна спадщина України. – Вип. 3. – К.: Українознавство, 1976. – Ч. 2: Питання історіографії та джерелознавства української архітектури. – С. 213-219.
58. Гошко Ю. Г. Конструктивні особливості традиційного народного будівництва Полісся / Ю. Г. Гошко // Народна творчість та етнографія, 1985. - № 2. – С. 54-57.
59. Гошко Ю. Г. Промислове будівництво / Ю. Г. Гошко // Народна архітектура українських Карпат XV-XX ст. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 162-179.
60. Гошко Ю. Г. Звичай та вірування, пов'язані з спорудженням житлових та господарських будівель / Ю. Г. Гошко, П. М. Федака // Народна архітектура українських Карпат XV-XX ст. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 237-243.
61. Грабар І. Дерев'яна церковна архітектура Прикарпатської Русі / І. Грабар // Пам'ятки України: історія та культура. – 1997. – №2. – С. 60-66.
62. Грабарь И. Деревянное церковное зодчество Прикарпатской Руси / И. Грабарь // История русского искусства: В 2 т. – М.: Изд-во И. Кнебель, 1911-1914. – Т. 2. – С. 361-376.
63. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні / Грушевський М. – К.: Освіта, 1992. – 192 с.

64. Грушевський М. Історія України-Русі: в 11 т. / М. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1991-1998.
- Т. 1: До початку XI в. – 1991. – 648 с.
65. Гришелева Л. Д. Формирование японской национальной культуры / Л. Д. Гришелева – М.: Наука, 1986. – 288 с.
66. Гуляницький Н. Ф. О внутреннем пространстве в композиции раннемосковских храмов / Н. Ф. Гуляницький // Архитектурное наследство. – М.: Стройиздат, 1985. – Вып. 33. – С. 211-219.
67. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера земли / Гумилев Л. Н. – М.: Танаис ДИДИК, 1994. – 544 с.
68. Гупало К. М. Давньокиївський Поділ у світлі нових археологічних досліджень / К. М. Гупало, П. П. Толочко // Стародавній Київ. – К.: Наукова думка, 1975. – С. 40-79.
69. Гусєв С. О. Моделі жител Трипільської культури / С. О. Гусєв // Археологія. – 1996. - №1. – С. 15-29.
70. Данилюк А. Будівля «на сохах» / А. Данилюк // Пам'ятки України. – 1989. - № 3. – С. 36.
71. Данилюк А. Давні господарські будівлі на Поліссі / А. Данилюк // Народна творчість та етнографія. – 1978. - № 3. – С. 62-64.
72. Данилюк А. Народна архітектура Бойківщини / Данилюк А. – Львів: НВФ «Українські технології», 2004. – 168 с.
73. Данилюк А. Г. Народне житло Волині другої половини XIX – початку XX ст. / А. Г. Данилюк // Народна творчість та етнографія. – 1981. - № 6. – С. 75-78.
74. Данилюк А. Скарби народної архітектури Гуцульщини / Данилюк А. – Львів: Логос, 2000. – 136 с.
75. Данилюк А. Г. Традиційна архітектура регіонів України: Полісся / Данилюк А. Г. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 111 с.

- 76.Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації / Дворнік Ф. – К.: Дух і літера, 2000. – 528 с.
- 77.Дерево в архітектурі і скульптурі славян / [под ред. Г. Н. Бочарова]. – М.: Советский художник, 1987. – 272 с.
- 78.Дерев'яна архітектура українських Карпат / [Варивода А. [та ін.]; за ред. І. Гвозда. – Нью-Йорк: Фундація дослідження Лемківщини, 1978. – 286 с.
- 79.Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури України) / Кучерук М. М., Вечерський В. В., Ткаченко О. Б. // Пам'ятки України: історія та культура. – 1999. – № 2-3. – С. 1-176.
- 80.Джандиери М. И. Народная башенная архитектура / Джандиери М. И., Лежава Г. И. – М.: Стройиздат, 1976. – 137 с.
- 81.Диба Ю. До походження шатрово-ступеневого завершення дерев'яних церков України (проблема дохристиянських рецепцій) / Ю. Диба // Сакральне мистецтво Бойківщини: наукові читання пам'яті Михайла Драгана. – Дрогобич: Відродження, 1997. – С. 27-33.
- 82.Диба Ю. Українські храми-ротонди X – першої половини XIV століть / Диба Ю. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2005. – 108 с.
- 83.Динцес Л. А. Дохристианские храмы Руси в свете памятников народного искусства / Л. А. Динцес // Советская этнография . – 1947. – № 2. – С. 67-94.
- 84.Драган М. Українські дерев'яні церкви / Драган М. – Львів, 1937. – 136 с.
- 85.Елисеєв Д. История Японии. Между Китаем и Тихим океаном / Елисеєв Даниель; пер. с фр. М.Ю. Некрасова. – Спб.: Евразия, 2008. – 320 с.

- 86.Сльников М. Золотоординські часи на українських землях / Сльников М. – К.: Наш час, 2008. – 176 с.
- 87.Жимбиев Б. Ц. К проблеме эволюции жилища народов Сибири и дальнего Востока / Б. Ц. Жимбиев // Архитектурное Наследство. – М., 1996. - № 41. – С. 207-214.
- 88.Жолтовский П. Н. О пропорциях в народном зодчестве Украинских Карпат / П. Н. Жолтовский // Советская этнография. – М.: Наука, 1975. – № 6. – С. 79-85.
- 89.Забелло С. Русское деревянное зодчество / Забелло С., Иванов В., Максимов П. – М.: Академия архитектуры СССР, 1942. – 214 с.
- 90.Завада В. До питання про вплив Унії на сакральну архітектуру України / В. Завада // Теорія та історія архітектури і містобудування. – К.: НДІТІАМ, 2002. – Вип. 5. – С. 197-205.
- 91.Завада В. Архітектура дерев'яних храмів Полісся за архівними джерелами / В. Завада // Пам'ятки архітектури України. – К, - 1995. – С. 88-101.
- 92.Завада В. Готизми в архітектурі дерев'яних храмів Полісся / В. Завада // Архітектурна спадщина України. – К: НДІТІАМ, Головкиївархітектура, 2002. – Вип. 5. – С. 50-60.
- 93.Завада В. Т. Дерев'яні храми Полісся / Завада В. Т. – К: Техніка, 2001. – 167 с.
- 94.Завада В. Деякі питання реконструкції найдавніших пам'яток дерев'яної архітектури / В. Завада // Вісник ін-ту УкрНДІпроектреставрація. – 2005. - №. - 3-4– С. 52-61.
- 95.Завада В. Т. До історії формування поліських дерев'яних храмів волинського типу / В. Т. Завада // Архітектурна спадщина Волині. – Рівне: ПП ДМ, 2008. – Вип. 1. – С. 45-56.

96. Завада В. Т. До питання про походження поліських дерев'яних храмів з дзвіницею над бабинцем / В. Т. Завада // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. – К.: КНУБА, 2010. – № 23. – С. 110-122.
97. Завада В. Т. З історії традиційного сакрального будівництва Східної Волині / В. Т. Завада // Архітектурна спадщина Волині. – Рівне: ПП ДМ, 2010. – Вип. 2. – С. 107-118.
98. Завада В. Локальные особенности в архитектуре деревянных храмов украинского Полесья / В. Завада // Архитектурное Наследство. – СПб. – М.: Стройиздат, 1990. – Вып. 37. – С. 133-145.
99. Завада В. Т. Народні традиції в монументальному дерев'яному будівництві Українського Полісся / В. Т. Завада // Народна творчість та етнографія. – № 1. – 1987. – С. 46-52.
100. Завада В. О происхождении шатра в деревянных храмах украинского Полесья / В. Завада // Архитектурное Наследство. – М.: Стройиздат, 1986. – Вып. 34. – С. 134-141.
101. Завада В. Особливості становлення стилю бароко у монументальній дерев'яній архітектурі Полісся / В. Завада // Архітектурна спадщина України. – К.: Українознавство, 1994. – Вип. 1. – С. 113-123.
102. Завада В. Український дерев'яний храм в контексті історії будівельного мистецтва / В. Завада // Теорія та історія архітектури і містобудування. – К.: НДІТІАМ. – 1999. – В. 4. – С. 90-98.
103. Залозецький В. Готичні і барокові дерев'яні церкви в Карпатських краях / В. Залозецький // Вісник Укрзахідпроектреставрації. – 1997. – № 13. – С. 179-231.
104. Залозецький В. Між Окцидентом і Візантією в історії українського мистецтва / В. Залозецький // Культура і мистецтво. – Львів, 1939. – № 1. – С. 5-17.

105. Зеленин Д. Татемы – деревья в сказаниях и обрядах европейских народов / Зеленин Д. – М.: Ленинград, 1973. – 78 с.
106. Зіньковський К. В. До проблеми трипільського житлобудування / К. В. Зіньковський // Археологія. – К., 1975. – Вип. 15. – С. 13-22.
107. Ивакин Г. Ю. Историчний розвиток Києва XIII-XVI ст. / Ивакин Г. Ю. – К.: Інститут археології НАН України, 1996. – 272 с.
108. Івакін Г. Ю. Оповіді про стародавній Київ / Івакін Г. Ю. – К.: Радянська школа, 1982. – 112 с.
109. Івашко Ю. Дерев'яне церковне зодчество Київщини / Івашко Ю. – К: Гопак, 2003. – 120 с.
110. Иконников А. В. Поэтика архитектурного пространства // Искусство ансамбля. Художественный предмет, интерьер, архитектура, среда / Иконников А. В. – М.: Изобразительное искусство, 1988. – С. 163-204.
111. Иконников А. В. Функция, форма, образ в архитектуре / Иконников А. В. – М.: Стройиздат, 1986. – 288 с.
112. Ильин М. А. Русское шатровое зодчество. Памятники середины XVI века. Проблемы и гипотезы, идеи и образы / Ильин М. А. – М.: Искусство, 1980. – 144 с.
113. Иоаннисян О. М. Храмы-ротонды Древней Руси / О. М. Иоаннисян // Иерусалим в русской культуре. – М.: Наука, 1994. – С. 100-145.
114. Иоаннисян О. М. Церковь Параскевы Пятницы в Звенигороде на Белке – памятник деревянного зодчества домонгольской Руси / О. М. Иоаннисян, И. Р. Могитич, И. К. Свешников // Памятники культуры: Новые открытия. – Л., 1983. – С. 495-507.
115. История культуры Японии / [Ютака Тадзава, Сабуро Мацубара, Сюнсуке Окуда, Ясунари Нагахата]. – М.: Министерство иностранных дел Японии, 1992. – 120 с.

116. Історія української архітектури / [Асєєв Ю. С. [та ін.]; за ред. В. І. Тимофієнка. – К.: Техніка, 2003. – 472 с.
117. Історія української культури: в 5 т. / [упоряд. М. Попович]. – К.: Наукова думка, 2001-2003.
Т. 1: Історія культури давнього населення України. – 2001. – 1135 с.
118. Карамзин-Каковський В. Архітектура бойківської церкви / В. Карамзин-Каковський // Пам'ятки України: історія та культура. – 1997. - №2. – С. 76-87.
119. Карамзин-Каковський В. Мистецька цінність лемківської церкви / В. Карамзин-Каковський // Пам'ятки України: історія та культура. – 1997. - №2. – С. 68-75.
120. Квитницкая Е. Д. Каплицы Белоруссии / Е. Д. Квитницкая // Архитектурное наследство. – М.: Стройиздат, 1980. - № 28. – С. 119-132.
121. Козак Д. Н. Поселення готів на Хрінницькому водоймищі (с. Хрінники, ур. Шанків Яр) / Д. Н. Козак // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. – К.: Ін-т археології НАН України, 2004. – С. 49-90.
122. Киддер Дж. Э. Япония до буддизма / Дж. Киддер; пер. с англ. О. И. Маиловой. – М.: Центрполиграф, 2003. – 287 с.
123. Кислюк К. В. Релігієзнавство / К. В. Кислюк, О. М. Кучер. – К.: Кондор, 2009. – 640 с.
124. Кілієвич С. Р. Дослідження Старокиївської гори / С. Р. Кілієвич // Стародавній Київ. – К.: Наукова думка, 1975. – С. 28-39.
125. Килиевич С. Р. Детинец Киева IX – первой половины XIII веков / Килиевич С. Р. – К.: Наукова думка, 1982. – 176 с.
126. Конрад Н. И. Очерки истории и культуры средневековой Японии / Конрад Н. И. – М.: Искусство, 1980. – 144 с.

127. Короцкая А. А. Архитектура Индии раннего средневековья / Короцкая А. А. – М.: Из-во лит-ры по стр-ву, 1964. – 251 с.
128. Косміна Т. В. Сільське житло Поділля / Косміна Т. В. – К.: Наукова думка, 1980. – 190 с.
129. Косточкин В. В. Древнерусские крепости / Косточкин В. В. – М.: Знание, 1970. – 48 с.
130. Косточкин В. В. Крепостное зодчество Древней Руси / Косточкин В. В. – М.: Изобразительное искусство, 1969. – 30 с.
131. Крадин Н. П. Русское деревянное оборонное зодчество / Крадин Н. П. – М.: Искусство, 1988. – 192 с.
132. Крадин Н. П. Якутские оборонные амбары / Н. П. Крадин // Архитектурное Наследство. – М.: УРСС, 1999. - № 39. – С. 196-207.
133. Кривошеев В. Ю. Древнерусское язычество / Кривошеев В.Ю. – Спб.: Изд-во С-Петербургского ун-та, 2005. – 80 с.
134. Крюкова В. Ю. Зороастризм / Крюкова В. Ю. – Спб.: Азбука-классика – Петербургское востоковедение, 2005. – 288 с.
135. Лебедев Г. О. Господарські будівлі Полтавщини / Г. О. Лебедев // Народна творчість та етнографія. – 1984. - № 4. – С. 78-79.
136. Лелеков Л. А. Отражение некоторых мифологических воззрений в архитектуре восточноиранских народов в первой половине I тысячелетия до н.э. / Л. А. Лелеков // История и культура народов Средней Азии. – М., 1976. – С. 7-15.
137. Лисенко Т. Л. Деревянные церкви Закарпатья и Словакии / Т. Л. Лисенко // Национальное своеобразие зодчества народов СССР: сб. науч. тр. ЦНИИП градостроительства – М., 1979. – С. 24-30.
138. Лисенко Т. Л. Конструктивные особенности деревянных церквей Карпатского региона / Т. Л. Лисенко // Архитектурное наследство. – М.: Стройиздат, 1986. – Вып. 34. – С. 142-151.

139. Лисенко Т. Л. Культовое деревянное зодчество Закарпатья и его аналоги в соседних регионах / Т. Л. Лисенко // Архитектурное наследство. – Л.– М.: Стройиздат, 1983. – Вып. 31. – С. 51-56.
140. Лисенко Т. Л. Методы пропорционирования планов деревянных церквей Галиции XVII в. / Т. Л. Лисенко // Архитектурное наследство. – Л.– М.: Стройиздат, 1985. – Вып. 33. – С. 227-234.
141. Лисенко Т. Л. Народное жилище от Бессарабии до Галиции / Т. Л. Лисенко // Архитектурное наследство. – М., 1996. - № 41. – С. 182-195.
142. Лисенко Т. Л. Общие приемы в строительстве деревянных церквей Карпатского региона / Т. Л. Лисенко // Архитектурное наследство. – М.: Стройиздат, 1985. – Вып. 33. – С. 174-181.
143. Лисенко Т. Л. Полихромия в деревянном зодчестве Карпат / Т. Л. Лисенко // Архитектурное наследство. – М.: Стройиздат, 1990. – Вып. 37. – С. 160-173.
144. Лисенко Т. Л. Славянское и древнерусское жилище Карпатской Украины / Т. Л. Лисенко // Архитектурное наследство. – М.: УРСС, 1999. - № 39. – С. 157-166.
145. Лисенко Т. Л. Смешанные типы деревянных церквей Закарпатья / Т. Л. Лисенко // Архитектурное наследство. – М.: Стройиздат, 1988. – Вып. 35. – С. 97-105.
146. Лисенко Т. Л. Художественные особенности деревянных церквей Карпатского региона / Т. Л. Лисенко // Архитектурное наследство. – М.: Стройиздат, 1990. – Вып. 37. – С. 146-159.
147. Логвин Г. Архітектура України періоду формування української народності (XIV-XVI ст.) / Г. Логвин // Нариси історії архітектури Української РСР. – Т. 1. – К.: Держ. вид. літератури з будівництва і архітектури УРСР, 1957. – С. 62-103.

148. Логвин Г. Дерев'яна архітектура України / Г. Логвин // Нариси історії архітектури Української РСР. – Т. 1. – К.: Держ. вид. літератури з будівництва і архітектури УРСР, 1957. – С. 200-231.
149. Логвин Г. О деревянном зодчестве домонгольской Руси / Г. Логвин // Средневековая Русь. – М., 1976. – С. 151-159.
150. Логвин Г. Н. Памятники искусства Советского Союза. Украина и Молдавия / Логвин Г. Н. – М.: Искусство, 1982. – 454 с.
151. Логвин Г. Н. Сильові особливості архітектури й монументально-декоративного мистецтва українського бароко / Г. Н. Логвин // Архітектурна спадщина України, – Вип. 4. – К.: Українознавство, 1997. – С. 51-59.
152. Логвин Г. Н. Украинские Карпаты / Логвин Г. Н. – М.: Искусство, 1973. – 192 с.
153. Лукомський Ю. Невідомі церкви на Подолі княжого Галича / Ю. Лукомский // Записки НТШ. Праці Археологічної комісії. – Львів, 1998. – Т. ССXXXV. – С. 559-593.
154. Лукомский Ю. В. Памятники галицкого зодчества. Новые открытия / Ю. В. Лукомский // Проблемы изучения древнерусского зодчества по материалам архитектурно-археологических чтений, посвященных памяти П.А. Раппопорта, 15-19 января 1990 г. – СПб.: Дмитрий Булагин, 1996. – С 81-82.
155. Лушпинський А. Дерев'яні церкви Галичини XVI-XVIII в. / Лушпинський А. – Львів, 1920.
156. Маилов С. А. К вопросу о крестово-купольных храмах Армении IX-XIII вв. / С. А. Маилов / Архитектурное наследство. – М.: Стройиздат, 1986. - № 34. – С. 176-185.
157. Маилов С. А. Некоторые особенности крестово-купольных церквей раннесредневековой Армении / С. А. Маилов // Архитектурное наследство. – М.: Стройиздат, 1985. – Вып. 33. – С. 235-242.

158. Маилов С. А. Пластика и формы в архитектуре Армении V-VII веков (от собора св. Эчмиадзин к Звартноцу) / С. А. Маилов // Архитектурное наследство. – М., 2008. – Вып. 46. – С. 12-27.
159. Макушенко П. И. Народное деревянное зодчество Закарпатья (XVIII – начала XX в.) / Макушенко П. И. – М.: Стройиздат, 1976. – 160 с.
160. Мамадназаров М. Х. Традиционное жилище Западного Памира / М. Х. Мамадназаров // Архитектурное наследство. – М.: Стройиздат, 1978, - № 26. – С. 146-152.
161. Мисько Ю. Про сакральні функції східнослов'янського житла / Ю. Мисько // Археологічні студії. – 2001. – Вип. 1. – С. 113-120.
162. Михайлина Л. Слов'яни VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами / Михайлина Л. – К.: Ін-т археології НАН України, 2007. – 300 с.
163. Мнацаканян С. Х. Крестово-купольные композиции Армении и Византии / С. Х. Мнацаканян // Архитектурное наследство. – М., 1996. – Вып. 40. – С. 7-17.
164. Моде Х. Искусство южной и юго-восточной Азии / Моде Х.; пер. с нем. А.И. Исаевой. – М.: Искусство, 1978. - 358 с.
165. Мовша Т. Г. Зв'язки Трипілля-Кукутені зі степовими неолітичними культурами: (До проблеми індоєвропеїзації Європи) / Т. Г. Мовша // Записки Наукового Товариства Шевченко: Праці археологічної комісії. – Львів, 1998. – Т. ССXXXV. – С. 111-153.
166. Могитич І. Археологічно відкриті дерев'яні церкви Галичини і Волині X-XIV ст. / І. Могитич // Вісник ін-ту Укрзахідпроектреставрація. – 1999. – Вип. 10. – С. 3-14.
167. Могитич И. Р. Архитектура Галицкой и Волынской земель XII-XIV вв. в свете новых открытий / И. Р. Могитич // Архитектурное наследство. – СПб.–М.: Стройиздат, 1990. – Вип 37. – С. 209-222.

168. Могитич І. Датування та реконструкція будівельних періодів пам'ятки архітектури XVI-XVIII ст. – церкви св. Юрія в Дрогобичі / І. Могитич // Вісник ін-ту Укрзахідпроектреставрація. – Львів, 1996. – Вип. 5. – С. 48-55.
169. Могитич І. Р. Житлові та господарські будівлі двору / І. Р. Могитич // Народна архітектура українських Карпат XV-XX ст. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 69-110.
170. Могитич І. Р. Колиби лісорубів / І. Р. Могитич // Народна творчість та етнографія. – 1973. – № 2. – С. 75-79.
171. Могитич І. Р. Крещатые церкви Гуцульщини / І. Р. Могитич // Архитектурное наследство. – М.: Стройиздат, 1979, - № 27. – С. 97-107.
172. Могитич І. Р. Нариси архітектури української церкви / Могитич І. Р. – Львів: Б.В., 1995. – 49 с.
173. Могитич І. Р. Оборонні споруди. Дзвіниці / І. Р. Могитич // Народна архітектура українських Карпат XV-XX ст. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 181-194.
174. Могитич І. Р. Полонинське будівництво / І. Р. Могитич // Народна архітектура українських Карпат XV-XX ст. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 126-161.
175. Могитич І. Р. Типи та розвиток будівель селянського двору / І. Р. Могитич // Народна архітектура українських Карпат XV-XX ст. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 29-68.
176. Могитич І. Р. Традиции и влияние в народном зодчестве западных областей Украины / І. Р. Могитич // Архитектурное наследство. – М.: Стройиздат, 1984. – Вып. 32. – С. 114-118.
177. Могитич І. Р. Церкви / І. Р. Могитич // Народна архітектура українських Карпат XV-XX ст. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 206-236.
178. Могитич І. Церкви Звенигорода / І. Могитич // Вісник ін-ту Укрзахідпроектреставрація. – Львів, 1995. – Чис. 3. – С. 18-21.

179. Мокеев Г. Я. Многоглавые храмы Древней Руси / Г. Я. Мокеев // Архитектурное наследство. – М.: Стройиздат, 1978, - № 26. – С. 42-52.
180. Мокрич В. Церква в житті українців / Мокрич В. – Львів – Краків – Париж: Просвіта, 1993. – 112 с.
181. Мосенкінс Ю. Трипільська будівельна традиція і кавказька народна архітектура / Ю. Мосенкінс // Архітектурна спадщина України. – К.: НДІТІАМ-ГОЛОВКІЇВАРХІТЕКТУРА, 2002. – Вип. 5. – С. 303-307.
182. Моця А. П. Погребальные памятники южнорусских земель IX-XIII вв. / Моця А. П. – К.: Наукова думка, 1990. – 156 с.
183. Моця О. П. Київська Русь: від язичництва до християнства / О. П. Моця, М. В. Ричка. – К.: Глобус, 1996. – 221 с.
184. Муриан И. Ф. Искусство Индонезии. С древнейших времен до конца XV века / Муриан И. Ф. – М.: Искусство, 1981. – 240 с.
185. Нагорнюк О. А. Образ храму в народних уявленнях (за матеріалами Рвненського Полісся) / О. А. Нагорнюк // Архітектурна спадщина Волині. – Рівне: ПП ДМ, 2010. – Вип. 2. – С. 206-211.
186. Накорчевский А. А. Японский буддизм / Накорчевский А. А. – СПб.: Азбука-классика – Петербургское Востоковедение, 2004. – 384 с.
187. Накорчевский А. А. Синто / Накорчевский А. А. – СПб.: Азбука-классика – Петербургское Востоковедение, 2003. – 448 с.
188. Ожегов С. Архитектура Индокитая / Ожегов С., Проскуракова Т., Хоанг Дао Кинь – М.: Стройиздат, 1988. - 312 с.
189. Ополовников А.В. Дерево и гармония / А.В. Ополовников, Е.А. Ополовникова. – М.: Ополо, 1998. – 207 с.
190. Ополовников А. В. Бревенчатый Иерусалим. Деревянные церкви и часовни Руси: клетские церкви и часовни / А. В. Ополовников, Е. А. Ополовникова. – М.: Ополо, 2007. – 528 с.

191. Ополовников А. В. Реставрация памятников народного зодчества / Ополовников А. В. – М.: Стройиздат, 1974. – 391 с.
192. Ополовников А. В. Русское деревянное зодчество / Ополовников А. В. – М.: Стройиздат, 1986. – 367 с.
193. Ополовников А. В. Русское деревянное зодчество: Гражданское зодчество / Ополовников А. В. – М.: Искусство, 1983. – 288 с.
194. Ополовников А. В. Русское деревянное зодчество: Памятники шатрового типа. Памятники клетского типа и малые архитектурные формы. Памятники ярусного, кубоватого и многоглавого типа / Ополовников А. В. – М.: Искусство, 1986. – 312 с.
195. Орфинский В. П. Народное деревянное культовое зодчество российского Севера (истоки и импульсы развития) / В. П. Орфинский // Архитектурное наследство. – М., 1996. - № 41. – С. 196-205.
196. Орфинский В. П. Особенности деревянного культового зодчества Карелии / В. П. Орфинский // Архитектурное наследство. – М.: Стройиздат, 1983, - № 31. – С. 17-27.
197. Павлов Н. Л. Алтарь. Ступа. Храм. Архаическое мировоззрение в архитектуре индоевропейцев / Павлов Н. Л. – М.: Олма-Пресс, 2001. – 368 с.
198. Павлуцкий Г. Г. Деревянные и каменные храмы / Г. Г. Павлуцкий // Древности Украины.- К.: Изданіе императ. археолог. Об-ва, 1905. – Вып. 1. – 124 с.
199. Павлуцкий Г. Г. О происхожденіи формъ украинскаго деревяннаго церковнаго зодчества / Г. Г. Павлуцкий // Труды XIV археологическаго съезда въ Чернигове 1909 г. – М., 1911. – Т II. – С. 47-58.
200. Памятники архитектуры и градостроительства Украинской ССР: в 4 т. / [под ред. Н. Л. Жарикова и др.]. – К.: Будівельник, 1983-1986. Т. 1. – 1983. – 160 с.;

- Т. 2. – 1985. – 336 с.;
- Т. 3. – 1985. – 337 с.;
- Т. 4 – 1986. – 375 с.
201. Пам'ятки архітектури та містобудуванні України. Довідник реєстру національного культурного надбання / [за ред. А. П. Мардера та В. В. Вечерського]. – К.: Техніка, 2000. – 328 с.
202. Памятники искусства Советского Союза. Белоруссия, Литва, Латвия, Эстония: Справочник-путеводитель / [Чантурия В. А., Минкявичус Й., Васильев Ю. М., Алттоа К.]. – М.: Искусство, 1986. – 520 с.
203. Патріарх Димитрій. Церковне будівництво Західної України / Патріарх Димитрій. – Львів: Місіонер, 1998. – 68 с.
204. Петрів І. М. Богородиця: історія культу / Петрів І. М. – К.: Вид-во політичної літератури, 1990. – 128 с.
205. Пилявский В. И. История русской архитектуры / Пилявский В. И., Тиц А. А., Ушаков Ю. С. – М.: Архитектура-С, 2009. – 512 с.
206. Поворозник М. Альбом українських церков: Закарпаття, Лемківщина, Холмщина та Підляшшя / Поворозник М. – Лондон: Українська видавнича спілка, 1988. – 320 с.
207. Попович М. Мироззрение древних славян / Попович М. – К.: Наукова думка, 1985. – 166 с.
208. Попович М. Нарис історії культури України / Попович М. – К.: АРТЕК, 1998. – 728 с.
209. Прибега Л. В. Дерев'яні храми українських Карпат / Прибега Л. В. – К.: Техніка, 2007. – 168 с.
210. Прибега Л. В. Методика охорони та реставрації пам'яток народного зодчества України / Прибега Л. В. – К.: Мистецтво, 1997. – 144 с.

211. Присяжнюк В. З. Господарчі будівлі та їх назви / В. З. Присяжнюк // Народна творчість та етнографія. – 1981. - № 6. – С. 93-95.
212. Присяжнюк В. З. Еволюція назв народного житла / В. З. Присяжнюк // Народна творчість та етнографія. – 1979. - № 1. – С. 87-88.
213. Приходнюк О. М. Будівельні комплекси Пастирського городища VII-VIII ст. / О. М. Приходнюк // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. – К.: Ін-т археології НАН України, 2004. – С. 259-276.
214. Проскурякова Т. С. О взаимовлияниях в архитектуре народов Сибири / Т. С. Проскурякова // Архитектурное наследство. – М.: Стройиздат, 1983, - № 31. – С. 65-90.
215. Проскурякова Т. С. Пути формообразования архитектуры бурятских дацанов / Т. С. Проскурякова // Архитектурное наследство. – М.: Стройиздат, 1985. – Вып. 33. – С. 198-210.
216. Радович Р. «Хата в хаті», або житло з дахом на пристінних стовпах / Р. Радович // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2003. – Вип. 38. – С. 705-727.
217. Раллев А. Б. История архитектуры развивающихся стран / Раллев А. Б. – К.: Вища Школа, 1986. – 248 с.
218. Раппопорт П. А. О роли византийского влияния в развитии древнерусской архитектуры / П. А. Раппопорт // Византийский вестник. – М., 1984. – Т. 45. – С. 185-191.
219. Русанова И.П. Истоки славянского язычества / Русанова И.П. – Черновцы: Прут, 2002. – 174 р.
220. Русанова И. П. Культурные места и языческие святилища славян VI-XIII вв. / И. П. Русанова // Советская археология. – 1992. – № 4. – С. 50-67.

221. Русанова И. П. Языческие святилища древних славян / И. П. Русанова, Б. А. Тимошук. – М.: Ладога-100, 2007. – 304 с.
222. Рыбаков Б. А. Из истории культуры Древней Руси / Рыбаков Б. А. – М.: Из-во Московского университета, 1984. – 240 с.
223. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян / Рыбаков Б. А. – М.: Наука, 1981. – 697 с.
224. Рычков П. А. Дорогами южной Ровенщины / Рычков П. А. – М.: Искусство, 1989. – 176 с.
225. Самойлович В. П. Народна архітектура України в ілюстраціях / Самойлович В. П. – К.: Абрис, 1999. – 281 с.
226. Самойлович В. П. Народна творчість в архітектурі сільського житла / Самойлович В. П. – К.: Держбудвидав, 1961. – 340 с.
227. Свенцицкий И. С. Деревянные церкви Галицкой Руси XVII-XVIII вв. / Свенцицкий И. С. – Львов, 1915.
228. Семенова З. Ф. Традиции раннехристианского зодчества Византии и Закавказья в русской архитектуре / З. Ф. Семенова // Архитектурное наследство. – М., 1996. - № 41. – С. 13-21.
229. Сергачев С. А. Летопись деревянного зодчества Белоруссии / Сергачев С. А. – Минск: Полымя, 1975. – 28 с.
230. Сидорова Т. Реалистические черты в архитектурных изображениях в древнерусских миниатюрах / Т. Сидорова // Архитектурное наследство. – М.: Стройиздат, 1958. – Вип. 10. – С. 73-75.
231. Сирохман М. Втрачені церкви Закарпаття / Сирохман М. – Торонто – Ужгород: Фондація енциклопедій України – Ужгородський коледж мистецтв ім. А. Ерделі, 1999. – 123 с.
232. Січинський В. Бойківський тип дерев'яних церков на Карпатах / В. Січинський // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка – Львів, 1926. – Т. CXLIV-CXLV. – С. 157-170.

233. Січинський В. Дерев'яні дзвіниці і церкви Галицької України XVI-XIX ст. / Січинський В. – Львів, 1925. – 52 с.
234. Січинський В. Історія українського мистецтва: в 2 т. / Січинський В. – Нью-Йорк: Вид-во Наукового товариства ім. Шевченка в Америці, 1956. – Т. 1 – 180 с.; Т. 2 – 64 табл.: 300 рис.
235. Січинський В. Українське деревляне будівництво і різьба / Січинський В. – Львів: Накл. укр. робітн. Союзу в США, 1936. – 34 с.
236. Слепцов О. С. Архитектура православного храма: от замысла к воплощению / Слепцов О. С. – К: А+С, 2012. – 552 с.
237. Слободян В. Авторські церкви Бойківщини кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. / В. Слободян // Вісник ін-ту Укрзахідпроектреставрація. – Львів, 1996. – Вип. 5. – С. 60-67.
238. Слободян В. Втрачені пам'ятки сакральної архітектури Львівщини / В. Слободян, О. Бойко // Пам'ятки України: історія та культура. – 2005. – № 2. – С. 56-86.
239. Слободян В. Каталог існуючих дерев'яних церков України і українських етнічних земель / В. Слободян // Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація. – Львів, 1996. – Вип. 4. – С. 74-159.
240. Слободян В. Типологія бойківських церков / В. Слободян // Вісник ін-ту Укрзахідпроектреставрація. – Львів, 1997. – Вип. 6. – С. 76-78.
241. Слободян В. Храми Рогатинщини / Слободян В. – Львів: Логос, 2004. – 252 с.
242. Слободян В. Церкви України. Перемиська єпархія / Слободян В. – Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 1998. – 864 с.
243. Слободян В. Церкви українців Румунії: Південна Буковина, Морморщина, Задунав'я, Банат / Слободян В. – Львів: Стрім, 1994. – 112 с.

244. Слободян В. Церкви Холмської єпархії / Слободян В. – Львів: Наукове товариство ім. Шевченко, 2005. – 560 с.
245. Слободян В. Церковна архітектура українців Південної Буковини / В. Слободян // Архітектурна спадщина України. – К.: Українознавство, 1994. – Вип. 1. – С. 195-208.
246. Соколовський З. Переміщення дерев'яних храмів як спосіб їх збереження / З. Соколовський, Я. Римар, Р. Йосипів // Вісник ін-ту Укрзахідпроектреставрація. – Львів, 2003. – Вип. 13. – С. 149-152.
247. Стародуб-Еникеева Т. Сокровища исламской архитектуры / Стародуб-Еникеева Т. – М.: Белый город, 2004. – 456 с.
248. Сулик Р. Дерев'яне церковне будівництво на Стрийщині / Сулик Р. – Львів-Стрий: МП Опришки, 1993. – 122 с.
249. Сулик Р. Перлини дерев'яної архітектури Бойківщини (з альбомів М. Драгана) / Сулик Р. – Львів: Ін-т українознавства НАНУ, 1995. – 113 с.
250. Сулименко С. Д. Архитектурная реконструкция башенного жилища Кавказа по описаниям античных авторов / С. Д. Сулименко // Архитектурное наследство. – М., 2003. - № 45. – С. 25-29.
251. Сулименко С. Д. Башенная форма в сооружениях Северного Кавказа / С. Д. Сулименко, В. И. Сергиенко // Архитектурное наследство. – М., 1996. - № 41. – С. 143-152.
252. Сулименко С. Д. О происхождении пространственной структуры башенных сооружений Северного Кавказа / С. Д. Сулименко // Архитектурное наследство. – М.: Стройиздат, 1992. - № 39. – С. 98-103.
253. Сулименко С. Д. Формообразование ступенчато-пирамидальных завершений башенных сооружений Северного Кавказа / С. Д. Сулименко, В. И. Сергиенко // Архитектурное наследство. – М.: Стройиздат, 1992. - № 39. – С. 104-110.

254. Сумбадзе Л. З. Архитектура грузинского народного жилища дарбази / Сумбадзе Л. З. – Тбилиси: Мецниерба, 1984. – 369 с.
255. Сумбадзе Л. З. Венчатые покрытия в русском деревянном зодчестве / Л. З. Сумбадзе // Архитектурное наследство. – М.: Госстройиздат, 1958. - № 10. – С. 59-72.
256. Сумбадзе Л. З. Дарбазные перекрытия и их место в истории архитектуры / Сумбадзе Л. З. – Тбилиси, 1977. – 17 с.
257. Сумбадзе Л. З. Колхидское жилище по Витрувию / Л. З. Сумбадзе // Архитектурное наследство. – М.: Госстройиздат, 1958. - № 11. – С. 81-103.
258. Суслов В. В. Жемчужины русского зодчества по преданиям старины / Суслов В. В. – М.: Центральное издательство – Исторический журнал Родина, 2003. – 56 с.
259. Суслов В. В. Памятники деревянной архитектуры в Южной России / Суслов В. В. // Очерки по истории древне-русского зодчества. – СПб., 1889. – 124 с.
260. Сэнсом Дж. Б. Япония. Краткая история культуры / Дж. Б. Сэнсом; пер. с англ. Е. В. Кириллова. – СПб.: Евразия, 2002. – 574 с.
261. Танге Кендзо. Архитектура Японии. Традиция и современность / Танге Кендзо; пер. з англ. под ред. А. В. Иконникова. – М: «Прогресс», 1976. – 240 с.
262. Таранущенко С. Вітряки / С. Таранущенко // Народна Творчість та Етнографія. – 1958. - № 1. – С. 80-82.
263. Таранущенко С. Давнє Поліське житло / С. Таранущенко // Народна Творчість та Етнографія. – 1969. - № 1. – С. 8-23.
264. Таранущенко С. А. Клуні українського Полісся / С. Таранущенко // Народна творчість та етнографія. – 1968. - № 3. – С. 60-64.

265. Таранущенко С. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України / Таранущенко С. – К.: Будівельник, 1976. – 336 с.
266. Таранущенко С. Народні елементи в монументальній мурованій архітектурі XVII-XVIII ст. на Слобожанщині / С. Таранущенко // Пам'ятки України. – 1992. - № 2, 3. – С. 58-60, 119-122.
267. Таранущенко С. Пам'ятники архітектури Слобожанщини XVII-XVIII в. / С. Таранущенко // Питання історії архітектури та будівельної техніки України, – К., 1959. – С. 44-80.
268. Тарас Я. Йозеф Стржиговський, мистецтвознавець. Історіографічний етюд / Я. Тарас // Архітектурна спадщина України. – К.: НДІТІАМ-ГОЛОВКИЇВАРХІТЕКТУРА, 2002. – Вип. 5. – С. 320-325.
269. Тарас Я. Сакральна дерев'яна архітектура українців Карпат / Тарас Я. – Львів: НАН України, Інститут народознавства, 2007. – 640 с.
270. Тарас Я. Українська сакральна дерев'яна архітектура: Ілюстрований словник-довідник / Тарас Я. – Львів: ІН НАНУ, 2006. – 584 с.
271. Терпиловський Р. В. Нові дослідження ранньослов'янського поселення Олександрівка 1. / Р. В. Терпиловський, О. В. Шекун // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. – К.: Ін-т археології НАН України, 2004. – С. 215-238.
272. Тимощук Б. А. Сакральные границы языческих святилищ / Б. А. Тимощук // Истоки русской истории. – М. - 1997. – С. 63-78.
273. Тимощук Б. О. Східні слов'яни VII-X ст.: полюддя, язичництво, початки держави / Б. О. Тимощук. – Чернівці: Прут, 1999. – 174 с.
274. Тимощук Б. А. Второе Збручское (Крутиловское) святилище (по материалам раскопок 1985 г.) / Б. А. Тимощук, И. П. Русанова // Древности славян и Руси. – М.: Наука, 1988. – С. 78-91.

275. Тихадзе К. И. Народное зодчество Эстонии / Тихадзе К. И. – М.: Стройиздат, 1964. – 164 с.
276. Тищенко К. М. Забуті габри-вигнанці / К. М. Тищенко // Україна. Наука і Культура. – К., 2009. – Вип. 35. – С. 218-248.
277. Толочко П. П. Розкопки Києва у 1969-1970 рр. / П. П. Толочко, К.М. Гупало // Стародавній Київ. – К.: Наукова думка, 1975. – С. 5-27.
278. Томенчук Б. П. Археологія дерев'яних храмів Галицького князівства / Б. П. Томенчук // Галицько-буковинський хронограф. – Івано-Франківськ, 1996. - № 1. – С. 7-22.
279. Томенчук Б. П. Дослідження дерев'яної ротонди на давньоруському городищі в Олешківці на Пруті / Б. П. Томенчук // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 1993. – Т. ССХХV. – С. 87-96.
280. Трацевский В. В. Народное деревянное жилище Белоруссии XVIII – начала XX вв. (генезис, эволюция, национальные особенности): автореф. дис. ... канд. арх: 18.00.01 / В. В. Трацевский. – СПб., 1992. – 24 с.
281. Уваровъ А. С. Об архитектуре первых деревянных церквей на Руси / А. С. Уваровъ // Труды II археол. Съезда въ Петербурге. – СПб.: Императорская Академія Наукъ, 1876. – Вып. 1. – С. 1-24.
282. Урбанович Б. П. Традиційні вірування та звичаї, пов'язані з будівництвом житла на Покутті / Б. П. Урбанович // Народна творчість та етнографія. – 1987. - № 2. – С. 52-54.
283. Фамицын А. С. Божества древних славян / Фамицын А. С. – СПб.: Алетейя, 1995. – 364 с.
284. Флиер А. Я. Бескупольные церкви Украины XIV-XVII в. / А. Я. Флиер // Проблемы формообразования в архитектуре народов СССР. – М.: Стройиздат, 1982. – С. 38-39.

285. Флиер А. Я. Древнейшие истоки локальности архитектурных форм (на материале строительной деятельности эпохи Палеолита на территории СССР) / А. Я. Флиер // Архитектурное наследство. – М.: Стройиздат, 1992. - № 39. – С. 198-207.
286. Флиер А. Я. Идея центричности в древнейшей архитектуре / А. Я. Флиер // Архитектурное наследство. – М.: УРСС, 1999. - № 39. – С. 17-29.
287. Флиер А. Я. Эволюция планов каменных православных церквей Украины с середины XVIII по середину XIX в. / А. Я. Флиер // Архитектурное наследство. – М.: Стройиздат, 1990. – Вып. 37. – С. 174-184.
288. Флиер А. Я. Эволюция планов православных каменных храмов на территории Украины с X по середину XVII в. / А. Я. Флиер // Архитектурное наследство. – М.: Стройиздат, 1988. – Вып. 35. – С. 86-96.
289. Халпахчян О. Х. Архитектурные ансамбли Армении / Халпахчян О. Х. – М.: Искусство, 1980. – 480 с.
290. Халпахчян О. Х. Кафедральный собор Эчмиадзин в истории архитектуры Востока и Запада / О. Х. Халпахчян // Архитектурное наследство. – М., 1996. – Вып. 40. – С. 7-17.
291. Харламов В. О. Конструктивні особливості дерев'яних будівель Подолу X-XII ст. / В. О. Харламов // Археологічні дослідження стародавнього Києва – К., 1976. – С. 47-62.
292. Харлан О. В. Особливості типологічної еволюції дерев'яної храмової архітектури на території Півдня України середини XVIII – початку XX ст. (на прикладі Катеринославської губернії): автореф. дис. ... канд. архіт.: 18.00.01 / Харлан Олександр Вікторович; Одеська держ. академ. буд-ва і архіт. – Одеса, 2010. – 21 с.

293. Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена / Хвойка В. В. – К., 1913. – 101 с.
294. Храмы Волині / [упорядкув. Л. Бабич]. – Луцьк: Вісник, 2002. – 154 с.
295. Царик З. Сто втрачених дерев'яних церков Західної України / З. Царик, М. Царик. – Львів: Ліга-Пресс, 2004. – 300 с.
296. Цинкаловський О. Старовинні пам'ятки Волині / Цинкаловський О. – Торонто: Наук. т-во Волинь, 1975. – 124 с.
297. Чабанюк В. В. Досліди з моделювання трипільського житлобудування / В. В. Чабанюк // Трипільські поселення-гіганти: Матеріали міжнародної конференції. – К., 2003. – С. 183-189.
298. Чантурия В. А. История архитектуры Белоруссии / Чантурия В. А. – Минск: Высшая школа, 1985. – 295 с.
299. Чантурия В. А. Памятники архитектуры и градостроительства Белоруссии / Чантурия В. А. – Минск: Полымя, 1986. – 236 с.
300. Чепелик В. Дерев'яні монументальні споруди / В. Чепелик, О. Чепелик // Визвольний шлях. – Лондон, 1991. - № 8. – С. 980-995.
301. Чепелик В. В. Методичні вказівки з розвитку мовлення (на матеріалах текстів з української архітектури) / В. В. Чепелик, Г. В. Онкович. – К.: КІБІ, 1991, – 108 с.
302. Чепелик В.В. Матеріали з української архітектури та завдання до них (для тих, хто вивчає українську мову) / В.В. Чепелик, Г.В. Онкович. – К.: КІБІ, 1993, – 88 с.
303. Чепелик В. В. Пропорційність в народному зодчестві В.В. Чепелик / В. В. Чепелик // Теорія та історія архітектури і містобудування. – К.: НДІТІАМ, 2002. – Вип. 5. – С. 404-415.
304. Чепелик В. В. Пропорціональність в народному зодчестві: зб. наук. праць аспірантів Київського інженерно-будівельного інституту / Чепелик В. В. – К.: КІБІ, 1963. – Вип. 22. – С. 75-85.

305. Чепелик В. Пропорциональное построение архитектурной формы в украинском деревянном зодчестве / В. В. Чепелик // Тезисы докладов на XXVII научно-технической конференции профессорско-преподавательского состава КИСИ. – К.: КИСИ, 1966. – С. 30-32.
306. Чепелик В. В. Спогади про С. А. Таранущенко / В. В. Чепелик // Українська бібліографістика. – К.: ІБДНБУ ім. В. Вернадського, 1999. – Вип. 2. – С. 256-257.
307. Черкасова К. Т. Збереження та реабілітація архітектурної і містобудівної спадщини історичних міст північного сходу України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра архіт. / К. Т. Черкасова. – Харків, 2012. – 35 с.
308. Чеховський І. Демонологічні вірування і народний календар українців Карпатського регіону / Чеховський І. – Чернівці: Зелена Буковина, 2001. – 303 с.
309. Чучко М. К. Буковинська дерев'яна культова архітектура XVII-XIX ст. (до проблеми взаємовпливів народних традицій та церковних канонів): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 / Чучко Михайло Костянтинович; Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАНУ.. – К, 2000. – 19 с.
310. Шевцова Г. В. Випадки запозичень українською кам'яною церковною архітектурою XIV-XVI сторіч об'ємно-просторових особливостей українського народного дерев'яного культового зодчества як одна з передумов виникнення стилю українське бароко / Г.В. Шевцова // Сучасні проблеми архітектури та містобудування . – К.: КНУБА, 2006. - № 16. – С. 106-111.
311. Шевцова Г. В. Грані світу. Україна-Японія: дерев'яна архітектура / Шевцова Г. В. – К.: Грані-Т, 2006. – 152 с.
312. Шевцова Г. В. Дерев'яні церкви України / Шевцова Г. В. – К.: Грані-Т, 2007. – 376 с.

313. Шевцова Г. В. До питання генези конструкції залому в українських дерев'яних церквах / Г. В. Шевцова // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. – К.: КНУБА, 2007. - № 18. – С. 115-122.
314. Шевцова Г. В. Зрубна та каркасна конструктивні системи в дерев'яній архітектурі: витоки та взаємовпливи, змагання за першість (на прикладі Японії і України) / Г. В. Шевцова / Сучасні проблеми архітектури та містобудування. – К.: КНУБА. – 2005. - № 14. – С. 125-134.
315. Шевцова Г. В. Історичні процеси формування ранніх форм синтоїстського храму як можливий шлях до розуміння генези української дерев'яної церкви / Г. В. Шевцова // Традиції та новації у вищій архітектурно художній освіті. – Харків: Харківська академія дизайну і мистецтв, 2008. – № 1, 2, 3. – С. 274-280.
316. Шевцова Г. В. Історія японської архітектури і мистецтва: навчальний посібник / Шевцова Г. В. – К.: Грані-Т, 2011. – 230 с.
317. Шевцова Г. В. Комбінаторно-синкретична генеза української дерев'яної церкви / Г. В. Шевцова // Містобудування та територіальне планування. – К.: КНУБА, 2009. – Вип. 36. – С. 474-478.
318. Шевцова Г. В. Конструкція японських клунь „такаюка” як можливий шлях до розуміння конструкції Трипільського храму / Г. В. Шевцова // Сучасні проблеми архітектури та містобудування: наук.-техн. зб. – К.: КНУБА, 2006. - Вип. 15. – С. 295-299. – С. 295-299.
319. Шевцова Г. В. Конструкції змішаного кам'яно-дерев'яного типів (на прикладі оборонної архітектури України та Японії) / Г. В. Шевцова // Сучасні проблеми архітектури та містобудування: наук.-техн. зб. – К.: КНУБА, 2009. - Вип. 22. – С. 133-139.
320. Шевцова Г. В. Народне житло Японії: аналогії з процесами розвитку народної архітектури в Україні / Г. В. Шевцова // Вісник

- Харківської академії дизайну і мистецтв. – Харків: ХДАДМ, 2009. - №11. – С. 153-158.
321. Шевцова Г. В. Наша Трансильванія: смотреть чужими глазами / Г. В. Шевцова // А+С. – К.: Издательский дом А.С.С., 2006. - №2. - С. 100-103.
322. Шевцова Г. В. Нетипові варіанти конструктивного вирішення верхів українських дерев'яних церков / Г. В. Шевцова // Сучасні проблеми архітектури та містобудування: наук.-техн. зб. – К.: КНУБА, 2010. – Вип. 23. – С. 166-171.
323. Шевцова Г. В. Норвезька дерев'яна церква крізь призму українського досвіду / Г. В. Шевцова // Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті. – Харків: ХДАДМ, 2009. – № 3-4. – С. 163-168.
324. Шевцова Г. В. Обыкновенная хата: японский вариант / Г. В. Шевцова // А+С. – К.: Издательский дом А.С.С., 2006. - №2. – С. 104-107.
325. Шевцова Г. В. Особливості об'ємно-просторової структури сакральних споруд анімізму: різниця Сходу і Заходу, місце українських дерев'яних храмів / Г. В. Шевцова // Сучасні проблеми архітектури та містобудування: наук.-техн. зб. – К.: КНУБА, 2009. - Вип. 24. – С. 164-168.
326. Шевцова Г. В. Порівняльна характеристика зрубів України та Японії / Г. В. Шевцова // Сучасні проблеми архітектури та містобудування: наук.-техн. зб. – К.: КНУБА, 2009. - Вип. 21. – С. 150-155.
327. Шевцова Г. В. Порівняльні характеристики дерев'яних каркасних конструкцій України та Японії / Г. В. Шевцова // Містобудування та територіальне планування. – К.: КНУБА, 2009. – Вип. 32. – С. 489-493.

328. Шевцова Г. В. Процеси віддзеркалення будівельних традицій політеїстичних святилищ в сакральних спорудах монотеїстичних релігій (на прикладі розвитку дерев'яного будівництва України і Японії) / Г. В. Шевцова // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. – К.: КНУБА, 2008. - № 19. – С. 115-122.
329. Шевцова Г. В. Специфіка формування японської пагоди у світлі традицій буддизму та синто / Г. В. Шевцова // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. – К.: КНУБА, 2008. - № 20. – С. 121-126.
330. Шевцова Г. В. Стилїстика трипільського храму – декорування чи конструкція? / Г. В. Шевцова // Українське мистецтвознавство. – К.: НАН України – ІМФЕ ім. М.Т. Рильського, 2009. – Вип. 9. – С. 76-79.
331. Шевцова Г. В. Східна Європа та Україна: ступінь впливу народного житла на формотворення дерев'яної церкви / Г. В. Шевцова // Містобудування та територіальне планування. – К.: КНУБА, 2009. – Вип. 37. – С. 565-572.
332. Шевцова Г. В. Східне коріння візантійського храму та його вплив на формування української дерев'яної церкви / Г. В. Шевцова // Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті. – Харків: ХДАДМ, 2010. – № 1. – С. 48-50.
333. Шевцова Г. В. Україна-Норвегія – витоки і особливості об'ємно-просторової форми та конструкції дерев'яних храмів / Г. В. Шевцова // Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті. – Харків: ХДАДМ, 2009. – № 5. – С. 142-136.
334. Шевцова Г. В. Українська дерев'яна церква в контексті історії архітектури Сходу / Г. В. Шевцова // Региональные проблемы архитектуры и строительства. – Одесса: Одесская государственная академия строительства и архитектуры, 2007. - № 9-10. – С. 384-391.

335. Шевцова Г. В. Українська дерев'яна церква: конструктивні прийоми розвитку вертикального внутрішнього простору та питання їх генези / Г. В. Шевцова // Містобудування та територіальне планування. – К.: КНУБА, 2009. – Вип. 34. – С. 526-532.
336. Шевцова Г. В. Українська дерев'яна церква та японські дерев'яні храми: єдність в спорідненості з природою / Г. В. Шевцова // Вісник національного університету «Львівська політехніка» – Львів: Львівська політехніка, 2009. - № 656. – С. 131-134.
337. Шевцова Г. В. Японський досвід охорони, обмірних досліджень, та реставрації пам'яток дерев'яної архітектури / Г. В. Шевцова // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. – К.: КНУБА, 2007. - Вип. 17. - С. 95-98.
338. Шевцова Г. В. Японські курганні поховання як джерело інформацій про архітектуру епохи Кофун / Г. В. Шевцова // Містобудування та територіальне планування. – К.: КНУБА, 2008. – Вип. 31. – С. 453-458.
339. Шилов Ю. А. Прародина ариєв: История, обряды и мифы / Шилов Ю. А. – К.: СИНТО, 1995. – 744 с.
340. Шубович С. А. Мифопоэтика архитектурного ансамбля / Шубович С. А. – Харьков: Форт, 2009. – 120 с.
341. Щербаківський В. Деревляні церкви на Україні і їх типи / В. Щербаківський // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1906. – Т. LXXIV. – Кн. VI. – С. 10-32.
342. Щербаківський В. Ілюзійне підвиснення внутрішньої високості українських церков / В. Щербаківський // Записки Історичної і філологічної секції Українського наукового товариства. – К., 1914. – Кн. III. – С. 155-167.
343. Щербаківський В. М. Українське мистецтво: вибрані неопубліковані праці / Щербаківський В. М. – К.: Либідь, 1995. – 286 с.

344. Щербаківський В. Українське мистецтво. Т. 1: Деревляне будівництво і різьба на дереві / Щербаківський В. – Львів – Київ, 1913. – 61 с.
345. Щербаківський В. Українське мистецтво. Т.2: Буковинські і галицькі дерев'яні церкви, надгробні і придорожні хрести, фігури і каплиці / Щербаківський В. – Київ – Прага, 1926. – 62 с.
346. Юрченко П. Г. Дерев'яне зодчество України (XVIII-XIX ст.) / Юрченко П. Г. – К.: Видавництво Академії архітектури УРСР, 1949. – 134 с.
347. Юрченко П. Г. Дерев'яне зодчество України / Юрченко П. Г. - К.: Будівельник, 1970. – 192 с.
348. Юрченко П. Г. Пропорційність у народній архітектурі / П. Г. Юрченко // Народна творчість та етнографія. – 1970. – № 4. – С. 12-18.
349. Anker L. The Norwegian Stave Churches. – Oslo: ARFO, 2005. – 357 p.
350. Binding Gunther. High gothic. – London: TACHEN. – 2002. – 240 p.
351. Brykowsky R. Drewniana architektura cerkiewna na Koronnych ziemiach Rzeczypospolitej. – Warszawa: Towarzystwo opieki nad zabytkami, 1995. – 260 s.
352. Buxton D. The wooden churches of Eastern Europe. An introductory survey. – London: Cambridge University press, 2008. – 406 p.
353. Čaplovičová Z. Muzeum oravskei dediny sprievodca po expozicii. – Osveta pre oravské múzeum v Dolnom Kubíne, 1986. – 136 s. + 1 m.
354. Cristacue-Panait I. Biserici de lemn, monumente istorice din episcopia Alba Iuliei, mărturii de continuitate și creație Romănescă. – Alba Iuliei: Editora episcopiei ortodoxe Române, 1987. – 388 p. + 64 il.
355. Cvitanović D. Drvena sakralna arhitektura u sjevernoj hrvatsoj – Zagreb: Arhitektura, 1973.

356. Dietrichson L. Die Holzbaukunst Norweges. – Berlin, 1893.
357. Egami Namio. The beginnings of Japanese art / [Translated by John Bester]. – New York: Weatherhill – Tokyo: Heibonsha, 1978. – 178 p.
358. Fisher R.E. Buddhist art and architecture. – London: Thames and Hudson, 1993. – 218 p.
359. Forman B. Borobudur – Prag: Artia, 1980. – 136 p.
360. Freeman M., Jacques C. Ancient Angkor. – Bangkok: River books, 2003. – 239 p.
361. Frolec V. Lidova architektura na Morave a ve Slezsku. – Brno, 1974.
362. Hanson, R.P.C. 1978: The transformation of pagan temples into churches in the early Christian Centuries // Journal of semitic studies. – V. 23. – P. 257-67.
363. Ionescu G. Tipologii specifice ale clădirilor populare din lemn. // Revista muzeelor și monumentelor. Monumente istorice și de artă. – V. 2. – 1977. P. 123-201.
364. Jensenius Jørgen H. Research in Medieval Norwegian wooden Churches, relevance of Available Sources // Nordic Journal of Architectural Research, vol. 13, nr. 4, 2000: P. 7-23.
365. Kobayashi Takeshi. Nara Buddhist art: Todai-ji / [Translated by Richard L. Gage]. – New York: Weatherhill – Tokyo: Heibonsha, 1975. – 160 p.
366. Kowski A. Drewniane kościoły Podkarpacia. – Nowy Sasz, 2003. – 25 c. + 63 tabl.
367. Krassovski W. Architektura drewniana w Polsce. – Warsaw, 1961. – 129 c.
368. Mizuno Seiichi. Asuka Buddhist art: Horyu-ji / [Translated by Richard L. Gage]. – New York: Weatherhill – Tokyo: Heibonsha, 1974. – 174 p.
369. Mokłowski K., Mokłowski T. Sprawozdanie z wycieczki odbytej kosztem komisji wr. 1904 w celu badania sztuki ludowej // Sprawozdania

- komisyi do badania historii sztuki w Polsce. – Kraków: Nakładem akademii umiejętności, 1907. – T. VIII. – Zesz. I, II. – C. 199-228.
370. Mušić M. Arhitektura slovenskega kozolca. – Ljubljana, 1970. – 305 c.
371. Norsk Folkemuseum. The Open-Air Museum / [Bing B., Boe L.H., Christie I.L. and others] / Oslo: The Department of Cultural History, Norsk Folkemuseum, 1996. – 156 p.
372. Obminski T. O cerkwiach drewnianych w Galicyi // Sprawozdania Komisji dla badania historii sztuki w Polsce. – Kraków, 1914. – T. IX. – Zesz. III i IV.
373. Pănoiu A. Din arhitectura lemnului în România. – Bucharest, 1977.
374. Polska atlas najdziękniejszych zabytków / [Dyba O., Kołodziejcki S., Marcinec R., Siwek A. and others]. – Krakow: Kluszczyński. – 288 c.
375. Ruszczyk G. Sredniowieczne kościoły drewniane w Norwegii // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 1993. – T. 40/1
376. Shevtsova G., Goshima R. Investigation of Ukrainian wooden church alternative genesis (On the base of interior space analysis) // Daido University research journal. – Nagoya. – 2009. – №45. – P. 73–77.
377. Skowroński M. Cerkwie Nadsania (Przemyśl-Leżajsk). – Nowy Sasz, 2005. – 32 c. + 96 tabl.
378. Skowroński M., Komski A., Skowronska-Wydrzyńska A. Cerkwie Nadsania (Sanok-Przemyśl). – Nowy Sasz, 2002. – 39 c. + 108 tabl.
379. Śledzikowski Tadeusz. Polska zabytki drewniane. – Kraków: Kluszczyński. – 64 c.
380. Smólski J. Monuments of the past in the province of Crakow. – Crakow, 1975.
381. Sokołowski M. O bodownictwe drewnianem z powodu książki Dietrichsona v Krakowie // Sprawozdania Komisji dla badania historii sztuki w Polsce. – T. V. – Kraków, 1895.

382. Solecki E.L. Nasze budowle pamiątkowe w Galicyi: Cerkiew sw. Jura w Drohodyczu (z litografia tejże) // Rocznik Samborski G. Kohna. – Przemyśl, 1882. – Nr. VII.
383. Stierlin H. Hindu India – Paris: TASCHEN, 1998. – 237 p.
384. Strzygovski J. Altäi-Iran und Völkerwandering. – Leipzig, 1917.
385. Strzygovski J. Die Altslavische Kunst. – Augsburg, 1929.
386. Strzygovski J. Die Baukunst der Armenier und Europa. – Wien, 1918.
387. Strzygovski J. Early church art in Northern Europe with special reference to timber construction and decoration. – London: Hacker Art Books, 1979. – 179 p.
388. Teiji Itoh. Traditional domestic architecture of Japan / [Translated by Richard L. Gage]. – New York: Weatherhill – Tokyo: Heibonsha, 1982. – 150 p.
389. Valebrok E., Thiis-Evensen T. Norway's stave churches. – Helsinki: Boksenteret, 2001. - 104 p.
390. Watanabe Yasutada. Shinto art: Ise and Izumo shrines / [Translated by Robert Ricketts]. – New-York: WEATHERHILL / Tokyo: HEIBONSHA. – 1964. – 193 p.
391. Wolfskron A.Z. Über einig Holzkirchen in Mähren, Slesien und Galizien // Mitteilungen der Central-Commission für Erhaltung der Bau-und Kunstdenk-mähler. – Wien, 1858. – S. 85-92.
392. Xavier Barral i Altet. The early Middle ages. From Late Antiquity to A.D. 1000. – London: TACHEN. – 2002. – 240 p.
393. Xavier Barral i Altet. The Romanesque. Towns, Cathedrals and Monasteries – London: TASCHEN, 2001. – 238 p.
394. Yong D., Kimura M. Introduction to Japanese Architecture. – Singapore: PERIPLUS, 2004. – 128 p.
395. Zaloziecky W.R.. Gotische und Holzkirchen in der Karpathenländern. - Wien. 1926.

396. Zbigniew M. Cerkwie Sadeczczyzny. – Nowy Sasz: 2001. – 19 c. + 90 tabl.
397. Zbigniew M. Cerkwie Wschodna Część Beskidu Niskiego. – Nowy Sasz: 2002. – 24 c. + 91 tabl.
398. Zbigniew M. Drevniane kościoły Krosno-Gorlice. – Nowy Sasz: 2002. – 24 c. + 73 tabl.
399. Zbigniew M. Drevniane kościoły Sadeczczyzna, Ziemia Limanovska. – Nowy Sasz: 2004. – 17 c. + 87 tabl.
400. 太田博太郎、西和夫「古建築入門」—東京：彰国者、2002. – 150 p. (*Ота Хіротаро. Введення у старовинну архітектуру / Ота Хіротаро, Нісі Кадзуо. – Токіо: Сьококуся, 2002. – 150 с.*)
401. 「川上村白屋地区文化財民俗調査報告書」—奈良：元興寺研究所、2007. – 472 p. (*Звіт про дослідження жител селища Кавакамі. – Нара: Науково-дослідний інститут Гангодзі, 2007. – 472 с.*)
402. 「京都の古寺」前川久夫編集人—大阪：JTB パブリッシング、2007. – 161 p. (*Старовинні святині Кіото / [укладач Маєгава Хісао]. – Осака: JTB, 2007. – 161 с.*)
403. 桑子敏雄「日本のかたち・塔」—東京：山と溪谷社—112 p. (*Кувако Тосіо. Японські буддійські пагоди / Кувако Тосіо. – Токіо: Яматокейся. – 112 с.*)
404. 桑子敏雄「日本のかたち・神社」—東京：山と溪谷社—112 p. (*Кувако Тосіо. Японські святилища синто / Кувако Тосіо. – Токіо: Яматокейся. – 112 с.*)
405. 「古墳時代の研究・2 集落と豪族居館」石野博信・岩崎卓也・河上邦彦・白石太一郎著者—東京：雄山閣、1990. – 192 p. (*Дослідження періоду Кофун: два селища та житла знаті / [Ісіно Хіронобу, Івасакі Такуя, Кавакамі Куніхіко, Сіраїсі Таїтіро]. – Токіо: Юдзанкаку, 1990. – 192 с.*)

406. 櫻井敏雄「伊勢と日光」—東京：小学館、1992年、—178 p.
(*Сакураї Тосіо. Ісе та Нікко. – Токіо: Сьогакукан, 1992. – 178 с.*)
407. 櫻井敏雄「古建築逍遙」—大阪、2000年、—250 p. (*Сакураї Тосіо. Нотатки давньої архітектури / Сакураї Тосіо. – Осака, 2000. – 250 p.*)
408. 櫻井敏雄「神殿成立前の原初的空間」神道三号一九九一年九月
神道文化会三号 (*Сакураї Тосіо. Просторові форми синтоїстських храмів до часів формування основного святилища „сінден” / Сакураї Тосіо // Культура Синто. – 1991. - № 3.*)
409. 櫻井敏雄「重要文化財妙成寺の伽藍と建築に関する調査研究」
—石川：妙成寺、2007年。 - 133 p. (*Сакураї Тосіо. Дослідження містобудівних та архітектурних особливостей храму Мьодзьодзі / Сакураї Тосіо. – національної пам'ятки архітектури. – Ісікава: Мьодзьодзі, 2007. – 133 с.*)
410. 佐藤達生「西洋建築の歴史：美と空間の系譜」—東京：河出書
房新社、2005。 - 144 p. (*Сато Тацуо. Історія західної архітектури: витоки гармонії просторових форм / Сато Тацуо. – Токіо: Кавадесьобосінся, 2006. – 144 с.*)
411. シェフツォバ・ガリーナ、櫻井敏雄「ウクライナ木造教会堂の外観
と様式」// 近畿大学工学部研究報告—平成16年—第40号—ページ9—
18. (*Шевцова Г. Стилістика та екстер'єр українських дерев'яних церков / Шевцова Г., Сакураї Тосіо // Часопис науково-інженерної школи університету Кінкі. – 2004. - № 40. – С. 9-18.*)
412. シェフツォバ・ガリーナ、櫻井敏雄「ウクライナ木造教会堂の基礎
的研究」// 近畿大学工学部研究報告—平成16年—第40号—ページ18—
28. (*Шевцова Г. Основні засади української дерев'яної церковної архітектури / Шевцова Г., Сакураї Тосіо // Часопис науково-інженерної школи університету Кінкі. – 2004. - № 40. – С. 18-28.*)

413. シェフツォバ・ガリーナ、櫻井敏雄、五島利兵衛。ウクライナにおける校倉造木造教会堂の内部空間 // 大同大学紀要。—2009。—第45巻。—ページ 65—71。 (*Шевцова Г. Особливості внутрішнього простору українських зрубних церков / Шевцова Г., Сакураї Тосіо, Госіма Ріхеє // Збірник наукових статей університету Дайдо. — 2009. — № 45. — С. 65-71.*)
414. 五島利兵衛、原愛、シェフツォバ・ガリーナ。ウクライナ・キエフ聖ソフィア聖堂の平面分析 // 大同大学紀要。—2011。—第47巻。—ページ 65—83。 (*Госіма Ріхеє. Аналіз композиційної структури храму Софії в Києві / Госіма Ріхеє, Хара Аі, Шевцова Г. // Збірник наукових статей університету Дайдо. — 2011. — № 47. — С. 65-83.*)
415. 武井豊治「古建築辞典」—東京：理工学社、2003。—272 p. (*Takei Toyodзі. Словник старовинної архітектури / Takei Toyodзі. — Токіо: Рікогакуся, 2003. — 272 с.*)
416. 立松和平「日本のかたち・寺」—東京：山と溪谷社—112 p. (*Татемацу Вахей. Японські буддійські павільйони / Татемацу Вахей. — Токіо: Яматокейся. — 112 с.*)
417. 立松和平「日本のかたち・民家」—東京：山と溪谷社—112 p. (*Татемацу Вахей. Японське народне житло / Татемацу Вахей. — Токіо: Яматокейся. — 112 с.*)
418. 鳥羽正雄「山陽道深訪日本の城」—東京：小学館、1997。—200 p. (*Тоба Масао. Замкові споруди шляху Санйю / Тоба Масао. — Токіо, Сьогакукан, 1997. — 200 p.*)
419. 中川武編「日本建築みどころ事典」—東京：東京堂出版、1990。—272 p. (*Накагава Такесі. Мартиролог видатних пам'яток японської архітектури / Накагава Такесі. — Токіо: Токьодо, 1990. — 272 с.*)
420. 中村良夫「日本のかたち・城」—東京：山と溪谷社—112 p. (*Накамура Йосіо. Японські замки. — Токіо: Яматокейся. — 112 с.*)

421. 「奈良大和路の古寺」前川久夫編集人—大阪: JTB パブリッシング、2007. – 193 p. (*Старовинні святині шляхів Нара-Ямато / [укладач Маегава Хісао]. – Осака: JTB, 2007. – 161 с.*)
422. 「日本建築史図集」—京都: 彰国社、2002. – 168 p. (*Збірка креслеників з історії Японської архітектури. – Кіото: Сьококуся, 2002. – 168 с.*)
423. 「日本建築史」佐藤政次の発行者下—東京: オーム社、2003.—265 p. (*Історія японської архітектури / [за ред. Сато Масадзі]. – Токіо: Охмся, 2003. – 265 с.*)
424. 「日本の神社。大神神社」岡野弘彦・櫻井敏雄・三好和義著者—東京: 淡交社、2004. – 144 p. (*Сакураї Тосіо. Японські святині синто. Ооміва-дзіндзя / Сакураї Тосіо, Окано Хірохіко, Мійосі Кадзуйосі. – Токіо: Танкося, 2004. – 144 с.*)
425. 「日本の神社。伊勢神宮」岡野弘彦・櫻井敏雄・三好和義著者—東京: 淡交社、2003. – 144 p. (*Сакураї Тосіо. Японські святині синто. Ісе-дзінгу / Сакураї Тосіо, Окано Хірохіко, Мійосі Кадзуйосі. – Токіо: Танкося, 2003. – 144 с.*)
426. 「日本の神社。春日大社」岡野弘彦・櫻井敏雄・三好和義著者—東京: 淡交社、2003. – 152 p. (*Сакураї Тосіо. Японські святині синто. Касуга-тайся / Сакураї Тосіо, Окано Хірохіко, Мійосі Кадзуйосі. – Токіо: Танкося, 2003. – 152 с.*)
427. 「日本の神社。賀茂社: 下鴨神社・上賀茂神社」岡野弘彦・櫻井敏雄・三好和義著者—東京: 淡交社、2004. – 144 p. (*Сакураї Тосіо. Японські святині синто. Група храмів Камігамо: Сімогамо-дзіндзя і Камігамо-дзіндзя / Сакураї Тосіо, Окано Хірохіко, Мійосі Кадзуйосі. – Токіо: Танкося, 2004. – 144 с.*)

428. 「日本の神社。住吉大社」岡野弘彦・櫻井敏雄・三好和義著者—東京：淡交社、2004。—144 p. (*Сакураї Тосіо. Японські святині синто. Сумійосі-тайся / Сакураї Тосіо, Окано Хірохіко, Мійосі Кадзуйосі. – Токіо: Танкося, 2004. – 144 с.*)
429. 「日本の神社。伏見稻荷大社」岡野弘彦・櫻井敏雄・三好和義著者—東京：淡交社、2004。—144 p. (*Сакураї Тосіо. Японські святині синто. Фусімі-Інарі-тайся / Сакураї Тосіо, Окано Хірохіко, Мійосі Кадзуйосі. – Токіо: Танкося, 2004. – 144 с.*)
430. 長谷川周「インド仏塔紀行」—大阪：東方出版、2006。—144 p. (*Хасегава Макото. Огляд буддійських ступ Індії / Хасегава Макото. – Осака: Тохосюппан, 2006. – 144 с.*)
431. 長谷川周「中国仏塔紀行」—大阪：東方出版、2006。—160 p. (*Хасегава Макото. Огляд буддійських пагод Китаю / Хасегава Макото. – Осака: Тохосюппан, 2006. – 160 с.*)
432. はにわ人と動物たち「大和の埴輪大集合」奈良：立櫃原考古学研究所、附属博物館、2008年—104 p. (*Ханіва-зображення людей та тварин: велике зібрання ханіва з Ямато. – Нара: Державний науково-дослідний інститут і музей Касіхара, 2008. – 104 с.*)
433. 藤田まさや・古賀秀策「日本建築史」—京都：昭和堂、1999年—236 p. (*Фудзіта Масая. Історія японської архітектури / Фудзіта Масая, Кога Сюсаку. – Кіото: Сьовадо, 1999. – 236 с.*)
434. 前久夫「寺社建築の歴史図典」—東京：東京美術、2002。—430 p. (*Має Хісао. Історичний словник-довідник архітектури храмів буддизму та синто / Має Хісао. – Токіо: Токіо Бідзюцу, 2002. – 430 с.*)
435. 大和の考古学。奈良：立櫃原考古学研究所、附属博物館、1999年—120 p. (*Археологія Ямато. – Нара: Державний науково-дослідний інститут і музей Касіхара, 1999. – 120 с.*)

ДОДАТОК А
ВПРОВАДЖЕННЯ

Restoration workshop of
Toshio Sakurai

3-7-1 Nishitomi-ga-oka, Nara-shi,
Japan 630-0006
Tell&Fax: 0742-47-1712

There is hereby to prove that the theoretical results of Galyna Shevtsova (Kiev National University of Construction and Architecture) investigation "Genesis of Ukrainian wooden sacral architecture" were used in pre-restoration investigations of Tanzan-jinjya shrine (Nara prefecture), Myoji temple (Ishikawa prefecture), Kawakami village old rural houses (Nara prefecture) fulfilled by our workshop during 2004-2010 years.

The Head of the restoration works
Professor Toshio Sakurai

T. Sakurai

Архітектурно-реставраційна майстерня Тосіо Сакураї

3-7-1 Нісітомі-га-ока, Нара-сі,

Японія 630-0006

Тел Факс 0742-47-1712

Цим підтверджуємо, що теоретичні результати наукового дослідження Галини Шевцової (Київський національний університет будівництва і архітектури) стосовно генези української дерев'яної сакральної архітектури було використано нашою архітектурно-реставраційною майстернею протягом 2004-2010 рр. під час передреставраційних досліджень храмів Тандзан-дзіндзя (префектура Нара) і Модзьодзі (префектура Ісікава) та старовинних народних жител селища Кавакамі (префектура Нара).

Керівник архітектурно-реставраційних робіт

професор Тосіо Сакураї

(підпис, печатка)

Restoration workshop of Toshio Sakurai

3-7-1 Nishitomi-ga-oka, Nara-shi,
Japan 630-0006
Tell&Fax: 0742-47-1712

There is hereby to prove that Galyna Shevtsova (Kiev National University of Construction and Architecture) took part in pre-restoration investigations of Tanzan-jinja shrine (Nara prefecture), Myojoji temple (Ishikawa prefecture), Kawakami village old rural houses (Nara prefecture) fulfilled by our workshop during 2004-2010 years.

The Head of the restoration works
Professor Toshio Sakurai

T. Sakurai

Архітектурно-реставраційна майстерня Тосіо Сакураї

3-7-1 Нісітомі-га-ока, Нара-сі,

Японія 630-0006

Тел Факс 0742-47-1712

Цим підтверджуємо, що Галина Шевцова (Київський національний університет будівництва і архітектури) приймала участь у передреставраційних експертних дослідженнях храмів Гандзан-дзіндзя (префектура Нара) і Модзьодзі (префектура Ісікава) та старовинних народних жител селища Кавакамі (префектура Нара), що велися нашою архітектурно-реставраційною майстернею протягом 2004-2010 років.

Керівник архітектурно-реставраційних робіт

професор Тосіо Сакураї

(підпис, печатка)

Certification

We have invited Ms.Galya Shevtsova (Kiev National University of Construction and Architecture) to make the investigation “Genesis of Ukrainian wooden sacral architecture in which we make to search deeply the theoretical results and to create our database. Moreover in case of need they will be used as a sample for resolving problems connected with Japanese wooden buildings genesis determination.

Co-operater

Emeritus Prof. Dr. Rihee Goshima

五島利兵衛

Daido University
Nagoya city, 457-8532
Japan

Довідка про впровадження

Цим підтверджуємо, що ми запросили Галину Шевцову (Київський національний університет будівництва і архітектури) для ознайомлення з теоретичними результатами її наукового дослідження стосовно генези української дерев'яної сакральної архітектури. Ми пересвідчилися, що це дослідження має вагомі і обґрунтовані наукові результати, які було внесено до загальної бази науково-теоретичних даних нашого університету. В разі необхідності результати роботи Г. Шевцової будуть використовуватися нами для вирішення аналогічних теоретичних проблем, пов'язаних з детермінацією генези пам'яток японської дерев'яної архітектури.

Доктор архітектури, професор Ріхеє Госіма

(підпис, печатка)

Технічний університет Дайдо

м. Нагоя, 457-8532

Японія

МІНІСТЕРСТВО РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ, БУДІВНИЦТВА ТА ЖИТЛОВО-КОМУНАЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ

Державне підприємство «Всеукраїнський науково-методичний та дослідно-інформаційний центр архітектурної спадщини». Ліцензія АБ № 555711 від 10.10.2010 р.

04070, м. Київ-70, Контрактова площа, 4

☎ 239-1765;

№ 33 від 12 квітня 2012 р.

Довідка про впровадження

Дисертаційне дослідження доцента Шевцової Галини Вікторівни на тему: „Генеza української дерев'яної сакральної архітектури” на здобуття наукового ступеня доктора архітектури за спеціальністю 18.00.01 – Теорія архітектури, реставрація пам'яток архітектури присвячено виявленню витоків і шляхів формування української дерев'яної сакральної архітектури, що в тому числі виводить на розробку науково-методичних основ і практичних рекомендацій по реконструкції, реставрації та новому будівництву українських дерев'яних церков в національних традиціях.

Практичні та методологічні результати роботи Г.В. Шевцової, зокрема розроблені в дослідженні практичні рекомендації щодо реконструкції форми та будівництва нових церков в національних традиціях, були прийняті до використання при проведенні наукових досліджень, підготовці історико-містобудівних обґрунтувань та інших видів робіт, що виконувалися „Всеукраїнським науково-методичним та дослідно-інформаційним центром архітектурної спадщини” Мінрегіонбуду України.

Директор ДП «ВНМДІ ЦАС»

Т.Г. Маніфасова

федеральное государственное бюджетное учреждение

**«НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ИНСТИТУТ
ТЕОРИИ И ИСТОРИИ
АРХИТЕКТУРЫ И ГРАДОСТРОИТЕЛЬСТВА
РОССИЙСКОЙ АКАДЕМИИ АРХИТЕКТУРЫ
И СТРОИТЕЛЬНЫХ НАУК»**

(НИИТАГ РААСН)

105264, Москва, 7-я Парковая, д. 21А
т/факс 8-(495)-965-02-55
E-mail: niitag@yandex.ru

№ 1520/11 от 05.03. 2013 г.

«УТВЕРЖДАЮ»

Директор М. И. Степаненко

АКТ

о внедрении результатов диссертационной работы в научный процесс

Мы, Казарян Армен Юрьевич (сов. РААСН, д. иск.), Бодэ Андрей Борисович (сов. РААСН, канд. арх.), Коновалова Нина Анатольевна (сов. РААСН, канд. иск.) составили этот акт о том, что:

В рамках диссертационного исследования «Генезис украинского деревянного храма», его автором, к. арх, доцентом кафедры Основ архитектуры и архитектурного проектирования Киевского национального университета строительства и архитектуры Шевцовой Галиной Викторовной был определен генезис (истоки и путь формирования) украинских деревянных храмов. Исследование опирается на анализ базовых принципов развития архитектурных форм и конструкций культовых деревянных сооружений мира. Результат достигнут во многом благодаря применению иностранных и авторских методик исследования. Разработанный Г.В. Шевцовой научный подход также может быть применим для выявления генезиса деревянных культовых построек других стран мира, в том числе и России.

Научные материалы докторской диссертации Г.В. Шевцовой внесены в базу данных Научно-исследовательского института теории и истории архитектуры и градостроительства Российской академии архитектуры и строительных наук.

Г.В. Шевцова постоянный участник наших конференций «Вопросы всеобщей истории архитектуры» и «Архитектура мира: новейшие процессы и течения» и научных сборников «Деревянное зодчество. Новые материалы и открытия», «Современная архитектура мира» и «Вопросы всеобщей истории архитектуры» в 2010-2013 гг. Она полностью держит нас в курсе всех своих новых разработок, что дает нам широкие возможности для использования результатов ее работы в смежных исследованиях, проводимых специалистами Научно-исследовательского института теории и истории архитектуры и градостроительства Российской академии архитектуры и строительных наук.

Казарян Армен Юрьевич (сов. РААСН, д. иск.)

Бодэ Андрей Борисович (сов. РААСН, канд. арх.)

Коновалова Нина Анатольевна (сов. РААСН, канд. иск.)

МИНОБРНАУКИ РОССИИ

федеральное государственное бюджетное
образовательное учреждение высшего
профессионального образования«МОСКОВСКИЙ АРХИТЕКТУРНЫЙ ИНСТИТУТ
(государственная академия)»
(МАРХИ)107031, Москва, улица Рождественка, дом 11, корпус 1, стр.4
телефон/факс: +7-495-625-5082
e-mail: office@markhi.ru
URL: http://www.markhi.ru
ИНН/КПП: 7702066990/770201001
ОГРН: 1027700471039 ОКПО: 02068723

12.03.13 № 07-09

УТВЕРЖДАЮ
Ректор
Московского архитектурного
института
(государственной академии)
академик
Д.О. Швидковский

АКТ

О внедрении результатов диссертационной работы в научную деятельность

Мы, академик, профессор, зав. кафедрой Советской и современной зарубежной архитектуры Московского архитектурного института А.П. Кудрявцев, зам. зав. кафедрой Советской и современной зарубежной архитектуры, кандидат архитектуры, профессор И.С. Чередина и учёный секретарь кафедры Советской и современной зарубежной архитектуры, доцент, кандидат архитектуры П.П. Зуева составили этот акт о том, что:

В рамках диссертационного исследования «Генезис украинского деревянного храма» автором, доцентом кафедры Основ архитектуры и архитектурного проектирования Киевского национального университета строительства и архитектуры Шевцовой Галиной Викторовной, путем анализа базовых процессов развития семантических форм культовых сооружений мира и общих принципов формообразования деревянных архитектурно-пространственных форм и конструкций, определены генезис (истоки и путь формирования) украинских деревянных храмов.

На основе этого, Шевцова Г.В. впервые разработала рекомендации к проектированию и строительству новых деревянных церквей в национальных и региональных традициях. Подобная методика выявления генезиса архитектурных форм и разработка на этой основе рекомендаций к проектированию новых зданий в национальных и региональных формах может быть использована также и в российской архитектурной практике и является ценной научно-практической базой как для специализированных проектно-строительных организаций, так и для архитектурных ВУЗов.

Материалы докторской диссертации Г.В. Шевцовой неоднократно докладывались на ежегодных конференциях «Наука, образование и экспериментальное проектирование в МАРХИ» (2009-2013), были опубликованы в сборнике тезисов и статей конференций и в период 2009-2013 гг. были использованы кафедрой Советской и современной зарубежной архитектуры МАРХИ для составления базы данных новейших исследований в области современных приемов строительства в национальных стилях, а также для расширения семинарского и лекционного курса по современной архитектуре зарубежных стран.

зав. кафедрой Советской и современной
зарубежной архитектуры
академик, профессор

А.П. Кудрявцев

Зам. зав. кафедрой Советской и современной
зарубежной архитектуры
профессор, кандидат архитектуры

И.С. Чередина

Учёный секретарь
кафедры Советской и современной
зарубежной архитектуры
доцент, кандидат архитектуры

П.П.Зуева

УКРАЇНА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
БУДІВНИЦТВА І АРХІТЕКТУРИ**

03680, м. Київ -37, Повітрофлотський пр., 31, телефон: 241-55-80

 № _____
 на № _____

 П.П. ЛІЗУНОВ
 П.П. ЛІЗУНОВ
 21.05 2013 р.

АКТ

Про впровадження результатів дисертаційної роботи в учбовий процес

Ми, декан архітектурного факультету, к.т.н., проф. О.В. Каш'єнко, завідувач кафедри Основ архітектури і архітектурного проектування, д.арх., проф. О.С. Слєпцов, доцент кафедри Основ архітектури і архітектурного проектування, к.арх., доцент Ю.В. Івашко, склали цей акт про наступне:

В рамках дисертаційної роботи „Генеза української дерев'яної церкви (витоки, принципи формотворення, світовий контекст)” її автором Шевцовою Галиною Вікторівною, доцентом кафедри Основ архітектури і архітектурного проектування розроблено ряд принципових положень методологічного забезпечення дисциплін науково-педагогічного напрямку в архітектурі. Ці положення були застосовані Шевцовою Г.В. в учбовому процесі Київського національного університету будівництва і архітектури – на архітектурному факультеті КНУБА, а саме, в лекційних курсах Г.В. Шевцової „Історія світової архітектури, „Історія світового мистецтва”. „Історія російської архітектури”.

Окрім цього, Шевцовою Г.В. для студентів архітектурних спеціальностей були надруковані „Учбова програма та методичні вказівки до вивчення дисципліни Історія архітектури країн Сходу” (К.: КНУБА, 2006. – 24 с.) та учбовий посібник „Історія японської архітектури і мистецтва” (К.: Грані-Т, 2011. – 198 с.) де розкриваються сутність основних положень нового підходу до вивчення світового процесу розвитку дерев'яних культових споруд та викладання цього матеріалу студентам архітектурних спеціальностей. Зазначений матеріал сформований таким чином, що він додатково може

бути використаний і використовується в межах стажування викладачів архітектурного факультету. Зокрема, викладені в Г.В. Шевцовою основні нові положення і підходи до розуміння ті аналізу процесів світової спадковості дерев'яної архітектури вже використовуються на архітектурному факультеті КНУБА у курсах за напрямом підготовки 1201 „Архітектура”: „Історія архітектури України” та „Історія світової архітектури” доцентами кафедри Основ архітектури і архітектурного проектування, к. арх., О.О. Горбик та Ю.В. Івашко. У зазначених вище матеріалах передбачається також можливість роботи над ними читачем-НЕ-архітектором, наприклад студентами інших спеціальностей чи всякому, хто цікавиться даними проблемами.

Декан архітектурного факультету,
к. т. н., проф.

 О.В. Кашченко

Завідувач кафедри Основ архітектури
і архітектурного проектування,
д. арх., проф.

 О.С. Слепцов

Доцент кафедри Основ архітектури
і архітектурного проектування,
к. арх., доцент

 Ю.В. Івашко

ДОДАТОК Б
СПИСКИ ПАМ'ЯТОК ДЕРЕВ'ЯНОЇ АРХІТЕКТУРИ СВІТУ, ЩО БУЛИ
ДОСЛІДЖЕНІ АВТОРОМ ОСОБИСТО

А. Досліджені пам'ятки України

Вінницька область

Місто Вінниця, Миколаївська церква, 1746 р.

Вінницький район

Село Вороновиця, Михайлівська церква, 1752 р.

Іллінецький район

Село Борисівка, Миколаївська церква, 1751 р.

Пгт Дашів, Михайлівська церква, 1764 р.

Могилів-Подільський район

Місто Могилів-Подільський, Церква св. Параскеви (п. Немія), 1775 р.

Тульчинський район

Село Печера, церква Різдва Богородиці, 1764 р.

Шаргородський район

Село Лозова, Покровська церква, 1702 р.

Волинська область

Горохівський район

Село Борочиче, Миколаївська церква, 1757 р.

Село Квасів, Преображенська церква, 1765 р.

Село Охлопів, Миколаївська церква, 1638 р.

Село Підбереззя, Аннозачятівська церква, XVII ст.

Іваничівський район

Село Низкиничі, Успенська церква, 1653 р.

Село Старий Порицьк, Успенська церква, 1784 р.

Камінь-Каширський район

Місто Камінь-Каширський, Ільїнська церква, 1700 р.

Місто Камінь-Каширський, Церква Різдва Богородиці, 1723 р.

Село Видерта, церква Різдва Богородиці, 1738 р.

Село Грудки, Михайлівська церква, 1771 р.

Село Запруддя, Успенська церква, 1795 р.

Село Качин, Успенська церква, 1589 р.

Село Нуйно, Преображенська церква, XVI ст.

Село Осівці, церква св. Параскеви, 1774 р.

Село Раків Ліс, Благовещенська церква, початок XX ст.

Ківерцівський район

Село Залісоче, дзвіниця Сретенської церкви, 1806 р.

Село Метельне, Покровська церква, 1810 р.

Ковельський район

Село Гішин, Дмитріївська церква, 1567 р.

Пгт Голоби, дзвіниця Георгіївської церкви, XVIII ст.

Село Дроздні, Михайлівська церква, 1710 р.

Село Пісочне, церква XIX ст.

Луцький район

Село Прилуцьке, церква Іоана Предтечі, 1932 р.

Любешівський район

Село Бірки, Іосафівська церква, 1769 р.

Село Велика Глуша, Успенська церква, 1779 р.

Маневицький район

Село Троянівка, церква Різдва Богородиці, 1772 р.

Ратнівський район

Село Заболоття, Хрестовоздвиженська церква, 1794 р.

Село Заліси, церква св. Параскеви, 1794 р.

Село Здомишель, церква Різдва Богородиці, 1784 ст.

Турійський район

Пгт Луків, дзвіниця церкви св. Параскеви, 1723 р.

Дніпропетровська область**Новомосковський район**

Місто Новомосковськ, Троїцький собор, 1775-1780 рр.

Житомирська область**Коростеньський район**

Село Межирічка, Миколаївська церква, 1772 р.

Олевський район

Село Жубровичі, церква Різдва Богородиці, XVII ст.

Закарпатська область**Великобerezнянський район**

Село Вишка, Михайлівська церква, 1700 р.

Село Кострина, Покровська церква, 1645 р.

Село Сіль, Василіївська церква, 1703 р.

Село Сухий, Предтечінська церква, 1700 р.

Село Ужок, Михайлівська церква, 1745 р.

Воловецький район

Село Канора, Покровська церква, 1792 р.

Село Котельниця, церква кінця XIX ст.

Село Тишів, Вознесенська церква, 1898 р.

Мукачівський район

Село Вільховиця, Дмитріївська церква, XVII ст.

Межигірський район

Село Буковець, Введенська церква, 1808 р.

Село Ізки, Миколаївська церква, 1798 р.

Пгт Колочава, Святодухівська церква, 1795 р.

Село Негровець, Михайлівська церква, кінець XVIII ст.

Село Пилипець, Церква Різдва Богородиці, 1780 р.

Село Подобовець, Миколаївська церква, кінець XVII ст.

Село Присліп, Миколаївська церква, 1797 р.

Село Репинне, Дмитрівська церква, 1780 р.

Село Розтока, Введенська церква, XVII ст.

Село Торунь, Введенська церква, 1809 р.

Рахівський район

Село Лазещина, Петропавлівська церква, 1780 р.

Село Середнє-Водяне, Миколаївська церква (верхня), 1428 р. – XVIII ст.

Село Середнє-Водяне, Миколаївська церква (нижня), XVII ст.

Пгт Ясіня, Вознесенська церква, 1824 р.

Свалявський район

Місто Свалява, Миколаївська церква, 1588 р.

Тячівський район

Село Діброва (Нижня Апша), Миколаївська церква, 1604 р.

Село Колодне, Миколаївська церква, 1470 р.

Хустський район

Село Данилово, Миколаївська церква, 1779 р.

Село Крайниково, Михайлівська церква, 1668 р.

Село Олександрівка, церква св. Параскеви, XV ст.

Село Сокирниця, Миколаївська церква, початок XVII ст.

Село Стеблівка, залишки церкви Різдва Богородиці, XVI ст.

Івано-Франківська область**Богородчанський район**

Село Манява, Хресто-Воздвиженський собор Манявського монастиря, відновлений наприкінці XX ст.

Верховинський район

Місто Верховина, Церква XIX ст.

Село Кривопілля, традиційна каплиця на перевалі, кінець XX ст.

Село Криворівня, церква Різдва Богородиці, XVIII ст.

Село Стаїще, церква в традиційних формах, кінець XX ст.

Івано-Франківський район

Пгт Тисмениця, церква Різдва Богородиці, 1736 р.

Коломийський район

Місто Коломия, Благовіщенська церква, 1587 р.

Косівський район

Село Смодна, церква св. Іоакіма та Анни, 1841 р.

Село Снідавка, церква XIX ст.

Село Рожнів, Преображенська церква, 1851 р.

Село Рожнів, церква Різдва Богородиці, 1868 р.

Село Черганівка, церква св. Іоана, 1842 р.

Село Яворів, церква Різдва Богородиці, 1926 р.

Надвірнянський район

Село Білі Ослави, Дмитріївська церква, 1835 р.

Село Білі Ослави, Зачатьєвська церква, 1746 р.

Рогатинський район

Місто Рогатин, Миколаївська церква, 1729 р.

Місто Рогатин, Святодухівська церква, 1598 р.

Село Загір'я, Хрестовоздвиженська церква, XVIII ст.

Село Заланів, Дмитріївська церква, 1724 р.

Село Кліщівна, Миколаївська церква, XVII-XVIII ст.

Село Уїзд, Миколаївська церква, 1775 р.

Село Черче, Василіївська церква, XVI ст.

Село Чесники, Миколаївська церква, XIV ст.

Яремчанський район

Пгт Ворохта, церква Різдва Богородиці, 1615 р.

Пгт Ворохта, церква Різдва Богородиці, 1920-ті рр.

Село Дора, Іллінська церква, 1930-ті рр.

Село Микульчин, Троїцька церква, 1868 р.

Село Татарів (Кременці), Дмитріївська церква, XVIII ст.

Село Яблуниця, церква XIX ст.

Село Яблуниця, церква XIX ст.

Село Ямна, церква Іоана Мілостивого, XVIII ст.

Київська область

Білоцерківський район

Село Шкарівка, церква Зішестя Святого Духа, 1750 р.

Богуславський район

Село Бородані, церква Воскресіння Господнього, 1800 р.

Васильківський район

Село Липовий Скиток, Онуфріївська церква, 1705 р.

Миронівський район

Село Туленці, церква Різдва Богородиці, 1779 або 1784 рр.

Обухівський район

Село Креничі, Покровська церква, 1761 р.

Село Підгірці, Михайлівська церква, 1742 р.

Рокитнянський район

Село Бушеве, Троїцька церква, 1750 р.

Село Житні Гори, церква св. Іосифа, 1766 р.

Село Острів, церква Архістратига Михаїла, 1740 р.

Село Синява, Миколаївська церква, 1730 р.

Село Сухоліси, церква Преображення Господнього, 1849 р.

Ставищенський район

Село Антонівка, церква Різдва Богородиці, 1779 р.

Тетіївський район

Село Софіпіль, церква Здвиження Чесного Хреста, 1795 р.

Фастівський район

Місто Фастів, Покровська церква, 1779-1781 рр.

Село Дорогинка, Михайлівська церква, 1600 р., (перенесено до Київського Музею Народної Архітектури та Побуту).

Село Кожанка, Покровська церква, 1758 р.

Село Півні, церква Іоана Златоуста, 1868 р.

Львівська область

Бродовський район

Село Підгірці, Михайлівська церква, 1720 р.

Село Заболотці, церква Богородиці, 1746 р.

Буський район

Місто Буськ, Онуфріївська церква, 1680 р.

Місто Буськ, Церква св. Параскеви, 1708 р.

Село Волиця-Деревлянська, Вознесенська церква, 1680 р.

Село Кізлів, Михайлівська церква, XIX ст.

Пгт Красне, Ільїнська церква, 1750 р.

Село Кути, церква Богородиці, 1750 р.

Село Кути, Михайлівська церква, 1697 р.

Село Переволочна, Введенська церква, 1754 р.

Село Ріпнів, Покровська церква, XVI ст.

Городоцький район

Місто Городок, Георгіївська церква, 1633 р.

Місто Городок, Іванівська церква, 1755 р.

Село Заверещиця, Введенська церква, 1693 р.

Село Кліцько, Успенська церква, 1603 р.

Місто Комарно, Михайлівська церква, 1754 р.

Дрогобицький район

Місто Дрогобич, Церква і дзвіниця св. Юра, кінець XV – початок XVI ст.

Місто Дрогобич, Церква і дзвіниця Чесного Хреста, початок XVI ст.

Пгт Меденичі, Успенська церква, 1644 р.

Село Монастир Лішнянський, Ільїнська церква, 1698 р.

Село Новий Кропивник, Михайлівська церква, 1695 р.

Село Попелі, Покровська церква, XVII ст.

Село Селець, церква Собору Богородиці, 1700 р.

Село Солонське, церква Костянтина і Єлени, XVIII ст.

Жовківський район

Місто Жовква, Церква Різдва Богородиці, 1705 р.

Місто Жовква, Троїцька церква, 1720 р.

Село Воля-Висоцька, Миколаївська церква, 1598 р.

Село Крехів, церква св. Параскеви, 1724 р.

Село Потелич, церква Зішестя Святого Духа, 1502 р.

Золочівський район

Село Красносілці, Хрестовоздвиженська церква, XVII ст.

Село Махнівці, церква св. Косми і Даміана, 1697 р.

Село Підлисса, Преображенська церква, 1735 р.

Село Плугів, церква св. Параскеви, 1715 р.

Пгт Поморяни, церква Собору Богородиці, 1680 р.

Село Сасів, Миколаївська церква, XVII ст.

Село Чижів, церква Різдва Богородиці, 1702 р.

Кам'янка-Бузький район

Місто Кам'янка-Бузька, Миколаївська церква, XVII ст.

Село Батятичі, церква св. Юри, 1759 р.

Село Батятичі, церква межі XVIII-XIX ст.

Село Дернів, Никитинська церква, 1666 р.

Село Добротвір, Дмитріївська цвинтарна каплиця, 1750 р.

Село Тадані, Благовіщенський костел, 1734 р.

Мостиський район

Село Буховичі, Борисоглебська церква, XVII ст.

Село Гостинцеве, церква Собору Богородиці, 1690 р.

Село Дмитровичі, Миколаївська церква, 1653 р.

Пустомитівський район

Село Дмитровичі, Михайлівська церква (автентично – костьол), 1765 р.

Село Кугаїв, Богоявленська церква, 1693 р.

Село Черепин, Сретенська церква, 1758 р.

Радехівський район

Село Трійця, Троїцька церква, 1760 р.

Самбірський район

Село Викоти, Святодухівська церква, 1671 р.

Сокальський район

Місто Сокаль, Миколаївська церква, початок XVI ст.

Сколецький район

Село Верхня Рожанка, Святодухівська церква 1804 р.

Село Кальне, Вознесенська церква, 1820 р.

Село Нижня Рожанка, дзвіниця Богоявленської церкви, XIX ст.

Село Опорець, Здвиженська церква, 1844 р.

Село Орявчик, церква св. Луки, 1862 р.

Село Тисовець, церква св. Михайла, 1863 р., (перенесено до Львівського Музею Народної Архітектури та Побуту).

Село Тухолька, Успенська церква, 1858 р.

Старосамбірський район

Село Бусовисько, церква Різдва Богородиці, 1780 р.

Село Нижанковичі, Троїцька церква, XVI ст.

Село Ракова, Богоявленська церква, 1779 р.

Село Росохи, церква Різдва Богородиці, XV -XVI ст.

Пгт Стара Сіль, Воскресенська церква, XVII ст.

Пгт Стара Сіль, дзвіниця Михайлівського костельу, 1660 р.

Пгт Стара Сіль, Пятницька церква, 1440 р.

Село Ясениця-Замкова, дзвіниця Михайлівської церкви, 1790 р.

Турківський район

Місто Турка, Миколаївська церква, 1739 р.

Місто Турка, Успенська церква, 1750 р.

Місто Турка, церква XVIII ст.

Село Ісаї, Михайлівська церква, 1663 р.

Село Кривка, Миколаївська церква, 1763 р., (перенесено до Львівського Музею Народної Архітектури та Побуту).

Село Комарники, Миколаївська церква, 1817 р.

Село Матків, церква Різдва Богородиці, 1838р.

Село Нижнє Висоцьке, Святодухівська церква, 1814 р.

Яворівський район

Місто Яворів, Церква Різдва Богородиці, 1670 р.

Місто Яворів, Успенська церква, 1670 р.

Село Мужилувичі, Михайлівська церква, 1600 р.

Село Лелехівка, Успенська церква, 1739 р.

Село Старий Яр, церква Параскеви, перша половина XVII ст.

Рівненська область

Гощанський район

Село Дорогобуж, Успенська церква, XVI ст.

Село Тучин, Преображенська церква, 1730 р.

Корецький район

Село Світанок, Покровська церква, XVIII ст.

Острозький район

Село Милятин, Михайлівська церква, XVIII ст.

Село Розваж, церква Козьми і Даміана, 1781 р.

Село Сіянци, Георгієвська церква, 1743 р.

Радивилівський район

Село Пляшева, Михайлівська церква, 1650 р.

Рівненський район

Село Бронники, Покровська церква 1923-28 рр.

Село Грабів, Георгієвська церква, 1775 р.

Пгт Оржів, Преображенська церква, 1770 р.

Рокитнянський район

Село Кисоричі, Воскресенська церква, XVIII ст., (перенесено до Київського Музею Народної Архітектури та Побуту).

Сарненський район

Пгт Степань, Троїцька церква, 1759 р.

Сумська область**Шосткінський район**

Село Пирогівка, церква Іоана Богослова, XVIII ст.

Тернопільська область**Бережанський район**

Місто Бережани Миколаївська церква, 1691 р.

Місто Підгайці, Спаська церква, 1772 р.

Місто Підгайці, Успенська церква, 1650-1653 рр.

Село Старе Місто, Покровська церква, XVIII ст.

Село Урмань, Петропавлівська церква, 1688 р.

Борщівський район

Село Зелене, Миколаївська церква, 1817 р., (перенесено до Київського

Музею Народної Архітектури та Побуту).

Село Сапогів, Миколаївська церква, 1777 р.

Заліщицький район

Село Касперівці, Георгіївська церква, XVI ст.

Село Кошилівці, церква XVI ст.

Село Нагоряни, Миколаївська церква, XVII ст.

Збаразький район

Село Залужжя, Спасо-Преображенська церква, 1600 р.

Кременецький район

Село Старий Почаїв, Покровська церква, 1643 р.

Підволочиський район

Село Скорики, церква св. Іоана Богослова, XVII ст.

Чортківський район

Місто Чортків, Вознесенська церква, 1738 р.

Місто Чортків, Успенська церква, 1635 р.

Хмельницька область**Кам'янець-Подільський район**

Місто Кам'янець-Подільський, Здвиженська церква, 1799 р.

Вінківський район

Село Адамівка, Покровська церква, 1773 р.

Село Зіньків, Михайлівська церква, 1769 р.

Черкаська область**Золотоношський район**

Село Драбівці, Миколаївська церква, XVII ст.

Монастирищенський район

Село Зарубинці, церква св. Параскеви, 1742 р., (перенесено до Київського Музею Народної Архітектури та Побуту).

Чернівецька область**Місто Чернівці**

Миколаївська церква, 1607 р.

Троїцька церква (передмістя Клокучки), 1774 р., (перенесено до Київського Музею Народної Архітектури та Побуту)

Успенська церква (передмістя Каличанки), 1783 р.

Вижницький район

Село Виженка, церква Івана Сучавського, 1792 р.

Село Волока, Миколаївська церква, 1784 р.

Глибокський район

Село Луковиця, Дмитріївська церква, 1757 р.

Заставнінський район

Село Веренчанка, Успенська церква, 1794 р.

Кіцьманський район

Село Берегомет, Миколаївська церква, 1786 р.

Село Дубівці, Успенська церква, кінець XVII ст.

Путільський район

Село Дихтинець, Дмитріївська церква, 1871 р.

Село Мариничі, церква кінця XIX ст.

Село Петраші, церква кінця XIX ст.

Село Плоска, церква кінця XIX ст.

Село Розтоки, Успенська церква, 1846 р.

Село Селятин, Церква Різдва Богородиці, XVII ст.

Село Усть-Путила, Церква св. Параскеви, 1881 р.

Чернівецький район

Село Слобода, Спиридонівська церква, 1715 р.

Чернігівська область**Новгород-Сіверський район**

Місто Новгород-Сіверський, Миколаївська церква, 1720 р.

Менський район

Село Волосківці, Успенська церква, 1765 р.

Село Городище, Миколаївська церква, 1722 р.

Село Дягова, Покровська церква, 1896 р.

Село Синявка, Покровська церква, 1706 р.

Чернігівський район

Пгт Седнів, Георгіївська церква, не пізніше 1742 р.

Українські церкви у Польщі, землі Малопольські

Село Квятонь, церква св. Параскеви, друга половина XVII ст.

Село Овчари, церква Захисниці Діви Марії, 1653 р.

Село Ровнія, церква Богородиці, XVIII ст.

Місто Санок, церква XVII ст., (Музей Народної Архітектури та Побуту)

Б.2. Досліджені пам'ятки Японії

Адзугі замок 安土城 – період Момояма, не зберігся, префектура Сіга.

Анракудзі 安楽時 – буддійський храмовий комплекс, префектура Нагано. (Восьмикутна в плані триярусна пагода в стилі *дзенсю-йо* – межа періодів Камакура-Муроматі).

Асука-дера 飛鳥寺 (**Хокодзі** 法興寺) – буддійський храмовий комплекс, місто Асука, префектура Нара. (**Статуя Асукського Будди** – період Асука).

Асука мегаліти 飛鳥石造物 – мегалітичні камені в містечку Асука поблизу Нара, епохи Яйой-Асука. (**Кме-ісі** 龜石, **Сару-ісі** 猿石, **Німен-ісі** 二面石, **Камегата-ісі** 亀形石, **Сака-Фуне-ісі** 酒船石 та ін).

Ацута-дзінгу 熱田神宮 – храм синто, місто Нагоя. Прадавнє святилище, проте старожитніх споруд не збереглося.

Будзьодзі 峰定寺 – буддійський храмовий комплекс, префектура Кіото. (Павільйон типу *бутай-дзукурі* – середина XII ст.).

Бьодо-ін 平等院 – буддійський храмовий комплекс, колишня вілла аристократа з клану Фудзівара, пам'ятка ЮНЕСКО, місто Удзі, префектура Кіото. (**Павільйон Фенікса Хоо-до** 鳳凰堂, статуя *Будди Амід*а, фігури феніксів, сад – період Хей'ан).

Гангодзі 元興寺 – буддійський храмовий комплекс, пам'ятка ЮНЕСКО, місто Нара. (Типовий макет пагоди – епоха Нара, павільйон *хондо* – період Камакура, з елементами, збереженими від найпершого в Японії буддійського храму та ін.).

Гінкакудзі 銀閣寺 (**Дзьосьодзі** 慈照寺, **вілла Хігасіямаден** 東山殿) – вілла Йосімасу Асікага, пізніше – буддійський храм, пам'ятка ЮНЕСКО, Кіото. (Павільйон **Гінкаку** 銀閣, павільйон **Тогу-до** 東求堂 з кабінетом **Додзінсай** 同仁齋 – період Муроматі).

Горьокаку 五稜郭 – фортеця європейського зразка – кінець періоду Едо (1857-1866 рр.), місто Хакодате, Хоккайдо.

Госікі-кофун 五色古墳 – курганне поховання – період Кофун, місто Кобе, префектура Хього.

Госьо 御所 – імператорський палац, існує з періоду Хей'ан, проте автентичних споруд не лишилося, Кіото. (Павільйони **Сісінден 紫宸殿**, **Сейрьоден 清涼殿** та ін. – період Едо).

Дайандзі 大安寺 – буддійський храмовий комплекс періоду Нара, давніх споруд не лишилося, місто Нара.

Дайгодзі 醍醐寺 – буддійський монастир, пам'ятка ЮНЕСКО, Кіото. (П'ятиярусна пагода, павільйон **Якусі-до 薬師堂** – період Хей'ан, кабінет *сьоїн* **Санбо-їн Омоте-сьоїн 三宝院表書院** – 1598 р., та інші споруди).

Дайдзендзі 大善寺 – буддійський храмовий комплекс, префектура Яманасі. (Павільйон *хондо* в стилі *ва-йо* та ін. – період Камакура).

Дайтокудзі 大徳寺 – буддійський монастир, Кіото. (Павільйони *буцуден* і *хатто* в стилі *дзенсю-йо*, сади дочірніх монастирів **Дайсен-їн 大仙院**, **Обай-їн 黄梅院**, **Рьоген-їн 龍源院** та ін. – період Муроматі).

Дева-Сандзан 出羽三山 – синто-буддійський осередок, префектура Ямагата. (П'ятиярусна пагода **гори Хагуро 羽黒山五重塔** та ін. – період Муроматі).

Дзенкодзі 善光寺 – буддійський монастир, місто Нагано. (Павільйон *буцуден* – період Едо).

Дзенпуку-їн Сяка-до 善福院釈迦堂 – буддійський павільйон в стилі *дзенсю-йо* – період Камакура, префектура Вакаяма.

Дзенсуїдзі 善水寺 – буддійський храмовий комплекс, префектура Сіга. (Павільйон *хондо* в стилі *ва-йо* та ін. – період Муроматі).

Дзінгудзі 神宮寺 – синто-буддійський храмовий комплекс, місто Обама, префектура Фукуї. (Павільйон *хондо* – період Муроматі, брама **Ніо-мон 仁王門** – період Камакура).

Дзуйгандзі 瑞巖寺 – буддійський монастир, місто Мацусіма, префектура Міягі. (Павільйон *хондо*, будівля кухні та інші споруди в стилі *дзенсю-йо* – період Момояма).

Дзуйрюдзі 瑞龍寺 – буддійський монастир, префектура Тояма. (Планування та архітектура комплексу в стилі *дзенсю-йо*: павільйони *буцуден*, *хатто*, *содо*, брама *санмон*, галереї *кайро* та ін. – початок періоду Едо).

Дзьо-ан 如庵 – чайна кімната – початок періоду Едо, в складі садиби Ода Урака, куди також входить **Сьоден-їн**: житлові покої в стилі *сьоїн* з іншою чайною кімнатою, місто Інуяма, префектура Аїті.

Дзьододзі 浄土寺 – буддійський храмовий комплекс префектура Хього. (Павільйон *буцуден* в стилі *дайбуцу-йо*, статуя *Каннон* – період Камакура).

Дзьорурідзі 浄瑠璃時 – буддійський храмовий комплекс, префектура Кіото. (Павільйон *кюкен-до*, триярусна пагода, сад – періоди пізнього Хей'ан-Камакура).

Едо замок 江戸城 – період Едо, зберігся фрагментарно, Токіо.

Ейхейдзі 永平寺 – буддійський монастир, префектура Фукуї. (Добре збережене планування комплексу в стилі *дзенсю-йо* – XIII ст., споруди відносно нові).

Ейходзі 永保寺 – буддійський монастир, префектура Гіфу. (Павільйони **Кайдзан-до** 開山堂 і **Каннон-до** 觀音堂, міст **Мусай-басі** 無際橋 – XIV ст.).

Ендзьодзі 円成寺 – буддійський храмовий комплекс, префектура Нара. (Павільйони синто **Касуга-до** 春日堂 і **Хакусан-до** 白山堂 – XII ст., перенесені з храму **Касуга-тайся**, найстарші збережені представники типу *касуга-дзукурі*).

Енкакудзі Сяріден 円覚寺舍利殿 – буддійський павільйон в стилі *дзенсю-йо* – період Момояма, місто Камакура.

Енрякудзі 延暦寺 – комплекс буддійських монастирів на горі Хіе, пам'ятка ЮНЕСКО, префектура Сіга. (Павільйони **Конпонтю-до** 根本中堂 – первинна будова часів Хей'ан відновлена в період Едо; **Хоккедзанмай-до** 法華堂 і **Дзьокьомай-до** 常行堂, пагода *сорін-то* – період Хей'ан).

Ідзумо-тайся 出雲大社 – святилище синто, існує приблизно з V ст., префектура Сімане. (Павільйон *хонден* – прадавня форма *тайся-дзукурі*, остання перебудова сталася в період Момояма).

Ікегамі-Соне-ісекі 池上曾根遺跡 – археологічне селище періоду Яйой, місто Осака.

Інуяма замок 犬山城 – періоди Момояма-Едо, місто Інуяма, префектура Аїті.

Ісе-дзінгу 伊勢神宮 – імператорське святилище синто – існує приблизно з V ст., місто Ісе, префектура Міе. (Святилища **Найку** 内宮 та **Геку** 外宮 – павільйони *сінден* (*сьоден*) прадавньої форми *сінмей-дзукурі*, перебудовуються кожні 20 років).

Ісібутай курган 石舞台古墳 – залишки курганної поховальної камери періоду Кофун, місто Асука, префектура Нара.

Ісіяма-дера 石山寺 – буддійський монастир, префектура Сіга. (Павільйон *хондо* типу *бутай-дзукурі* – період Хей'ан; пагода типу *тахо-то* – період Камакура, та інші споруди).

Ісонокамі-дзінгу 石上神宮 – святилище синто, префектура Нара. (Молитовний павільйон підпорядкованого святилища **Ідзумо Такео** 出雲建雄 – межа XIII-XIV сторіч, та інші споруди).

Ітідзьо-дані 一乗谷 – археологічні залишки замкового міста періодів Муроматі-Момояма, префектура Фукуї.

Іцукусіма-дзіндзя 巖島神社 – святилище синто, пам'ятка ЮНЕСКО – існує з періоду Хей'ан, основні споруди належать до XIII ст., острів Міядзіма, префектура Хіросіма.

Йосіда-дзіндзя 吉田神社 – святилище синто, Кіото. (Павільйон *хонден* підпорядкованого святилища **Сайдзьосьо Тайген-гу** 齋場所太元宮 унікальної восьмикутної форми та ін. – період Момояма).

Йосіногарі-ісекі 吉野ヶ里遺跡 – археологічні залишки селища періоду Яйой, префектура Сага, Кюсю.

Йосіно Мікумарі-дзіндзя 吉野水分神社 – святилище синто, пам'ятка ЮНЕСКО, префектура Нара. (Павільйон *хонден* – період Момояма.).

Кайдзюсендзі 海住山寺 – буддійський храмовий комплекс, префектура Нара. (П'ятиярусна пагода в стилі *ва-йо* – період Камакура).

Кайрюодзі 海龍王寺 – буддійський храмовий комплекс, місто Нара. (Дароносниця у вигляді моделі пагоди – період Нара).

Какуріндзі 鶴林寺 – буддійський монастир, префектура Хього. (Павільйони **Хокке-до** 法華堂 (зараз **Тайсі-до** 太子堂) – період Хей'ан; павільйон *хондо* в стилі *сеттю-йо* – період Муроматі, та інші споруди).

Камігамо-дзіндзя 上賀茂神社 – святилище синто, пам'ятка ЮНЕСКО, Кіото. (Павільйони *хонден* типу *нагаре-дзукурі* – існують з кінця VIII сторіччя, але перебудовувалися кожні 21 рік – остання перебудова сталася у 1863 р.).

Канадзава замок 金沢城 – місто Канадзава, префектура Ісікава. (Брама **Ісі-мон** 石門, зброярня **Довгий будинок** – періоди Момояма-Едо).

Канадзава тера-маті 金沢寺町, **тя-я-маті** 金沢茶屋町 – храмові (**Тера-маті** 寺町, **Утацу-яма** 卯辰山) і розважальні (**Нісі-Тя-я-маті** 西茶屋町, **Хігасі-Тя-я-маті** 東茶屋町) квартали забудови міста Канадзава – період Едо, префектура Ісікава.

Касаморі-дера Каннон-до 笠森寺観音堂 – павільйон *Каннон* буддійського храму Касаморі, тип *бутай-дзукурі* – існує з періоду пізнього Хей'ан, відновлений у період Момояма, префектура Тіба.

Касії-гу 香椎宮 – святилище синто, місто Фукуока, Кюсю. (Павільйон *хонден* унікальної форми – востаннє відбудований на початку XIX ст.).

Касіхара-дзінгу 橿原神宮 – репрезентативне державне святилище синто – період Мейдзі, префектура Нара.

Касуга-тайся 春日大社 – святилище синто, пам'ятка ЮНЕСКО, місто Нара. (Павільйони *хонден* типу *касуга-дзукурі* – старожитня форма, остання перебудова була у 1863 р.; брама *тюмон* та **галереї Оро** 中門・御廊 перед центральним святилищем – період Мейдзі, та інші споруди).

Кацура-рюкю вілла 桂離宮 – вілла імператорської родини, Кіото. (Палаци **Старий сьоїн** 古書院, **Середній сьоїн** 中書院, **Новий сьоїн** 新御殿, чайні кімнати **Сьокін-тей** 松琴亭, **Герра-ро** 月波楼, **Сьої-кен** 笑意軒, **Сьока-тей** 賞花亭, павільйон **Енрін-до** 園林堂, комплекс садів – період Едо).

Кенроку-ен парк 兼六園 – періоди Едо-Мейдзі, місто Канадзава, префектура Ісікава.

Кібіцу-дзіндзя 吉備津神社 – святилище синто, префектура Окаяма. (Поєднані *хонден* і *хайден* унікальної форми – період Муроматі).

Кімії-дера 紀三井寺 – буддійський храмовий комплекс, місто Вакаяма. (Павільйони *хондо* і **Роккаку-до** 六角堂, брама *ромон*, пагода *тахото*, житлові покої в стилі *сьоїн-дзукурі* та ін. – періоди Муроматі-Едо).

Кінкакудзі 金閣寺 (**Рокуондзі** 鹿苑寺, **вілла Кітаямаден** 北山殿) – вілла Йосіміцу Асікага, пізніше – буддійський храм, пам'ятка ЮНЕСКО, Кіото. (Павільйон **Кінкаку** 金閣 – період Муроматі, відновлений після пожежі у середині ХХ ст.; чайна кімната **Секка-тей** 夕佳亭 – період Едо).

Кінтайкьо міст 錦帯橋 – період Едо, місто Івакуні, префектура Ямагуті.

Кітано Тенман-гу 北野天満宮 – святилище синто, Кіото. (Павільйон типу *гонген-дзукурі* – період Момояма).

Кодайдзі 高台寺 – буддійський храмовий комплекс, Кіото. (Чайні кімнати **Каса-тей** 傘亭, **Сігуре-тей** 時雨亭 – період Момояма, ймовірно майстер Сенно-Рікю, **Іхо-ан** 遺芳庵 – період Едо; павільйони **Кайдзан-до** 開山堂 і **Отама-я** 靈屋, **міст Кангецу-дай** 觀月台, сад та ін. – період Момояма).

Кодзандзі 功山寺 – буддійський храмовий комплекс, префектура Ямагуті. (Павільйон *буцуден* в стилі *дзенсю-йо* – період Камакура).

Конгобудзі 金剛峰寺 **на горі Коя** 高野山 – комплекс буддійських монастирів і кладовищ, пам'ятка ЮНЕСКО – періоди Хей'ан-Едо. (Павільйон **Фудо-до** 不動堂 – період Камакура).

Корюдзі 広隆寺 – буддійський храмовий комплекс, Кіото. (Восьмикутний павільйон **Кейкю-їн-хондо** 桂宮院本堂 в стилі *ва-йо* – період Камакура).

Кофукудзі 興福寺 – буддійський храмовий комплекс – існує з періоду Нара, пам'ятка ЮНЕСКО, місто Нара. (Павільйони **Хокуен-до** 北円堂, **Токон-до** 東金堂, триярусна і п'ятиярусна пагоди в стилі *ва-йо* – періоди Камакура-Муроматі).

Кумано-дзіндзя Нагатоко 熊能神社長床 – святилище синто, префектура Фукусіма. (Молитовний павільйон **Нагатоко** 長床 – період Камакура).

Кунісакі-магайбуцу 国東半島魔崖仏 – буддійські наскальні зображення мису Кунісакі, префектура Оїта, Кюсю. (**Кумано Фудомьоо-магайбуцу** 熊野不動明王魔崖仏 ; **Каванака Фудо з храму Теннендзі** 天念寺川中不動 – періоди Хей'ан-Муроматі).

Курасікі місто 倉敷 – міська забудова періоду Едо, префектура Окаяма. (**Будинки родин Охара** 大原家 та **Охасі** 大橋家).

Кьомідзу-дера 清水寺 – буддійський храмовий комплекс, існує з періоду Хей'ан, пам'ятка ЮНЕСКО, Кіото. (Павільйон *хондо* типу *бутай-дзукурі* та ін. – період Едо).

Кюсейсодзі Енцусансо-до 旧正宗寺円通三匠堂 (**Садзае-до** サザエ堂) – буддійський павільйон унікальної форми – період Едо, місто Айдзу-Вакамацу, префектура Фукусіма.

Мавакі-Кьобоку-ісекі 真脇巨木遺跡 – археологічні залишки періоду Дзьомон, префектура Ісікава.

Манпукудзі 万福寺 – буддійський монастир школи *Обаку-сю* – період Едо, місто Удзі, префектура Кіото. (Павільйон **Дайо Ходен** та ін.).

Маруока замок 丸岡城 – період Момояма, префектура Фукуї.

Мацумото замок 松本城 – період Момояма, префектура Нагано.

Мейдзі-дзінгу 明治神宮 – репрезентативне державне святилище синто – період Мейдзі, Токіо.

Мейдзі-мура 明治村 – музей будинків європейського типу періоду Мейдзі, місто Інуяма, префектура Гіфу. (Вхідний корпус **готелю Імперіал** 帝国ホテル中央玄関 з Токіо, архітектор Франк Ллойд Райт – 1923 р.; **будівля пошти Удзіямада** 宇治山田郵便局 з міста Ісе префектури Міє – 1909 р., та ін.),

Мікамі-дзіндзя 御上神社 – святилище синто, префектура Сіга. (Павільйон *хонден* типу *ірімоя-дзукурі* – доба Камакура).

Місіодо-но-дзіндзя 御塩殿神社 – святилище синто, підпорядковане храму Ісе, префектура Міє. (Павільйони **Місіокуміре-сьо** 御塩汲入 та **Місіоякі-сьо** 御塩焼所 –прадавня форма з подальшими перебудовами).

Міяма 美山 – гірське селище з хатами періоду Едо, префектура Кіото.

Моцудзі 毛越寺 – буддійський храмовий комплекс, префектура Івате. (Залишки садка періоду Хей'ан).

Муродзі 室生寺 – буддійський монастир, префектура Нара. (П'ятиярусна пагода, павільйон *кондо* та ін. – період Хей'ан).

Мьодзьодзі 妙成寺 – буддійський храмовий комплекс, префектура Ісікава. (Павільйони *хондо*, **Сяка-до** 釈迦堂, п'ятиярусна пагода, житловий корпус *сьоїн*, **брама Ніо-мон** 二王門 та ін. – періоди Момояма-Едо)

Мьокі-ан Тай-ан 妙喜庵待庵 – чайна кімната – XVI ст., ймовірно майстер Сен-но-Рікю, місто Оямадзакі, префектура Кіото.

Мьоо-їн 明王院 – буддійський храмовий комплекс, префектура Хіросіма. (Павільйон *хондо* і п'ятиярусна пагода в стилі *сеттю-йо* – періоди Камакура-Муроматі).

Мьосіндзі 妙心寺 – буддійський монастир із збереженим плануванням стилю *дзенсю-йо*, Кіото. (Павільйони *буцуден*, *хатто*, брама *санмон*, комплекси садів, зокрема чайний сад і чайна кімната дочірнього храму **Тайдзо-їн** 退蔵院 – періоди Момояма-Едо).

Нака родини резиденція 中家住宅 – тип *такахе-дзукурі*, період Едо, містечко Куматорі, префектура Осака.

Нага-дера 那谷寺 – буддійський храмовий комплекс, префектура Ісікава. (Наскальний павільйон *хондо* типу *бутай-дзукурі* – період Момояма).

Негородзі 根来寺 – буддійський монастир, префектура Вакама. (Пагода типу *дай-то* – період Муроматі, та інші споруди).

Нідзьо-дзьо 二条所 – репрезентативна резиденція Токугава Іеясу, пам'ятка ЮНЕСКО, Кіото. (Палац **Ні-но-мару** 二の丸 та ін. – період Едо).

Нінтокурьо-кофун 仁徳天皇陵古墳 – курганне поховання імператора Нінтоку – період Кофун, місто Сакаї, префектура Осака.

Нісігорі-дзіндзя 錦織神社 – святилище синто, префектура Осака. (Головний павільйон – 1363 р.).

Нісіна-Сінмей-гу 仁科神明宮 – святилище синто, префектура Нагано. (Поєднані павільйон *хонден* і ворота *тюмон* – прадавня форма *сінмей-дзукурі*, остання перебудова була у 1636 р.).

Нісі-Хонгандзі 西本願寺 – буддійський монастир, пам'ятка ЮНЕСКО, Кіото. (Брама **Кара-мон** 唐門, комплекс приймалень з кабінетами **Куро-сьоїн** 黒書院, **Сіро-сьоїн** 白書院, павільйон **Хіункаку** 飛雲閣, павільйони **Аміда-до** 阿弥陀堂 і **Гоей-до** 御影堂 – періоди Момояма-Едо).

Ніхон-Мінка-ен 日本民家園 – парк народної архітектури, Токіо. (Сільська сцена **кабукі з півострова Сіма** 志摩の舞台 префектури Міе, хата родини **Сакута** 作田家住宅 з префектури Тіба, тип *бунто-гата* та інші споруди – період Едо).

Оїта-кен-но-магайбуцу 大分県の魔崖仏 – буддійські наскальні зображення префектури Оїта, Кюсю. (**Фукодзі Фудо з храму Фукодзі** 普光寺 不動, **Нарамото-магайбуцу** 檜本魔崖仏 та ін. – періоди Камакура-Муроматі).

Окінава архіпелагу народне житло 沖縄の民家 – сільські хати з островів **Такетомі** 竹富, **Іріомоте** 西表 та ін. – періоди Едо-Мейдзі і пізніше.

Окіцу-но-мія 沖津宮 – прадавнє святилище синто природного типу на острові Окі-но-сіма. Входить до складу комплексу трьох святилищ **Мунаката-тайся** 宗像大社, префектура Фукуока, Кюсю.

Ондзьодзі 園城寺- буддійський храмовий комплекс, префектура Сіга. (Кабінети *сьоїн* **Кангаку-їн** 勧学院客殿 – 1600 р. і **Кодзьо-їн** 光浄院客殿 – 1601 р.; *хонден* святилища **Сінрадзендзін-до** 新羅善神堂 – 1347 р.).

Оміва-дзіндзя 大神神社 – святилище синто архаїчного типу, префектура Нара.

Осака замок 大阪城 – період Момояма, автентичний донжон не зберігся, місто Осака.

Осакі Хатіман-дзіндзя 大崎八幡神社 – святилище синто, місто Сендай, префектура Міягі. (Павільйон типу *гонген-дзукурі* – період Момояма).

Оторі-дзіндзя 大鳥大社 – святилище синто, павільйони прадавньої форми, префектура Осака.

Поротокотан Сіраой ポロトコタン白老 – відновлене селище народу айну, Хоккайдо.

Рьоандзі 竜安寺 – буддійський храм і комплекс садів, пам'ятка ЮНЕСКО – періоди Момояма-Едо, Кіото.

Рьокуті-коен Ніхон-мінка-сюраку 緑地公園日本民家集落 – музей народної архітектури, місто Осака. (**Хати з Сііба** 椎葉の民家 префектури Міядзакі, **Цуруга** 敦賀の民家 префектури Фукуї – тип *суго-я*; **Нанбу** 南部の曲家 префектури Івате, **Акіяма** 秋山の民家 префектури Нагано – тип *магарі-я*; **сільська сцена кабукі острова Сьодо-сіма** 小豆島の舞台 префектури Кагава та ін. – період Едо).

Рюгандзі 龍岩寺 – буддійський скельний храм, префектура Оїта, Кюсю. (Павільйон **Оку-но-ін-райдо** 奥院礼堂 типу *бутай-дзукурі*, буддійські дерев'яні статуї – періоди Хей'ан-Камакура).

Рютен 流店 – садовий павільйон – кінець XVII ст., ландшафтний парк Кораку-ен 後樂園, місто Окаяма.

Сайдайдзі 西大寺 – буддійський храмовий комплекс періоду Нара, автентичних споруд не збереглося, місто Нара.

Саймьодзі 西明寺 – буддійський храмовий комплекс, префектура Сіга. (Павільйон *хондо*, триярусна пагода в стилі *ва-йо* та ін. – період Камакура).

Санбуцудзі 三仏事 – буддійський храмовий комплекс, префектура Тотторі. (Скельний павільйон **Оку-но-ін Нагеіре-до** 奥院投入堂 – період Хей'ан).

Сандзюсанген-до (Ренгео-ін) 三十三間堂(連華王院) – буддійський павільйон з 1001 статуєю *Каннон* – період Камакура, пам'ятка ЮНЕСКО, Кіото.

Санкей-ен 三溪園 – парк старовинної архітектури, місто Йокохама. (Вілла **Рінсюнкаку** 臨春閣 – резиденція лорду провінції Кії: сучасна префектура Вакаяма; павільйон **Тьосюкаку** 聴秋閣 – перенесений із замку *Нідзьо-дзо* в Кіото. Обидві споруди належать до початку періоду Едо).

Саннай-Маруяма-ісеки 三内丸山遺跡 – археологічні залишки селища періоду Дзьомон, префектура Аоморі.

Саяма-іке 狭山池 – археологічні залишки інженерної іригаційної споруди – періоди Асука-Едо, префектура Осака.

Сейсонкаку вілла 成巽閣 – вілла феодалів Маеда – період Едо, місто Канадзава, префектура Ісікава.

Сеннюдзі 泉涌寺 – буддійський монастир, Кіото. (Павільйон *буцуден* в стилі *дзенсю-йо* та ін. – період Едо).

Сідзутані-гакко 旧閑谷学校 – колишня споруда школи, період Едо, префектура Окаяма.

Сімогамо-дзіндзя 下鴨神社 – святилище синто, пам'ятка ЮНЕСКО, Кіото. (Павільйони *хонден* типу *нагаре-дзукурі* – існують з кінця VIII ст., перебудовувалися кожні 21 рік, остання перебудова сталася у 1863 р.).

Сін'якусідзі 新薬師寺 – буддійський храмовий комплекс, місто Нара. (Головний павільйон: колишня трапезна, буддійські статуї – період Нара).

Сіракава-го 白川郷 і **Гокаяма** 五箇山 – гірські місцевості на межі префектур Гіфу і Тояма, де розташовані пам'ятки ЮНЕСКО, селища **Огіматі** 荻町, **Айнокура** 相倉 і **Суганума** 菅沼 з хатами типу *гассьо-дзукурі* – період Едо.

Сірамідзу Амідабуцу-до 白水阿弥陀堂 – буддійський павільйон – період Хей'ан, префектура Фукусіма.

Сітеннодзі 四天王寺 – буддійський храмовий комплекс періоду Асука, старожитніх споруд не збереглося, Осака.

Софукудзі 崇福寺 – буддійський храмовий комплекс школи *Обаку-сю*, місто Нагасакі, Кюсю. (Павільйони **Дайо Ходен** 大雄宝殿 і **Кайдзан-до** 開山堂, брама *тјомон* та ін. – період Едо).

Сува-тайся 諏訪大社 – святилище синто – існує приблизно з кінця VIII ст., споруди періодів Момояма-Едо, префектура Нагано.

Суїнін-тенно-горьо-кофун 乘仁天皇御陵古墳 – поховання імператора Суїнін – період Кофун, місто Нара.

Сумійосі-тайся 住吉大社 – святилище синто – існує приблизно з VII ст., місто Осака. (Головні павільйони прадавнього типу *сумійосі-дзукурі*).

Сьококудзі 祖国寺 – буддійський монастир, Кіото. (Павільйони *хатто*, кухні, келій в стилі *дзенсю-йо* – період Момояма).

Сьосо-їн 正倉院 – зрубний храмовий релікварій – VII ст., пам'ятка ЮНЕСКО, належить до *храму Тодайдзі*, Нара.

Сьофукудзі 正福寺 – буддійський храмовий комплекс, Токіо. (Павільйон *буцуден* в стилі *дзенсю-йо* – період Муроматі).

Сьофукудзі 聖福寺 – буддійський храмовий комплекс школи *Обаку-сю*, місто Нагасакі, Кюсю. (Павільйон **Дайо Ходен** 大雄宝殿, брама *санмон* та ін. – період Едо).

Сюгаку-їн-рюкю 修学院離宮 – вілла імператорської родини і комплекс садів, Кіото. (Павільйони **Кякуден** 客殿, **Ракусі-кен** 楽只軒 чайний будиночок **Рінун-тей** 隣雲亭, міст **Тігосе-басі** 千歳橋 та ін. – період Едо).

Тайма-дера 当麻寺 – буддійський храмовий комплекс, префектура Нара. (Триярусна пагода – період Нара; павільйон *буцудо* та ін. – період Хей'ан).

Тай'ю-їн 大猷院 – мавзолей Токугава Іеміцу, пам'ятка ЮНЕСКО, місто Нікко, префектура Тотігі. (Головний павільйон типу *гонген-дзукурі*, брами **Нітен-мон** 二天門, **Яся-мон** 夜叉門, **Кара-мон** 唐門, **паркан-тамагакі** 玉垣 та ін. – період Едо).

Такамацу-дзука-кофун 高松塚古墳 – курганне поховання періоду Кофун з настінними розписами, префектура Нара.

Такаяма дзін-я 高山陣屋 – міський адміністративний будинок періоду Едо, місто Такаяма, префектура Гіфу.

Такаяма місто 高山 – міська забудова періоду Едо, **резиденції родин Йосідзіма** 吉島家 та **Кусукабе** 日下部家, префектура Гіфу.

Тандзан-дзіндзя 談山神社 – святилище синто, префектура Нара. („Слоїста” пагода *тадзю-то* – період Муроматі; павільйон *хонден* – період Едо, та інші споруди).

Тендзі-тенно поховання 天智天皇陵 – поховання імператора Тендзі – період Кофун, Кіото.

Тенрюдзі 天龍寺 – буддійський храмовий комплекс, пам’ятка ЮНЕСКО, Кіото. (Середньовічні споруди були відновлені на початку ХХ ст. після численних пожеж, **ландшафтний сад Согенті-ен** 曹源地園 роботи Мусо Сосекі – XIV ст.),

Тісяку-їн 智積院 – буддійський храмовий комплекс, Кіото. (Розписи *фусума* періоду Момояма, художник Хасегава Тохаку).

Тогарі-Ісі-ісекі 尖石遺跡 – археологічні залишки селища періоду Дзьомон, префектура Нагано.

Тодайдзі 東大寺 – буддійський монастир, пам’ятка ЮНЕСКО, місто Нара. (Павільйон **Хокке-до** 法華堂 (**Сангацу-до** 三月堂), зрубний релікварій **Сьосо-їн** 正倉院 та інші зручні склади, брама **Тегай-мон** 転害門, **статуя Великого Будди** та інші буддійські

статуї – період Нара; брама **Нандай-мон** 南大門 в стилі *дайбуцу-йо*, велика дзвіниця, павільйон **Кайдзан-до** 開山堂 – період Камакура; павільйони **Дайбуцуден** 大仏殿 і **Нігацу-до** 二月堂, брама *тюмон* – період Едо).

Тодзі (Кьоогококудзі) 東寺 (教王護国寺) – буддійський храмовий комплекс, пам’ятка ЮНЕСКО, Кіото. (Павільйони *кондо* і **Дайсі-до** 大師堂, п’ятиярусна пагода – періоди Хей’ан-Едо).

Томейдзан Кофукудзі 東明山興福寺 – буддійський храмовий комплекс школи *Обаку-сю* – період Едо, місто Нагасакі. (Павільйон **Дайо Ходен** 大雄宝殿 та ін.).

Торо-ісекі 登呂遺跡 – археологічні залишки селища періоду Яйой, місто Сідзуока.

Тосьо-гу 東照宮 – мавзолей Токугава Іеясу, пам’ятка ЮНЕСКО, місто Нікко, префектура Тотігі. (Головний павільйон типу *гонген-дзукурі*, **паркан-тамагакі** 玉垣, різьблена галерея, **брами Кара-мон** 唐門, **Йомей-мон** 陽明門, **Омоте-мон** 表門, **Сакасіта-мон** 坂下門, зрубні релікварії, стайня, бібліотека сутр, башта для барабану, дзвіниця, п’ятиярусна пагода, басейн для омивання рук та ін. – період Едо).

Тосьодайдзі 唐招提寺 – буддійський монастир, пам'ятка ЮНЕСКО, місто Нара. (Павільйони *кондо* і *кодо*, зрубні склади-релікварії, буддійські статуї – період Нара; башта для барабану в стилі *сеттю-йо* – період Камакура).

Тофукудзі 東福寺 – буддійський монастир, Кіото. (Планування монастиря в стилі *дзенсю-йо*, брама-*санмон*, споруда туалету, комплекс садів та ін. – період Муроматі; кабінет-*сьоїн* дочірньої обителі **Комьо-ін** 光明院)

Тьокюдзі 長弓寺 – буддійський храмовий комплекс, місто Нара. (Павільйон *хондо* в стилі *ва-йо* – період Камакура).

Тюсондзі 中尊寺 – буддійський храмовий комплекс, місто Хіраїдзумі, префектура Івате. (Павільйон **Кондзікі-до** 金色堂 – період Хей'ан, колишня захисна споруда павільйону Кондзікі-до – доба Муроматі).

Удзігамі-дзіндзя 宇治上神社 – святилище синто, пам'ятка ЮНЕСКО, місто Удзі, префектура Кіото. (Павільйон *хонден* – період Хей'ан: найстарший збережений представник типу *нагаре-дзукурі*; молитовний павільйон *хайден* – період Камакура).

Уса-дзінгу 宇佐神宮 – святилище синто, ймовірно, храм засновано на межі періодів Нара та Хей'ан, префектура Оїта, Кюсю. (Павільйони *хонден*: основні представники типу *хатіман-дзукурі* – споруди востаннє перебудовані між 1855 і 1861 рр.).

Фудзі-гу Санген-тайся 富士山本宮浅間大社 – святилище синто, префектура Сідзуока. (Павільйон *хонден* унікальної форми – період Момояма).

Фудо-ін 不動院 – буддійський храмовий комплекс, місто Хіросіма. (Павільйон *кондо* в стилі *дзенсю-йо* – період Муроматі).

Фуکیدзі 富貴寺 – буддійський храмовий комплекс, префектура Оїта, Кюсю. (Павільйон **Аміда-до** 阿弥陀堂 – період Хей'ан).

Фусімі замок 伏見城 – період Момояма, автентична споруда не збереглася, Кіото.

Фусімі Інарі-тайся 伏見稻荷大社 – святилище синто, існує з початку VIII ст., Кіото. (Павільйон *хонден*, коридори брам-*торії*, чайна кімната з імператорського палацу та ін. – періоди Муроматі-Едо).

Хакодате міста колишній дім зібрань 旧函館区公会堂 – 1910 р., місто Хакодате, Хоккайдо.

Хакодате міста римсько-католицька церква Мотоматі 函館元町カトリック教会 – 1924 р., місто Хакодате, Хоккайдо.

Хакодате міста російська православна церква 函館 ハリストス正教会 – 1858-1916 рр., місто Хакодате, Хоккайдо.

Хасе-дера 長谷寺 – буддійський монастир, префектура Нара. (Павільйон **Каннон-до** 観音堂 типу *бутай-дзукурі*, статуя *Каннон* – періоди Хей'ан-Едо).

Хей'ан-дзінгу 平安神宮 – репрезентативне державне святилище синто і комплекс садів періоду Мейдзі, **Кіото**. (Павільйони **Дайгокуден** 大極殿,

хонден, башти Тигру 蒼龍 і Дракону 白虎, міст-павільйон Тайхейкаку 泰平閣 та ін.).

Хейдзьо-кьо ісеки 平城京遺跡 – розкопки палацової частини старої столиці *Хейдзьо-кьо* (Нара), пам'ятка ЮНЕСКО, місто Нара. (Відновлені палацові споруди періоду Нара: брама **Судзаку-мон** 朱雀門, павільйон **Дайгокуден** 大極殿, **Східний палац То-їн** 東院).

Хіда-но-Саго 飛騨の里 – локальний музей народної архітектури міста Такаяма, префектура Гіфу. (**Хати родин Накайбу** 中藪家, **Оно** 大野家 і **Тагугі** 田口家 – тип *хонмуне-дзукурі*, період Едо, всі споруди з префектури Гіфу).

Хійосі-тайся 日吉大社 – святилище синто, префектура Сіга. (Павільйон *хонден*: основний представник типу *хіє-дзукурі* – засновано у IX сторіччі, остання перебудова була у 1586 р.).

Хіконе замок 彦根城 – епоха Момояма, префектура Сіга.

Хімедзі 姫路城 (**Сіросагі** 白鷺城) **замок** – епоха Момояма, пам'ятка ЮНЕСКО, префектура Хього.

Хосен-їн 宝泉院 – буддійський храмовий комплекс, Охара, Кіото. (Сад-картина **Гакубуті-тейен** 額縁庭園 – період Едо, та інші пам'ятки).

Хокайдзі 法界寺 – буддійський храмовий комплекс, Кіото. (Павільйон **Аміда-до** 阿弥陀仏堂 – періоди Хей'ан-рання Камакура).

Хокідзі 法起寺 – буддійський храмовий комплекс, пам'ятка ЮНЕСКО, місто Ікаруга, префектура Нара. (Триярусна пагода – період раннього Нара).

Хонмондзі 本門寺 – буддійський храмовий комплекс, Токіо. (П'ятиярусна пагода – період Едо).

Хорюдзі 法隆寺 – буддійський монастир, пам'ятка ЮНЕСКО, місто Ікаруга, префектура Нара. (Павільйон *кондо*, п'ятиярусна пагода, лекційний зал *кодо*, брама-*тюмон*, галереї-*кайро*, буддійські статуї, павільйони **Юме-но-до** 夢殿, **Денпо-до** 伝法堂, підставка для буддійського приладдя **Таммамусі-дзусі** 玉虫厨子 та ін. – VII-VIII ст.; південна брама – період Муроматі).

Якусідзі 薬師寺 – буддійський храмовий комплекс, пам'ятка ЮНЕСКО, місто Нара. (Триярусна пагода – епоха Нара, та інші споруди).

Яма-дера 山寺 – буддійський скельний монастир, існує з періоду Хей'ан, префектура Ямагата.

Ясака-дзіндзя 八坂神社 – святилище синто унікального типу, Кіото. (Поєднані в одну споруду павільйон *хонден* і *хайден* – періоди Хей'ан-Едо).

Ясукуні-дзіндзя 靖国神社 – святилище синто періоду Мейдзі, Токіо.

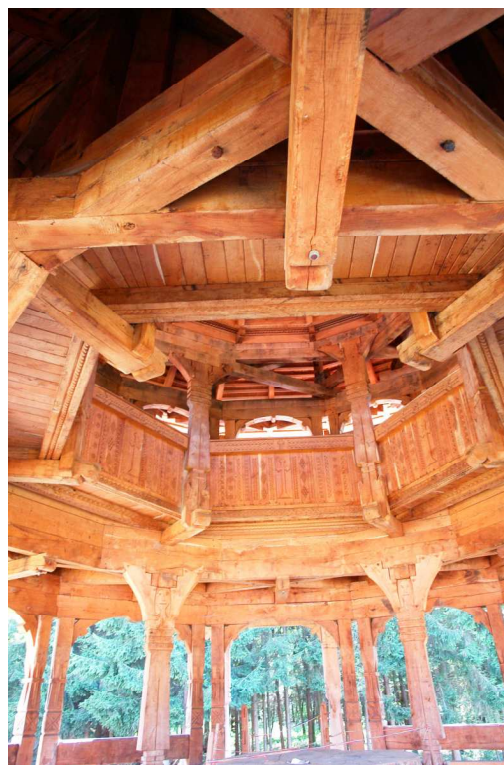
ДОДАТОК В
ЦЕНТРИЧНІ КАРКАСНО-ЯРУСНІ І ЗРУБНО-ВІНЧАСТІ КОНСТРУКЦІЇ
КАРПАТ І ЗАКАВКАЗЗЯ

А.

Б.

В.

Г.

Рис. В. 1 Каркасно-рамні конструкції Румунії.

А. Літній олтар біля церкви с. Поїеніле Ізеї. Марамуреш, Румунія;

Б. Літній олтар в монастирі с. Сапанта. Марамуреш, Румунія;

В. Літній олтар в монастирі с. Барсана. Марамуреш, Румунія;

Г. Капличка над святим джерелом в монастирі с. Барсана. Марамуреш, Румунія.

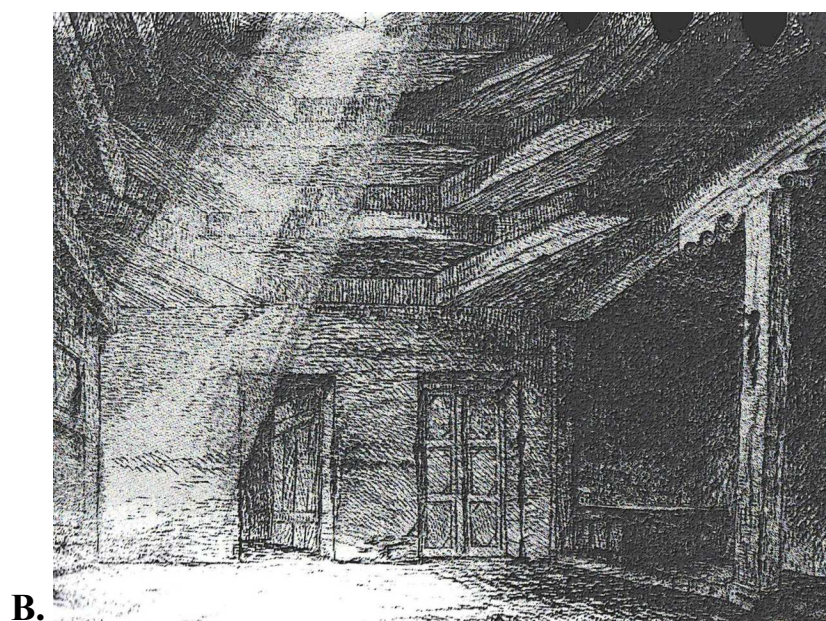
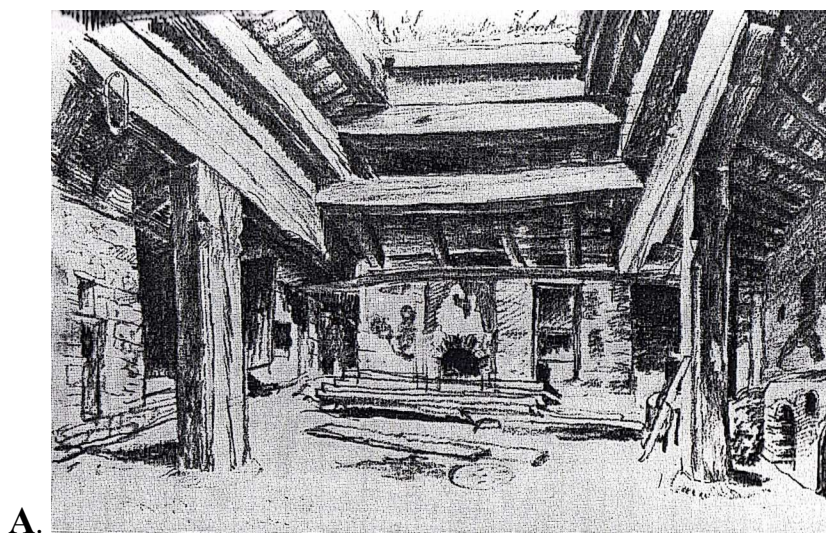

Рис. В. 2 Грузинські гвіргвіні (за Л. Сумбадзе).
А. Паралельного укладання; Б. Кутового укладання; В. Змішаного укладання.

ДОДАТОК Д
ЗВЕДЕНА ІНФОРМАЦІЯ ПО ДОСЛІДЖЕНИХ АРХАЇЧНИХ МУРОВАНО-
ДЕРЕВ'ЯНИХ ЦЕРКВАХ УКРАЇНИ

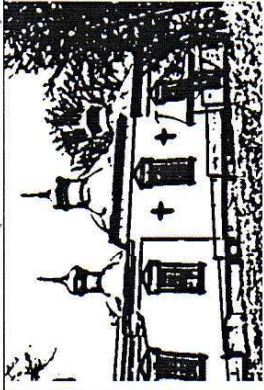
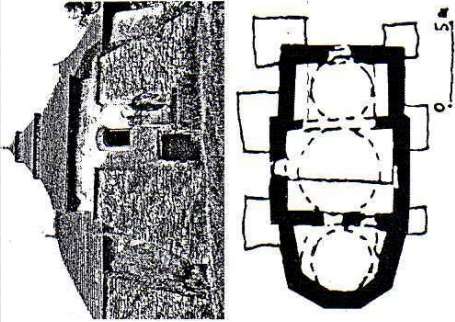
Таблиця Д. 1

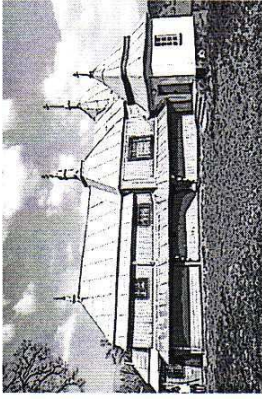
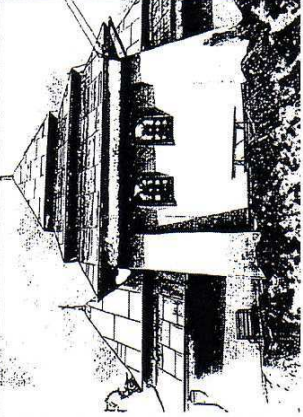
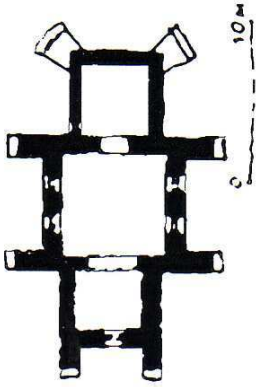
Стадії переходу форм дерев'яної архітектури в муровану
(на прикладі України і Японії)

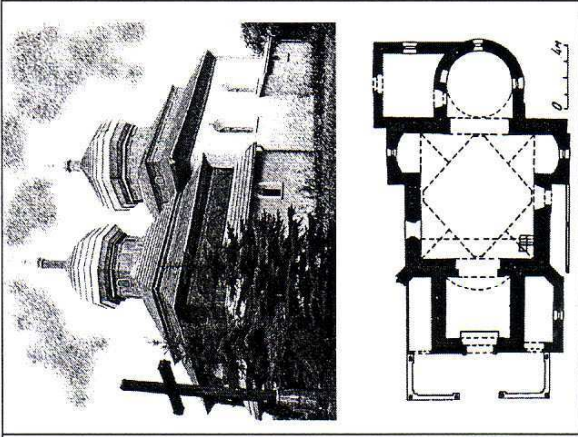
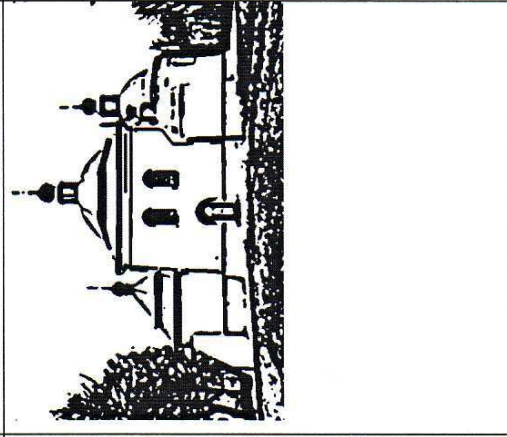
Характер процесів переходу форм дерев'яної архітектури в муровану	
Україна	Японія
Процес має обмежені масштаби, дерев'яно-муровані оборонні церкви поєднують в собі сакральну та оборонні функції і існують як альтернативне рішення для невеликих міст та селищ, що не могли дозволити собі будову мурованої твердині	Процес має широкі масштаби, споруди великого розміру. За умови відсутності традицій будівництва з каменю, муровано-дерев'яні оборонні споруди не мали конкуренції з боку суто мурованих. Замки поєднували в собі оборонні та житлові функції і наслідували форми самурайських жител
Стадії переходу форм дерев'яної архітектури в муровану	
Україна	Японія
<p>1. Початковий етап: Церкви з мурованою основою і дерев'яними верхами, дерев'яні церкви з мурованими елементами</p> <p style="text-align: center;">(с. Чесники, Івано-Франківщина)</p> <p>2. Проміжний етап: Муровані церкви з дерев'яними елементами</p> <p style="text-align: center;">с. Касперівці, Тернопільщина</p> <p>3. Заключний етап: Муровані церкви, що зберігають композиційно-просторові характеристики дерев'яних церков свого часу</p> <p style="text-align: center;">с Заліщики, Тернопільщина</p>	<p>1. Початковий етап: Поява мурованої основи та частковий перехід нижньої частини дерев'яних споруд до змішаної муровано-дерев'яної конструкції</p> <p style="text-align: center;">Замок Хімедзі, префектура Хього</p> <p style="text-align: center;">Етапи 2 і 3 – відсутні</p>

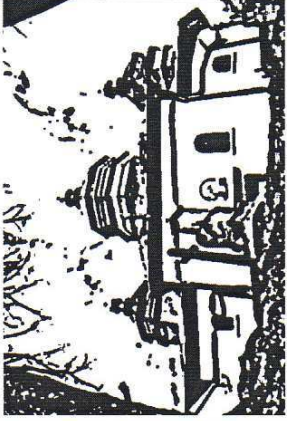
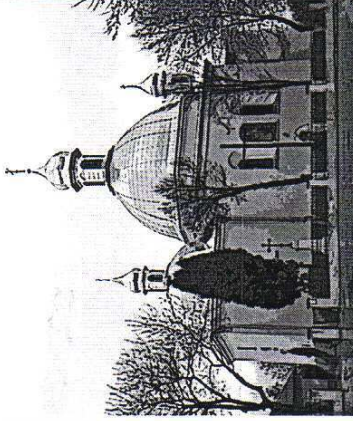
Таблиця Д. 2

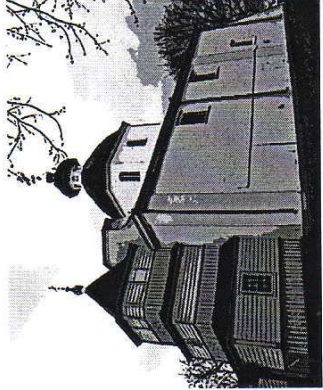
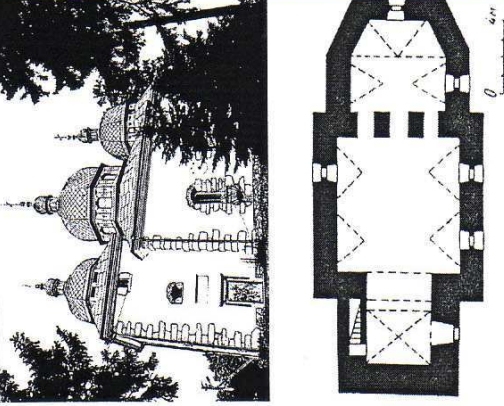
Зведена інформація по досліджених архаїчних муровано-дерев'яних церквах України

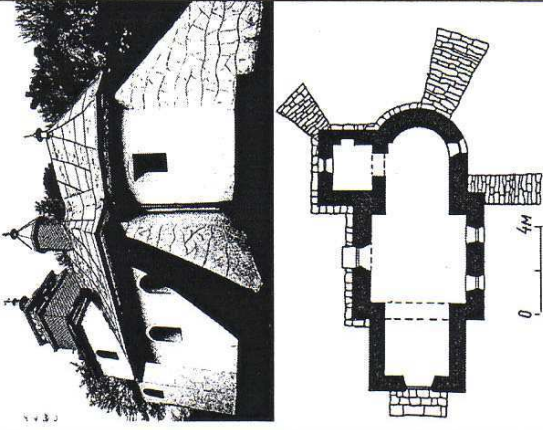
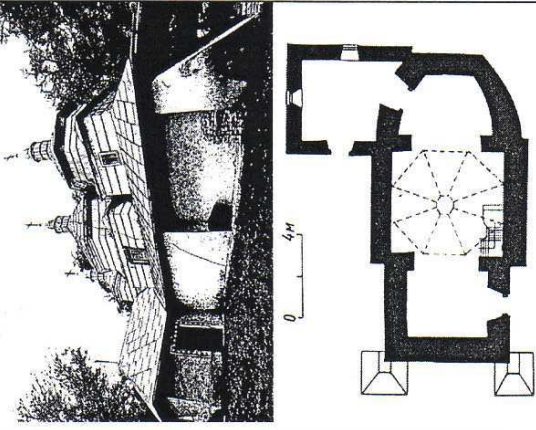
Область	Село, район	Назва / Вік	Особливості	Загальний вигляд (фото автора) та план (за Г. Логвиним)	Сучасний стан
Волинська область	Село Охлопів Горохівського району	Миколаївська / XVI ст.			В гарному стані
Івано-Франківська область	Село Чесники Рогатинського району	Миколаївська / XIV ст.	Церква мішаної муровано-дерев'яної конструкції на основі українського традиційного тридільного плану, одностовпа, склепіння муроване, верх дерев'яний з заломами.		В стані повільної руйнації

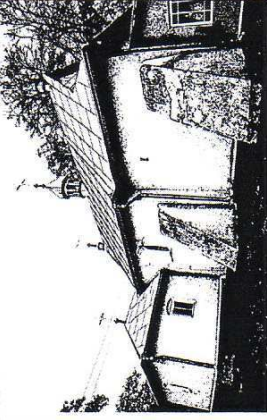
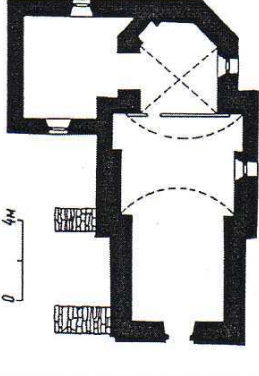
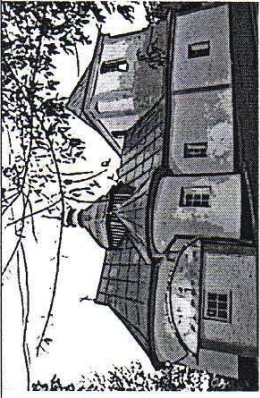
	Село Заланів Рогатинського району	Дмитріївська / XVIII ст.			В задовільному стані
Львівська область	Село Росохи Старосамбірського району	Різдва Богородиці / XV-XVI ст.	Церква оборонного типу, мішаної муровано-дерев'яної конструкції на основі українського традиційного тридільного плану, триверха, верхи дерев'яні з заломами	 	Відремонтована, гонтову покрівлю замінено на бляшану

	Село Ніжанковичі Старосамбірського району	Троїцька / XVI ст.	Церква мішаної муровано-дерев'яної конструкції на основі українського традиційного тридільного плану з крилосами, триверха, склепіння муроване, верхи дерев'яні з заломами.		Відремонтвана, гонтова покрівля та дерев'яні верхи в доброму стані
Місто Сокаль	Миколаївська / початок XVI ст.		В гарному стані		

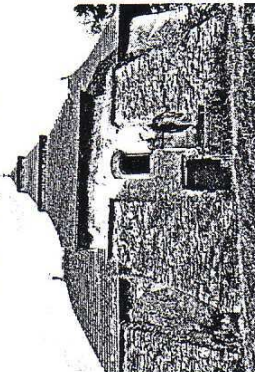
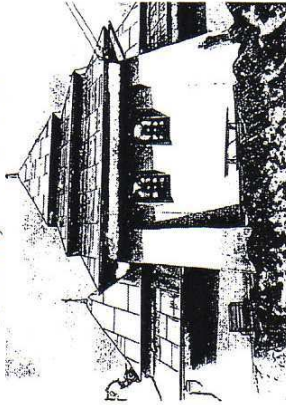
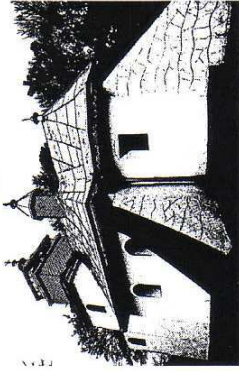
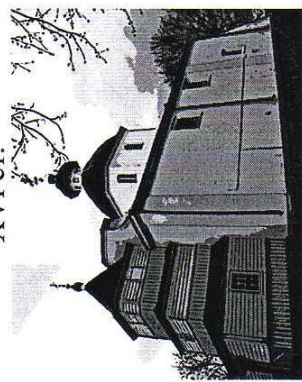
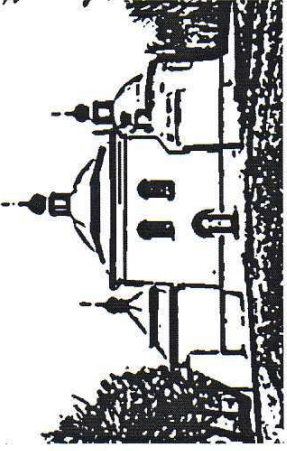
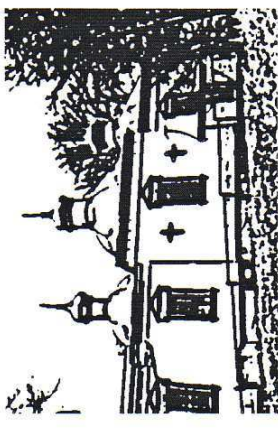
	Село Новий Кропивник Дрогобицького району	Михайлівська / XVIII ст.			В задовільному стані
	Місто Городок	Георгіївська / XVIII ст.			В гарному стані

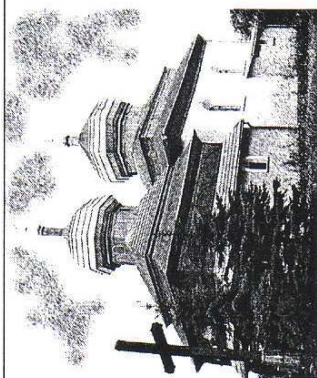
Рівненська область	Село Дорогобуж Гошанського району	Успенська / XVI ст.			В гарному стані
Тернопільська область	Село Залуж'є Збаразьського району	Спасо-Преображенська / 1600 р.	Церква мурована оборонного типу на основі українського традиційного тридільного плану, триверха, перекриття не дозволяє проглядати внутрішній простір до верхівок бань.		Нещодавно якісно відреставрована

	Село Каслерівці Заліщицького району	Георгіївська / XVI ст.	Церква мурована оборонного типу на основі українського традиційного тридільного плану, безверха, з оборонною баштою над бабінком.		Нещодавно відремонтована
Село Кошилівці Заліщицького району	XVI ст.	Церква мішаної муровано-дерев'яної конструкції на основі українського традиційного тридільного плану, триверха, верхи дерев'яні, простір нефу розкрито до верхівки бані.		Знаходиться у задовільному стані	

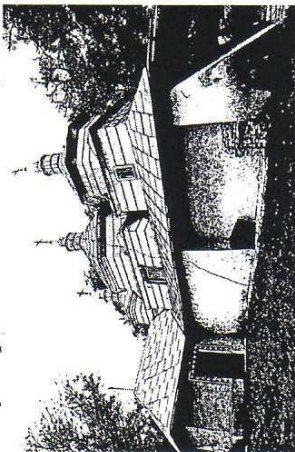
	Село Нагоряни Заліщицького району	Миколаїв- ська / XVII ст.	Церква мурована на основі українського традиційного тридільного плану, безверха, первинне перекриття не збереглося	 	Знаходиться у задовільному стані
Хмельницька область	Село Адамівка Вінковецького району	Покровська / XVIII ст.			Знаходиться у задовільному стані

Виявлені українські оборонні церкви XIV-XVII ст., що ілюструють етапи переходу дерев'яної конструкції в муровану

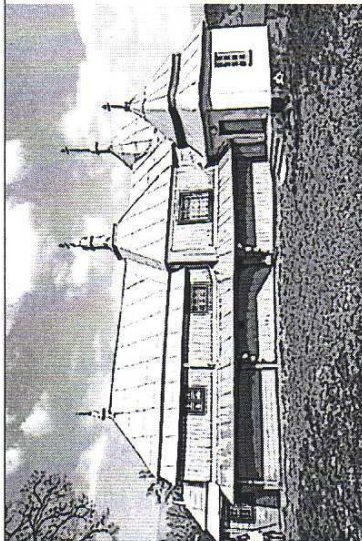
<p>А. Церкви з мурованою основою та дерев'яними верхами без мурованого склепіння (відкриті в інтер'єрі), або з дерев'яними верхами відокремленими в інтер'єрі мурованими склепіннями</p> <p>1. Миколаївська церква з села Чесники Рогатинського району Івано-Франківської області, XIV ст.</p> <p>2. Церква Різдва Богородиці з села Росохи Старосамбірського району Львівської області, XV-XVI ст.</p> <p>3. Троїцька церква з села Ніжанковичі Старосамбірського району Львівської області, XVI ст.</p>	<p>Б. Муровані церкви з окремими дерев'яними елементами (баштами-дзвіницями над бабинцем, тощо) або ж дерев'яні церкви з окремими мурованими елементами</p> <p>1. Георгіївська церква з села Касперівці Заліщицького району Тернопільської області, XVI ст.</p> <p>2. Успенська церква з села Дорогобуж Гошанського району Рівненської області, XVI ст.</p> <p>3. Дмитріївська церква з села Заланів Рогатинського району Івано-Франківської області, XVIII ст.</p>	<p>В. Муровані церкви, що зберігають планувальні та зовнішні об'ємно-просторові характеристики дерев'яних церков відповідного часу</p> <p>1. Миколаївська церква з міста Сокаль Львівської області, початок XVI ст.</p> <p>2. Миколаївська церква з села Охлопів Горохівського району Волинської області, XVI ст.</p> <p>3. Спасо-Преображенська церква з села Залуж'є Збаразького району Тернопільської області, 1600 р.</p>
---	--	---

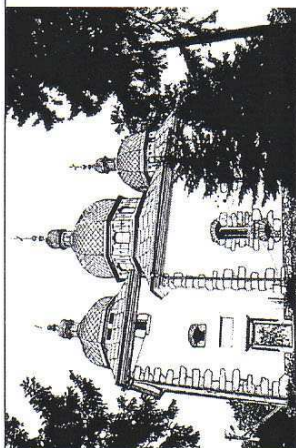
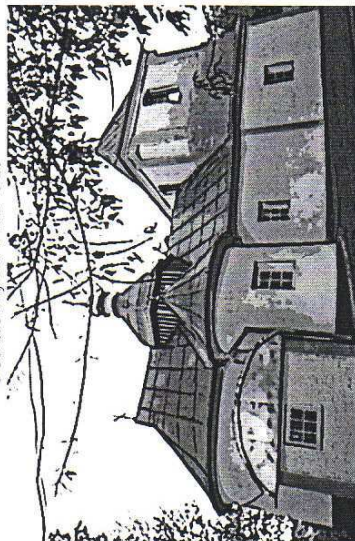
4. Церква з села Кошилівці Заліщицького району Тернопільської області, XVI ст.

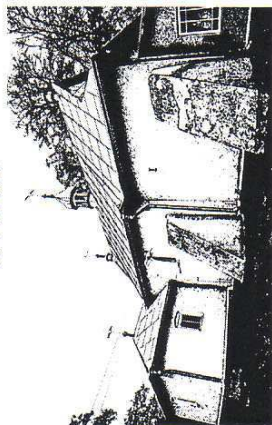
5. Михайлівська церква з села Новий Кропивник Дрогобицького району Львівської області, XVII ст.

4. Покровська церква з села Адамівка Вінницького району Хмельницької області, XVIII ст.

4. Миколаївська церква з села Нагоряни Заліщицького району Тернопільської області, XVII ст.

5. Георгіївська церква з міста Городок Львівської області, XVII ст.

